تۈركى تىللار

ن. ئا. باسكاكوۋ (سوۋېت ئىتتىپاقى)

تەرجىمە قىلغۇچى: پەرھات جىلان

مىللەتلەر نەشرىياتى

كىرىش سۆز

«تۈركى تىللار» ناملىق بۇ كىتاپ بارلىق تۈركى تىللارنىڭ ئۆزـ ئارا باغلىنىش مۇناسىۋەتلىرىنى سىستېما قىلىدىغان ۋە شۇ ئارقىلىق بىر پۈتۈن گۈرۇپپىنى ھاسىل قىلىدىغان تۈققان تىللارنىڭ تەرەققـ ياتى ۋە شەكىللىنىشىنى قىسقىچە تەرىپلەش ئۈستىدىكى دەسلەپكى سىناقتۇر. بۇ كىتاپ ماھىيەتـتە، تۈركولوگىيە ساھەسـدىكى تۈركى تىللارغا دائىر تارىخىي سېلىشتۇرما تەتقىقات ئىشـنىڭ دەسـلەپـكى مەلۇماتلار توپلىمى ياكى قىسقىچە مۇقەددىمىسى بولۇپ ھىسابلىنىدۇ.

بۇنىڭدا ئاپتور تۈركى تىللارنىڭ تارىخىي سېلىشـتۇرما فونېتىكـ سى، گىراماتىكىسى ۋە لېكسىكولوگىيىسىنىڭ ئاساسلىق قىسىملىرىنى يورۇتۇپ بېرىشنى مەقسـەت قىلـمايـدۇ. ئەسەرنىڭ مەزمۇنى ھەممە تۈركى تىللارنىڭ فونېتىكىلىق، گىراماتىكـلىق ۋە لېكسىكولوگىيـ لىك مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنى تاشقى كۆرۈنۈشى جەھەتتىن بىر قۇر بايان قىلىپ ئۆتۈش بىلەن چەكلىنىـدۇ. شۇنـداقـلا بۇ تىلـلارنىڭ تۈرگە ئايرىلىشىنى شەرھىلەيدۇ ھەمدە تۈركى تىللارنىڭ تەرەققىيات جەريانىدىكى مۇھىم تارىخىي دەۋرلىرىنى شۇ تىلـلاردا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ تارىخى بىلەن بىرلەشتۈرگەن ھالدا ئېنىقلاپ بېرىدۇ.

بۇ ئەسەر سوۋېت ئىتتىپاقى پەنـلەر ئاكادېمىيـسـى قارىمىغىدىكى تىلشۇناسلىق ئىنىستىتۇتىنىڭ تاپشۇرۇغى ۋە پىلانى بويـچە يېزىلىشقا باشلىغان ئىدى. ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلەلەر مۇھىم بولغانلىغى ھەم پاكىتلىق ماتېرىياللار خىلمۇ-خىل بولغانلىغى ئۈچۈن، بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئاكادېمىيە تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ئەسەرلەرنىڭ سەھـ

پىلىرىدە تۈركى تىللارنىڭ تۈركە ئايرىلىشىنى ئىسخېمىلىق ئىپادە-
لەشتىن① ۋە تۈركى تىللارنىڭ ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك
ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى دەۋردىكى تەرەققىياتىدىن تارتىپ② تاكى
پۈتۈن ئەسەرنىڭ قىسقىچە كونسپېكتىگىچە كۆپ قېتىم مۇھاكىمە
قىلىنغان ئىدى③.

بۇ كىتاپ مۇشۇ تېمىنىڭ مۇكەممەل ۋە بىرقەدەر تولۇق ئىشلەپ
چىقىلغان نۇسخىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا دەسلەپكى قىسقىچە نەشرلىرىگە
بېرىلگەن ھەممە باھالار ۋە تەنقىدىي پىكىرلەر ھېسابقا ئېلىنىپ
تولۇقلاندۇرۇلدى. كىتاپ، ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەرگە مۇۋاپىق
ھالدا، ئۇچ ئاساسىي قىسىمدىن ۋە تۆت قىسىم قوشۇمچىدىن تەركىپ
تاپتى.

بىرىنچى قىسىم («تۈركى تىللار بويىچە سېلىشتۇرما ۋە تارىخىي
سېلىشتۇرما تەتقىقاتلار ھەققىدە قىسقىچە ئوبزور») دا روسىيەدىكى،
سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ۋە چەتئەللەردىكى (غەرپ ھەم شەرق
ئەللىرىدىكى) تۈركى تىللار ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تارىخىي سېلىش-
تۇرما ۋە سېلىشتۇرما تەتقىقاتلارغا دائىر يېزىلغان ھەممە مەخسۇس
ئىلمىي ئەسەرلەر ھەققىدە ئومۇمىي ئوبزور بېرىلىدۇ ھەمدە ئاپتور-
نىڭ تۈركى تىللارغا ۋە ئالتاي تىللىرى ئائىلىسىدىكى باشقا تىللارغا
تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلىنى قوللىنىشتىكى ئۆزىگە خاس خۇسۇسى-
يەتلىرىنى كۆرسىتىدىغان بەزى نۇقتىئىنەزەرلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

ئىككىنچى قىسىم («تۈركى تىللارنىڭ تەرەققىياتى ۋە شەكىللە-
نىشى») دا تۈركى تىللار ئائىلىسىنىڭ ئىچكى قىسىمىدىكى ھەرقايسى
گۇرۇپپىلارنىڭ شەكىللىنىش تارىخى ئايرىم-ئايرىم دەۋرلەرگە
ئاجرىتىلىدۇ ۋە ھەرقايسى تۈركى خەلقلەر ھەم مىللەتلەر تىللىرىنىڭ

شەكىللىنىش جەريانى ئۇلارنىڭ رىيال تارىخى بىلەن بىرلەشتۈرۈلـگەن هالدا بايان قىلىنىدۇ.

ئەسەرنىڭ ئاخىرقى، ئۈچىنچى قىسمى («تۈركى تىللارنىڭ تەرەققىياتى ۋە شەكىللىنىشىنىڭ تارىخىي دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشى بويىچە تۈركە ئايرىلىشى») دا هەممە تۈركى تىللار ۋە شۇنىڭدەك ئۆزلىرىنىڭ ئەسەبلىك مۇناسىۋەتلىرىگە ئاساسەن تۈركە ئايرىلىدۇ ۋە سىستېمـلاشتۇرۇلىدۇ هەمدە شۇ تىللار ۋە ئۇلارنىڭ شىۋىلىرى، دىيالېكتـلىرى قىسقىچە تونۇشتۇرۇلىدۇ. شۇنداقلا، مۇهىم بولغان مەخسۇس ئەدەبىي ئەسەرلەر ۋە 1959 ـ يىلدىكى سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسـلانغان ئاهالىلەرنىڭ نوپۇسى كۆرسىتىلىدۇ.

ئەسەرگە قوشۇمچە سۈپىتىدە تۆۋەندىكى مەزمۇنلار بېرىلگەن: 1) تۈركى تىللارنىڭ ئەسەب بويىچە تۈركە ئايرىلىشى؛ 2) تۈركى تىللار تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمى ئىسخېمىسى؛ 3) بارلىق تۈركى خەلقـلەرنىڭ ناملىرى ۋە بۇ ناملارنىڭ هەرقايسى خەلق ۋە مىللەتلەر بىلەن بولغان ئالاقىسى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك هالدا هەممە گۇۋورلار ۋە دىيالېكتلارنىڭ هەرقايسى خەلق ياكى مىللەت تىللىرى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئايرىم ـ ئايرىم كۆرسىتىلىدىغان سىستېمىلىق تۈزۈلگەن تىزىملىك؛ 4) مەزكۇر ئەسەردە تۈركى تىللاردىكى سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنى ئىپادىلەشتە ئىشلىتىلگەن تىرانسكرىپسىيىلىك بەلگىلەرنىڭ جەدۋىلى*.

* ئەسەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسىدا سلاۋيان يېزىقى ئاساسىدىكى تىرانسكـرىپسىيە ئىشلىتىلگەن. بىز بۇنى لاتىن يېزىقى ئاساسىدىكى تىرانسكـرىپسىيىگە ئۆزگەرتتۇق. شۇڭا، بۇ 4 ـ قوشۇمچىنىمۇ قالدۇرۇپ قويدۇق.

هەر بىر باپتىكى ماتېرىيالنى بايان قىلىش جەريانىدا دۇچكېلىدىغان بارلىق مەسىلىلەرگە ۋە ئايرىم كونكرېت تىللارغا بېرىلگەن ئىزاھاتتا ئاساسلىق ئەدەبىي ئەسەرلەر رويخېتى كۆرسىتىلدى. ئاپتور ئەسەرلەر رويخېتىنى تالاشتا پەقەت ئەڭ زۆرۈر بولغان ئەسەرلەرنى مىسال كەلتۈرۈش بىلەن چەكلىنىدۇ. بىرەر تىلغا ياكى مەسىلىگە ئائىت بولغان ئەسەرلەرنىڭ تولۇقراق رويخېتىگە قىزىققۇچىلارغا مۇشۇ باپنىڭ ئاخىرىدا مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەرنىڭ ئومۇمى يۈزلۈك رويخېتى كۆرسىتىلدى.

ئاپتور ئۆزىنىڭ كىتاپتىكى بەزى ئاساسلىق نۇقتىنەزەرلىرىنىڭ تېخى پۇختا هۆكۈم بولالمايدىغانلىغىنى، بەزى ئىلمىي پەرەزلەرنىڭ تېخى يېتەرلىك دەرىجىدە ئىسپاتلانمىغانلىغىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇ يەنە، بۇ ئىسپاتلانمىغان نۇقتىنەزەرلەر ۋە پەرەزلەرنىڭ ئۆز نۆۋىتىدە، تۈركى تىللار ۋە ئۇلارنىڭ راۋاجلىنىش ھەم شەكىللىنىش تارىخىنىڭ تۈرگە ئايرىلىشىنىڭ يەنىمۇ مۇكەممەل ۋە تولۇق ئىشلەپ چىقىشقا ياردەمى بولىدىغان، يەنىمۇ پۇختىراق ئاساسقا ئىگە بولغان، يەنىمۇ ئىشەنچلىكرەك پاكىتلىق ماتېرىياللارغا تايانغان تەنقىدىي پىكىرلەرنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىگە تۈرتكە بولۇپ قېلىشنى ئۈمىت قىلىدۇ.

ئاپتور يەنە، ئايرىم كونكرېت تىللار ھەققىدىكى ماتېرىياللارنى ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەتتە بەزەن تەكشى بولمىغان ئەھۋاللارنىمۇ ئېتىراپ قىلىدۇ. لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەر بىر تىلنى تەرىپلەشتە قوشۇمچە كۆرسىتىلگەن ئەسەرلەر رويخېتىنىڭ مۇتەخەسسىس كىتاپخانلارنىڭ زۆرۈر بولغان مەلۇماتلارنى بىۋاستە باش مەنبەلەردىن قوبۇل قىلىشىغا ياردەمى بولىدۇ، دەپ ھىسابلايدۇ.

كىتاپقا تۇركى تىللارنىڭ تەتقىق قىلىنىش تارىخى، تۇركى تىللارنىڭ تىپولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى ۋە بۇ تىللارنىڭ فونېتىكا، مورفولوگىيە، سىنتاكسىس ھەم لېكسكولوگىيىسىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىدىن ئىبارەت بولغان مۇشۇنداق مۇھىم قىسىملارمۇ كىرگۈزۈلمىدى. ئاپتور يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن قىسىملارنى ئاڭلىق ھالدا قالدۇرۇپ قويغان. چۈنكى، بۇ قىسىملارنىڭ ھەرقايىسىسى ئۆز ئالدىغا تامامەن مۇستەقىل بولغان چوڭ تېمىلار بولۇپ، ھەر بىرسىنى ئايرىم-ئايرىم ئىشلەپ چىقىش تەلەپ قىلىنىدۇ.

بۇ كىتاپ ئاپتورنىڭ ئايرىم تۈركى تىللار، ئۇلارنىڭ گۈرۇپپىلىرى ۋە بىر پۈتۈن تۈركى تىللار ئائىلىسىنىڭ تەرەققىيات ئىخچىمىسىنى كۆرسىتىشتە يۈرگۈزۈپ باققان تەتقىقاتى بولۇشى بىلەن بىللە، كەسپىي خادىملار، ئاسپىرانتلار ۋە تۈركولوگ ئوقۇغۇچىلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن ئەملىي تەجرىبىلەردىن مەلۇمات بېرىدىغان قوللانما بولالايدۇ. ۋاھالەنكى، بۇنىڭغا ئوخشايدىغان قوللانمىلار④ ھازىرغا قەدەر كەم ئۇچرايدىغان ۋە ئاساسلىقچە تاپقىلى بولمايدىغان ماتېرىيال بولۇپ تۇرماقتا.

ئاخىردا، ئاپتور بۇ ئەسەرنى مۇزاكىرە قىلىش ۋە ئۇنىڭغا پىكىر بېرىش ئىشىدىكى بارلىق ئىشتىراك قىلغۇچىلارغا ئۇلارنىڭ كىتابنى قايتىدىن رەتلەش ۋە نەشرگە تەييارلاشتا كۆپ جەھەتتىن ياردەمى بولغان ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك ۋە قىممەتلىك پىكىرلىرى، تولۇقلاشلىرى ھەم تۈزىتىشلىرى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ چوڭقۇر مىننەتدارلىغىنى بىلدۈرىدۇ.

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 1
تۈركى تىللار بويىچە سېلىشتۇرما ۋە تارىخىي سېلىشتۇرما
تەتقىقاتلار ھەققىدە قىسقىچە ئۇبزور..... 1
تۈركى تىللارنىڭ تەرەققىياتى ۋە شەكىللىنىشى..... 35
مۇقەددىمە 35
ئالتاي دەۋرى 51
ھون دەۋرى (مىلادى V ئەسىرگىچە)..... 58
قەدىمقى تۈرك دەۋرى (V ـ X ئەسىرلەر)..... 66
ئوتتۇرا تۈرك دەۋرى ياكى ئاساسلىق تۈركى قەبىلىلەر
تىللىرىنىڭ تەرەققى قىلىش ۋە شەكىللىنىش دەۋرى
(X ـ XV ئەسىرلەر) 78
يېڭى تۈرك دەۋرى ياكى خەلقلەر تىللىرىنىڭ راۋاجلىنىش
ۋە شەكىللىنىش دەۋرى (XV ـ XX ئەسىرلەر)..... 104
يېقىنقى زامان دەۋرى ياكى تۈركى تىللارنىڭ ئۇلۇغ ئۆكتە ـ
بىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى تەرەققىيات
دەۋرى..... 107
تۈركى تىللارنىڭ تەرەققىياتى ۋە شەكىللىنىشىنىڭ تارىخىي
دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشى بويىچە تۈرگە ئايرىلىشى..... 177
A. تۈركى تىللارنىڭ غەربىي ھون تارمىغى..... 198

1. بۇلغار گۇرۇپپىسى..... 200
قەدىمقى تىللار..... 203
بۇلغار تىلى..... 203
خازار تىلى..... 209
ھازىرقى تىل..... 212
چۇۋاش تىلى..... 212
II. ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسى..... 218
1. ئوغۇز ـ تۈركمەن تارماق گۇرۇپپىسى..... 225
قەدىمقى تىل..... 227
X ـ XI ئەسىرلەردىكى ئوغۇزلارنىڭ تىلى..... 227
ھازىرقى زامان تىللىرى..... 229
تۈركمەن تىلى..... 229
تۈرۈكمەن تىلى..... 235
2. ئوغۇز ـ بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسى..... 236
قەدىمقى تىللار..... 238
بەچەنەك ۋە ئۇزلارنىڭ تىللىرى..... 238
ھازىرقى تىللار..... 246
كاگاۋۇز تىلى..... 246
بالقان تۈركلىرىنىڭ تىلى..... 252
3. ئوغۇز ـ سالچۇق تارماق گۇرۇپپىسى..... 255
قەدىمقى تىللار..... 256
سالچۇق ۋە كونا ئوسمانىيە تىللىرى..... 256
ھازىرقى تىللار..... 258
ئەزەربەيجان تىلى..... 258

تـۇرك تـىلى..... 262
III. قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپـىسى..... 264
1. قىپچاق ـ پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسى..... 269
قەدىمقى تىل..... 271
قىپـچاق (كۈمان ياكى پولوۋ) تىلى..... 271
ھازىرقى تىللار..... 275
قارايىم تـىلى..... 275
قۇمۇق تـىلى..... 279
قاراچاي ـ بالقار تىلى..... 281
قىرىم تاتار تىلى..... 283
2. قىپچاق ـ بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسى..... 286
ھازىرقى تىللار..... 291
تاتار تىلى..... 291
باشقىرت تىلى..... 297
3. قىپچاق ـ نوغاي تارماق گۇرۇپپىسى..... 301
ھازىرقى تىللار..... 303
نوغاي تـىلى..... 303
قاراقالپاق تىلى..... 305
قـازاق تـىلى..... 308
IV. قارلۇق گۇرۇپپىسى..... 312
1. قارلۇق ـ ئۇيغۇر تارماق گۇرۇپپىسى..... 315
قەدىمقى تىللار..... 317
قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى ۋە قاراخانىلاردىن كېيىنكى
دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى 317

2. قارلۇق ـ خارەزىم تارماق گۇرۇپپىسى..... 321
قەدىمقى تىللار..... 324
قارلۇق، خارەزىم، تالتۇن ئوردا (شەرقىي) ۋە چاغاتاي تىللىرى
..... 324
كونا ئۇزبەك تىلى..... 326
ھازىرقى تىللار..... 327
ئۇزبەك تىلى..... 327
يېڭى ئۇيغۇر تىلى..... 331
B. تۈركى تىللارنىڭ شەرقىي ھون تارمىقى..... 336
1. ئۇيغۇر ـ ئوغۇز گۇرۇپپىسى..... 339
1. ئۇيغۇر ـ تۈرك تارماق گۇرۇپپىسى..... 341
قەدىمقى تىللار..... 345
قەدىمقى ئوغۇز تىلى ياكى يېنسەي ـ ئورخۇن يېزىقلىرى تىلى
..... 345
قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى..... 347
ھازىرقى تىللار..... 351
تۇۋا تىلى..... 351
توفالار (قاراغاس) تىلى..... 352
2. ياقۇت تارماق گۇرۇپپىسى..... 353
ھازىرقى تىل..... 355
ياقۇت تىلى..... 355
3. خاكاس تىللىرى تارماق گۇرۇپپىسى..... 358
ھازىرقى تىللار..... 360
خاكاس تىلى..... 360

كاماسىن تىلى 371
شور تىلى..... 372
چۈلىم تاتارلىرى، كۈئەرىك ۋە كېچىكلەرنىڭ تىلى..... 374
II. قىرغىز-قىپچاق تىللىرى گۇرۇپىسى 377
قەدىمقى تىل..... 380
قەدىمقى قىرغىز تىلى 380
ھازىرقى تىللار..... 381
قىرغىز تىلى..... 381
ئالتاي تىلى 386
قوشۇمچىلار..... 435
قوشۇمچە: (1) تۈركى تىللارنىڭ نەسەب تۈرلىرى (ئىسخېما)
..... 437
قوشۇمچە: (2) تۈركى تىللار تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمى ئىسخېمىسى (چاپلىما بەت)
قوشۇمچە: (3) تۈركى خەلقلەر ۋە تۈركى تىللارنىڭ تىزىملىگى..... 448

تۇركى تىللار بويىچە سېلىشتۇرما ۋە تارىخىي سېلىشتۇرما تەتقىقاتلار ھەققىدە قىسقىچە ئوبزور

تۇركى تىللارنى شۇ تىللاردا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ تارىخى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىش تۇركى تىلشۇناسلىغىدىكى ئاساسلىق مەسىلىلەرنىڭ بىرىدۇر. بۇ مەسىلىنىڭ مۇۋاپىق قويۇلۇشى ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىك ھەل قىلىنىشى، ئەڭ ئالدى بىلەن، تۇركى تىللارنىڭ ئىلمىي ئاساسقا ئىگە بولغان تارىخىي سېلىشتۇرما گرامماتىكىسىنى ھەم تارىخىي سېلىشتۇرما ئېتىمولوگىيىلىك لۇغەتلىرىنى تۈزۈپ چىقىشقا باغلىق.

بۇ مەسىلە، تۇركى تىللارنى تەتقىق قىلىشنىڭ پۈتكۈل تارىخى داۋامىدا ئالىملار تەرىپىدىن كۆپ قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى. ئالىملار، ئىلمىي-پەندە تەتقىق قىلىنىدىغان شەيئىگە ئىگىلى خىل ئۇسۇلنى بىرلەشتۈرۈپ قاراشنىڭ زۆرۈرلۈگىنى قەيت قىلغان. يەنى بىرىنچىسى، يېغىنچاقلاش ئۇسۇلى بولۇپ، بۇنىڭدا ئىنچىكىلەپ بۆلەكلەش ئارقىلىق ئايرىم تۇركى تىللارنىڭ پاكىتلىرى ۋە ئىپادىلىرى ئۈستىدىن نۇرغۇنلىغان ماتېرىياللار توپلىنىدۇ؛ ئىككىنچىسى، يېشىش ئۇسۇلى بولۇپ، بۇنىڭدا بىرىكتۈرۈش يولى بىلەن تۇركى تىللارنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئومۇمى يۆنۈلۈش بەلگىلىنىدۇ. ئالىملار

بۆلەكلەش ۋە بىرىكتۈرۈش نەتىجىسىدە چىقىرىلغان خۇلاسىلەرنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندىن كېيىن، قىسمەن ھاللاردا تىلنىڭ تېخى يېتەرلىك تەكشۈرۈلمىگەنلىگىگە قارىماستىن، ھاسىل قىلىنغان بىلىملەرنى ئومۇملاشتۇراتتى ـ دە، تەجرىبىچىلىك ئۇسۇلى بويىچە يەنە قايتىدىن ئايرىم شەيئىلەرنى تەكشۈرۈشكە، يېڭى پاكىتلىق ماتېرىياللارنى توپلاشقا باشلايتىي. بۇنداق ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ شەكلى ھەر دائىم سېلىشتۇرما ۋە تارىخىي سېلىشتۇرما لۇغەت ۋە گىراماتىكىلاردىن ئىبارەت بولاتتى، ياكى تۈركى تىللارنىڭ ئايرىم كونكرېت ئىپادىلىرىگە قارىتىلغان تار دائىرىدىكى مەخسۇس تەتقىقاتلاردىن ئىبارەت بولاتتى.

تۈركى تىللارنىڭ تەتقىق قىلىنىش تارىخىدا سېلىشتۇرما ئۇسۇلىنى ۋە بەزەن ساھەلەردە تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلىنى قوللىنىپ سىنتەز قىلىشقا ئىنتىلىش مۇندىن خېلى بۇرۇنلا كۆرۈلگەن ئەھۋال ئىدى.

تۈركى تىللار ساھەسىدىكى سېلىشتۇرما تەتقىقاتنىڭ پىشۋاسى تۈركى تىللار دىۋانىنىڭ ئاپتورى بولغان مەھمۇت قەشقەرى ئىدى (XI ئەسىر)®. مەھمۇت قەشقەرى سېلىشتۇرما ئاساستا ئۇيغۇر تىلىدىن مىساللارنى كەلتۈرىدۇ. بۇ تىل دىۋانىدا تۈركى تىل ياكى خاقانىيە تۈركلىرىنىڭ تىلى دېگەن ئاتالغۇ بىلەن تەرىپىلەنگەن. شۇنداقلا قىپچاق، ئوغۇز تىللىرىدىن ماتېرىياللار كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ تىللار ئۆزئارا يېقىنلاشتۇرۇلىدۇ ۋە ئۇيغۇر تىلىغا قارشى قويۇلۇپ، ئۇيغۇر تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇلىدۇ.

دىۋاندا باشقا تۈركى تىللار ۋە دىيالېكتلاردىنمۇ مىساللار كەلتۈرۈلىدۇ. ئۇ تۆۋەندىكى قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىنى يېقىن تۇققان

تىللار دەپ ھىساپلايدۇ: قىرغىز، قىپچاق، ئۇغۇز، تۇخسى، ياغما، چىگىل، ئۇغراق، چارۇق؛ ئۇلارغا يېقىن بولغانلىرى يەمەك (ئېھتىمال، ھازىرقى تاتارلارنىڭ ئېتنىك ئەجداتلىرى بولۇشى مۇمكىن. — ن. ب.) ۋە باشقىرت قەبىلىلىرىنىڭ تىللىرى دەپ ھىساپلايدۇ. ئۇ، بۇلغار ۋە سۇۋار تىللىرىنى ئالدىنقىلاردىن بىرئاز پەرقلىنىدىغان تۈركى تىللار دەيدۇ. ھەمدە ۋىزانتىيەگە تۇتۇشىدىغان جايلاردا ياشىغۇچى پەچەنەكلەرنىڭ تىلىنىمۇ شۇ تىللارنىڭ قاتارىغا قوشىدۇ. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ تەبىرىچە چۇمۇل، قاي، ياباقۇ، تاتار، باسمىل قەبىلىلىرى ئەسلىدە باشقا تىللاردا سۆزلىشىدىغان بولۇپ (ئېھتىمال، موڭغۇل تىلىنىڭ دىيالېكتلىرى بولسا كېرەك. — ن. ب.)، يەنە تۈركى تىللارنىمۇ قوللىناتتى. ئۇ، ئۇغۇز تىلىنى ئەڭ يېنىك تىل، تۇخسى ۋە ياغما قەبىلىلىرىنىڭ تىللىرىنى ئەڭ توغرا تىللار (ئەدەبىي تىلغا ئەڭ يېقىن دېمەكچى بولسا كېرەك. — ن. ب.) دەيدۇ. ئۇ زامانىدىكى ئەدەبىي تىل ئۇيغۇر تىلى ئىدى، ياكى ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ تىللار تىزىملىكىدە يېزىلىشچە، ئۇيغۇر ـ قارلۇق قەبىلىلىرىدىن ۋە ئۇرۇقلىرىدىن تەركىپ تاپقان خاقانىيە تۈركلىرىنىڭ تىلى ئىدى.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دۇئانىدا ھەممە سۆزلەر شۇ سۆزلەرنى تەشكىل قىلغان تاۋۇشلار سانىنىڭ كۆپىيىپ بېرىش تەرتىۋى بويىچە تىزىلغان.

دۇئاندا ئىستىلار بىلەن پېئىللار ئايرىپ كۆرسىتىلگەن ھەمدە تۈركى تىللارنىڭ خېلى تەپسىلى ئىشلەنگەن فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرى بېرىلگەن ۋە بۇ تىللار ھەم تىل ئالاھىدىلىكلىرى، ھەم شۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ جۇغراپىيەۋى

تارقىلىشى بويىچە تۈرلەرگە ئايرىلغان.

مەھمۇت قەشقەرى تىللارنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلەيدىغان ۋە بۇ بۇ تىللارنى بەلگىلىك تۈر-گۇرۇپپىلارغا تەئەللۇق قىلىدىغان ئالامەتلەرنى تۆۋەندىكىچە چۈشەندۈرىدۇ: a) سۆز بېشىدا j~y تاۋۇشلىرىنىڭ نۆۋەتلىشىشى؛ b) سۆز بېشىدا m~b نىڭ نۆۋەتلىشىشى؛ c) سۆز ئاخىرىدا n~y نىڭ نۆۋەتلىشىشى؛ d) سۆز بېشىدا d~t نىڭ نۆۋەتلىشىشى؛ e) سۆز ئوتتۇرىدا z~y نىڭ نۆۋەتلىشىشى. شۇنداقلا، بىر قاتار مورفولوگىيىلىك ئالامەتلەر.

شۇنداق قىلىپ، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دىۋانى ئادەتتىكى چېقىشتۇرۇش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، بەلكى لېكسىكا ۋە گىراماتىكا ساھەلىرىدىمۇ سېلىشتۇرما تەتقىقات ئۇسۇلىنىڭ قوللىنىلغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. دىۋانىنىڭ ئاپتورى ئەنە شۇنداق سېلىشتۇرۇشقا تايىنىپ، ھەرقايسى تىللارنىڭ ئۆزئارا تۇققانلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئېنىقلايدۇ.

XIII-XV ئەسىرلەردىكى ئەرەپ ئالىملىرىنىڭ بىرنەچچە ئىزاھلىق لۇغەتلىرىمۇ سېلىشتۇرما ئەسەرلەر جۈملىسىدىن بولۇپ، بۇنىڭدا سېلىشتۇرۇش يولى بىلەن دىيالېكت ھەم تىللارنىڭ پەرقلىرى كۆرسىتىلگەن.

بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ قەدىمقىسى، ئەل زەمەخشەرىنىڭ (مىلادى 1143-يىلى ئۆلگەن) «مۇقەددىمەتۇل ئەدەب» ناملىق فىلولوگىيىلىك ئەسىرى XII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يېزىلغان بولسىمۇ، مىلادى 1305-ۋە 1492-يىللىرىدىكى قوليازمىلاردا ساقلانغان قالغان بولۇپ، ئۇ ئەرەپچە-پارسچە-تۈركچە-موڭغۇلچە لۇغەتتىن ئىبارەت ئىدى[6]. ۋ.ۋ.بارتولدنىڭ[7] تەبىرىچە، بۇ لۇغەتـ

نىڭ تۈركى تىللارغا ئائىت قىسمى مىلادى XII ـ XIII ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركلىرىنىڭ ئەدەبىي تىلىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

گوللاندىيەلىك شەرقشۇناس ت. خوئۇتسما⑧ تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان، نامەلۇم ئاپتورنىڭ تۈركى ـ موڭغۇل ـ پارس تىللىرى لۇغەتى مىلادى 1245 ـ يىلى مىسىردا تۈزۈلگەن بولۇپ، XIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىغا تەئەللۇقتۇر. بۇ ئىزاھلىق لۇغەتتىكى تۈركى تىل موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن جەنۇبىي رۇس دالالىرىدىن مىسىرغا كۆچۈپ كەتكەن قىپچاقلارنىڭ (كۇمانلارنىڭ، پولوۋلارنىڭ) تىلىدىن ئىبارەت. بۇ تىل خاراكتېرى جەھەتتىن پولوۋ يادىكارلىغى «*Codex Cumanicus*»نىڭ تىلىغا يېقىن. بۇ يادىكارلىقتىمۇ قىپچاق تىلىنىڭ تۈرلۈك دىيالېكتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

ئەرەپ تىلشۇناسى ئەبۇھەيىان ئەل غەرناتىنىڭ (ياكى ئەل ئەندەلۇسىنىڭ)⑨ لۇغەت ھەم گىراماتىكىسى XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىغا تەئەللۇق بولۇپ (مىلادى 1312 ــ 1313 ـ يىللىرى)، بۇنىڭدىمۇ قىپچاق تىلىنىڭ (كۇمان ياكى پولوۋ تىلى) ئالاھىدىلىكلىرى ئوغۇز (تۈركمەن) تىلى بىلەن مەلۇم دەرىجىدە سېلىشتۇرۇلغان ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ ئەسەر قىپچاق تىلىنى ئۆگىنىشنىڭ ئەمىلىي قوللانمىسى بولۇپ كەلگەن ئىدى. ئۇنىڭدىن سىرت، ئاپتور ئايرىم ھالالاردىكى سېلىشتۇرۇشلاردا تاتار، بۇلغار، ئۇيغۇر، توقسابا تىللىرىدىن ۋە باشقا تۈركى تىللاردىن مىساللارنى ئالغان بولسىمۇ، بۇ ئەسەر يەنىلا ئاساسەن قىپچاق ۋە تۈركمەن تىللىرىنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى ھەم گىراماتىكىسىغا دائىر ماتېرىياللاردىن تەركىپ تاپقان.

ئاندىن يەنە جامالدىن ئىبنى مۇھەننانىڭ ئوغۇز تىللىرىدىن

بىرىنىڭ لۇغىتىگە ۋە گىراممىاتىكىسىغا ئائىت بولغان «ھىلىيەتۇل لىسان ۋە ھەلىبەتۇل بەيان»[10] ناملىق مەشھۇر تىلشۇناسلىق تەتقىقات ئەسىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك[11]. بۇ ئەسەر شەرقىي تۈركىستان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىل ئىلىمىنتلىرى خېلى زور سالماقنى ئىگەللىگەنلىگى بىلەن خاراكتىرلىنىدۇ. پ. م. مىلىئورانسكىنىڭ تەخمىن قىلىشچە، بۇ ئەسەر XIV ئەسىردە غەربىي شىمالىي ئىرانىدا، يەنى ھازىرقى ئەزەربەيجاندا يېزىلغان ئىكەن، ئىبنى مۇھەننانىڭ بۇ ئەسىرىدە ئۇغۇز تىلى بىلەن باشقا تۈركي تىللار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق پەرقلەر كۆرسىتىلىدۇ. خۇسۇسەن، سۆز بېشىدىكى *b* ۋە m، *t* ۋە *d* ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنىڭ ۋە سۆزنىڭ باشقا ئورۇنلىرىدىكى *f* ۋە *p*، *k* ۋە *h* ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنىڭ نۆۋەتلىشىپ كېلىشى تەكىتلىنىدۇ. شۇنداقلا، ئىككىلەمچى سوزۇلما تاۋۇشلارنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋە كېلىپ چىقىش جەريانى ئېچىپ كۆرسىتىلىدۇ.

XV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئىشلىنىپ چىققان «بۇلغەتۇل مۇشتاق» ناملىق ئەرەپچە-قىپچاقچە لۇغەتتىن ئىبارەت بولغان قىپچاق ۋە ئۇغۇز (تۈركمەن) تىللىرىنى ئۆگىنىش دەرسلىگىمۇ سېلىشتۇرما ئەسەرلەر قاتارىغا كىرىدۇ. بۇ لۇغەتنى ئەرەپ ئالىمى جامالىدىن ئەت تۈركى تۇزۇپ چىققان بولۇپ، پولشا تۈركولوگى ئا.زاياچكوۋىسكى[12] تەرىپىدىن پولەكچە ھەم فرانسۇزچە تەرجىمىسى نەشر قىلىنغان. بۇ دەرسلىك ئەملي ساۋاق بېرىشنى مەقسەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، يەنە قىپچاق-ئۇغۇز تىللىرىغا ئالاقىدار بولغان ئىنتايىن قىزىقارلىق تارىخي سېلىشتۇرما مەلۇماتلارغىمۇ ئىگە.

تۈركى تىللارنى، خۇسۇسەن قىپچاق ۋە ئۇغۇز تىللىرىنى تەتقىق

قىلىشقا بېغىشلانغان ھەمدە بۇ تىللارنىڭ سېلىشتۇرما ۋە چېقىشتۇرما ئېلىمېنتلىرىنى ۋە ھادىسىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەرەپ تىلشۇناسلىرىنىڭ مىسىردا يېزىلغان ئەسەرلىرى قاتارىغا يەنە تۆۋەندىكىلەرمۇ كىرىدۇ: 1) XV ئەسىردىكى ئەرەپ تىلىدا يېزىلغان گىرامماتىكىلىق تەتقىقات «القوانين الكليه لضبط اللغة التركيه» (ئەل قەۋانىنۇل كۇللىيەلى زەبتىل لۇغەتتت تۈركىيە) 1928 ـ يىلى ئىستامبۇلدا كىلسلى رىفئەت تەرىپىدىن تۈنجى قېتىم نەشر قىلىنغان، 1937 ـ يىلى ۋېنگرىيىلىك ئالىم س. تېلېگدى[13] تەرىپىدىن نېمىس تىلىدىكى ئىزاھلىق تەرجىمىسى نەشر قىلىنغان. 2) XV ئەسىردىكى تىل ئىلمىغا دائىر ئەسەر «كتاب التحفة الزكيه فى اللغة التركيه» (كىتابۇت توھفەتىززەكىيە فىل لۇغەتتت تۈركىيە)، 1945 ـ يىلى ئىستامبۇلدا بېسىم ئاتالاي تەرىپىدىن تۈركچە تەرجىمىسى نەشر قىلىنغان[14]. بۇ ئىككى ئەسەر، گەرچە ئالدىنقىلاردەك بولالمىسىمۇ، ھەر ھالدا يەنىلا، ئاپتورلار تەكشۈرگەن تىللاردىكى بەزى ھادىسىلەرنى يەنى ئاساسىي جەھەتتىن فونېتىكىلىق ھەم لېكسىكىلىق ھادىسىلەرنى سېلىشتۇرما ئۇسۇل بىلەن تەھلىل قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىنتايىن قىممەتلىك تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

دىمەك، سېلىشتۇرما ئۇسۇل ۋە قىسمەن ھالدا تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلىنىڭ ئېلېمېنتلىرى ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى شەرق تىلشۇناسلىرىغا، بولۇپمۇ ئەرەپ تىلشۇناسلىرىغا يېقىنلىق ئەھمىس ئىدى. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن تارتىپ مىسىرلىق ئەرەپ تىلشۇناسلىرىنىڭ ئەسەرلىرىگىچە بولغان ئەمگەكلەردە ھازىرقى زامان ئىلمى ئۇچۇنمۇ ئۆزىنىڭ ئەھمىيىتىنى يوقاتمىغان ئىنتايىن قىزىقارلىق

ماتىرىياللار ھەم يەكۈنلەر ئۇچرايدۇ.

مۇئەييەن بىر تىل گۇرۇپپىسى ياكى بىر تىل ئائىلىسىگە تەئەلـ لۇق بىرنەچچە تۈرلۈك تىلنىڭ ھەر خىل پاكىتلىرى ۋە ھادىسىلىرىـ نىڭ سېلىشتۇرما ئېلېمېنتلىرىغا ئىگە بولغان ئىككىنچى خىلدىكى تىلشۇناسلىق ۋە بولۇپمۇ لېكسىكوگىرافىيىلىك ئەسەرلەر قاتارىغا ئاساسىي جەھەتتىن XVIII ئەسىردىكى ھەم XIX ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى رۇس ۋە غەرپ تىلشۇناسلىرىنىڭ ئەسەرلىرى كىرىدۇ.

XVIII ئەسىردىكى تۈركى تىللارنىڭ سېلىشتۇرما تەتقىقاتچىلىغى ساھەسىدىكى ئەڭ ئاتاقلىق تەتقىقاتچىلارنىڭ بىرى ف. ئى. تاببېرت سترالېنبېرگدۇر. ئۇ، شۋېتسىيىلىك ئەپىتسەر بولۇپ، پولتاۋا جېڭىـ دە ئەسىرگە چۈشكەن. كېيىن، سىبىرىيىنىڭ ئاتاقلىق تەكشۈرگۈچىـ سى بولۇپ قالغان. ئۇ، ئۇرال-ئالتاي نەزىرىيىسى دەپ ئاتالغان، ئۇرال تىللىرى (ئۇگۇر-فىن ۋە سامويېد تىللىرى) بىلەن ئالتاي تىللىرى (تۈركى، موڭغۇل ۋە تۇنگۇس-مانجۇ تىللىرى)نىڭ تۇققانلىغى ھەققىدىكى نەزىرىيىنىڭ ئىجاتكارى بولۇپ، بۇ نەزىرىيە ھازىرغا قەدەر ئۆزىنىڭ تەرەپدارلىرىنى ساقلاپ كەلمەكتە ۋە كەڭ دائىرىلىك ئىلمىي ئەسەرلەرگە ئىگە بولۇپ تۇرماقتا. ف. ئى. تاببېرت سترالېنبېرگ ئۇرال-ئالتاي تىللىرىنى ۋە شۇ قاتاردا تۈركى تىللارـ نىمۇ دەسلەپكى قەدەمدە تۈرگە ئايرىپ چىققانلارنىڭ بىرىدۇر⑮.

ف. ئى. تاببېرت سترالېنبېرگدىن باشقا، ئۇرال-ئالتاي نەزىرىـ يىسىنىڭ، كېيىنچىرەك، ئۇرال ۋە ئالتاي نەزىرىيىلىرىنىڭ يىرىك تەرەپدارلىرى ۋ.شوت، م.ئا.كاستىرىنلار ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىر دەۋردىكى ئالىملار ئو.دوننېر، گ. ۋىنكلېر، ئى. گريۇنتسېل، گ. رامستېدت، ئا.ساۋاژو ۋە باشقىلاردۇر⑯.

روسىيىدە، سېلىشتۇرما ۋە تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇللىرىنى قوللىنىش ئىدىيىسى ئەڭ دەسلەپتە XVIII ئەسىردىكى زور بىر تۈركۈم رۇس ئالىملىرىنىڭ «بارچە تىللار ۋە شىۋىلەرنىڭ سېلىشتۇرما لۇغەتلىرى» دىگەن نام بىلەن تونۇلغان كاتتا توپلىمىدا ئۆزىنىڭ رىيال ئىپادىسىنى تاپتى. «... سېلىشتۇرما لۇغەتلەر»نى تۈزۈپ چىقىش ئىشى 1733 ـ يىلى باشلىنىپ، 1787 ـ يىلى تاماملانغان[17]. بۇ «...سېلىشتۇرما لۇغەتلەر» كۆپلىگەن تىللارنىڭ، جۈملىدىن ئاساسلىق تۈركى تىللارنىڭ مول لېكسىكىلىق ماتىرىياللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. لۇغەتنىڭ تۈزۈلۈش تەرتىۋى بويىچە ئۇنىڭدا تۆۋەندىكى تۈركى تىللار تونۇشتۇرۇلغان: تۈرك تىلى، قازان ـ تاتار تىلى، مىشەر تىلى، باشقىرت تىلى، نوغاي تىلى، قازاق تاتارلىرىنىڭ تىلى (يەنى ھازىرقى ئەزەربەيجان تىلى)، توبول، چاتس، چۇلىم، يېنىسەي، كۇزنېتس، بارابىن تاتارلىرىنىڭ تىللىرى، كامچات، تېلەئۇت، بۇخارا، خىۋا، قىرغىز (ھازىرقى قازاق تىلى)، تۈركمەن، ترۇخمەن، ياقۇت ۋە چۇۋاش تىللىرى (ئاخىرقىسى خاتا ھالدا فىن تىللىرىغا قوشۇۋېتىلگەن).

گەرچە لۇغەتتىكى ھەممە لېكسىكىلىق ماتىرىياللار مۇۋاپىق ھالدا پىششىقلاپ ئىشلەنمەي بېرىلگەن بولسىمۇ، شۈبھىسىزكى، بۇ لۇغەت تۈرلۈك تۈركى تىللارغا ۋە قىسمەن ھاللاردا تۇنجى قېتىم ئېنىقلىنىپ چىققان تۈركى تىللار ۋە شىۋىلەرگە ئائىت ماتىرىياللارنىڭ كاتتا توپلاملىرىدىن بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن خېلى زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

ھازىرقى ۋاقىتتا، تۈركى تىللارنىڭ تارىخىي سېلىشتۇرما تەتقىقاتى ئۈچۈن مۇھىمراق بولۇپ تۇرغىنى بۇ لۇغەتنىڭ ئۆزى ئەمەس،

بەلكى ئۇنى تۆزۈشكە جەلپ قىلىنغان نۇرغۇنلىغان خادىملارنىڭ توپلىغان تىلشۇناسلىق ئىلمى ماتېرىياللىرىدۇر. بۇ خادىملارنىڭ قاتارىغا ئەڭ ئالدى بىلەن XVIII ئەسىرنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ئالىملىرىدىن: گ. ل. خ. باكمېيستېر، پ. س. پالاس، گ. ف. مىللېر، ئى. ئى. فىشېر، ئى. ئا. گيۇلدېنشتېدت، د. س. رۇدنېۋ (باش روھانى داماسكىن)، ئاكا-ئۇكا بېرىيوزوۋلار، ئى. پ. فالك، م. بېكچۇرىن (بېتسېرىن) ۋە باشقىلار كىرىدۇ[18].

رادلوۋتىن بۇرۇنقى سېلىشتۇرما تۆركولوگىيە تارىخىدا، پروفېسسور ئا. كازېمبېك[19] ۋە ئى. ن. بېرىيوزىنلارنىڭ[20] بارلىق تۆركى تىللارنىڭ كەڭ كۆلەملىك تارىخىي سېلىشتۇرما تەتقىقاتىغا ئاساس ياراتقان ئىجادىي ئەسەرلىرى ئالاھىدە ئورۇننى ئىگەللەيدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ھەممە ماتېرىياللار خۇددى XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا قەدەر بولغان ھەممە تەتقىقاتلارغا ئوخشاشلا ئاساسىي جەھەتتىن سېلىشتۇرما-چېغىشتۇرما خاراكتېرىغا ئىگە ئىدى ۋە پەقەت ئايرىم ھاللاردىلا تارىخىي سېلىشتۇرما ئېلېمېنتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

روسىيىنىڭ ئىلىم-پەن ۋەكىللىرى ئو. بېوتلىنگ ۋە ۋ. ۋ. رادلوۋ-لار ئىلمىي تۆركولوگىيىنىڭ ئاساسىنى سالغۇچىلاردۇر ھەم تۆركى تىلشۇناسلىغىدىكى تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلىنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىللىرىدۇر.

تۆركولوگىيە ساھەسىدىكى تۇنجى مەخسۇس تارىخىي سېلىشتۇرما تەتقىقات ئىشى ئو. بېوتلىنگنىڭ ياقۇت تىلى، توغرىسىدا[21] يېزىلغان ئەسىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا ياقۇت تىلىنىڭ گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ھەم لېكسىكىسى باشقا تۆركى تىللاردىكى شۇنىڭغا ئوخشاش

پاکىتلار ۋە ھادىسىلەر بىلەن سېلىشتۇرۇلغان ھالدا مۇھاكىمە قىلىنغان.

ھەممە تۈركى تىللارنى دىگۈدەك ئۆز ئىچىگە ئالغان تولۇق ھەجمدىكى تارىخىي سېلىشتۇرما تەتقىقات ئىشى ۋ. ۋ. رادلوۋنىك[22] پۈختا ئاساسقا ئىگە بولغان ئەسەرلىرىدىن باشلانغان بولۇپ، ئۇ مۇنلەق كۆپچىلىك تۈركى تىللار ھەم شۇنىلەرنىك مول ئەمىلىي ماتېرىيالىنى توپلىغان ھەمدە بۇ ماتېرىيالنى فونېتىكا، گىراماتىكا ۋە لېكسىكا بويىچە مەخسۇس ئىشلەنگەن تەتقىقاتلار بىلەن بىرلەشتۈرگەن.

تۈركى تىللارنىك لېكسىكسىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە ۋ.ۋ. رادلوۋنىك ل. بۇداگوۋ[23] ۋە گ.ۋامبېرىدەك[24] ئاساس سېلىپ بەرگۈچىلىرى بولغان بولسىمۇ، لېكىن، تۈركى تىللارنىك فونېتىكسى ۋە گىراماتىكسى جەھەتتە، بۇ تىللارنىك ئومۇمى سېلىشتۇرما تەتقىقاتىغا بىرىنچى بولۇپ يول ئاچقان كىشى ۋ.ۋ.رادلوۋدۇر. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بارلىق تولۇقلانغان ۋە تەپسىلى ئىشلەنگەن تارىخىي تەتقىقاتلار ۋ.ۋ.رادلوۋنىك ئەسەرلىرىنى چىقىش نۇقتىسى قىلدى[25].

ن.ف.كاتانوۋنىك «ئۇرەنخاي تىلىنى تەتقىق قىلىش تەجرىبىسى»[26] نامىلىق ئەسىرى تۈركى تىللارنىك تارىخىي سېلىشتۇرما تەتقىقاتىغا قوشۇلغان بىر بۆيۈك تۆھپە بولغان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇنىڭغا مۇناسىپ تونۇشتا بولالمىغان بەزى رۇس ۋە چەتئەل تۈركولوگلىرىنىك نامۇۋاپىق باھاسى[27] بېرىلىپ قالغان ئىدى.

ن.ف.كاتانوۋنىك ئەسىرى بارلىق تۈركى تىللار ۋە شۇنىلەرنىك دىگۈدەك فونېتىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق پاكىتلىرىنى ئۆزئارا چېتىشتۇرۇش ئارقىلىق سىستېمىلىق سېلىشتۇرۇش بىلەن تەپسىلى

ئىشلەنگەن مەلۇماتتىن ئىبارەتتۇر. بۇنداق مەلۇمات تارىخىي سېلىشتۇرما گىرامماتىكا مەسىلىرى بىلەن شۇغۇللانغۇچى ھەرقانداق تۈركولوگ ئۈچۈن ھازىرمۇ ئېھتىياجلىق قوللانما بولۇپ تۇرماقتا.

ۋ.ۋ. رادلوۋ ۋە ن.ف.كاتانوۋلارنىڭ ئىلمىي پائالىيەتلىرىدىن كېيىن، تۈركى تىللارغا دائىر تارىخىي سېلىشتۇرما تەتقىقاتلار ئۇنداق كەڭ سىنتېتىك خاراكتېر ئالالمىدى. بۇ تەتقىقاتلار، ياكى تۈركى تىللار گىرامماتىكىسىنىڭ ئايرىم مەسىلىرىگە بېغىشلانغان يەككە مەزمۇندىكى ئەسەرلەر[28]، ياكى مەلۇم بىر مەدەنىي يادىكارلىقا بېرىلگەن ئىزاھاتلار[29]، ياكى تۈركى تىلارنىڭ تۈققانلىغىغا ئائىت ئومۇمىي مەسىلەرگە قارىتىلغان ئايرىم ماقالىلار[30]، ياكى فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گىرامماتىكىنىڭ ئايرىم مەسىلىرىدىن[31] ئىبارەت بولۇپ كەلدى.

بۇ جەھەتتە پەقەت بىرنەچچە ئەسەرلا بۇنىڭدىن مۇستەسنا بولۇپ، تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇل نىسبەتەن كەڭرەك دائىرىدە ئىشلىتىلگەن، بۇلار: يېقىندا خېلىسىنكىدا (فىنلاندىيە) نەشر قىلىنغان فىنلاندىيىلىك ئالىم م. رەسەنېنىنىڭ[32] تۈركى تىلارنىڭ تارىخىي فونېتىكىسى ۋە مورفولوگىيىسىگە ئائىت ئەسەرلىرى (تۈركى تىللارنىڭ فونېتىكىسى ھەم مورفولوگىيىسىگە دائىر توپلانغان ھەممە ماتېرىياللىرىنىڭ شەرھى)، ك.گىرىونبېكنىڭ[33] ئۇنىڭدىن بۇرۇنراق نەشر قىلىنغان تۈركى تىللارنىڭ قۇرۇلۇشىغا قارىتىلغان نەزىرىيىۋى تەتقىقاتىدىن ئىبارەت بولغان ئەسىرى ۋە ئىككى نەپەر تۈركىيە ئالىمى ئا.ئەمرى[34]، ئا.جافەر ئوغلۇلارنىڭ[35] ئەسەرلىرى، بىرىنچىسىنىڭ، سېلىشتۇرما گىرامماتىكىغا ئائىت تەتقىقاتلار، ئىككىنچىسىنىڭ، تۈركى تىللار تارىخىغا ئائىت تەتقىقاتلار.

ب.يا.ۋلادىمىرتسوۋ، گ.رامستېدت ۋ.ۋ.كوتۋنچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئومۇمى يۇزلۈك ئالتاي تىللىرىغا ۋە مەخسۇس موڭغۇل تىلىغا بېغىشلانغان تارىخي سېلىشتۇرما خاراكتېرلىق نۇرغۇنلىغان تەتقىقاتلار نامايان قىلىندى.

ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىق ئىلمى شۇنداق دەپ ھىساپلايدۇكى، تىللارنىڭ تارىخى سېلىشتۇرما تەتقىقاتىنى ئېلىپ بېرىشتا نەزەردە تۇتۇشقا تېگىشلىك بولغان ئاساسلىق فاكتىرلەرنىڭ بىرى تىل تارىخىنى شۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقنىڭ تارىخى بىلەن بىرلەشتۇرۇشتىن ئىبارەتتۇر. پەقەت تىلنىڭ تۈز پاكىتلىرىلا ۋە مەزكۇر خەلقنىڭ تارىخىلا شۇ تىلنىڭ ئالدىنقى ئەۋلات تىللار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ۋە مەزكۇر تىل گۇرۇپپىسىدىكى ھۆل تىللار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاپ بېرەلەيدۇ. مەزكۇر تىل بىلەن ئالدىنقى ئەۋلات تىللارنىڭ پاكىتلىرىنى تارىخي سېلىشتۇرما ئۇسۇلدا ئىزچىل چېقىشتۇرما قىلىش بۇ تىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تۇققانچىلىق مۇناسىۋەتلەرنى ئەينەن ئېنىقلاپ چىقىش بىلەنلا چەكلەنمەستىن، بەلكى يەنە تەتقىق قىلىنغۇچى تىللارغا تارىخي جەھەتتىن ھەم تۇققانچىلىق جەھەتتىن يېقىن بولغان باشقا تىللارنىمۇ داۋاملىق سېلىشتۇرۇش دائىرىسىگە ئېلىپ كىرەلەيدۇ ۋە شۇنىڭ بىلەن، بۇ تىللارغا خاس بولغان ئوخشاشلىقنى ھەم بۇ تىللارنىڭ ھەر بىرىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ كېيىنكى تارىخي باسقۇچلىرىدا كېلىپ چىققان پەرقلەرنى تېپىشقا ئىمكانىيەت ھازىرلاپ بېرىدۇ.

ئەمما، نەق ھەم ئىشەنچىلىك يازما يادىكارلىقلارنىڭ بولماسلىقى بۇنداق ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەرنى ئېنىقلاشنى قىينىلاشتۇرىدۇ. مۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ۋاستىلىك مەنبەلەرگە، يەنى ئەڭ ئالدى بىلەن

تەتقىق قىلىنغۇچى تىللارنىڭ دىيالېكتلىرىغا مۇراجىئەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. لېكىن،دىيالېكتلارنىڭ دەللىللىرىدىن پايدىلانغاندا تەتقىقاتچى ئىنتايىن ئېھتىيات بىلەن ئىش قىلىشى كېرەك، چۈنكى بىر تىلنىڭ دىيالېكتلىرى ھەمىشە شۇ تىلنىڭ كونىچە ھالىتىنىڭ ساقلانمىلىرى بولۇۋەرمەيدۇ، شۇڭا، ئۇنداق دىيالېكتلاردىن سېلىشتۇرۇشلاردا پايدىلانغاندا مەزكۇر تىل ياكى دىيالېكتنىڭ تەرەققىيات جەريانى توغرىسىدا ناتوغرا خۇلاسە چىقىپ قېلىش ئېھتىمالى بولىدۇ. ئالايلى، بىز خاكاس تىلىنىڭ ياكى ئالتاي تىلىنىڭ دىيالېكتلىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن تۈرلۈك قەبىلىلەر تىللىرىنىڭ ساقلانمىلىرى دەپ ئېيتالماقمۇ، لېكىن باشقا تىللارنىڭ دىيالېكتلىرى، مەسىلەن: قارا قالپاق ياكى قىرغىز تىللىرىنىڭ دىيالېكتلىرى خېلى مۇرەككەپ ئەھۋالنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، چۈنكى، بۇ تىللاردا بىز كونا ساقلانمىلاردىن سىرت، يەنە يېڭىچە دىيالېكتلىق ھادىسىلەرنىمۇ ئۇچرىتىمىز، بەزى تۈركى تىللاردا دىيالېكتلارنىڭ كېلىپ چىقىشى بىرنەچچە ئۇرۇق ۋە قەبىلىنىڭ بىرلىشىپ بىر مۇئەييەن قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى ياكى بىر مۇئەييەن خەلقنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسىدىنلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەنە، ئۇلارنىڭ پارچىلىنىشى نەتىجىسىدىنمۇ بولغان. مەلۇم بىر ھۆكۈمران دىيالېكتنىڭ ياكى ئەدەبىي تىلىنىڭ تەسىر كۈرسىتىشى بىلەن تىل تەرەققىياتىنىڭ مەزكۇر باسقۇچىدىكى دىيالېكتلارنىڭ پەرقلىرى يوقىلىدۇ، شۇنىدىن كېيىن، ئىچكى (ئىچكى قانۇنىيەتلەر بويىچە) ياكى تاشقى (خوشنا تىللارنىڭ تەسىرى بىلەن) سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن، يېڭىچە يەرلىك ئالاھىدىلىكلەر شەكىللىنىپ چىقىدۇ. ئالايلى، قارا قالپاق تىلى ياكى قىرغىز تىلى دىيالېكتلىرى، مۇقەررەركى، قەدىمقى ئۇرۇق ۋە قەبىلە تىللىرىنىڭ

ساقىندىلىرىنى ئاساس قىلغان بولسىمۇ، ئۆزىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا يەنە شۇنداقلا، ئاساسىي جەھەتتىن تاشقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، يەنى خوشنا تىللارنىڭ تەسىر كۈرسىتىشى تۈپەيلىدىن بارلىققا كەلگەن يېڭى دىيالېكتلارغا ئىگە بولدى.

شۇنداقتىمۇ، تۈركى تىللار ئۆز دىيالېكتلىرىدا قەدىمقى قەبىلىلەر (ئوغۇز، قىپچاق، قارلۇق ۋە باشقا) تىللىرىنىڭ ساقىنىدىلىرىنى ئوبدان ساقلاپ قالغان بولۇپ، بۇ تىللاردىكى دىيالېكتلارنىڭ شەكىللىنىشىنى ئېنىقلاش ئانچە قىيىن ئەمەس. شۇڭا، دىيالېكتلار تىل تارىخىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مەنبەسى بولۇش سۈپىتىدە زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولالايدۇ.

تىل تەرەققىياتى جەريانىدا، ھەر بىر تىل نەسەب جەھەتتىن ئالدىنقى ئەۋلات تىلىنىڭ بىر سابىق دىيالېكتى (مەسىلەن: چۇۋاش تىلى بىلەن بۇلغار تىلىنى سېلىشتۇرۇڭ) ياكى ئالدىنقى ئەۋلات تىلىنىڭ بىۋاستە ۋارىسى (مەسىلەن: تۈركىمەن تىلى بىلەن X..XI ئەسىرلەردىكى ئوغۇز تىلىنى سېلىشتۇرۇڭ) بولۇش سۈپىتى بىلەن ئاشۇ ئالدىنقى ئەۋلات تىلىغا تەۋە بولىدۇ ھەمدە گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ۋە لېكسىكا ئاساسىنىڭ ئەڭ تۇراقلىق ئېلېمېنتلىرىنى ساقلاپ قالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مەزكۇر تىل بىلەن ئالدىنقى ئەۋلات تىلى ئوتتۇرىسىدا بۆلۈنۈشلەر ھەم پەرقلەرمۇ پەيدا بولىدۇ. تىلنىڭ تۇراقلىق ئېلېمېنتلىرى ۋە ۋارىس تىلدىكى ئالدىنقى ئەۋلات تىلىغا نىسبەتەن پەيدا بولغان ئۆزگىرىشلەر مەزكۇر تىللار گۇرۇپپىسىنىڭ پۈتكۈل تەرەققىيات مۇساپىسىنى خېلى ئېنىق ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشقا ھەمدە تىللارنىڭ ئايرىم پاكىتلىرى ۋە ھادىسىلىرىگە قاراپ بۇ گۇرۇپپىدىكى ھەممە تىللارنىڭ ئەسلىدىكى بىرلىگىنى

ئېنىقلاپ چىقىشقا ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

مەلۇمكى، تىلدا لېكسىكا ھەممىدىن ئاساسىراق ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. لېكسىكىدىن قالسا، تىلنىڭ فونېتىكىلىق تۈزۈلۈشىمۇ ئۆزگىرىدۇ. لېكىن، ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى خېلىلا ئاز بولىدۇ. گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشنىڭ بەزى ئېلېمېنتلىرىدىمۇ ئىنتايىن ئاجىز بولغان ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلۈشى مۇمكىن. تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى ھەم فونېتىكىلىق تۈزۈلۈشنىڭ ئۆزگىرىش دەرىجىسى مۇناسىۋەتلىك تاشقى ۋە ئىچكى ئامىللار تەسىرىنىڭ ئۇزاقلىغى ۋە ئۇنۇمدارلىغىغا قاراپ ھەر خىل بولىدۇ. ئەندى، تىلنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىۋى ۋە گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىغا (مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىس) كەلسەك، ئۇلارنىڭ ئۆزگىرىش سۈرئىتى ئىنتايىن ئاستا بولۇپ، ئۆزىنىڭ باشقا تىللار بىلەن بولغان قەدىمقى ئورتاقلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئۇزۇن زامانلارغىچە ساقلاپ قالىدۇ. ئالايلى، تۈركى تىللارنىڭ مورفولوگىيىسى بىلەن سىنتاكسىسىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى تۈركى تىللار گۇرۇپپىسىدىكى ھەممە تىللارغا ئورتاق بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا، ئىر گۇرۇپپىنىڭ سىرتىدىكى تىللار بىلەنمۇ ئورتاقلىغىنى ساقلاپ كەلمەكتە: تۈركى تىللارنىڭ گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ئىرمۇنچىلىغان ئەملىي خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن موڭغۇل تىلى بىلەنلا ئورتاق بولۇپ قالماي، بەلكى يەنە تۇنگۇس-مانجۇ تىلى بىلەنمۇ، تىپولوگىيە جەھەتتىن قارىغاندا، فىن-ئۇگور تىلى، بەزى كاپكاز تىللىرى، قەدىمقى ئاسىيا تىللىرى ۋە يىراق شەرق تىللىرىدىن چاۋشىيەن ۋە ياپون تىللىرى بىلەنمۇ ئورتاقلىغى بار.

تىل تەرەققىياتىدىكى ماھىيەتلىك قانۇنىيەتلەرنىڭ بىرى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇش ھەم شۇنداقلا ئاساسىي

لۇغەت تەركىۋى ئاستا ۋە كەم ئۆزگىرىدىغان خېلى تۇراقلىق ئېلېمېنتلار بولۇپ، كۆپىنچە ئۆزىنىڭ ئالدىنقى ئەۋلات تىللىرى بىلەن بولغان چېتىشلىق مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قالىدۇ ۋە ئاساسىي جەھەتتىن تاشقى ئامىللارنىڭ بىۋاستە تەسىرىدىن خالى بولغان ھالدا تەرەققى قىلىدۇ. لېكسىكا بىلەن فونېتىكىلىق تۈزۈلۈش بولسا، ئاساناراق ۋە تولاراق ئۆزگىرىدىغان ئېلېمېنتلار بولۇپ، كۆپىنچە تاشقى شەرتلەرگە بېقىنىدۇ ھەم شۇنىڭ بىلەن بەزى چاغلاردا ئىنتايىن ماھىيەتلىك ئۆزگىرىشلەرنى ھاسىل قىلىشى مۇمكىن. مىسال ئۈچۈن ئۆزبەك تىلىنى ئالىدىغان بولساق، بۇ تىل تۈركى تىللىنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىگىنى ساقلاپ قالغان ھالدا ئۆزىنىڭ لېكسىكىسىنى ۋە فونېتىكىلىق تۈزۈلۈشىنى ئاساسىي جەھەتتىن تاجىك تىلىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن ناھايىتى كۆپ ئۆزگەرتىۋەتتى.

شۇنداق قىلىپ، تاشقى ئامىللارنىڭ تەسىرى تىل تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرىدىمۇ ئەكس ئېتىدۇ. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، بەزى ئىچكى قانۇنىيەتلەر مەزكۇر خەلقنىڭ تارىخى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. تۈركى تىللارنىڭ تارىخىدا، كۆپچىلىك كونكرېت تۈركى تىللارغا ماھىيەتلىك تەسىر كۆرسەتكەن كۈچلۈك تاشقى ئامىللار تۆۋەندىكىدەك ۋەقەلەردىن ئىبارەت بولغان، يەنى: تۈركى خەلقلەرنىڭ بىرنەچچە قېتىملىق شەرقىي ياۋروپاغا كۆچۈش دولقۇنى، ئىسلام دىنىنىڭ قوبۇل قىلىنىشى، موڭغۇللارنىڭ ئىستىلاسى.

تارىخىي ۋەقەلەرگە ۋە تارىخىي جەريانىنىڭ ئۇزاقلىغىغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا، بەزى تۈۋقان تىللار ئالدىنقى ئەۋلات تىل بىلەن بولغان ئوخشاشلىغىنى تولۇقراق ساقلاپ قالىدۇ. مەسىلەن:

نوغاي، قازاق ۋە قارا قالپاق تىللىرىنى سېلىشتۇرۇڭ. بۇ تىللارنىڭ، قەدىمقى قىپچاق تىلىغا نىسبەتەن پەرقلىرى لېكسىكىدىمۇ، فونېتىكىدىمۇ ۋە گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشتىمۇ كۆرۈلىدۇ. لېكىن، بۇ پەرقلەر تىلنىڭ نېگىزلىك بولمىغان، ماھىيەتلىك بولمىغان ئىككىنچى ئورۇندىكى ئايرىم تەرەپلىرىگە ئالاقىدار. يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن تۆت تىلنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەر، فونېتىكىلىق تۈزۈلۈشى جەھەتتە، ئاساسەن بەزى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇپ قېلىشى ۋە چۈشۈپ قېلىشىدىكى ھەر خىل شەكىللەردە ئىپادىلىنىدۇ. لۇغەت تەركىۋىدە پەرقلەر بىرقەدەر كۆپرەك بولسىمۇ، لېكىن بۇ پەرقلەر يەنىلا ماھىيەتلىك ئەمەس. بۇ تىللارنىڭ گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا بولسا، پەرقلەر ناھايىتىمۇ ئاز كۆرۈلىدۇ.

بىرقەدەر ئۇزاقراق داۋام قىلغان تارىخىي شارائىتنىڭ تەقەززاسى بىلەن بۆلۈنۈپ كەتكەن ۋە ئالدىنقى ئەۋلات تىلىدىن ئايرىلىپ قالغان تىللاردا ئەھۋال بۇنىڭدىن باشقىچىرەك بولىدۇ. (مەسىلەن: قەدىمقى تۈركى تىل بىلەن ياقۇت تىلىنى ياكى قاراخانىلار دەۋرىدىكى تۈركى ئەدەبىي تىل بىلەن ھازىرقى زامان ئۆزبەك تىلىنى سېلىشتۇرۇڭ). بۇ تىللار، يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان نوغاي، قازاق، قاراقالپاق تىللىرىغا قارىغاندا، ئۆزىنىڭ تەرەققىياتىدا خېلى مۇرەككەپ يولنى بېسىپ ئۆتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئالدىنقى ئەۋلات تىللىرىدىن ئايرىلىپ قالغان ئىدى ۋە بۇنىڭدىن سىرت، ئۆزلىرىگە تۇققانلىغى بولمىغان خوشنا تىللار بىلەن ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشكە قەدەم قويىدى (ياقۇت تىلى تۇنگۇس ۋە موڭغۇل تىللىرى بىلەن، ئۆزبەك تىلى تاجىك تىلى بىلەن).

تىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تارىخىي مۇناسىۋەتلەرنى ئېنىقلاشنىڭ

قىينچىلىغى يەنە شۇنىڭدىنمۇ ئىبارەت بولىدىكى، تۇققان تىللارنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىش ياكى بىرلىشىپ جەم بولۇش جەريانى ئاددىغىنا تۈز سىزىق بويىچە بولمايدۇ. قەبىلىلەر ۋە خەلقلەرنىڭ تىللىرى ھەم دىيالېكتلىرى ئالدىنقى ئەۋلات تىللار بىلەن كېيىنكى ئەۋلات تىللارنىڭ ئوزئارا چېتىشىپ كەتكەن زەنجىرسىمان ھالىتىنى شەكىللەندۈرىدۇ ھەمدە تىللارنىڭ بەزى قەدىمقى خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىزچىل تۇردە ساقلاپ قېلىش بىلەن بىللە، شۇ تىللاردا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ئوزئارا يېقىن مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ھەر خىل قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىغا تەۋە بولۇشى سەۋەبىدىن، ئاخىرى بېرىپ، بۆلۈنۈشنىڭ ئىپادىسى بولغان يېڭى-يېڭى خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولىدۇ.

مەسىلەن: باشقىرت تىلى ھازىرقى ۋاقىتتا قىپچاق گۇرۇپپىسىنىڭ ئېنىق ئىپادىلەنگەن ئالامەتلىرىگە ۋە بۇلغار تىللىرى گۇرۇپپىسىدىكى تىللارنىڭ بەزى ئالامەتلىرىگە (ئۆزىگە خاس سوزۇق تاۋۇشلار سىستېمىسى، لېكسىكا ھەم گىراماتىكا جەھەتلەردىكى بىر قاتار ئالاھىدىلىكلىرى) ئىگە بولۇپ، سوزۇق تاۋۇش سىستېمىسى جەھەتتىكى ئۆزىنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن، شۇنداقلا ئۆزىگە يىراق بولغان تۈركى تىللارنىڭ شەرقىي تارمىغى بىلەنمۇ، يەنى قەدىمقى تۈركى تىل، ياقۇت، خاكاس تىللىرى بىلەنمۇ چېتىشلىغى بار. ۋاھالەنكى، بۇ تىللار بىلەن باشقىرت تىلىنىڭ چېتىشلىغى ئىنتايىن قەدىمقى ۋاقىتلاردا (VII ئەسىردىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردە بولغان بولۇشى مۇمكىن) بولغان ئىدى. ئالتاي تىلىنى ئالساق، بۇ تىل ھازىرقى ۋاقىتتا، قىرغىز تىلى بىلەن كۆپ جەھەتتىن ئومۇمىلىققا ئىگە، نەسەب جەھەتتىن بولسا، بەزى فونېتىكىلىق، لېكسىكا-

لىق ۋە گىراماماتىكىلىق ھادىسىلەرگە قارىغاندا، شەرقىي تارماقتىكى تىللار بىلەنلا مەھكەم چېتىشلىغى بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەنە غەربىي تىللار بىلەنمۇ، خۇسۇسەن قىپچاق ۋە ئوغۇز تىللىرى بىلەنمۇ مەھكەم چېتىشلىغى بار.

دېمەك، تىلنىڭ ئايرىم پاكىتلىرىنى سېلىشتۇرغاندا، نەسەبلىك مۇناسىۋەتلەرنى ئېنىقلاشنىڭ ھەممە قىينىچىلىقلىرىنى ۋە تۇققانلىق دەرىجىسىنى ئېنىقلاشنىڭ مۇرەككەپلىگىنى نەزەردە تۇتۇش لازىم ۋە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا، ھەرقايسى فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گىراماماتىكىلىق ھادىسىلەرنىڭ ياكى جەريانلارنىڭ شەكىللەنگەن ۋاقىتلىرىنى سېلىشتۇرۇشتىكى مۇرەككەپلىكنىمۇ نەزەردە تۇتۇش لازىم. چۈنكى ھەر بىر تۈركى تىلنىڭ باشقا تۈركى تىللار بىلەن بولغان تۇققانلىق دەرىجىسى ئوخشاشمايدۇ. ئالايلى، تاتار تىلى ئۆزبېكنىڭ تۈپكى خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن قىپچاق تىلى بولسىمۇ، يەنە ئۆزبېنى قەدىمقى تۈركى تىلغا ۋە بۇلغار تىلىغا يېقىنلاشتۇرۇدىغان بىرمۇنچە خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. قەدىمقى تۈركى تىل ھەم قىپچاق تىللىرى، ھەم ئوغۇز تىللىرى، ھەم قارلۇق تىللىرىنىڭ ئالدىنقى ئەۋلات تىلى بولغاچقا، تاتار تىلىنىڭ يالغۇز قىپچاق تىلى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ئوغۇز ۋە قارلۇق تىللىرى بىلەنمۇ قانداقتۇر تۇققانلىق مۇناسىۋەتلىرى بار دېيىشكە بولىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، يېقىن تۇققان تىللارنىڭ پاكىتلىرىنى ھەم ھادىسىلىرىنى سېلىشتۇرۇش ۋە تىللارنىڭ ئۆزئارا تارىخىي مۇناسىۋەتلىرىنى ئېنىقلاش، شۇنداقلا، بۇ مۇناسىۋەتلەرنىڭ شەكىللەنگەن ۋاقىتلىرىنى چېقىشتۇرما قىلىش ئىشى تىللارنىڭ ۋە شۇ تىللاردا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ تارىخىدىن ئايرىلغان ھالدا ئېلىپ

ببرىلىشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇنىڭدىن سىرت، سېلىشتۇرۇشلاردا تىللار تەرەققىياتىنىڭ خرونولوگىيىلىك ئىزچىللىغىغا رىئايە قىلىنىشى زۆرۈر. تارىخىي جەھەتتىن ۋە نەسەب جەھەتتىن بىر بىرى بىلەن چېتىشلىغى بولمىغان تىللارنىڭ پاكىتلىرىنى سېلىشتۇرۇشقا بولمايدۇ. بۇ خىلدىكى سېلىشتۇرۇشلارنى پەقەت مەلۇم تارىخىي دەۋر ئىچىدىكى سېلىشتۇرۇلغۇچى تىللارنىڭ تارىخ ۋە تىل ئىلمى تەرىپىدىن ئىسپاتلانغان ئۆزئارا تەسىر كۆرسەتكەن پاكىتلىرى تولۇق ئىگە للەنگەن شەرتى بولغاندىلا قوللىنىشقا بولىدۇ.

مۇئەييەن ھادىسىنىڭ مەزكۇر تىللار گۇرۇپپىسى بىلەن ۋە شۇ تىللاردا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ مەلۇم تارىخىي دەۋرى بىلەن بولغان ئالاقىسىنىڭ ئەنە شۇنداق شەرتى ھازىرلانغان بولسا، تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇل بىر پۈتۈن تىللار گۇرۇپپىسى تەرەققىياتىنىڭ ئۆتمۈش جەريانىنى ئېچىپ كۆرسىتىش بىلەنلا چەكلەنمەستىن، بەلكى يەنە، بۇ تىللارنىڭ كەلگۈسىدىكى تەرەققىيات ئىستىقبالىنىمۇ كۆرسىتىشكە قادىر بولىدۇ. شۇنداق بولغانلىغى ئۈچۈن، بۇ ئۇسۇل يەنە شۇ تىللارنىڭ تەرەققىياتىدىكى بىر پۈتۈن تىللار گۇرۇپپىسىغا ئورتاق بولغان ئىچكى قانۇنىيەتلەرنىمۇ كۆرسىتەلەيدۇ.

دېمەك، مۇئەييەن تىللار گۇرۇپپىسى تەرەققىياتىنىڭ ئاساسلىق قانۇنىيەتلىرىنى بەلگىلەشتە تىلنىڭ پاكىتلىرىنى تارىخىي سېلىشتۇرما يۇسۇندا چېقىشتۇرما قىلىشتىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئۈچۈن، بىرىنچىدىن، سېلىشتۇرۇلغۇچى تىللار مۇئەييەن بىر ئالدىنقى ئەۋلات تىلىدىن كېلىپ چىققان بولۇشى، ئالدىنقى ئەۋلات تىل بولسا، ھۆل تىلدىن كېلىپ چىققان بولۇشى شەرت. ئىككىنچىدىن، تىللارنىڭ پاكىتلىرىنى سېلىشتۇرغاندا، تىللارنىڭ تەرەققىياتىدىكى ۋە

شەكىللىنىشىدىكى تارىخىي ئىزچىللىقنى ۋە بۇ تىللارنىڭ ھەر خىل ئومۇملۇقلارغا تەۋە بولىدىغانلىغىنى ئىمكان قەدەر ئېتىۋارغا ئېلىش لازىم. بۇ تىل تارىخىنى شۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقنىڭ تارىخى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىشنىڭ زۆرۈر شەرتلىرىدىن بىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، تىلنىڭ پاكىتلىرىنى سېلىشتۇرغاندا خرونولوگىيىلىك تەرتىپكە دىققەت قىلىپ، ئالدى بىلەن تارىخىي جەھەتتىن ئۆزئارا تۇققانلىغى ئەڭ يېقىن بولغان تىللارنى، ئاندىن ئۆزئارا ئەڭ يېقىن بولغان تارماق گۇرۇپپىلارنى، گۇرۇپپىلارنى ۋە شۇ تەرىقىدە باشقىلارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش لازىم. ئاخىرىدا، تارىخىي سېلىشتۇرۇشنىڭ ئۇچىنچى زۆرۈر شەرتى، تىللارنىڭ بىر گۇرۇپپىسى ياكى ئائىلىسىنىڭ ماتېرىيالى ئاساسىدا تەكشۈرۈلگەن ۋە ئىسپاتلانغان فونېتىكىلىق ھەم سىمانتىكىلىق ـ گىراماتىكىلىق قائىدىلەرگە ۋە قانۇنىيەتلەرگە قەتئى ئەمەل قىلىشتىن ئىبارەتتۇر. تىل ئۆزىنىڭ ھەممە يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ خىلمۇ ـ خىللىغىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا تەتقىق قىلىنىشى لازىم. تىل پاكىتلىرىدىكى ھەممە ئۇششاق تەپسىلاتلار ئۆزئارا ئالدىنئالا سېلىشتۇرۇلۇشى ۋە نىسبەتلەشتۈرۈلۈشى لازىم. تىللارنى سېلىشتۇرغاندا، ئايرىم پاكىتلارنى تۇتماستىن، بەلكى شۇ بىر لېكسىكىلىق ياكى گىراماتىكىلىق كاتېگورىيىنىڭ خىلمۇ ـ خىل سىمانتىكىلىق ۋە رەسمىي ئىپادىلىرىدىن كېلىپ چىققان ھادىسىلەر يىغىندىسىنى تۇتقا قىلىش زۆرۈر.

ئايرىم تىللارنى، ھەتتا بۇ تىللار بىر ئائىلىگە ياكى بىر گۇرۇپپىغا تەئەللۇق بولغان تەقدىردىمۇ، تەرەققىيات ۋە شەكىللىنىش خرونولوگىيىسىگە باغلىماي تۈرۈپ سېلىشتۇرۇشقا بولمايدۇ. ئۇنداق قىلىش

ئۇچۇن، ئۇلارنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى، بىرقەدەر يەككە هالەتتىكى تىللاردىن تارتىپ، شۇ تىللارنىڭ بىرقەدەر يېرىك قوشۇلمىلىرىغىچە بولغان خرونولوگىيىلىك ئىزچىل مۇناسىۋەتلەرنى مۇمكىن قەدەر تولۇقراق ئېنىقلاپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، سېلىشتۇرۇش ئىشىدا، ئىزچىل تۇققانلىق دەرىجىلىرى ئېنىقلانغان بولۇشى ۋە ئۆز خرونولوگىيىسىدە ئىزچىل تۇرغان هۆل تىللار ئۆزئارا چېتىشتۇرۇلغان بولۇشى لازىم.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە، تىللار تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكىنى، تۇققان تىللارنىڭ باشقا ئائىلىلەردىكى تىللار بىلەن بولغان تارىخىي مۇناسىۋەتلىرىنى هەمدە تىللارنىڭ ئۆزئارا تەسىرى نەتىجىسىدە شۇ تىللاردا پەيدا بولغان ئالاهىدە خۇسۇسىيەتلەرنى هىساپقا ئېلىش لازىم.

ئەگەر بىز قازاق تۇركۇمىنى تۇتۇپ تەكشۈرسەك، قازاق تىلىغا تارىخىي جەهەتتىن ۋە خرونولوگىيىلىك جەهەتتىن ئەڭ يېقىن بولغىنى نوغاي تۇركۇمى بولۇپ، قازاقلار ۋە قازاق تىلى بۇ تۇركۇمىدىن پەقەت XV ئەسىردىلا بۆلۈنۈپ چىققان. بۇ نوغاي تۇركۇمى قازاق، قارا قالپاق، نوغايلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى، بىر قىسىم ئۆزبەكلەرنى، ئاز ساندىكى باشقىرتلارنى، تاتارلارنى ۋە باشقا خوشنا خەلقلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى هەمدە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك هالدا شۇ خەلقلەرنىڭ تىللىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى.

ئەگەر بىز هازىرقى زامانىدىكى قازاق، قاراقالپاق ۋە نوغاي تىللىرىنى ئېلىپ قارايدىغان بولساق، بۇ تىللار ئۆزئارا ئەڭ يېقىن تۇققان تىللار ئىكەنلىگىنى كۆرىمىز. شۇبهىسىزكى، تۇققانلىق جەهەتـ

تىن قاراقالپاق تىلىغا ئەڭ يېقىن بولغىنى هازىرقى زامان نوغاي تىلىدۇر. بۇ نوغاي ئومۇملۇغى نوغاي ئوردىسى دېگەن نام بىلەن تونۇلغان بولۇپ، پەقەت XIV ئەسىردىن باشلاپلا مەۋجۇت بولغان. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۇ تېخىمۇ قەدىمقى ۋە تېخىمۇ كەڭ بولغان قىپچاق تۈركۈمىنىڭ تەركىۋىدە ئىدى. بۇ تۈركۈم قىپچاق قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى دېگەن نام بىلەن تونۇلغان ۋە دەشتى قىپچاق زېمىنىنى ماكان قىلغان ئىدى.

XIII ئەسىردە قىپچاق قەبىلىلىرى موڭغۇللارغا قارشىلىق كۆرسەتىپ، ئاز سانلىق موڭغۇل قەبىلىلىرىنى ئۆز تەركىۋىگە سىڭدۈرۈپ قوشۇۋالدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ئەسىرلەردە قىپچاقلار كىماكلار بىلەن بىرلىكتە غەربىي تۈرك خانلىغىنىڭ ۋە قىسمەن شەرقىي تۈرك خانلىغىنىڭ ئاساسلىق نوپۇسىنى تەشكىل قىلاتتى (لېكىن يېتەكچى قەبىلىلەردىن بولمىغان). غەربىي ۋە شەرقىي تۈرك خانلىقىلىرى ئۆز نۆۋىتىدە تۈرلۈك قەبىلىلەر ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىدىن تەركىپ تاپقان هون ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلگەنلىگىنىڭ مەهسۇلى ئىدى. بۇنداق ئومۇملۇقلارنىڭ هەرقايسىسى ئۆزىدىن باشقا قەبىلە ئىتتىپاقلىرى بىلەن (مەسىلەن: قىپچاقلار ئوغۇز، قارلۇق، بۇلغار، ئۇيغۇر ۋە باشقىلار بىلەن) ئۆزئارا زىچ تەسىر كۆرسىتىپ تەرەققى قىلدى.

شۇنداق بولغانلىغى ئۈچۈن، تارىخىي سىلىشتۇرما ئۇسۇلىنى قوللانغاندا تىل ئومۇملۇقلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى مۇشۇنداق ئىزچىللىقنى هەر دائىم نەزەردە تۇتۇش لازىم، هەمدە تىلنىڭ پاكىتلىرىنى سىلىشتۇرغاندا، ئىتتىپاقلارنىڭ پەيدا بولۇش خرونولوگىيىسىنى ئەسته تۇتۇش كېرەك. قىپچاق تىلىنى ئالساق، بۇ تىل بىلەن

ئوغۇز، بۇلغار، ئۇيغۇر، قارلۇق تىللىرى قاتارلىق تىللارنىڭ ئۆزئارا تەسىرىنى ھىساپقا ئېلىش لازىم.

تۈركى تىللارنىڭ تارىخىي سېلىشتۇرما گىرامماتىكىسىنى تۈزۈپ چىقىش تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلىنى قوللىنىشتىكى مەقسەتلەرنىڭ بىرىدۇر. بۇ مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش سوۋېت تۈركولوگلىرىنىڭ ئالىللىقاچان پىشىپ يېتىلگەن غايىسىدۇر. ھالبۇكى، بۇ غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۇچۇن ھەممە مۇتەخەسسىسلەرنى جەلپ قىلماي بولمايدۇ. تىللارنى تارىخىي دەۋرلەرگە بۆلۈش ھەمدە يېقىن تۇققان گۇرۇپپە-لارغا ۋە ئەڭ يېقىن تۇققانلىقنى ئىپادىلەيدىغان تارماق گۇرۇپپىلارغا ئايرىشتا بارلىق تۈركى تىللارغا ئەڭ ئورتاق بولغان قانۇنىيەتلەرنى بەلگىلەشكە ئائىت كەڭ كۆلەملىك تەييارلىق ئىشلىرىنى ئېلىپ بارماي بولمايدۇ. تۈركى تىللارنى تارىخىي دەۋرلەرگە بۆلۈش بىلەن تۈرلەرگە ئايرىش ئىشى ھەممە تۈركى تىللارغا ئورتاق بولغان تارىخىي سېلىشتۇرما گىرامماتىكىنى تۈزۈپ چىقىشنىڭ تەييارلىق ئىشىدىن ئىبارەت بولۇشى لازىم. شۇنداقلا، تۈركى تىللارنىڭ ئايرىم گۇرۇپ-پىلىرى ۋە تارماق گۇرۇپپىلىرى بويىچە ئايرىم-ئايرىم سېلىشتۇرما گىرامماتىكىلارنى تۈزۈپ چىقىشنىڭمۇ ۋە ئايرىم-ئايرىم تارىخىي سېلىشتۇرما تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىشنىڭمۇ تەييارلىق ئىشىدىن ئىبارەت بولۇشى لازىم.

بۇ تەتقىقاتنىڭ ئاپتورى تۈركى تىللار تەرەققىياتىدىكى ئومۇمى يۇزلۇك تارىخىي دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشىنىڭ دەسلەپكى ئىسخېمىسىنى ئىشلەپ چىقىش ئارقىلىق، بۇ تىللارنىڭ تەرەققىيات تارىخىغا بىرلەشتۇرۇلگەن ئومۇمى يۇزلۇك تۈرگە ئايرىش لايىھىسىنى تۈزۈپ چىقىپ، بۇ لايىھىدىكى مۇئەييەن فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە

گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر بويىچە بىرلەشكەن تىللارنىڭ ئەڭ ئومۇمىي ۋە ئەڭ ئۇشتاق گۇرۇپپىلىرىنى، تارماق گۇرۇپپىلىرىنى بۇنىڭدىن كېيىن داۋاملىق تەتقىق قىلىش ۋە مۇئەييەنلەشتۈرۈشنى كۆزلەيدۇ. مەزكۇر ئەسەردىكى تۈركى تىللارنىڭ تۈركە ئايرىلىشى بۇ تىللار گۇرۇپپىلىرىنىڭ ۋە تارماق گۇرۇپپىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا راۋاجلىنىۋاتقان قانۇنىيەتلەرنى ئېنىقلاش بىلەنمۇ، شۇنداقلا، ئايرىم گۇرۇپپىلارنىڭ، تارماق گۇرۇپپىلارنىڭ كونكرېت تۈركى تىللارنىڭ تەرەققىياتىدىكى ۋە شەكىللىنىشىدىكى خرونولوگىيەلىك ئىزچىللىقنى ئېنىقلاش بىلەنمۇ مۇرەككەپلىشىدۇ.

ئىزاھلار:

① ن. ئا. باسكاكوۋ «تۈركى تىللارنى تۈركە ئايرىش مەسىلىسىگە دائىر» XI توم، 2 ـ نەشرى، موسكۋا، 1952 ـ يىلى.

② ن. ئا. باسكاكوۋ «سوۋېت خەلقلىرىنىڭ تىل تەرەققىياتى (تۈركى تىللار ئاساسىدا)»، («تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى» 1952، X3).

③ ن. ئا. باسكاكوۋ «تۈركى تىللارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات ۋە تارىخىي شەكىللىنىشىگە ئاساسەن تۈركە ئايرىلىشى» (توپلام «سوۋېت پەنلەر ئاكادېمىيىسى قارىمىغىدىكى تىلشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ تەتقىقاتلىرى» 1 ـ توم، موسكۋا، 1952).

④ تۆۋەندىكى كىتاپلار، مەزمۇن جەھەتتىن خىلمۇ ـ خىل بولسىمۇ، بۇ ئەسەرنىڭ تۈرىگە كىرىدۇ:

ن. ئى ئىلمىنسكىي «تۈرك ـ تاتار تىلى كۇرسىدىن دەسلەپكى ساۋات» («ئىمپېرىيىلىك قازان داشۆسىنىڭ ئىلمىي خاتىرىلىرى» 1861 ـ يىل، III ـ IV كىتابلار؛ پ. ئا. فالېيېۋ «تۈركى ئەدەبىيات ۋە شۇنىڭ بىلەن تەكشۈرۈشكە كىرىش سۆز»، تاشكەنت، 1922 ـ يىل؛ ئا. يى. كىرىمسكىي، «تۈركلەر، ئۇلارنىڭ تىلى ۋە ئەدەبىياتى» 1 ـ توم، «تۈركى تىللار» 2 ـ باسمىسى،

كىيىڭ، 1930 ـ يىل؛ ۋ. ئا. بوگوروودتسكي «تاتار تىلشۇناسلىغىنىڭ باشقا تۈركى تىللار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە كىرىش سۆزى»، قازان، 1934 ـ يىل، ئىككىنچى باسمىسى، موسكۋا، 1953 ـ يىل؛

A. Caferoglu "Türk dili tarihi notlari", I–III Istanbul 1943—1947; *M.Räsänen Ein Uber blik über die altesten Denkmalar der türkischen Sprachen* (*STo*, XIII, 1947); *W.K.Mathewis "Languages of the USSR", Cambridge* 1951. *I.Benzing "Ein führung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologen", Wiesbaden*, 1953; *St.Wurm "Turkic peoples of the USSR, their historicai baskgroun, their languages and the development of Soviet linguistik poliy", London*, 1954; *R.Loewenthol "The Turkie languages and literatures of Central Asia bibliographiy", S-Grawenhage*, 1957; *"Philologie fundamenta," t.l, Wiesbaden*, 1959.

⑥ محمدبن للحسين محمدبن الكاشقەرى كىتاب دىۋان لغات الترك (دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك). بۇ لۇغەت ئەخمەت رىفئەت تەرىپىدىن ئىستامبۇلدا نەشر قىلىنغان 1 ـ 11، ھىجرىيە 1333 ـ يىل (1915)؛ 111، ھىجرىيە 1335 ـ يىل (1917). قارالسۇن: تۈركچە تەرجىمىسى: *Besim Atalay "Diwanulugat-it-Türk", Tipki basim, Ankara*, 1941 (*Endeks, Ankara*, 1943). *C. Brockelman "Mittelturkischer Wortschat nach Mahmud alkasgaris Diwan lugat-at-turk"* (*BOH, I*, 1928).

⑦ قارالسۇن: موڭغۇل لۇغىتى «مۇقەددىمەتۇل ئەدەب» 1 ـ 11 قىسىم.

لار، («سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى قارىمىغىدىكى شەرقشۇناسلىق ئىنىستىتۇتىنىڭ ئىلمىي ئەسەرلىرى»، XIV، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1938).

⑦ *W.Barthold "Ein Zamahsari-Handschrift mit alttürkischen Glossaren" ("Islamisa" woh, II, leipzig, 1926 — 1927)*.

⑧ *Th. Houtsma "Ein türkisch-arabisches Glossar" leiden,* 1894. (تولۇق ئېيتىلىشى: كتاب مجمۇع ترجمان تركى وعجمى ومغلى وفارس «كىتابى مەجمۇئۇ تەرجۇمان تۈركى ۋە ئەجەمى ۋە موغۇلى ۋە فارسى»).

⑨ ابوحيان اندلسى، كتاب الادراك العان الاتراك («كىتاپ ئەل ـ ئىدراك لى ـ لىسان ئەل ـ ئەتراك»). قارالسۇن: مۇستاپابەي تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان ئەبۇ ھەيىيانىنىڭ ئەسىرىگە ك. گۇئارتىنىڭ باھاسى *L. Bouwat "Une. (JA,1892, Ser.* VIII, *t.* XX) *grammarire turque du huitieme sieale del' Hegirele penetration das la langue des Turcs "dAbouHayyan al-Garnati" ("Actes du* XIV *congres international des orienualistes Alger,"* 1905, *t.* III, *Paris,* 1907).

بۇ يادىكارلىقنىڭ ئاخىرقى تولۇق باسمىسى: *A. Caferoglu "Abu-Hayyan, kitab al-Idrak li-lisan al-Atrak" Istanbul,* 1931, *V.Izbdak "El-Idrak hasiyesi," Istanbul,* 1936.

⑩ پ. م مېلىئورانسكىي، «ئەرەپ تىلشۇناسى تۈرك تىلى توغرىسىدا»، 1900. ئىبنى مۇھەننانىڭ بۇ ئەسىرى (جمال الدين ابن معنا، حلية السان وحلية البيان) تۇنجى قېتىم كىلىسلى رىفئەت تەرىپىدىن ئىستامبۇلدا، ھىجرىيە 1338 ـ 1340 ـ يىللىرى (ملادى 1919 ـ 1921 ـ يىللىرى) نەشر

قىلىنغان ئىدى. سېلىشتۇرۇڭ: ئا. باتتال «ئىبنۇ ـ مۇھەننا لۇغەتى»، ئىستامبۇل، 1934.

⑪ س. يې. مالوۋ، «ئىبنى مۇھەننا تۈرك تىلى توغرىسىدا» 111 ـ توم، 2 ـ باسمىسى، 1928.

⑫ *A. Zajaozkowski, "Manuel arabe de la langue des Turcs et des kipichaks Cepoque de I'Etat Mamelouk) Arabski podreoz nik jezyka Turkow i Kipczakow z epoki Panstwa Mameluckiego (Intioduction, Vocabulaire turcs-polonais-Francais, Texte) Warszawa,* 1938. *A. Zajaczkowski, "Slownik arabsko-kipczacki z okresu Panstwa Mameluckiogo," "Bulghat al-mustag Fi lughat al-Turk wa-I-Qifzaq," Czesc* II, *Verba, Warszawa,* 1954, *A. Zajaczkowski, "Vokabulaire arabe-kiptchak de lepoque de l'e tat Mamelouk," Czesc I, Warszawa,* 1958.

⑬ *Kilisli Rifat, "Al Qawanin al kulliyah lidabt allugat ul-turkiyah". Istanbul,* 1928 *S. Telegdi, Eine turkische Grammatik in arabyscher Sprache aus den* XV *jhdt(kcsA. I, Erganzangsband, H·* 3. 1937).

⑭ *Besim Atalay, "Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lugat it-turkiyye" Istanbul,* 1945. *T. Halasi kun "La langue des kiptchaks d' apres un manuscrit arabe d' Istanbul", partie* II, *Budapest,* 1942.

⑮ *Ph. J. Stralenberg, Das noid-und ostliche*

Theil von Enropa und Asya" Stokholm, 1730.

⑯ قارالسۇن: *Th. A.Sebeok, "The meaning of" Ural-al+aic" (Lingua", vol.* II. 2, *Haeilem-Holland*, 1950) · هەم يەنە: م. رەسەنبەن، «تۈركى تىللارنىڭ تارىخىي فونېتىكىسىغا دائىر ماتېرىياللار»، ئا. ئا. يولداشېۋ تەرجىمە قىلغان، ن. ئا. باسكاكوۋ تەھرىرلىگەن، موسكۋا، 1955.

⑰ قارالسۇن: س. ك. بۇلىچ، «روسىيەدىكى تىلشۇناسلىق تارىخىنىڭ ئوچېركى» 1ـتوم، 1904. 226 ـ بەت.

⑱ س. ك. بۇلىچنىڭ يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن ئەسىرىنىڭ 416 ـ بېتىدىكى «.....سېلىشتۇرما لۇغەتكە» بېرىلگەن تۈركى تىللارغا دائىر تىلشۇناسلىق ئىلمىي ماتېرىياللىرىنىڭ ئەسلى نۇسخىلىرىغا ۋە شۇ لۇغەتكە قارالسۇن.

⑲ ئا. كازىمبېك، «تۈرك ـ تاتار تىلىنىڭ ئومۇمى گىراماتىكىسى»، قازان، 1846.

⑳ *I.Beresin, "Recherches sur les dialectes musulmans", I, Kazan.* 1848. ئى بىر يوزىن، «تۈرك خىرىستوماتىيىسى» 11، قازان، 1857. (سېلىشتۇرۇڭ: ئا. كىرىمسكىي، «تۈركلەر، ئۇلارنىڭ تىلى ۋە ئەدەبىياتى» 1. «تۈركى تىللار»، 146 ـ بەت.

㉑ *O. Bohtlingk, "Ueber die Sprache der Jakuten"* 1851.

㉒ ۋ. ۋ. رادلوۋ، «تۈركى قەبىلىلەرنىڭ خەلق ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» X ـ 1 توم، 1868 ـ 1904؛ ۋ. ۋ. رادلوۋ، «تۈركى تىللار لۇغىتىنىڭ تەجرىبىسى» 1888 ـ 1905، *W.W. Radloff*, 1893 ـ 1911 *"Phonetik der nordlichen Turksprachen" Leipzig*, 1882. *W. W. Radloff, "Einleitende Gedanken zur Darstellung der Morphologie der Turksprachen".* («ئىمپېرىيىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ خاتىرىلىرى») VII توم، № 7 1906.

يەنە قارالۇن: ئى. ئا. بودۇئىندې كۇرتسنە، «ۋ. ۋ. رادلوۋنىڭ "*Einleitende Gedanken zur Darstellungd der Türksprachen*" ناملىق ئەسىرىنىڭ ئاق جايلىرىدا قالدۇرۇلغان خاتىرىلەر» («كۆز ئالدىمىزدا سۇرەتلىنىپ تۇرغان تۆتمۇش زامانلار»، 111 ـ باسمىسى، 1909).

㉓ ل. بۇداگوۋ، «تۇركى ـ تاتار شۇۋىلىرىنىڭ سېلىشتۇرما لۇغىتى»، 1 ـ 11، 1868 — 1871.

㉔ *H. Vambery, "Etymologysches Worterbuch der türko-tatarischen Sprachen," Leipzig*, 1878.

㉕ *J. Grunzel, "Die Vokalharmonie der altaischen Sprachen," Wien*, 1889, *J. Grunzel, "Entwuit einem vergleischenden Grammatik der altaischen Sprachen nebst einem vergleischenden Worterbuch," Leipzig*, 1885. *V. Gronbech, "Forstudier til tgrkisk Lydhistorie," Kopenhagen*, 1902. *H. Pedersen, "Turkische Lautgeseize" (ZDMG' L VII, H. 3. 1903); K. Foy, "Türkische Vokalstudien, besonders das Koktürkische und Osmanische betreffend (MSOSW, Bd,* III. 1900).

㉖ ن. ف. كاتانوۋ، «تۇرەنىخاي تىلىنى تەتقىق قىلىش تەجرىبىسى ۋە بۇ تىلنىڭ باشقا تۇركى تىللار بىلەن بولغان مۇھىم تۇققانلىق مۇناسىۋەتلىرى»، قازان، 1903.

㉗ تەنقىدىي ماقالا: پ. مىلىئوراتسكىي *ЗВОРАО* XV توم، 4 ـ باسمىسى، 1904)، م. هارتمان (*OLZ* 1905، 1 №)؛ *B. Munkacsi* (V, 1, 1904). ئاپتور ئەسلىدە، تەنقىتچىلەر تەرىپىدىن ئۇنىڭغا تېگىلغان

مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنى كۆزلىمىگەن، چۈنكى تۈركى تىللارنىڭ ھەقىقى تارىخىي سىلىشتۈرما گىراماتىكىسى بۇندىن كېيىنكى يەنە بىرقانچە ئەۋلات تۈركولوگلارنىڭ ھەل قىلىشغا قاراشلىق مەسىلە بولۇپ تۇرماقتا.

⑱ ف. يى. كورش، «غەربىي تۈرك تىللىرىدا پېئىللاردىكى ھازىرقى زامانىنىڭ ياسىلىشى» («قەدىمقى شەرق»، 111 توم، 1 ـ باسمىسى، م، 1907)؛ *W. Bang, "Studien zur vergleichenden Grammatik der Türksprachen," Berlin, 1916. W. Bang, "Monographien zur turkischen Sprachgeschichte," Heidenberg,* 1918. *C. Brockelmann, "Zur Grammatik des Osmanisch-Türkischen", (ZDMG, Bd. LXX,* 1916); *C. Brockelmann "Türkologysche Studien"* (1920).

⑲ پ. م. مىلىئورانسكي، «ئەرەپ تىلشۇناسى تۈرك تىلى توغرىسىدا»، پ. م مىلىئورانسكي، «كۇل تېگىن مەڭگۈ تېشى» (XII ЗВОРАО توم، 2 ـ 3 ـ باسمىسى، 1899) ۋە باشقىلار. س. يېپ. مالوۋ، «قەدىمقى تۈركى يېزىق يادىكارلىقلىرى»، م. ل. 1951؛ س. يېپ. مالوۋ، «تۈركىلەرنىڭ يېنىسەي يېزىغى»، م. ـ ل. 1952؛ س. يېپ. مالوۋ، «موڭغۇلىيە ۋە قىرغىزىستاندىكى قەدىمقى تۈركى يېزىق يادىكارلىقلىرى». موسكۋا ـ لېنىنگراد. 1951. *C. Brockelmann, "Ali s Qissa-i-Jusuf, der alteste Vorlaufer der osmanischen Literatur" (ABAW. Jahrgang* 1916. *Phil-hist. Klasse,* 1917).

⑳ *J. Deng, "Langues turques, langues mongoles et langues tongouses. Les langues du monde par un groupe de linguistes sous le direction de A. Meillot et M. Cohen", Paris,* 1924. (1952). *A. Sauvageot, "Ural-Altaic languages" ("Encyclopedia Britanica"*

XXII, 1929). *E. Lewy, "Die Türksprachen"* (*M. Heepe, "Lautzeichen und ihre Anwendung in werschiedenen Sprachgebieten," Berlin*, 1928.

㉛ ۋ. بوگورودىتسكىيـنىڭ «تـۈرك ـ تاتار تىلشۇناسلىغىغا كىرىش سۆز». ھەم شۇنـداقلا «تاتار ۋە تـۈرك تىلـشۇناسلـىغىغا دائىر ئىتـيۇدلار» ناملىق كىتاپلىرىغا كىرگۈزۈلگەن ماقالىـلىـرى، قازان، 1933. يى. د. پولىۋانوۋنىڭ ئەسەرلىرى: «ئومۇمىي تۈرك ئاتا تىلىدىكى سوزۇلما سوزۇق تاۋۇشلار توغرىسىدا» (1927). «ئومۇمىي تۈرك تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سوزۇلمىلىغى ھەققىدىكى مەسىلىگە ئائىت» (ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىك داشۆسىنىڭ ژورنىلى)، تاشكەنت، 1933، ۋە بەزى چەتئەل ئالىملىرىنىڭ تەتقىقاتلىرى، مەسىلەن: ۋ. بانگ، يۇ. نەمەت ۋە باشقىلار.

㉜ *M. Rasanen, "Materialyen zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen"* (*STO*, XV. 1949); *M. Rasanen, "Materyalien zur Morphologie der türkischen Sprachen"* (*Sto, t*, XXI, 1957).

㉝ *K. Gronbech, "Der türkische Sprachbau,"* I, *Kopenhagen*, 1936.

㉞ *A.C. Emre "Türk lehcelerinin mukayesli grameri," I, Fonetik, Istanbul*, 1949, *A. C. Emre, "Türkcenin yapilizi", Istanbul*, 1942.

㉟ *A. Caferoglu, Türk dili tarihi notlari,"* I–II, *Istanbul*, 1943—1947.

㊱ قارالسۇن: ب. يا. ۋلادىمىرتىسوۋ، «موڭغۇل ئەدىبىي تىلى بىلەن خالخاس شىۋىسىنىڭ سېلىشتۇرما گىراماتىكىسى» لېنىنگراد، 1929.

㊲ *G. J. Ramstedt, "Einführung in die altaische*

Sprachwissenschaft", *Helsinki*, I – 1957; II – 1952; گ، ئی
رامستېدت، «ئالتاي تىلشۇناسلىغىغا كىرىش سۆز» 11، ن. ئا. باسكاكوۋ
مۇھەررىرلىگىدىكى ل.س. سىلونىم تەرجىمىسى، موسكۋا، 1957.

⊛ ۋ. كوتۋىچ، «ئالتاي تىللىرىغا دائىر تەتقىقاتلار» *W. Kotwicz*
"*Les phonoms duns les lanques* (*RO* XVI تومۇ، 1953؛
altaiques", *Krakow*, 1936.

تۈركى تىللارنىڭ تەرەققىياتى ۋە شەكىللىنىشى

مۇقەددىمە

تىللارنىڭ ئۆزىنارا مۇناسىۋەتلىرىنى تەكشۈرگۈچى تەتقىقاتچىلار-نىڭ ئەسەرلىرىدە تىلنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە مۇكەممەللىشىشى خەلقنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋە مۇرەككەپلىشىشىگە زىچ، بىۋاستە بېقىندىغانلىغى تەكرار تەكتىلەنگەن.

ئىپتىدائى قەبىلىلەرنىڭ لۇغەت تەركىۋى نامىرات بولغان ۋە گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى مۇكەممەللەشمىگەن تىللىرى جەمىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىنىڭ، خەلقلەرنىڭ، مىللەتلەرنىڭ تىللىرىغا ئايلىنىپ، باي لۇغەت تەركىۋىگە، ئەپچىل ۋە مۇكەممەل گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشقا ئىگە بولغان تىللارنى شەكىللەندۈرۈپ مۇكەممەللىشىدۇ ۋە بېيىيدۇ.

تارىخىي مەنبەلەر ۋە مەدەنىي يادىكارلىقلار بىزنى باشلانغۇچ جەمىيەت ۋە ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىدىكى تىللار توغرىسىدا ھېچقانچە ئىشەنچلىك ۋە ئېنىق مەلۇماتلارغا ئىگە قىلمىدى. ئۇ تىللارنىڭ خاراكتېرىنى بىز پەقەت بىرەر قەبىلە ۋە خەلقنىڭ دىيالېكتلىرىنى ۋە شۇبلىرىنى قېتىقىنىپ تەكشۈرۈشتەك ۋاستىلىق يوللار بىلەن تەسەـ

ۋۇر قىلىشىمىز مۇمكىن. لېكىن، كېيىنكى دەۋرلەردىكى يېرىم قەبىلىلەرنىڭ ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىنىڭ تىللىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلار ۋە بۇ تىللارنىڭ مەدەنىي يادىكارلىقلىرى ئىلىم-پەن ساھەسىدە خېلى تولۇق تونۇشتۇرۇلغان. بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا، قەبىلىلەرنىڭ ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىنىڭ تىللىرىنى تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلنى قوللىنىپ تەتقىق قىلىش ئىشىنى تۇركى، موڭغۇل، فىن-ئۇگور تىللىرىنىڭ ۋە بەزى باشقا تىللارنىڭ ماتېرىياللىرىغا ئاساسلىنىپ نەتىجىلىك ھالدا ئېلىپ بېرىشقا بولىدۇ. بۇ يەنە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئاسان بولىدۇكى، بۇ خەلقلەر جەمىيىتىنىڭ ئۇرۇق-قەبىلە تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرى تېخى يېقىنقى بىر زامانلارغىچىلا تارىخ يۈزىدە ساقلىنىپ كەلگەن ئىدى.

مەزكۇر ئەسەردە بىزمۇ خۇددى شۇنداقلا، تارىخنىڭ چېكى دەپ ئاتاشقا بولىدىغان، تۈركى خەلقلەرنىڭ تارىختا مەلۇم بولغان ئۇرۇق-قەبىلە ئىتتىپاقلىرىنىڭ راۋاجلىنىش دەۋرى بىلەن، يەنى تەخمىنەن مىلادى VI ئەسىردىن باشلانغان دەۋر بىلەن چەكلىنىمىز. كونكرېت تىل پاكىتلىرىنىڭ تەتقىقاتى شۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقنىڭ رېئال تارىخىنىڭ تەتقىقاتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن شارائىتتا، تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇلنى دەل مۇشۇ دەۋرگە ئىشلىتىش ئەڭ مۇۋاپىق بولىدۇ.

قەبىلە ئىتتىپاقلىرىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى، تۈرلۈك ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ قوشۇلۇش، پارچىلىنىش، يىمىرىلىش جەريانلىرى، شۇنداقلا تىللارنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش جەريانلىرى قەبىلىلەر تىللىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا، كېيىنچە خەلقلەر ۋە مىللەتلەر تىللىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا شۇلەر، دىيالېكتلار ۋە گۇرۇپپىلارنىڭ

بارلىققا كېلىشىگە سەۋەپ بولدى. ھالبۇكى، مۇئەييەن ئومۇملۇقتا (قەبىلە، خەلق ئىتتىپاقلىرىدا) بۇنداق شۇنىڭدەك دىيالېكتلار ۋە گۇۋورلار ھەرقايسى قەبىلە، خەلق ياكى مىللەتنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئومۇمى تىلغا مۇناسىپ ھالدا بويسۇندى ۋە ئاشۇ بىرلىككە كەلگەن تىل تەرىپىدىن رەتكە سېلىنىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەرلىك دىيالېكتلار ياكى كەڭرەك رايونلارنىڭ دىيالېكتلىرى تىلنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسى، ئۇزۇق ۋە قەبىلە تىللىرىنىڭ بىرلىشىشى ھەم يىمىرىلىشىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۆز لۇغەت تەركىۋىنىڭ ۋە گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلاپ قالدۇ. يەرلىك دىيالېكتلارنىڭ ئەنە شۇنداق ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىرى خەلقنىڭ ياكى مىللەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا خەلق تىلىغا ياكى مىللەت تىلىغا ئاساس بولۇپ بەردى ۋە باشقا يەرلىك دىيالېكتلارنى ئۆز تەسىرى ئاستىغا ئېلىشىغا ھەم رەتكە سېلىشىغا مۇمكىنچىلىك بەردى.

شۇنداق قىلىپ، قەبىلە، خەلق ۋە مىللەت تىلىنىڭ تەرەققىيات جەريانى مۇئەييەن تىللار ئومۇملۇغىنىڭ ئىزچىل تۈردە بىرلىشىش ۋە پارچىلىنىش جەريانىدۇر. بۇ جەريان ئۆز نۆۋىتىدە قەبىلە، قەبىلەر ئىتتىپاقى ۋە خەلقلەرنىڭ بىرلىشىش ۋە پارچىلىنىشىغا مۇناسىۋەتلىكتۇر، يەنى شۇلارنىڭ تىللىرىنىڭ بىرلىشىش ۋە پارچىلىنىش جەريانى خەلقنىڭ مىللەت دەرىجىسگە كۆتىرىلىپ، شۇ تىلنىڭ بولسا خەلق تىلىدىن مىللەت تىلىغا كۆتىرىلىش جەريانىدۇر. قەبىلەر، قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرى ۋە خەلقلەرنىڭ مۇنداق بىرلىشىش ۋە پارچىلىنىش جەريانىدا مەلۇم بىر دىيالېكتنىڭ بىراقلا مۇستەقىل بىر مىللى تىل دەرىجىسگە كۆتىرىلىشىدەك ئۇدۇل جەريانلارمۇ

بولۇشى مۇمكىن ياكى يەرلىك دىيالېكتلار ئۆز ئالدىغا ئايرىم بولغان باشقا بىر تىلنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالمىغان ئەكس يۆنۈلۈشتىكى جەريانلارمۇ بولۇشى مۇمكىن.

قەبىلىلەر تىللىرى ۋە خەلقلەر تىللىرى تەرەققىياتىدىكى بۇنداق ئۇدۇل ۋە ئەكس يۆنۈلۈشتىكى جەريانلار تۈركى تىللاردىمۇ بولغان. تۈركى تىللارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىگىنىڭ تەرەققىيات جەريانى (مىلادىدىن 3 ئەسىر بۇرۇنقى خەلقلەر توغرىسىدىكى دەسلەپكى مەلۇماتلاردىن تارتىپ مىلادى VI ئەسىردىن تاكى مىلادى XV ـ XVI ئەسىرلەرگىچە بولغان خېلى مۇپەسسەل مەلۇماتلارغىچە) قەبىلىلەر، قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرى ۋە ئاخىرىدا خەلقلەرنىڭ بىرلىشىشى ۋە پارچىلىنىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان.

قەبىلىلەر ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىنىڭ، كېيىنچىرەك بولسا، پۈتۈن ـ پۈتۈن خەلقلەرنىڭ تەدرىجى يوسۇندا بىرلىشىش ۋە پارچىلىنىش جەريانلىرى باشقا قەبىلىلەر تىللىرى بىلەن ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش ئامىللىرى تۈپەيلى مۇرەككەپلەشكەنلىكتىن راۋاجلىنىش تەكشى بولمايدۇ. بەزى قەبىلىلەر، قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرى ۋە خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ بىرلىگىنى باشقىلارغا نىسبەتەن ئۇزاقراق ساقلاپ قالدى. تەرەققى قىلىپ ئورنى كۆتىرىلىۋاتقان قەبىلىگە بىۋاستە يېقىن بولغان قەبىلە ۋە ئۇرۇقلارنىڭ تىللىرى شۇ ئۆسۈۋاتقان قەبىلە تىلىغا خېلى زور دەرىجىدە ماسلاشتى. چەت جايلاردىكى يىگانە قەبىلىلەر بولسا، يۇقىرىلىپ چىقىۋاتقان قەبىلە تىلىنىڭ تەسىرىگە ئانچە كۆپ يولۇققىدى.

باشقا تىللاردا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر بىلەن بولغان بىۋاستە ۋە يېقىن ئالاقىلارمۇ قەبىلىلەر ۋە خەلقلەر تىللىرى تەرەققىياتىدىكى بىر

مۇھىم ئامىل بولغان ئىدى. شۇنىڭ نەتىجىسىدە بۇ تىللارنىڭ ئوخشاشمىغان دەرىجىدىكى ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى ۋۇجۇتقا كەلدى. ئەمما ئۆزئارا تەسىر ۋە چېتىشىش جەريانلىرى، ئادەتتە، بىر تىلنىڭ يەنە بىر تىل تەرىپىدىن يۇتۇۋېلىنىشىدىن ئىبارەت بولغان ئۆزىنىڭ تولۇق ۋە مەنتىقى تاكامۇللىشىش دەرىجىسىگىچە بېرىپ يېتەلمىدى، بەلكى بەلگىلىك بىر باسقۇچقا بارغاندا، تۇرلۇك ئىقتىسادىي، سىياسى ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆزگىرىپ قالدى ھەمدە ئۆزئارا چېتىشىۋاتقان تىللارنىڭ ھەرقايسىسى ئۆزىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرى بويىچە تەرەققى قىلىشنى داۋاملاشتۇردى. تىللارنىڭ بىر بىرىگە مۇناسىۋەتلىك تەسىر كۆرسىتىشى تۈركى تىللارنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىمۇ كۆپ ئۇچرايدىغان ھادىسە. مىسال ئۈچۈن بەزى ئالتاي تىللىرىنى ئالساق، بۇ تىللار گەرچە ئۇزۇن زامانلار-غىچە موڭغۇل تىلىنىڭ تەسىرى ئاستىدا تۇرغان بولسىمۇ ۋە بۇ تىللارغا زور مىقداردىكى موڭغۇلچە ئالامەتلەر سىڭگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئۆزىنىڭ تۈركى ئاساسىنى ساقلاپ قالدى.

تۈركى تىللارنىڭ تەرەققىيات جەريانىدىكى مۇشۇنداق ئالاھىدىلىكلىرى كۆپ سانىدىكى ھازىرقى زامان مىللى تىللىرىنىڭ، خەلقلەر تىللىرىنىڭ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى دىيالېكتلارنىڭ ۋە گۇرۇپپىلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەپ بولىدى. ھازىرقى زامانىدىكى تۈركى مىللەتلەرنىڭ ۋە خەلقلەرنىڭ تىللىرى، بىر پۈتۈن تۇققان تىللار گۇرۇپپىسى سۈپىتىدە، قەدىمقى قەبىلە ۋە ئۇرۇقلارنىڭ تىللىرىدىن كېلىپ چىققان ھازىرقى زامانىدىكى تۈركى تىللار تۈرلۈك ئۇرۇق-قەبىلە ئىتتىپاقلىرى ۋە ئومۇملۇقلىرى ئىچىدىكى تىللار تەرەققىياتىنىڭ تارىخىي جەريانىنىڭ نەتىجىسىدۇر. ئۇرۇق-

قەبىلە ئىتتىپاقلىرى ۋە ئومۇملۇقلىرى ئىچىدىكى تىللار ئۆزلىرىنىڭ ئالاھىدە ئىزلىرىنى ۋە ئالامەتلىرىنى قالدۇرۇپ، ھازىرقى زامانىدىكى ھەرقايسى تىللارنىڭ خاراكتېرلىق پەرقلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

شۇنىڭ بىلەن ھەر بىر قەبىلە ۋە خەلقنىڭ تىلى «پەقەت دىيالېكتلىرى بىلەنلا پەرقلىنىدىغان ئورتاق تىل سۈپىتىدە (قەبىلىلەر-نىڭ. ــ ن. ب) كېلىپ چىقىش جەھەتتىكى بىرلىگىنىڭ ئىپادىسى ۋە دەلىلى بولىدۇ»①.

تېگى-تەكتىدىن ئالغاندا، بىر ئورتاق تۈركى ھۆل تىلدىن كېلىپ چىققان تۈركى تىللارنىڭ بۇنداق قەدىمقى ئومۇملۇغى لۇغەت تەركىۋىنىڭ ئورتاق بولغان نېگىزلىك يادروسىدا ۋە ئورتاق گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا ئىپادىلىنىدۇ.

بىراق، ئايرىم كونكرېت تۈركى تىللار ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا ھەر خىل قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىنىڭ تىل ئومۇملۇقلىرىغا كىرىپ، بىر تەرەپتىن، مۇشۇ تىل ئومۇملۇقلىرىدىكى تىللارغا ئورتاق بولغان خۇسۇسىيەتلەرنى كۆرسىتىدىغان ئالامەتلەرنى شەكىللەندۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، مۇشۇ قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ تىلى بىلەن شۇ تەرىقىدە پەيدا بولغان باشقا تىل ئومۇملۇقلىرىدىكى تۈركى تىللار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى شەكىللەندۈردى. دېمەك، ھەر بىر تۈركى تىل ئۆزىنىڭ قەدىمقى ئاساسىغا ئىگە، يەنى ئۆز لېكسىكىسىنىڭ ۋە گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە، يەنى شۇ تىل ئۆزىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا ۋە تۈرلۈك قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىنىڭ تىل ئومۇملۇقلىرىغا كىرىش جەريانىدا ھاسىل قىلغان ئۆزىگە خاس ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. بۇنداق قەبىلىلەر ئىتتى-

پاقلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا، ھەر بىر بەلگىلىك قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئورتاق بولغان ۋە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان تىلىلارمۇ ئۆز يولى بىلەن تەرەققى قىلىۋەرگەن. ھەر بىر قەبىلە ياكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا ئورتاق بولغان ھەر بىر تىل تارىخىي يوسۇندا پەيدا بولغان ئايرىم ئومۇملۇقلىرىدىكى ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر مۇھىتىدا شەكىللەنگەن ھەمدە ئاشۇ ئومۇملۇقنىڭ تەرىكىۋى قىسمى بولۇپ تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ باشقا تۇركى تىللار بىلەن بولغان نەسەبلىك مۇناسىۋەتلىرىنى بەلگىلەيدىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان.

شۇنداق قىلىپ، مۇئەييەن خەلقنىڭ قايسى قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىغا تەۋە ئىكەنلىگىنى، بىر تەرەپتىن، ھەر بىر مۇئەييەن خەلقنىڭ ئۇرۇق-قەبىلە تەركىۋىدىكى ئۆز نەسلىگە ۋارىسلىق قىلىش ئەھۋالىدىن بىلگىلى بولىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، شۇ خەلقنىڭ قايسى بىر لەشمىلەرگە قوشۇلۇپ بارغانلىغىنى ئېنىقلاشقا ئىمكان بېرىدىغان بەزى نۇقتىلىق تىل ئالاھىدىلىكلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ئەھۋالىدىن بىلگىلى بولىدۇ. دېمەك، تىل مۇشۇ ئائىلىدىكى ياكى گۇرۇپپىدىكى باشقا تىللاردىن ئۆزىنى پەرقلەندۈرىدىغان ھەممە ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ۋە ئۆزىنىڭ تۇرلۇك ئومۇملۇقلارغا كىرىشىشكى تەپسىلى جەريانىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ھەممە ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا، مۇشۇ خەلقنىڭ كېلىپ چىقىشىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان ئەڭ ئاساسلىق ئالامەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇنىڭدىن مۇستەسنا بولىدىغانلار پەقەت ئارىلىشىپ كەتكەن ۋە چېتىشىپ كەتكەن قەبىلە ۋە خەلقلەردىن ئىبارەت. ئۇلار ئۆز تەركىۋىدە باشقا يات ئائىلە، گۇرۇپپا ۋە تارماق گۇرۇپپا

تىللىرىغا تەئەللۇق ئاساسلارغا ئىگە بولۇپ، بىرەر تۈركى تىل تەرەپ-پىدىن مەغلۇپ قىلىنغان (مەسىلەن: قاراغاس، تۇبالارغا ئوخشاش تۈركى خەلقلەرنى سېلىشتۇرۇڭ).

ھەر بىر كونكرېت قەبىلىلەر ئومۇملۇغىنىڭ ئورتاق تىلى ياكى ھۆل تىلىنىڭ ماھىيىتى ئەنە شۇنىڭ بىلەن بەلگىلىنىدۇ. ھەر بىر تۈركى تىلغا ۋە تۈركى تىللارنىڭ ئايرىم كىچىك گۇرۇپپىلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھۆل تىل چۈشەنچىسى نىسبى ئۇقۇمدۇر، چۈنكى كونكرېت تۈركى تىللارنىڭ تەرەققىيات يوللىرى بىر بىرىنگە ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن: قارا قالپاق تىلىنىڭ ھۆل تىلى، ئەڭ ئالدى بىلەن، تەخمىنەن XIV ئەسىردىن XVI ئەسىرگىچە مەۋجۇت بولغان قىپچاق-نوغاي تۈركۈمىنىڭ ياكى تارماق گۇرۇپپىسىنىڭ ئورتاق تىلى ئىدى. ئەمدى، مۇشۇ تارماق گۇرۇپپىنىڭ ھۆل تىلى بولسا، تارىخىي جەھەتتىن قارىغاندا، IX-XIII ئەسىرلەردىكى قىپچاقلارنىڭ ياكى قىپچاق تۈركۈمىنىڭ ئورتاق تىلى ئىدى. قىپچاق تۈركۈمى ئۆز نۆۋىتىدە تارىخىي جەھەتتىن غەربىي ھونلارنىڭ تەركىۋىگە كىرەتتى، يەنى ھون تۈركۈمىنىڭ تەركىۋى قىسمى ئىدى. ھالبۇكى، ھون تۈركۈمى يالغۇز تۈركى قەبىلىلەردىنلا تەركىپ تاپقان بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەنە ئالتاي تۈركۈمىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان موڭغۇل ۋە تۇنگۇس-مانجۇ قەبىلىلىرىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان دەپ قارىلىدۇ. ئالتاي تۈركۈمى بولسا، ئەڭ قەدىمقى زامانلاردا ئۇنىڭ-دىنمۇ كەڭرەك تۈركۈمگە تەۋە ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، ھۆل تىل ھەر بىر كونكرېت تۈركى تىل ئۇچۇنلا نىسپىي ئۇقۇم بولۇپ قالماستىن (تىل تەرەققىياتىنىڭ خېلى كېيىنكى باسقۇچلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا)، بەلكى يەنە، مۇئەييەن

گۇرۇپپا ياكى تارماق گۇرۇپپىدىكى تىللارنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدىكى ھەر بىر تارىخىي دەۋرگە نىسبەتەن ئىپتىقاندىمۇ نىسپىي ئۇقۇمدۇر. دىمەك، تىلنىڭ قەدىمقى لېكسىكىلىق ۋە گىرامماتىكىلىق پاكىتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەشتە، ئۇ پاكىتلارنىڭ قانداقتۇر ھەمىسگە ئورتاق ئاتا تىل بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى ئەمەس، بەلكى شۇ پاكىتلارنىڭ ئېنىق ۋاقتىنى ۋە مۇئەييەن تارىخىي دەۋر بىلەن، مۇئەييەن ئۇمۇملۇق بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى ئەستايىدىل ئېنىقلاپ چىقىش زۆرۈر.

ئۇنىڭدىن باشقا، ھازىرقى زامانداىكى ھەر بىر تۈركى تىل ھەرقايسى دەۋرلەردە ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئۆزگە تىللارنىڭ تەسىرىگە يولۇققۇپ كەلگەن بولۇپ، ھەر بىر تۈركى تىل ئاشۇ ئۆزگە تىللار بىلەن بەلگىلىك قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىكى قەبىلىلەر نىسبىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ۋە مۇشۇ قەبىلە ياكى ئۇرۇقنىڭ باشقا قەبىلىلەر ئومۇملۇغىغا ئۆتۈپ كېتىش ئەھۋاللىرىغا ئەگىشىپ، ۋاقتى-ۋاقتىدا ئۆزۈلۈپ تۇرغان ھەمكارلىقتا بولۇپ كەلگەن ئىدى. مۇئەييەن ئومۇملۇقتا بۇنداق ۋاقتلىق تەۋەلىك ۋە باشقا تىللار بىلەن بولغان بۇنداق ۋاقتلىق ھەمكارلىق قەبىلىنىڭ ئايرىم دىيالېكتى ياكى تىلنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئۆزگىرىش كىرگۈزمەسلىگى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. لېكىن، بىر تۈركۈمگە ۋاقتلىق تەۋە بولۇش ھادىسىسى يەنە شۇ تىلدا مۇشۇ قەبىلىلەر تۈركۈمىنىڭ تەركىۋىدىكى بارلىق تىللارنىڭ خاراكتېرلىق ئىز تامغىسىنى قالدۇردى. شۇنىڭ بىلەن، مۇشۇ تىلنىڭ ياكى دىيالېكتىنىڭ قايسى تىل تۈركۈمگە كىرگەنلىگىنى ئېنىقلاشقا ئىمكان بېرىدىغان ئورتاق خۇسۇسىيەتنى سىڭدۈردى. بۇنداق ئەھۋال تەبىئى ھالدا تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋىدە

ۋە گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا ئەكىس ئەتتى.

ئايرىم قەبىلىلەر تىللىرىنىڭ ئارىسىدىكى بۇنداق ۋاقىتلىق ھەمكارلىقلار ۋە باغلىنىشلار بىر تەرەپتىن، شۇ تىللارنىڭ تۇرلۇك قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىغا قوشۇلۇش جەريانىدا ئىگە بولغان ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ قايتىدىن تەرتىپكە سېلىنىشىغا تۈرتكە بولۇپ، بۇ تىللارغا ئورتاق خۇسۇسىيەتلەرنى بەخش ئەتتى، يەنە بىر تەرەپتىن، موشۇ تىل ياكى دىيالېكتىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرى بويىچە تەرەققى قىلىشى داۋامىدا باشقا تىل ئۇمۇمىلۇقلىرى بىلەن بولغان پەرقلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرنىمۇ ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. ھەرقايسى تىللار ۋە دىيالېكتلارنىڭ ئارىسىدىكى بۇنداق پەرقلەر ھازىرمۇ مەۋجۇت بولۇپ، بۇ پەرقلەر بىر تىلنىڭ شۇ ئاتالمىدىكى باشقا تىللارغا نىسبەتەن ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىگىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە شۇنىڭغا دىققەت قىلىش لازىمكى، تىللار ۋە شۇبىلەرنىڭ كېيىنكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىغا قوشۇلغاندىكى ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرى ئىككىنچى، ئۈچىنچى ئورۇنلاردا تۇرىدىغان ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كېيىنكى ئورۇنلاردا تۇرىدىغان ئورتاق خۇسۇسىيەتلەر بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. چۈنكى تىللار گۇرۇپپىسىغا ياكى تىللار ئاتالمىسىگە يېڭىدىن قوشۇلغان تىللارنىڭ ئەسلىدىكى تۈپكى ئورتاقلىقى شۇ تىللارنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى ئورتاقلىقىدىن قوبۇل قىلىنىپ ئۆزلەشتۈرۈلۈپ بولغان.

يەنە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، بەلگىلىك قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ياكى خەلقنىڭ تىلىدىكى ئورتاق خۇسۇسىيەتلەرنىڭ شەكىللىنىش تېزلىگى ۋە قايتىدىن تەرتىپكە سېلىنىش دەرىجىسى شۇ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ياكى خەلقنىڭ تۇرمۇشىدىكى ئىگىلىك سىس-

تېمىسىغا بىۋاسته باغلىق بولىدۇ. مەلۇمكى، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان كۆچمەن تۇركى خەلقلەر ئۆز تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆپرەك دەرىجىدە قايتىدىن تەرتىپكە سالغان. شۇڭا، ئۇلارنىڭ تىلىدىكى دىيالېكتلارنىڭ ئۆزئارا پەرقى كۆپ ئەمەس. ئەمما، بۇنىڭ ئەكسىچە، دېخانچىلىقنى ئاساس قىلىپ ئولتۇراقلاشقان تۇركى خەلقلەر ئۆز دىيالېكتلىرىنىڭ ئىچىدە كۆپرەك دەرىجىدىكى پەرقلەرنى ساقلاپ كەلگەن ھەم ساقلاپ كەلمەكتە. بۇ پەرقلەرنىڭ قايتىدىن تەرتىپكە سېلىنىشى بىرقەدەر ئاستا سۈرئەتتە ئېلىپ بېرىلماقتا. بۇ جەھەتتە، بىر تەرەپتىن، دىيالېكتلىرىنىڭ ھېچقانچە پەرقى بولمىغان قازاق تىلى، يەنە بىر تەرەپتىن، تاھازىرقى زامانغىچە مۇستەھكەم ساقلىنىپ كېلىۋاتقان دىيالېكتلار ئارا كەسكىن پەرقلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان ئۆزبەك ياكى ئۇيغۇر تىللىرى بۇنىڭغا روشەن سېلىشتۇرما بولالايدۇ. بۇ جەھەتتىن سۆز ئاچقاندا، بۇ خەلقلەرنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئوخشاشمىغان ئىجتىمائى فورمىلارنى نەزەردە تۇتۇش لازىم ئەلۋەتتە، يەنى قازاقلار تېخى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچىلا ئۇرۇق-قەبىلە تۈزۈمىنى ساقلاپ كەلگەن. ۋاھالەنكى، ئۆزبەكلەر ۋە بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرىنى ئاللىقاچان تۈگىتىپ، ئۇزاق مۇددەتلىك فېئودالىزىم دەۋرىنى بېسىپ ئۆتكەن. شۇنىڭ نەتىجىسىدە، قازاق، قارا قالپاق، ئالتايلىقلار ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ پۈختا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئۇرۇق-قەبىلە مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئەكسىچە، ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ ئۇرۇق ۋە قەبىلە تەۋەلىگىنى ئونتۇپ كەتكەن بولۇپ، مەلۇم يۇرت ياكى شەھەرگە قارىتىلغان نام-ئاتالغۇلارنى ئىشلىتىدۇ (مەسىلەن: قەشقەرلىق، تۇرپانلىق، يەركەنلىك ۋاھاكازا دېگەنلەرنى رۇس

تىلىدىكى شۇنىڭغا ئوخشاش بولغان نوۋگورودلىق، رەزانلىق ۋاھاكازا دىگەنلەر بىلەن سېلىشتۇرۇڭ). فېئودالىزىم دەۋرىدە تېرىتورىيىلىك دىيالېكتلارنىڭ بىر بىرىدىن بۇنداق ئايرىلىپ تۇرۇشى ھەممە خەلقلەر ئۈچۈن ئورتاق ھادىسىدۇر.

تىللارنىڭ شەكىللىنىشىدە ۋە ھەرقايسى كونكىرىت تىللارنىڭ ياكى تىللار گۇرۇپپىلىرىنىڭ، ئاساسەن، لېكسىكا ساھەسىدە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرنىڭ پەيدا بولۇشىدا مەدىنىيەت تەسىرى ۋە خۇسۇسەن تۈرلۈك دىنىي سىستېمىلارنىڭمۇ ئالاھىدە رولى بولغان. بۇ جەھەتتە سىبرىيىدىكى تۈركى خەلقلەرنىڭ تىللىرى پەۋقۇلئاددە ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇلار ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماستىن، ئەكسىچە، موڭغۇل مەدىنىيىتىنى قوبۇل قىلدى. بۇ ھال ناھايىتى كۆپ موڭغۇلچە سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بۇ تىللارنىڭ لۇغەت تەركىۋىدە ئەكس ئەتتى. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركى تىللاردا بولسا، موڭغۇلچە سۆزلەر يوق دىيەرلىك بولۇپ، ئەرەپچە-پارسچە ئېلېمېنتلار تولۇپ تاشقان.

شۇنداق قىلىپ، تىل تارىخىنى ياكى لۇغەت تەركىۋى ھەم گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى جەھەتتىن مەلۇم دەرىجىدىكى ئورتاقلىققا ئىگە بولغان تۇققان تىللار گۇرۇپپىسىنى تەتقىق قىلغاندا، بولۇپمۇ تۈركى تىللار گۇرۇپپىسىنى تەتقىق قىلغاندا، بىز ئەڭ ئالدى بىلەن شۇنداق پىكىرنى چىقىش نۇقتىسى قىلىشىمىز لازىمكى، بۇ تىللارنىڭ ياكى تىللار گۇرۇپپىسىنىڭ ئېلېمېنتلىرى ئەڭ قەدىمقى زامانلاردا پەيدا بولغان.

جەمىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ يەنى ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا خەلقلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ بارغانسېرى

مۇرەككەپلىشىپ كېتىۋاتقان مۇناسىۋەتلىرىگە ئەگىشىپ، تەبىئى ھالدا، بۇ تىللارمۇ بارغانسېرى مۇرەككەپلىشىپ باردى. گەرچە بۇ تىللار بىر ئومۇمالۇقلىقنىڭ ئىچىدىكى ۋە سىرتىدىكى تۈرلۈك قەبىلىلەر بىلەن ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش ۋە راۋاجلىنىش جەريانىدا بەزى جەھەتلەردە ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغان بولسىمۇ، يەنىلا لۇغەت فوندى ۋە گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشنى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيەتلىرى دائىرىسىدە ساقلاپ كەلدى. شۇنداق بولغانلىغى ئۈچۈنمۇ، ئالتاي ۋە تۈركمەن تىللىرىدەك ھەم نەسەب جەھەتتىن، ھەم تۇراقلىق جايلىرى جەھەتتىن بىر بىرىگە يېراق بولغان تىللارنىڭ لۇغەت تەركىۋى ۋە گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ئورتاق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇپ تۇرماقتا. شۇنداقلا، يېراقلىغى ئۇنىڭدىنمۇ چوڭراق بولغان چۇۋاش تىلى بىلەن ياقۇت تىلىنى مىسالغا ئالساق، بۇ تىللارنىڭ بىر بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرۇشى زېمىن جەھەتتىنمۇ ۋاقىت جەھەتتىنمۇ غايەت زور بولغانلىغىغا قارىماستىن، ماھىيەتتە ئورتاق بولغان گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشنى ۋە ئاساسلىق لۇغەت فوندىنى ساقلاپ قالغان. بۇ تىللارنىڭ ئورتاقلىغى يەنە ھەممىدىن تولاراق ئۆزگىرىشلەرگە دۇچار بولغان بىر قاتار فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىدىنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. بۇ پاكىتلار يەنە بىر قېتىم شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، تۈركى خەلقلەرنىڭ تىل بىرلىگى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا تۇققانلىغى يەنمۇ ئەستايىدىللىق بىلەن قېتىقىنىپ تەتقىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدىغان رېياللىقتۇر.

دېمەك، بۇ تىللارنىڭ گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسى ۋە لۇغەت فوندىنىڭ جەۋھىرى ئورتاقلىقىغا ئىگە، چۈنكى بۇ تىللار تارىخىي جەھەتتىن تۇققان بولۇپ، قەبىلىلەر تىللىرىنىڭ ۋە ئۇنىڭ

دىنمۇ ئىلگىرى باشلانغۇچ ئۇرۇقداشلىق تۇزۇلمىسى تىللىرىنىڭ ئورتاق ئاساسىغا تەئەللۇق ئىدى. بىراق، بۇ تىللارنىڭ گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ ۋە لۇغەت تەركىۋىنىڭ نۇرغۇنلىغان نازۇك تەرىكىۋى قىسىملىرىدا، تىللارنىڭ شەكىللىنىش داۋامىدىكى ئوخشاشمىغان شارائىتلار تۈپەيلىدىن، شۇنداقلا، باشقا تىللار بىلەن بولغان ئۆزئارا تەسىر تۈپەيلىدىن (ئالتاي تىلى موڭغۇل تىللىرى بىلەن، تۈركمەن تىلى ئىران تىللىرى بىلەن، چۇۋاش تىلى فىن-ئۇگور ۋە سلاۋيان تىللىرى بىلەن، ياقۇت تىلى موڭغۇل ۋە تۇنگۇس-مانجۇ تىللىرى بىلەن)، تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا خېلى چوڭ پەرقلەر ۋە بۆلۈنۈشلەر پەيدا بولدى.

شۇنداق قىلىپ، بىر تەرەپتىن، تۈركى تىللارنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرى، ۋە پەرقلىنىش خۇسۇسىيەتلىرى، يەنە بىر تەرەپتىن شۇ تىللاردا سۆزلەشكۈچىسى كونكرېت تۈركى خەلقلەرنىڭ تارىخى بىزنىڭ ھەممە تۈركى تىللارنىڭ ئىزچىل تەرەققىيات جەريانىنى كۆرۈۋېلىشىمىزغا ۋە بۇ تىللارنى تارىخ-تىلشۇناسلىق ئىلمىگە مۇۋاپىق ھالدا تۈرگە ئايرىشىمىزغا ئىمكان بېرىدۇ. بۇنداق تۈرگە ئايرىش ئۆتمۈشتىكىگە ئوخشاش ھەر خىل ۋە نۇرغۇنلىغان ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىدىن يۇلۇپ ئېلىنغان تاسادىپى ئالاھىدىلىكە ئاساسەن ئېلىپ بېرىلماستىن، بەلكى بۇ تىللار گۇرۇپپىسىنى بىر پۈتۈن تۈركى تىللار گۇرۇپپىسى سۈپىتىدە گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدىغان ئورتاق خۇسۇسىيەتلەرنىڭ (ئوخشاشلىقلارنىڭ) يىغىندىسىغا ئاساسەن ۋە بۇ گۇرۇپپىغا تەۋە بولغان ئايرىم تارماق گۇرۇپپىلارنىڭ ۋە كونكرېت تۈركى تىللارنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان پەرقلەرگە (بۆلۈنۈشلەرگە) ئاساسەن ئېلىپ بېرىلىدۇ.

شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، تۈركى تىللار گۇرۇپپىسىنىڭ ۋە ئايرىم تۈركى تىللارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى خەلقلەر تارىخى بىلەن بىرلەشتۈرۈش مەسىلىسى تېخى يېقىنقى ۋاقىتلارغىچە مەخسۇس تەتقىقات ئوبېكتى قىلىنمىغان ئىدى. ۋاھالەنكى، تۈركى تىللارنى ئۇلارنىڭ تەرەققىياتىدىكى تارىخىي جەريانىغا ئانچە-مۇنچە قاراپ قويۇپلا، ئاساسىي جەھەتتىن تىل قائىدىلىرىگە تايىنىپ تۈركە ئايرىشقا بولغان ئۇرۇنۇشلار ئەمەلىيەتتە XIX ئەسىرنىڭ دەسلەپىدىلا باشلانغان ئىدى.

ئەمما، بۇ خىلدىكى تۈركە ئايرىشقا بولغان ئۇرۇنۇشلار، بىر تەرەپتىن، تۈركى تىللارنىڭ يېتەرلىك دەرىجىدە تەكشۈرۈلمىگەنلىگى ۋە كونكرېت ماتېرىياللارنىڭ توللۇق بولماسلىغى تۈپەيلىدىن، يەنە بىر تەرەپتىن، تۈركى خەلقلەرنىڭ تارىخىغا دائىر ئىشەنچلىك مەنبەلەرنىڭ تېپىلمىغانلىغى تۈپەيلىدىن راۋاج تاپالمىغان ئىدى. ھازىرقى زامانداۋۇنداق بوشلۇقلار مەلۇم دەرىجىدە تولۇقلانغانلىغى ئۈچۈن، گەرچە يەنىلا تېخى پىششىقلانمىغان بولسىمۇ، ھەر ھالدا بىرقەدەر ئەتراپلىق ماتېرىياللارغا تايانغان ۋە تىللار تەرەققىياتى بىلەن شۇ تىللاردا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ئوتتۇرىسىدىكى ئورگانىك باغلىنىشنى بەلگىلەيدىغان تارىخ-تىلشۇناسلىق ئۆلچەملىرى ئاساسىدىكى تۈركى تىللارنىڭ تۈركە ئايرىش ئىسخېمىسىنى سىزىپ چىقىشقا ئىمكانىيەت بار.

تۈركى تىللار ھەققىدىكى ۋە شۇ تىللاردا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ھەققىدىكى تارىخىي مەلۇماتلار، شۇنداقلا، بۇ تىللاردا يېزىلغان قەدىمقى يادىكارلىقلار خەلقلەر تەرەققىياتىدىكى مۇھىم دەۋرلەرنى ئېنىقلاشقا ئىمكان بېرىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى يەنە، شۇ خەلق-

لەر تىللىرىنىڭ قەدىمقى زامانلاردىن ھازىرقى زامانغىچە بولغان ئالاقىلىشىش تۈزۈلۈشى، گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ۋە لۇغەت تەركىۋىنىڭ ئۆزگىرىش جەريانلىرىنى ئومۇمى يۇزلۈك يورۇتۇپ بېرەلەيدۇ.

ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تارىخىغا دائىر يېزىلغان تارىخىي ئەسەرلەر ۋە تۈركى، موڭغۇل، تۇنگۇس-مانجۇ تىللىرىغا دائىر ئېلىپ بېرىلغان تارىخىي سېلىشتۇرما تەتقىقاتلار (كاستىرىن، بارتولد، رادلوۋ، مېلىئو-رانسكىي مالوۋ، ۋلادىمىرتسوۋ، رامستېدت، كوتۋىچ، گريونبېك، جافەرئوغلۇ ۋە باشقىلارنىڭ ئەسەرلىرى) تۈركى تىللارنىڭ ۋە ئاساسلىق تىل تۈركۈملىرىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئەڭ مۇھىم بولغان 6 دەۋرنى بەلگىلەپ چىقتى. تۈركى تىللار ئاددىغىنا گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشقا ئىگە بولغان قەدىمقى تىللاردىن تارتىپ تاكى بۈ تىللارنىڭ ھازىرقى زامانداىكى مۇكەممەللەشكەن ھالىتىگىچە بولغان ئۇزاق مۇددەتلىك تەرەققىيات جەريانىدا مۇشۇ 6 دەۋرنى بېسىپ ئۆتكەن، يەنى 1-ئالتاي دەۋرى، 2-ھون دەۋرى (مىلادى V ئەسىرگىچە)، 3-قەدىمقى تۈرك دەۋرى (V-X ئەسىرلەر)، 4-ئوتتۇرا تۈرك دەۋرى ياكى ئاساسلىق تۈركى قەبىلىلەر تىللىرىنىڭ تەرەققى قىلىش ۋە شەكىللىنىش دەۋرى (X-XV ئەسىرلەر)، 5-يېڭى تۈرك دەۋرى ياكى تۈركى خەلقلەر تىللىرىنىڭ تەرەققى قىلىش ۋە شەكىللىنىش دەۋرى (XV-XX ئەسىرلەر)، 6-يېقىنقى زامان دەۋرى ياكى تۈركى تىللارنىڭ ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى تەرەققىيات دەۋرى.

ئالتاي دەۋرى

تۈركى تىللار تەرەققىياتىدىكى ئەڭ قەدىمقى دەۋر ئالتاي دەۋرى بولۇپ، بۇ دەۋرنىڭ خرونولوگىيىلىك چەك-چېگرىسى ئىلىم-پەن تەرىپىدىن تا ھازىرغىچە ئېنىقلانمىدى. بۇ ئالتاي تىل تۈركۈمى دەۋرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ دەۋردە تۈركى تىللار موڭغۇل تىللىرىدىن، تۈركى-موڭغۇل تىللىرى بولسا، تۈنگۇس-مانجۇ تىللىرىدىن تېخى ئانچە ئېنىق ئايرىلىپ كەتمىگەن ئىدى. ئاكادېمىك ب. يا. ۋلادىمىرتسوۋ مۇنداق دەپ يازغان ئىدى: «...موڭغۇل تىلى تۈركى ۋە تۈنگۇس تىللىرى بىلەن بىرلىكتە بىر ئومۇمى ئەجداتقا ئىگە بولۇپ، بۇ ئەجداتنى شەرتلىك ھالدا ئالتاي تىلى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. ئالتاي تىلى بىزگە مەلۇم ئەمەس، لېكىن، ئۇنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا كېلىپ چىققان ئالتاي تىللىرى يەنى، موڭغۇل، تۈركى، تۈنگۇس تىللىرى بىزگە مەلۇم»②.

دىمەك، شۇنداق دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇكى، قانداقتۇر ھەمىمدىن قەدىمقى بىر تىل ئۆتكەن بولۇپ، بۇ تىلنىڭ فونېتىكىسى، لېكسىكىسى ۋە گىراماتىكىسىنىڭ ئومۇمى خۇسۇسىيەتلىرى ھازىرقى زامانىدىكى تۈركى، موڭغۇل ۋە تۈنگۇس-مانجۇ تىللىرىدا ساقلىنىپ قالغان③.

بۇ تىللار گۇرۇپپىسىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئالتاي دەۋرىگە ئائىت بولغان ھېچقانداق تارىخىي يادىكارلىقلارمۇ، تىل يادىكارلىقلىرىمۇ ھازىرغا قەدەر تېپىلمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىلىم-پەن ساھەسى بۇ دەۋردىكى خەلقلەر ۋە تىللارنىڭ ئەھۋالى ھەققىدىكى بىرەر ئېنىق

مەلۇماتتىن ۋاقىپ ئەمەس. بۇ دەۋردىكى تىللارنى ۋە ئۇلارنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرىنى، كېيىنكى مەزگىللەردىكى ئۇلۇك تىللار ۋە ھازىرقى زامانداىكى جانلىق تىللارنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئالامەتلىرىنى تۇتقا قىلىپ، تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇل ئارقىلىق پەرەز بىلەن كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلەيمىز ۋە شۇنىڭغا ئاساسەن، ھازىرقى زامان تىللىرىنى تۈنگۈس-مانجۇ گۇرۇپپىسى ۋە تۈركى-موڭغۇل گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ گۇرۇپپىغا ئايرىشقا بولىدۇ④.

بۇ تىللارنىڭ ھازىرقى زامانداىكى ھالىتىدىمۇ كۆرۈلىدىغان ئەڭ قەدىمقى ۋە ئەڭ خاراكتېرلىق بۆلۈنۈش ئالامەتلىرىدىن بىرى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشىدۇر. ئالايلى، تۈنگۈس تىلىدىكى t تاۋۇشى ۋە مانجۇ تىلىدىكى s تاۋۇشى سۆزدىكى i تاۋۇشىنىڭ ئالدىدا كەلگەندە، تۈركى ۋە موڭغۇل تىللىرىدىكى $x \sim q$ ئۇزۇك تاۋۇشلىرى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ⑤. ئالتاي تىللىرى تۈركۈمى بىلەن بولغان قەدىمقى مۇناسىۋەتلىرىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان ياقۇت، خاكاس (بۇ تىلنىڭ ساغاي ۋە بەلتىر دىيالېكتلىرى) ۋە باشقىرت تىللىرىدەك بەزى تۈركى تىللاردىكى s تاۋۇشى تۈنگۈس تىلىدىكى t غا ۋە مانجۇ تىلىدىكى s غا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن: تۈنگۈسچە ***gulin*** ۋە مانجۇچە ***gusin*** دېگەن سۆزگە موڭغۇلچە ***guqin*** (ئوتتۇز) دېگەن سۆز توغرا كېلىدۇ. مانجۇچە ***husun*** دېگەن سۆز موڭغۇل تىلىدىكى ***Küqin*** دېگەن سۆزگە ۋە ئالتاي تىلىدىكى (ھازىرقى زامان تىلىدا) ***Küq*** دېگەن سۆزگە توغرا كېلىدۇ. (سېلىشتۇرۇڭ: خاكاس تىلىدا ***Küs***، ياقۇت تىلىدا ***Küüs***، باشقىرت تىلىدا ***Kos*** «كۆچ»). ئاخىرقى مىسالار، ئېھتىمال، ياقۇت، خاكاس ۋە باشقىرت تىللىرىنىڭ قەدىمقى دەۋرلەردىكى تۈنگۈس-مانجۇ تىللىرى بىلەن

بولغان نەسەبلىك مۇناسىۋەتلىرىنى كۆرسەتسە كېرەك.

شۇنداقلا، چۇۋاش تىلى بىلەن باشقا تۈركى تىللارىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئەكس يۆنۈلۈشلىك نۆۋەتلىشىشلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى: چۇۋاش تىلىدا *qir* (باشقا تۈركى تىللاردا تىز،تىزە، دىز،دىزە)، چۇۋاش تىلىدا *qirne* (باشقا تۈركى تىللاردا تىرناق). بۇ مىساللار كۆپچىلىك تۈركى تىللارنى تۇنگۇس تىللىرى بىلەن، چۇۋاش تىلىنى بولسا موڭغۇل تىللىرى بىلەن يېقىنلاشتۇرىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، تۈركى تىللارنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدىكى ئالتاي دەۋرىنى شۇنداق دەپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇكى، بۇ دەۋردە، بىرىنچىدىن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۆلۈنۈپ كەتكەن تۈركلەر، موڭغۇللار ۋە تۇنگۇس-مانجۇلارنىڭ بىر پۈتۈن ئورتاق تىلى بولغان ئىدى، ئىككىنچىدىن، بۇ بىر پۈتۈن تىل ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ كەتتى، بۇلار: 1) تۈرك-موڭغۇل تۈركۈمى: 2) تۇنگۇس-مانجۇ تۈركۈمى. بۇ ئىككى تۈركۈمنىڭ ھەر بىرى بۆلۈنۈش جەريانىدا ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولدى.

يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن فونېتىكىلىق نۆۋەتلىشىشلەر بۇ يەردە ھەممە فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق پەرقلەرنى ئومۇملاشتۇرغۇچى سىمۋول سۈپىتىدە كەلتۈرۈلگەن بولۇپ، بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، بۇ ئىككى تۈركۈمنىڭ بىرىنچىسىنى، يەنى تۈرك-موڭغۇل تۈركۈمىنى $q \sim x(s)$ تىللار ياكى تۈرك-موڭغۇل تىللىرى گۇرۇپپىسى دەپ ئاتاشقا، ئىككىنچىسىنى، يەنى تۇنگۇس-مانجۇ تۈركۈمىنى t تىللار ياكى تۇنگۇس-مانجۇ تىللىرى گۇرۇپپىسى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ.

ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئالتاي دەۋرىدە تۇنگۇس-مانجۇ تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ بۆلۈنۈپ چىقىشى تۇڭەللىنىپلا قالماستىن، بەلكى تۇرك ۋە موڭغۇل تىللىرىنىڭمۇ مۇستەقىل ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈش جەريانى تۇڭەللەنگەن.

ھازىرقى زامانداىكى موڭغۇل تىللىرى بىلەن ھەممە تۇركى تىللارنىڭ ئەملىي ھالىتىگە قارىغاندا، موڭغۇل تىللىرى بىلەن تۇركى تىللارنى ئايرىپ تۇرىدىغان ئالاھىدە فونېتىكىلىق ئىپادىلەر قاتارىدا تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ: موڭغۇل تىللىرى r لىق ۋە l لىق تىللاردىن ئىبارەت. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، موڭغۇل تىللىرىدىكى r ۋە l ئۇزۇك تاۋۇشلىرى تۈركى تىللاردىكى z ۋە x بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ ھەمدە، r ۋە l تاۋۇشلىرى پەقەت قەدىمقى بۇلغار تىلى ۋە ھازىرقى زامان چۇۋاش تىلىدەك بەزى قەدىمقى ۋە ھازىرقى زامان تۈركى تىللىرىدا ساقلىنىپ قالغان.

يۇقۇرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، $s\sim t$ ۋە $x\sim q$ ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنىڭ نۆۋەتلىشىش ئەھۋالىدا ياقۇت، خاكاس ۋە باشقىرت تىللىرىدىكىدەك ھازىرقى زامان تۈركى تىللىرى s تاۋۇشىنى ساقلاپ قالدى (*Küüs*، *Küs*، *Kos*)، يەنى تۇنگۇس-مانجۇ تىللىرى بىلەن بولغان قەدىمقى زامانلاردىكى ئورتاق فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلاپ قالدى. شۇنداقلا، $l\sim r$ ۋە $z\sim x/s$ ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنىڭ نۆۋەتلىشىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، موڭغۇل تىللىرى بىلەن ئورتاق بولغان قەدىمقى تىللاردىكى r ۋ l ئاساسىي جەھەتتىن ھازىرقى زامان تۈركى تىللىرىنىڭ بىرىدە، يەنى چۇۋاش تىلىدا ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، بۇ تىلدىكى r ۋە l ئۇزۇك تاۋۇشلىرى باشقا تۈركى تىللاردىكى z ۋە x/s ئۇزۇك تاۋۇشلىرى بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ⑧.

مەسلەن:

چۇۋاش تىلىدا r	باشقا تۈركى تىللاردا⑦
ۋىرىم	ئۇزۇن
ۋىراخ	ئۇزاق
يىر	ئىز
كىر	كۈز
پىر	بۇز (مۇز)
تىر	دىز (تىزماق)
خىر	قىز
خۇر	قاز (غاز)
كۇران	قازان
چىر	1) دىز (تىزە)
	2) سىز (سىزماق)
سىر-	سۇز- (سۇزمەك)
شۇر	ساز (ساسلىق)
جىر	يۇز

چۇۋاش تىلىدا l	باشقا تۈركى تىللاردا x/s
جۇل	ياش // جاس (يىل، كۆز يېشى)
پىلىك	بەش // بېس
تىل	تۆش // تۆس (ئورۇن، ۋاقىت، نىشان)
تىلمك	تۆش // تۆس (چۆش كۆرمەك)
خىل	قىش // قىس
چۇل	تاش // تاس
شال	تىش // تىس (چىش)

ئالىك ئىشىك // ئېسىك

ئىلت ـ ئىشىت // ئېسىت (ئاڭلىماق)

يەنە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، $z \sim r$ ھەم $l \sim s/x$ ئۈزۈك تاۋۇشلىرىنىڭ نۆۋەتلىشىپ كېلىشىنى يالغۇز چۇۋاش تىلى بىلەن باشقا تۈركى تىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان ئەھۋال دىيىشكە بولمايدۇ. مۇنداق نۆۋەتلىشىشنىڭ ئىزلىرى باشقا تۈركى تىللارنىڭ لېكسىكىسىدىمۇ ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، بىر بولسا، تارىخىي جەھەتتىن مەنىداش بولغان سۆزلەر سۈپىتىدە، يەنە بىر بولسا، باغلىنىشلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئېنىقلاش قىيىن بولغان، مەنىسى ئۆزگىرىپ كەتكەن ھەر خىل سۆزلەر سۈپىتىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: بىر تەرەپتىن، $z \sim r$ ئۈزۈك تاۋۇشلىرى نۆۋەتلىشىپ كېلىدىغان سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر، يەنە بىر تەرەپتىن، $l \sim s/z$ ئۈزۈك تاۋۇشلىرى نۆۋەتلىشىپ كېلىدىغان سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ئېنىق ئەمەس. مەسىلەن: بىر خىل ئەھۋالدا، چۇۋاش تىلىدىكى *jul* ئومۇمى تۈرك تىلىدىكى «ياش» 1) يىل، يېشى؛ 2) كۆز يېشى. يەنە بىر خىل ئەھۋالدا، ئومۇمى تۈرك تىلىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى «ياش» (يىل، يېشى) ۋە «يىل» دىگەن سۆزلەرنىڭ نۆۋەتلىشىشى. بىر خىل ئەھۋالدا، چۇۋاش تىلىدىكى *pilek* ئومۇمى تۈرك تىلىدىكى «بەش» ۋە «بىلەك» دىگەن سۆزلەرنىڭ نۆۋەتلىشىشى؛ شۇنداقلا، قەدىمقى تىللاردىكى *Kər*، *Kəz*، *Yert-* ۋە *iz* قاتارلىقلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، قەدىمقى تىللاردىكى *r* (ھەممە موڭغۇل تىللىرىغا ۋە تۈركى تىللارنىڭ بۇلغار گۇرۇپپىسىغا خاس) ھەم چۇۋاش تىلىدا، ھەم بەزى ھاللاردا باشقا تۈركى تىللاردىمۇ ئومۇمى تۈرك

تىلىدىكى z بىلەنلا نۆۋەتلىشىپ قالماستىن، بەلكى يەنە d ۋە y ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بىلەنمۇ نۆۋەتلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تۈركى تىل-لاردا r~z/s // d/t // y لارنىڭ نۆۋەتلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇنداق نۆۋەتلىشىشلەر تۈركى تىللارنىڭ كېيىنكى تەرەققىيا-تىدا بىرنەچچە مۇستەقىل گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنۈشتىكى ئىزچىل جەر-يانىنى كۆرسىتىدىغان ئالامەتلەر بولۇپ قالدى. مەسىلەن: چۈۋاش تىلى بىلەن باشقا تۈركى تىللاردىكى r~y لارنىڭ نۆۋەتلىشىشىنى سېلىشتۇرۇڭ: xar- (-siy~) «سۈيدۈك چىقىرىش»، ura (ayak) «پۇت»، Kiru (-oyan) - vĭran «ئويغان»، Küyev (Küyev) «كۈيو-غۇل»، sar- (yay) «يايماق»، taran (toy) «تويماق»، terew (tayaw)، شۇنداقلا بۇ سۆزنىڭ تۈركى تىللاردىكى tirəwix، tirək دىگەن ئېتىلىشلىرىنىمۇ سېلىشتۇرۇڭ) «تىرەك»: hur (ḳoy) «قوي-ماق»، hurĭn (ḳayĭn~) «قېيىن دەرىخى»، ĭrĭ(iygi // eyi~) «ياخشى» ۋاھاكازا. شۇنداقلا r~d/t نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن: arĭḳ (etek~) «ئىتتەك»، vĭr(at~) «ئاتماق» قاتارلىقلار.

شۇنداق قىلىپ، r~z/s // d/t // y نىڭ نۆۋەتلىشىشى ھەر خىل تىل گۇرۇپپىلىرىدىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى بىر تىلنىڭ ئۆزىدىكى لېكسىكىنىڭ ھەر خىل خرونولوگىيىلىك قاتلاملىرىدىمۇ بولىدۇ. مەسە-لەن: ayaḳ «قاچا، قەدەھ» (باشقا تىللاردا «ئاخىرى، چەك، پۇت» دىگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ) ۋە ādaḳ «ئاداققى»، «كەنجە» — ئالا-تاي تىلىدىكى مەنىلىرى (بۇنىڭدا y~d نۆۋەتلىشىدۇ).

دىمەك، تۈرك-موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ بۆلۈنۈپ چىقىشى ۋە بۇنىڭدىن يەنە، موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ تىلىدىكى ئۆزىگە خاس بولغان r~l ئارقىلىق ھەم تۈركى قەبىلىلەرنىڭ تىلىدىكى ئۆزىگە خاس

$z \sim s/x$ ئارقىلىق بىر بىرىدىن ئايرىلىپ چىقىشى ئالتاي دەۋرىنىڭ ئۆزىدىلا تۈگەللىنىپ بولغان. جۈملىدىن، ئەينى دەۋردە بىر گەۋدە بولغان تۈرك ـ موڭغۇل قەبىلىلىرىدىن ئوغۇرلار، ساراغۇرلار، قۇتر-ـ غۇرلار ۋە باشقىلار بۆلۈنۈپ چىقىپ، تۈركى قەبىلىلەرنىڭ ئاساسىنى قۇردى (بۇلغارلارنىڭ ۋە كېيىنكى مەزگىللەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرۇق ـ قەبىلە ناملىرىنى سېلىشتۇرۇڭ). شۇنىدىن كېيىن، ئالتاي ۋە ھون دەۋرلىرىدە بۇلار يەنە ئوغۇز ـ ئۇيغۇر (بۇ شەكىل موڭغۇل تىللىرىغا ۋە r لىشىش ئالاھىدىلىگىنى ساقلاپ قالغان تۈركى تىل ـــ بۇلغار تىلىغا خاس) ۋە ئوغۇز (بۇ شەكىل مۇتلەق تۈركى تىللارغىلا خاس) دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. تۈركى تىللار تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمى ئىسخېمىسىدىكى ئالتاي دەۋرىدىكى تىللار تەرەققىياتىنىڭ ئىسخېمىسىغا قارالسۇن.

ھون دەۋرى (مىلادى ۲ ئەسىرگىچە)

ئەنە شۇ تىللارنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئىككىنچى دەۋر، ۋاقىت جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەڭ قەدىمقى بولغان (ئالتاي دەۋرىدىن كېيىنكى) ھون دەۋرىدۇر. ھون دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 111 ـ مىلادى IV ئەسىرلەر) ھون ئىمپېرىيىسى دەپ ئاتالغان زور ۋە قۇد-ـ رەتلىك قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن خاراكتىرلىنىدۇ. بۇ ئىمپېرىيە مەركىزىي ئاسىيادىن شەرقىي ياۋروپاغىچە بولغان زېمىننى ئىگەللىگەن ۋە نۇرغۇنلىغان تۈرك ـ موڭغۇل، تۇنگۇس ـ مانجۇ ۋە باشقا قەبىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، بۇلارنىڭ بىر قىسمى، ئاساسى جەھەتتىن تۈرك ـ موڭغۇل نەسلىدىكى قەبىلىلەر

مىلادىنىڭ دەسلەپكى ئەسىرلىرىدە شەرقىي ياۋروپاغا سىڭىپ كىرگەن ئىدى⑧.

مىلادى I ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ھون دۆلتى ئىچكى توقۇنۇشلار ۋە شىمالىي ھونلاردىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كەتتى. كېيىنرەك غەربتە ۋە شەرقتە تۈركىي خەلقلەرنىڭ باشچىلىقىدىكى بىر-نەچچە قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرى تۈزۈلۈپ چىقتى⑨. ئىككى ھون ئىتتىپاقىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە بۇ ھالەتنىڭ نىسبەتەن ئۇزاقراق داۋاملاشقانلىقى تۈركى قەبىلىلەرنىڭ ۋە تۈركى تىللارنىڭ تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتتى. بۇنداق بۆلۈنۈش نەتىجىسىدە، تۈركى تىللار ئۆزئىنىڭ بىرلىكىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىر قاتاردا، يەنە ھازىرقى زامانداىكى ھەممە تۈركى تىللارنى شەرقىي ۋە غەربىي تارماقلارغا ئايرىپ تۈرىدىغان ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلەرنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقاردى.

بارتولىدنىڭ كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك⑩، مىلادى I — IV ئەسىرلەردىكى شەرقىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تىل جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى مەسىلىسى ھازىرغا قەدەر ئېنىقلانمىغان مەسىلە بولۇپ تۇرماقتا، چۈنكى ئۇلۇم-پەننىڭ بۇ خەلقلەرگە تەئەللۇق بولغان رىيال يادىكارلىقلارنى قىدىرىش ئىشى تېخى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشمىدى. بىزگە جۇڭگو تىرانسكرىپسىسىدىن مەلۇم بولغان ئايرىم سۆزلەر، خاس ئىسىملار ۋە مەنسەپ-ئۇنۋان ناملىرى قەدىمقى تۈركى خەلقلەرنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى توغرا بەلگىلەشكە ئىمكان بەرمەيدۇ. ئەگەر پ. پېللىئونىڭ ئېيتقانلىرى⑪ توغرا بولۇپ، جۇڭگونىڭ تارىخىي ئەسەرلىرىدە جۇڭگولۇقلار تەرىپىدىن تۈزۈلگەن بىرنەچچە خىل ئوخشاشمىغان تىللارنىڭ، شۇ قاتاردا شىمالىي تىلىنىڭمۇ لۇغەتلىرى

هەقىقەتەن مەۋجۇت بولسا، ئۇ چاغدا، ئاشۇ لۇغەتلەر ئېلان قىلىنىغاندىن كېيىن تۈركى تىللارنىڭ ئەڭ قەدىمقى يادىكارلىقلىرى بولۇپ قالىدۇ. پ. پېللىئونىڭ پىكرىچە، ئاشۇ لۇغەتلەرگە ئاساسلانغاندا، شىەنبىلەرنىڭمۇ تۈرك نەسلىدىن بولغانلىغى ئىسپاتلىنىدىكەن.

شۇنداقلا، ۋ. پ. ۋاسىلىيېۋنىڭ[12] تەرىنسكىرىپسىيسىدە «سۇجۇتەلەيگەن، پوگۇتوغۇزدەن» دەپ ئوقۇلىدىغان ۋە ئا. رېمىيۇرنىڭ[13] تەرىنسكىرىپسىيسىدە ***Sieoutchi tili kang pou-kou khiu tho-tang*** دەپ ئوقۇلىدىغان ھونچە ئىبارىنىمۇ ئانچە ئىشەنچلىك دەپ قاراشقا بولمىسا كېرەك. جۇڭگونىڭ تارىخىي ھۆججەتلىرىدىن قارىغاندا، بۇ ئىبارە مىلادىنىڭ IV ئەسىرىگە تەئەللۇق بولۇپ، خەنزۇ تىلىدىكى تەرجىمىسى «لەشكەر چېقىدۇ، پۇكۇ (رەقىبنىڭ ئىسمى ياكى ئۇنۋانى) قولغا چۈشىدۇ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ[14].

ۋ. ۋ بارتولد «تۈركى تىللار گۇرۇپپىسىنىڭ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى تېخى مۇقىملاشمىغان بىر دەۋردە»[15] شەكىللەنگەن چۈۋاش تىلىغا دائىر تەتقىقاتلارغا ئاساسلىنىپ، ھونلارنىڭ تىلى نەسەب جەھەتتىن چۈۋاش تىلى بىلەن بىر بولغان، دېگەن كۆز قاراشقا مايىل بولىدى ۋە بۇنى دەلىللەش يۈزىسىدىن، ۋېنگر تىلىدىكى تۈركى تىللارنىڭ ئېلېمېنتلىرى بىلەن چۈۋاش تىلىنىڭ ئېلېمېنتلىرىنىڭ ئوخشاشلىغىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى[16].

ھازىرقى زامانىدىكى تۈرك، موڭغۇل ۋە تۇڭگۇس-مانجۇ تىللىرىنىڭ ھەرقايسى گۇرۇپپىلىرىنى تەشكىل قىلغان تۈرلۈك قەبىلىلەر تىللىرىنىڭ ھون دەۋرىدىكى شەكىللىنىش ۋە چېتىشىش ھەرىكىتىگە خەنزۇ ۋە سانسكرت تىللىرى، شۇنداقلا سلاۋيان تىللىرى ھەمدە شەرقىي ياۋروپادا، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ياشىغان نۇرغۇنلىغان

غان قەدىمقى ئىران قەبىلىلىرىنىڭ شۇبىلىرىمۇ قاتناشقان. خەنزۇ ۋە سانسكرت تىللىرىنىڭ تەسىرى كۆپىنچە شەرق تەرەپتىكى تۈركى قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىدا ئەكس ئەتتى. قەدىمقى ئىران ۋە سلاۋيان ئىلىمىنتلىرى بولسا، غەرپ تەرەپتىكى تۈركى قەبىلىلەر تىللىرىغا خاس.

تۈركى تىللارنىڭ گىراممماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ۋە لېكسىكا فوندى ۋۇجۇتقا كەلگەن چاغلاردا ھەم ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنقى مەزگىللەردە، بۇ تىللارغا خەنزۇ سانسكرت، قەدىمقى ئىران ۋە سلاۋيان ئىلىمىنتلىرىنىڭ سىڭىپ كىرىشى ئاساسەن لېكسىكا دائىرىسىدە بولدى، بۇ ۋاقىتلاردا تۈركى تىللار لېكسىكا فوندىنىڭ تۈركىلەرگە خوشنا بولغان موڭغۇل ۋە تۇنگۇس ـ مانجۇ قەبىلە ئىتتىپاقلىرىنىڭ لېكسىكىسى بىلەن بولغان ئورتاقلىقى خېلى كۆپ ئىدى. لېكسىكىنىڭ شۇ تەرىقىدىكى تەرەققىيات جەريانى ۋە ئۇنىڭ ئەڭ قەدىمقى قىسمىنىڭ موڭغۇل، تۇنگۇس ـ مانجۇ تىلىرى بىلەن بولغان مەلۇم دەرىجىدىكى ئوخشاشلىقى، شۇنداقلا خەنزۇ، سانسكرت، قەدىمقى ئىران ۋە سلاۋيان تىللىرىنىڭ شۇ دەۋرلەردىلا سىڭىپ كىرگەن ئىلىمىنتلىرى ھازىرقى زامان تىللىرىدىمۇ ئۆزئىچىگە كۆرسىتىپ تۇرىدۇ.

تۈرك، موڭغۇل ۋە تۇنگۇس ـ مانجۇ شۇبىلىرىنىڭ ھەممىسىگە ئورتاق بولغان لېكسىكىنىڭ ئەڭ قەدىمقى قاتلىمى ھەرقايسى كونكرىت تىللاردا ئىگىلىك ۋە ئىجتىمائى ئادەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئاساسىي لۇغەت فوندىنىڭ بىر قاتار ئايرىم سۆزلەر سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالغان ئورتاق قاتلىمىدىن ئىبارەتتۇر. مەسىلەن، تۆۋەندىكىلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ:

a) تۈرك، موڭغۇل ۋە تۇنگۇس ـ مانجۇ تىللىرىغا ئورتاق بولغان

لېكسىكا: ئالتاي تىلىدا: بۇغا // بۇقا (بۇقا) ~موڭغۇل تىلىدا: بۇخا~ مانجۇ تىلىدا: بۇخا // بۇخۇ (هايۋان، بۇغا)، بۇقا (قوشقار):

ئالتاي تىلىدا: بول (بولماق)، ~موڭغۇل تىلىدا: بول (بولماق، پىشماق، يېتىلمەك) ~مانجۇ تىلىدا: بولا (قورۇپ پىشۇرماق)؛

ئالتاي تىلىدا: تالا (تەرەپ)، دەلاڭ (دالا) ~موڭغۇل تىلىدا: تالا (ۋادا) ~مانجۇ تىلىدا: تالا (دالا، ۋادا):

b تۈركى ۋە موڭغۇل تىللىرىغا ئورتاق بولغان لېكسىكا:

ئالتاي تىلىدا	موڭغۇل تىلىدا
قۇدۇق	خۇداغ ⑰ (قۇدۇق)
بۇلۇڭ	بۇلۇن (ڭ) (بۇلۇڭ)
دئىل	جىل (يىل)
قادىن	قاتۇن (خوتۇن)
قارا	قارا (قارا رەڭ)
تانى	تانى (تونىماق)

تۈرك، موڭغۇل ۋە تۇنگۇس ـ مانجۇ تىللىرىنىڭ گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدىمۇ ئورتاق خۇسۇسىيەتلەر ئاز ئەمەس. مەسىلەن: ئور- خون يېزىغى تىلى بىلەن غەربىي موڭغۇل تىلىدىكى چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى *Īɣ/ - ig* ـ ئارقىلىق ياسىلىدىغان ئورتاق قۇرۇلمىلارنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ.

تۈرك ۋە موڭغۇل تىللىرىدىكى سۆز ياساش سىستېمىسىنىڭ ئور- تاق ئېلېمېنتلىرى تۆۋەندىكى قوشۇمچىلاردىن ئىبارەت:

a) قورال ئىسىملىرى ياكى ھەركەت ۋاستىلىرى قوشۇمچىلىرى: *- ɣur / - gür* ؛ - mi (تۈركچە: *- ma / - mə*) *- ɣ* (تۈركچە: *- Īk / - ik*) ؛ - s (تۈركچە: *- Īx / - ix // - Īs / — is*، بۇلار

هەرکەتناملىرىنى ياسايدۇ)؛ m - (تۈركچە: $-\text{Ïm}/-im/-m$)؛

b) هەرکەتنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەردىن سۈپەت ياسايدىغان قوشۇمچىلار: n — (تۈركچە: $-\text{Ïn}/-in$)؛ $-gir$ (تۈركچە: $-o\text{ɣÏr}/-gir$)؛

c) ئىسىملاردىن ئابستراكت ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە: $-I\text{Ïo}\text{ɣ}/-Iig$ (تۈركچە: $-\text{Ïk}/-Iik$)؛

d) كەسپ قوشۇمچىسى $-qi/-qin$ (تۈركچە: $-x\text{Ï}/-xi$ $-q\text{Ï}/-qi$) ۋە يەنە نۇرغۇن قوشۇمچىلار.

ئۇنىڭدىن باشقا، تۈرك ۋە موڭغۇل تىللىرى ئۆز تەرەققىياتىنىڭ تۈرلۈك دەۋرلىرىدە سانسكىرت تىلى، خەنزۇ تىلى ۋە باشقا تىللار-دىن قوبۇل قىلغان سۆزلەرمۇ بۇ تىللار ئۈچۈن ئورتاق بولغان ئىدى ⑱.

هون دەۋرىدىكى تۈركى تىللار كۆپلىگەن قەبىلىلەر تىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى هەمدە مۇنداق ئىككى تۈرگە بۆلۈنۈش جەريانىدا تۇرغان ئىدى، يەنى بىر تۈرى، قەدىمقى ئاۋار، سابىر، بۇلغار ۋە هازىرقى زاماندىكى چۇۋاشلارنىڭ ئەجداتلىرى بولغان ئوغۇر (ئۇغۇر)، ئون ئوغۇر، ساراغۇر (ساراغۇر // سارا ئۇغۇر)، قوتۇرغۇرلار تىللىرى ياكى $r \sim l$ لىق تىللار؛ ئىككىنچى تۈرى، ئوغۇزلارنىڭ (ئۇزلارنىڭ)، قەدىمقى قىرغىزلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلاتلىرى بولغان ئوغۇز، قىپچاق هەم قارلۇقلارنىڭ تىللىرى، ياكى $z-x$ لىق تىللار-دىن ئىبارەتتۇر.

بۇنداق تەدرىجى تەرەققىياتنىڭ بەزى ئىپادىلىرى هازىرقى زاماندىكى ئالتاي تىلىدا ساقلىنىپ قالغان. ئالايلى، ئالتاي تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قۇرۇلمىسىدا هەم لېكسىكىسىدا (ئومۇمەن ئېيتقاندا، بۇ

هال باشقا تۈركى تىللاردىمۇ كۆرۈلىدۇ) هون دەۋرىگە خاس بولغان *r~s/z* ۋە *l~x/j* نۆۋەتلىشىشىنىڭ قالدۇقلىرى ساقلىنىپ قالغان.

r~s/z

d'as- (يەشمەك، چۈۋۈماق، بوشاتماق، ئايرىماق) : -*d'azIl* (يېشىلمەك، چۈۋۈلماق، ئايرىماق) بوشاشماق، ۋە -*d'ar* (شۇلمەك، ئايرىماق) يارماق، -*d'arIl* (شۇلۇنمەك، ئايرىلماق، يېرىلماق) ؛ *bas* 1) (ماڭماق، قەدەم تاشلىماق، يۈرمەك) ؛ 2) (باسماق، بېسىۋەتمەك) ۋە -*bar* (ماڭماق، بارماق) ؛ *køz* (كۆز) ۋە *kør* (كۆرمەك) ، *bos* بوز، كۈلرەڭ) : -*bozor* (تاتارماق، كۈلرەڭ تۈسكە كىرمەك) ۋە *boro* ئاچ-كۈلرەڭ، كۈلرەڭ). باشقا تۈركى تىللاردىن، مەسىلەن، قارا قالپاقچە بىلەن سېلىشتۇرۇڭ: *tüs* (تۈس) ۋە *tür* (تۈر).

l~x/j

bex (بەش) ۋە *bilak* «بىلەك» (چۈۋۈاشچىغا سېلىشتۇرۇڭ: *pilek* «بەش») : *bIx* «ئارىلاشتۇرماق» ۋە *buloqa* «بۇلغىماق»، *bIx* «پىشماق، يېتىلمەك، پىشۇرۇلماق، چايقاتماق» : *bIjIr* «پىشۇرماق» ۋە -*bol* «بولماق» (سېلىشتۇرۇڭ: موڭغۇلچە -*bol* «قايناپ پىشماق، قورۇلۇپ پىشماق، يېتىلمەك، بولماق» : مانجۇچە -*bola* «قورۇپ پىشۇرماق» : ۋاهاكازا.

هون دەۋرىدە، ئۇششاق تۈركى قەبىلىلەرنىڭمۇ، جۈملىدىن *z~x* تىللاردا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەرنىڭمۇ بۆلۈنۈش هەم قوشۇلۇش هەركەتلىرى باشلىنىپ كەتكەن ئىدى.

مەلۇمكى، مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ لۇغىتىدە قىپچاقلار بىلەن ئوغۇزلارنى ئۆزئارا يېقىنلاشتۇرىدۇ ۋە ئۇلارنى بىر قاتار فونېتىكىلىق

لىق ئالامەتلەرگە ئاساسلىنىپ ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە (تۈركىلەرگە) قارشى قويىدۇ ⑲:

a. *y* ‹ *j* (*q*) نىڭ نۆۋەتلىشىشى ياكى *y* نىڭ چۈشۈپ قېلىشى، مەسىلەن: ئوغۇزچە، قىپچاقچە *qinqü* (ئۇيغۇرچە *Yinqü* ياكى ئوغۇزچە، قىپچاقچە suw *yIIoq* (ئۇيغۇرچە *ilig suoq*)؛

b. *b*‹*m* نىڭ نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن: ئوغۇزچە، قىپچاقچە *men berdim* (ئۇيغۇرچە *ben berdim*)؛ ۋاھاكازا.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ قىپچاق ۋە ئوغۇز تىللىرىنى ئۇيغۇر تىلىغا قارشى قويۇپ سېلىشتۇرغانلىغى شۇنى كۆرسىتىدۇكى، ئالدىنقى دەۋردە، يەنى ھون دەۋرىدە بۇ تىللار تېخى رەسمىي بۆلۈنۈپ كەتمىگەن ئىدى ۋە بىر پۈتۈن ئوغۇز-قارلۇق-قىپچاق تۈركۈمىنى تەشكىل قىلاتتى. بۇ تۈركۈم كېيىنچە، بىر تەرەپتىن، قارلۇق (ئۇيغۇر) تۈركۈمگە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوغۇز-قىپچاق تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئاخىرقىسى بولسا، ئۇنىڭدىنمۇ كېيىنكى بىر مەزگىلگە بارغاندا ئوغۇز ۋە قىپچاق دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى.

دېمەك، نەسەب جەھەتتىن ئېيتقاندا شۇنداق دەپ قىياس قىلىشقا بولىدۇكى، ھون دەۋردە بارلىق تۈركى تىللار بىر بىرىگە يېقىن بولغان تىللارنىڭ بىرنەچچە گۇرۇپپىلىرىدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، بۇ تىللار ئاساسىي جەھەتتىن گۇرۇپپىلار بويىچە پەرقلىنەتتى، ھەر بىر گۇرۇپپىنىڭ تەركىۋى قىسمىدىكى پەرقلەر ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، بارلىق تۈركى تىللار ھون ئىتتىپاقىنىڭ غەربىي ۋە شەرقىي ھونلارغا بۆلۈنگەنلىگىگە مۇناسىۋەتلىك ھالدا غەربىي ۋە شەرقىي تارماقلارنى ھاسىل قىلدى.

هون دەۋرىدىكى تۈركى تىللار گۇرۇپپىلىرىنىڭ تەركىۋى تۈركى تىللار تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمى ئىسخېمىسىدا كۆرسىتىلدى.

قەدىمقى تۈرك دەۋرى (V-X ئەسىرلەر)

تۈركى تىللار تەرەققىياتىنىڭ ئۇچىنچى دەۋرى قەدىمقى تۈرك دەۋرىدىن ئىبارەت. بۇ دەۋر ئۆز ئىچىدىن يەنە ئۈچ تارماق دەۋرگە بۆلۈنىدۇ: 1) تۈرك دەۋرى (V-VIII ئەسىرلەر)؛ 2) قەدىمقى ئۇيغۇر دەۋرى (VIII-IX ئەسىرلەر)؛ 3) قەدىمقى قىرغىز دەۋرى (IX-X ئەسىرلەر). قەدىمقى تۈرك دەۋرى تۈرك ۋە موڭغۇل تىللىرىنىڭ ئۇزۇل-كېسىل بۆلۈنگەنلىگى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، بۇ دەۋردىكى موڭغۇل تىللىرىنىڭ تەرەققىياتى ئاساسىي جەھەتتىن شەرقىي هون قەبىلىلىرىنىڭ تەركىۋىدىكى قەبىلىلەر بىلەن چېتىشلىق بولىدى. تۈركى تىللار بولسا، ئۇنىڭدىن سىرت، غەربتە كەڭ تارقالغان. چۈنكى تۈركى قەبىلىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى غەربىي هونلار تەركىۋىگە كىرەتتى.

غەربىي هونلار غەربكە يۈرۈش قىلىپ، ئۆز يولىدا ئۇچىرىغان تۈركى ھەم باشقا قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرۇپ، IV ئەسىردە غەربىي ياۋروپاغا يېتىپ باردى ھەمدە كېيىنچە، هون دۆلىتى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئەينى دەۋردە شەرقىي ياۋروپا زېمىنىدا تەشكىل تاپقان بۇلغار ۋە خازارلارنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىغا قوشۇلدى. IV ئەسىردە شەرقىي هونلار جۇرجانلار (ئاۋارلار)نىڭ ھۆكۈمرانلىغى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى. ئارىدىن ئىككى ئەسىر ئۆتۈپ، IV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىغا (مىلادى 552-يىلى) كەلگەندە، تۈرك قەبىلىسى

باشچىلىغىدىكى تۈركى قەبىلىلەر باش كۆتۈرۈپ چىقتى ۋە جۇرجان-لارنىڭ ھۆكۈمرانلىغىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، تۈرك كۆچمەن ئىمپېرىيىسىنى بەرپا قىلدى. بۇ ئىمپېرىيىنىڭ چېگرىلىرى ئامۇ دەريا، مەرۋ، بەلخ ۋە ھىندىستانغىچە كېڭەيدى. بىراق، قەبىلىلەر ئارا ئىچكى توقۇ-نۇشلار تۈپەيلىدىن ۋە جۇڭگونىڭ كۈچلىنىپ كەتكەنلىگىدىن، 580 — 584 - يىللىرى تۈرك ئىمپېرىيىسى ئىككى دۆلەتكە بۆلۈنۈپ كەتتى: بۆلارنىڭ بىرى، يەتتە سۇنى مەركەز قىلغان غەربىي تۈرك-لەر[20] ۋە يەنە بىرى، موڭغۇلىيىنى مەركەز قىلغان شەرقىي تۈرك-لەردىن[21] ئىبارەت بولدى.

تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەنلىگى ھەمدە ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ۋە جۇڭگونىڭ بارغانسېرى كۈچلىنىپ كەتكەن-لىگى بۇ تۈرك دۆلەتلىرىنىڭ گۈمران بولۇشىغا ۋە ئۆز مۇستەقىللى-غىدىن ئايرىلىپ قېلىشىغا سەۋەپ بولدى. شەرقىي تۈرك دۆلىتى VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا جۇڭگو تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندى، غەربىي تۈرك دۆلىتىنىڭ جەنۇبىي قىسمى (ھازىرقى زامانىدىكى شەرقىي ۋە غەربىي تۈركستان زېمىنلىرى) ئاۋال (VII ئەسىردە) جۇڭگونىڭ ھۆكۈمرانلىغى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى، كېيىن (VIII ئەسىردە) يېڭى تاجاۋۇزچىلار — ئەرەپلەرنىڭ ئىشغالىيىتى ئاستىغا ئۆتتى[22]. غەربىي تۈرك دۆلىتىنىڭ يەتتە سۇ زېمىنىدىكى شىمالىي قىسمىدا بولسا، ھاكىمىيەت تۈركلەردىن تۈركەشلەرنىڭ قولىغا ئۆتتى. ئاندىن (VIII ئەسىردە) ئوغۇزلار بىلەن قارلۇقلارنىڭ بېسىم ئىشلە-تىشى ئارقىسىدا تۈركەشلەر ئۆز ھۆكۈمرانلىغىنى قارلۇقلارغا ئۆتكۈزۈپ بەردى[23]، شۇنىڭ بىلەن، قارلۇقلار پۈتۈن يەتتە سۇ زېمىنىنى ۋە تۈركەشلەرنىڭ چۈ دەرياسى بويىدىكى خان شەھىرى سۇياۋنى ئىشغال

قىلدى. ئوغۇزلار بولسا، يەنىمۇ غەرپ تەرەپكە سلجىپ، VIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىدە، سىر دەريانىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى جايلاردا ئۆزلىرىنىڭ دۆلتىنى قۇردى. بۇ دۆلەتنىڭ چېگرىلىرى قاراقۇم چۆللىرىگىچە كېڭەيدى.

شەرقىي تۈرك قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يۈكسىلىش دەۋرى 682 — 745 - يىللارغا تەئەللۇقتۇر. 745 - يىلى شەرقىي تۈرك دۆلتى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئۆزۈل - كېسىل بەربات قىلىندى.

گەرچە، VI ئەسىردىن ئىلگىرىكى تۈركى خەلقلەرنىڭ تىللىرى ھەققىدىكى ماتېرىياللار جەھەتتە بىز تېخى بىرەر ئەملىي مەلۇماتقا ئىگە بولالمىغان بولساقمۇ، لېكىن، VI - VIII ئەسىرلەردىكى تۈرك ئىتتىپاقىغا تەۋە بولغان خەلقلەرنىڭ تۈركى تىللىرى رۇس ئالىملىرى تەرىپىدىن تېپىلغان يېنىسەي - ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىن بىزگە ناھايىتىمۇ ياخشى تونۇشلۇق. بۇنىڭ ئىچىدىكى ھەممىدىن قىممەتلىكرەك بولغىنى 1889 - يىلى سىبىرىيىنى تەكشۈرگۈچى ئالىم ن. م. يادرىنتسېۋ[24] تەرىپىدىن تېپىلغان ئورخۇن يادىكارلىقلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ يادىكارلىقلارنىڭ جايلاشقان ئورنى موڭغۇلىيەدىكى ئورخۇن دەريا سىستېمىسىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارغا ئورخۇن نامى قويۇلغان. يېنىسەي - ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىكى تاش پۈتۈكلەر خېلى بىر ۋاقىتلارغىچە ئالىملار ئۈچۈن سىر بولۇپ كەلگەن ئىدى[25]، كېيىن دانىيە ئالمى ۋ. تومسېن[26] بىلەن رۇس ئالىمى ۋ. رادلوۋ[27] ئۆزئارا تەجرىبە ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق بىرلا ۋاقىتتا دېگۈدەك بۇ يېزىقلارنىڭ مەنىسىنى يېشىپ چىقىشتى. بۇ پۈتۈكلەر تۈركى تىللارنىڭ ئەڭ قەدىمقى يادىكارلىقلىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، تۈركولوگىيە ئىلمى ئۈچۈن ئىنتايىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ

تۇرماقتا. بۇ يادىكارلىقلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭلىرى تۆۋەندىكىلەر:

1) گۆدۈلۈخان مەڭگۈ تېشى. بۇ «تۆڭلگن تېشى» دەپمۇ ئاتالغان. بۇ تاش چوڭ يادىكارلىقلار ئىچىدىكى ئەڭ قەدىمقىسى بولۇپ، مىلادى 692 — 693 - يىللارغا تەئەللۇق[28]؛ 2) كۈل تېگىن ۋە موجىلەن خان (ياكى بىلگە خان) مەڭگۈ تاشلىرى. بۇ يادىكارلىقلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭلىرى ۋە ئەڭ ياخشى ساقلانغانلىرى بولۇپ، مىلادى 732 - يىلىغا تەئەللۇق[29]؛ 3) 1897 - يىلى يې. كلىمېنتسېۋ تەرىپىدىن تېپىلغان تونيۇقۇق مەڭگۈ تېشى[30]؛ 4) ۋ. كوتۋىچ تەرىپىدىن تېپىلغان كۈلچۇر مەڭگۈ تېشى[31]؛ ۋە باشقا تاش پۈتۈكلەر[32].

ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى، خۇددى 682 — 745 - يىللاردىكى تۈرك ئىمپېرىيىسىگە ئوخشاش، ئىلگىرى تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ پەقەت شەرقىي قىسمىغىلا تەۋە بولغان قەبىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى. غەربىي تۈركلەرنىڭ بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىشى ئۇيغۇر دۆلىتىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ قويدى. شۇ سەۋەپتىن، ئۇيغۇرلار 840 - يىلى قىرغىزلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى.

موڭغۇلىيىنى قىتانلار (قارا خىتايلار) بىسىۋالغانغا قەدەر، يەنى مىلادى 840 - يىلدىن مىلادى X ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى دەۋر قىرغىزلارنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرى ئىدى[33]. قىرغىزلارنىڭ يېنىسەي يېزىغى شۇ دەۋرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە تەئەللۇقتۇر[34].

ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قىرغىزلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، يەنىلا ئۆزلىرىنىڭ بىرلىگىنى ساقلاپ قالغان ھالدا غەرپ تەرەپكە كۆچۈپ كەتتى ۋە جۇڭغارىيىدە يېڭى

ئۇيغۇر دۆلتىنى تەشكىل قىلدى. بۇ دۆلەت ئەرەپلەرنىڭ تارىخىي ھۆججەتلىرىدە توقۇز ئوغۇز دۆلىتى دېگەن نام بىلەن ئاتالغان بولۇپ، تاكى موڭغۇل ئىستىلاسىغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى ۋە شەرقىي ئۇيغۇر دۆلتىنىڭ ئەنئەنىلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ بۇيۇك مەدەنىيىتىنى ياراتتى[35].

تۈركلەرنىڭ (كۆك تۈركلەرنىڭ) بىۋاستە ۋارىسلىرى بولغان ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىدىن كېيىن كۆپلىگەن تىل يادىكارلىقلىرىنى قالدۇرۇپ كەتتى، بۇ يادىكارلىقلار خرونولوگىيە جەھەتتىن ئىككى دەۋرگە بۆلۈنىدۇ.

بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ قەدىمقىلىرى تاشقا ئويۇلغان بەلگىلەر بولۇپ، ئورخۇن تۈركلىرىنىڭ يېزىغى بىلەن ئوخشاش. بۇلار گ. رامستېدت تەرىپىدىن تېپىلغان ئابىدىلەردىن ئىبارەت[36]: 1) شىنە ئۇسۇ ئەتراپىدىن تېپىلغان يادىكارلىق. بۇ «سېلېنگا تېشى» دەپمۇ ئاتالغان بولۇپ (VIII ئەسىر)، ئۇيغۇرلارنىڭ تۈركىلەرنى مەغلۇپ قىلغان دەۋرىدىكە تەئەللۇق؛ 2) سۇجى دېگەن جايدىن تېپىلغان يادىكارلىق. بۇ 840 — 862 - يىللارغا، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ مەغلۇپ بولغان ۋاقتىغا تەئەللۇق.

ئىككىنچى دەۋرنىڭ يادىكارلىقلىرى بۇرۇنقىلىرىدىن باشقىچە يېزىق بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ يېزىقنى ئۇيغۇرلار ئەسلىدە سوغدىلاردىن قوبۇل قىلغان. بۇ يېزىقنىڭ سوغدلاردىن قوبۇل قىلىنغانلىغىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىنىڭ يادىكارلىغىدىن (سېلېنگا تېشى) كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇ قاتاردىكى يادىكارلىقلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ مۇھىملىرى ئاساسىي جەھەتتىن IX - X ئەسىرلەردە يېزىلغان بولۇپ، ئەينى زامانىدىكى ئەدەبىي يېزىق تىلىنى[37] ئەكس ئەتتۈرىدىغان

مانی ۋە بۇددا دىنلىرىنىڭ دىنىي ـ پەلسەپىۋى ئەسەر ـ لىرى، شۇنداقلا ئەدەبىي يېزىق تىلى بىلەن خەلقنىڭ جانلىق تىلى ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق ھالىتىدە بولغان نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرچە سىياسى ـ قانۇن ھۆججەتلىرىدىن ئىبارەتتۇر. بۇ ھۆججەتلەر تۇرلۇك دەۋرلەرگە ـ V ـ VIII ئەسىرلەردىن X ئەسىرگىچە ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كېيىنكى مەزگىللەرگە تەئەللۇق®.

ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىغى كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئەدەبىي تىللارنىڭ، يەنى ئەڭ ئالدى بىلەن، قاراخانىلار دەۋرىدىكى (X ـ XII ئەسىرلەر) تىلنىڭ، ئاندىن ئوغۇز ـ قىپچاق ئەدەبىي تىلىنىڭ (XII ـ XIII ئەسىرلەر)، چاغاتاي تىلىنىڭ (XIII ـ XIV ئەسىرلەر)®، ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلىنىڭ (XIII ـ XIV ئەسىرلەر)، كېيىنكى ۋاقىتلاردا كونا ئۆزبەك تىلىنىڭ (XV ـ XIX ئەسىرلەر)، كونا تۈركمەن تىلىنىڭ (XVII ـ XIX ئەسىرلەر) ۋە باشقا تىللارنىڭ شەكىللىنىشىگە زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇيغۇر يېزىغى موڭغۇللار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ، تاكى ھازىرقى كۈنلەرگىچە ئىشلىتىلىپ كەلدى®.

شۇنداق قىلىپ، IX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، بەزى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ۋە قىرغىزلاردىن باشقا كۆپچىلىك تۈركى قەبىلىلەر خېلى زور دەرىجىدە غەرپ تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن موڭغۇلىستىدىكى قىرغىز دۆلىتى، جۇڭغارىيەدىكى توققۇز ئوغۇز دۆلىتى ھەم يەتتە سۇدەكى تۇخسى، ئاز ۋە ياغما قەبىلىلىرىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغان قارلۇقلار (چىگىل ياكى جىكىل قەبىلىسى) دۆلىتى تۈركىلەرنىڭ ئەڭ شەرقتىكى دۆلەتلىرىدىن بولۇپ قالدى.

ئۇنىڭ غەربىدىكى غەرپ ۋە جەنۇب تەرەپلەر، يەنى ھەر خىل

تۈركى (تۈرك ۋە تۈركەشلەرنىڭ ئەۋلاتلىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ۋە ئىرانىلاردىن تەركىپ تاپقان ئارىلاش ئاھالىلىك جەنۇبىي تۈركىستان زېمىنى (بۇخارا، سەمەرقەنت، خارەزىم، فەرغانە، قەشقەر) VIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەرەپلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىپ، ئابباسىلار خەلىپىلىگىنىڭ تەركىۋىگە قوشۇلدى، IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا، سامانى دۆلىتىنىڭ تەركىۋىگە قوشۇلدى.

سىر دەريانىڭ تۆۋەنكى ئېقىمى ئەتراپىدىكى جايلاردا ۋە ئۇنىڭ غەرپ تەرىپىدىكى كاسپى دېڭىزىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى جايلاردا، VIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئوغۇزلار (توقۇقۇز ئوغۇزلار، ئوغۇزلار ياكى ئۇزلار؛ بۇلار روسىيە يىلنامىلىرىدا تۈرك دەپ ئاتالغان) ئۇزىنىڭ كۆچمەن دۆلىتىنى قۇردى. ئوغۇزلارنىڭ شىمالىدىكى يايىق (ئۇرال) ۋە ۋولگا دەريالىرىنىڭ ئارىلىغىدىكى جايلاردا پەچەنەكلەر كۆچمەن بولۇپ يۈرەتتى[41]. پەچەنەكلەرنىڭ شەرقىدىكى ۋە شەرقىي شىمالىدىكى جايلاردا، ئاساسىي جەھەتتىن ئىرتىش دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمى ئەتراپىدىكى جايلاردا كىماكلار كۆچمەنلىك قىلىپ يۈرگەن بولۇپ، ئۇلار قىپچاق ۋە يەمەك قەبىلىلىرىدىن تەركىپ تاپقان ئىدى. يېنىسەي ئەتراپلىرىدا بولسا، قىرغىزلار كۆچمەنلىك قىلاتتى.

غەرپ تەرەپتىكى ۋولگا دەرياسىنىڭ بويلىرىدا ۋە جەنۇبىي رۇس دالىلىرىدا مۇنۇ قەبىلىلەر ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى: شىمالدا بۇلغارلار، جەنۇپتا بۇلغارلار ۋە خازارلار. بۇلارنىڭ تىللىرى ئۇزئارا يېقىن ئىدى، ئەمما بۇ تىلنى تۈركلەرمۇ، فىنلارمۇ بىلمەيتتى[42].

IX ئەسىردە پەچەنەكلەر، ئېھتىمال ئوغۇزلارنىڭ ۋە غەربىي قىسىم كىماكلارنىڭ (بۇلار كېيىنچە قىپچاقلارنىڭ، يەنى كۇمانلار بىلەن پولۇۋلارنىڭ ئۇلىنى تەشكىل قىلغان)[43] بىسىمغا ئۇچرىغان

بولسا كېرەك، ئىش قىلىپ، غەربىي جەنۇبتىكى جەنۇبىي رۇس داللىرىغا يۇرۇش قىلىپ، ئۇ يەردىن ماجارلار بىلەن بۇلغارلارنى سقىپ چىقاردى. كۆچمەن پەچەنەكلەرنىڭ بۇ ھەركىتى قۇدرەتلىك خازار دۆلتىنىڭ تەقدىرىنى ھەل قىلدى. X ئەسىردە خازارلار غەرپ تەرەپتىن سلاۋيانلارنىڭ زەربىسىگە، شەرق تەرەپتىن پەچەنەكلەرنىڭ ھۇجۇملىرىغا ئۇچراپ، ئۆزىنىڭ كۈچ-قۇدرىتىدىن تامامەن مەھرۇم بولدى. شەرقىي ياۋروپادا ھەل قىلغۇچ سىياسى رول ئوينىغۇچىلار شىمالدا ۋە غەربىي شىمالدا سلاۋيانلار، شەرقىي شىمالدا بۇلغارلار، جەنۇپتا پەچەنەكلەر، شەرقىي جەنۇپتا ۋە شەرقتە كىماكلار ۋە كېيىنكى ۋاقىتلاردا قىپچاقلار ياكى كۇمانلار (پولوۋلار) دىگەن ئورتاق نام بىلەن ئاتالغان بەزى ئوغۇز قەبىلىلىرى[44] بولۇپ قالدى.

تۈرك ۋە ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت شەرقىي تۈرك خەلقلىرى بىزگە زور مىقداردىكى يازما يادىكارلىقلارنى قالدۇردى. بۇنىڭ ئەكسىچە خازار، بۇلغار ۋە پەچەنەكلەردىن ئىبارەت غەربىي تۈرك خەلقلىرىنىڭ VI ئەسىردىن X ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى تىلغا ئائىت يادىكارلىقلىرى بەكمۇ ئاز بولۇپ، بار بولغانلىرى، ئاساسىي جەھەتتىن، جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك نامىلىرى ۋە مەشھۇر شەخسلەرنىڭ ئىسىملىرىدىن، يەنى ۋىزانتىيە، يەھۇدى، ئەرمەن ۋە ئەرەپ يازغۇچىلىرىنىڭ تارىخىي ئەسەرلىرىدە تىلغا ئېلىنغان خاس ئىسىملاردىن، قەبىرە تاشلىرىغا ۋە ساپال قاچىلارغا يېزىلغان خەتلەردىن ئىبارەت. خازار تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ھازىرغىچە ئۇنتۇلماي ساقلىنىپ كېلىۋاتقان بەزى خازارچە شەھەر نامىلىرىدىن، يەنى ئىتىل، سەمەندەر. بەلەنجەر، سارىكەل دىگەنلەردىن تەخمىن قىلىشقا

بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە، قەبىلىلەر نامىلىرىدىن ۋە يەھۇدىلارنىڭ[45]، ئەرەپلەرنىڭ[46] تارىخىي ھۆججەتلىرىدە ئۇچراپ قالىدىغان بەزى ئىزاھلاردىنمۇ تەخمىن قىلىشقا بولىدۇ.

فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن ھازىرقى زامان چۇۋاش تىلىغا يېقىنلىشىدىغان بۇلغار تىلىغا دائىر مەلۇماتلارمۇ ناھايىتى ئاز[47]. بۇ تىلنىڭ خېلى كېيىنكى مەزگىللەرگە تەئەللۇق بولغان يادىكارلىقلىرى XIV ئەسىردىكى قەبرە تاشلارنىڭ يېزىقلىرى ۋە سلاۋيانچە ـ بۇلغارچە سۆزلۈكتىن ئىبارەت، بۇنىڭدا بۇلغارچە سۆزلەر خاتىرىلەنگەن[48].

پەچەنەك تىلىغا دائىر مەلۇماتلار يۇ. نېمېتىنىڭ ئۇچ پارچە ئەسىرىدە تونۇشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇنىڭدا ئۇرۇق، ئۇنۇقان ۋە قەلئەلەرنىڭ پەچەنەك تىلىدىكى خاس نامىلىرى گرېك يېزىغى بىلەن ئىپادىلەنگەن ۋە بۇ نامىلار باشقا تۈركى تىللارنىڭ لېكسىكىسى بىلەن سېلىشتۇرۇلغان ھالدا تەھلىل قىلىنغان[49]. شۇنداقلا بۇلغار ۋە پەچەنەك تىللىرىنى تەتقىق قىلىش ئىشىدا ۋېنگرىيىنىڭ بەزى خرونىك ئەسەرلىرى ۋە خەلق ئېچىدىكى رىۋايەتلىرى، گەرچە مەخسۇس قوللانما بولالمىسىمۇ، يەنىلا مۇھىم مەنبە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، چۈنكى بۇلاردا مىلادى IX ـ X ئەسىرلەرگە تەئەللۇق نۇرغۇنلىغان تۈركچە خاس ئىسىملار ئۇچرايدۇ[50].

شۇنداق قىلىپ، بۇ دەۋردىكى ھەممىدىن بەكرەك قۇدرەتلىك قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرى غەرپتە بۇلغارلار، خازارلار ۋە پەچەنەكلەر؛ شەرقتە تۈركلەر (قەدىمقى ئوغۇزلار)، ئۇيغۇرلار ۋە قىرغىزلار ئىدى.

$r\sim t/d\sim s/z>y$ نۆۋەتلىشىشنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققى

قىلىشى شۇ دەۋردىكى تۈركى تىللارنىڭ فونېتىكىلىق قۇرۇلۇشىغا خاس بولغان خۇسۇسىيەتلەرنىڭ بىرىدۇر. ئالايلى، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دىۋانىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن تىللار ئىچىدىن *y~s/z* نۆۋەتلىشىشى XI ئەسىرگە كەلگەندە پەقەت چىگىل قەبىلىسىدىلا ساقلىنىپ قالغان. بۇ قەبىلە ئەسلىدە قارلۇقلار ئىتتىپاقىدىكى بىر ئۇرۇق ـ قەبىلە تۈركۈمى ئىدى. چىگىل تىلىدىن ئېلىنغان مۇنۇ مىساللارنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ: *karïn tozlï* (قوساق تويدى)، *azaq* (ئاياق) ۋاھاكازا. ئۇنىڭدىنمۇ قەدىمقى دەۋردىكى، يەنى ھون دەۋرىدىن ئىلگىرىكى دەۋرگە خاس بولغان *r* نىڭ نۆۋەتلىشىشى ھازىرقى زامان موڭغۇل تىلىدا ۋە ھازىرقى زامان تۈركى تىللىرىدىن پەقەت بىر چۈۋاش تىلىدىلا ساقلىنىپ قالدى. ھون دەۋرىدە بولسا، *t/d* ۋە *s/z* تەرەققى تاپتى، لېكىن تۈركى تىللارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى *s/z~t/d* نىڭ *y* ئۇزۇك تاۋۇشىغا ئالمىشىشى قەدىمقى تۈرك دەۋرىگە ۋە بولۇپمۇ ئوتتۇرا تۈرك دەۋرىگە خاستۇر. دەل مۇشۇ دەۋرلەردە كۆپچىلىك تۈركى تىللاردىكى قەدىمقى *t/d* ۋە *s/z* ئاستا ـ ئاستا *y* غا ئۆزگىرىشكە باشلىدى، ھازىرقى زامانىدا *t/d* بىلەن *s/z* پەقەت ياقۇت، تۇۋا، قاراغاس، خاكاس ۋە شور تىللىرىدىلا ساقلىنىپ قالدى[51].

قەدىمقى دەۋرلەردىكى *t/d~s/z>y* نىڭ تەدرىجى ئۆزگىرىشى ۋە ئاشۇ ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ بەزى سۆزلەرنىڭ تومۇرلىرىدا ۋە يىلتىزلىرىدا ساقلىنىپ قالغانلىغىنى ھازىرقى زامان ئالتاي تىلىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، مۇنداق نۆۋەتلىشىپ كېلىشىلەرنى سېلىشتۇرۇڭ: 1) ـ *d'as* «ياياق، يەشمەك، چۈۋماق»، (سېلىشتۇرۇڭ: ـ *d'azïl* «يېيىلماق، يېشىلمەك، چۈۋۈلماق»)، ـ *d'at*

«ياتماق، جايلاشماق، ياشماق» ۋە -*d'ay* «يايماق، سالماق، يەشمەك، ئاسماق» بۇنىڭغا سېلىشتۇرۇڭ: -*d'ayIl* «تاشقىنلىماق، يېيىلماق» (دەريا ھەققىدە)؛ 2) -*küy* «ئالتاي تىلىدا كۆتمەك، كۆتۈپ تۇرماق» دېگەن مەنىلەرنى بېرىدۇ. باشقا تۈركى تىللاردىكى ئۇنىڭدىن قەدىمقىرەك شەكىل: -*küt* «كۆتمەك»، بۇ سۆز ئالتاي تىلىدا «پادا بېقىش، چارۋا مالىلارنى پەرۋىش قىلىش» دېگەن مەنىلەرنى ئالغان، يەنە شۇ ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ باشقا تۈركى تىللار-دىكى نۆۋەتلىشىپ كېلىشىنى سېلىشتۇرۇڭ، مەسىلەن، قارىقالپاق تىلىدا: *sez* ۋە *söylə* (ئالتاي تىلىدا -*sös* (سۆز) ۋە *söstə* (كېلىشىپ قويماق، نېكا ئىشنى پۈتۈشۈپ قويماق).

تۈركى تىللارنىڭ ئىچىدىن پەقەت ئالتاي، قىرغىز ۋە ئۇغۇز تىللىرىلا *a-ə*، *o-ö*، *u-ü*، *I-i* دىن ئىبارەت سەككىز تۈرلۈك قەدىمقى قوش سوزۇق تاۋۇش سىستېمىسىنى ساقلاپ قالدى. ئۇغۇز تىللىرى بىلەن ئالتاي، قىرغىز تىللىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرق پەقەت شۇنىڭدىنلا ئىبارەتكى، ئالتاي ۋە قىرغىز تىللىرى شەرقىتە شەرقىي تۈركى تىلىلارنىڭ تەركىۋىدە تۈرۈپ ھەمدە موڭغۇل تىللىرى بىلەن يېقىن ئالاقىدا بولۇپ تەرەققى قىلغان بولغاچقا، سوزۇلما سوزۇق تاۋۇشلار سىستېمىسىنى ئۆزلەشتۈرۈۋالدى، بۇ سىس-تېمىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئالاھىدىلىگى مۇقەررەر ھالدا ئالتاي ۋە قىرغىز تىللىرىغا (قىسمەن ھاللاردا خاكاس، تۇۋا ۋە ياقۇت تىللىرى-غىمۇ) ئورتاقتۇر.

قەدىمقى ئوغۇز (ئورخۇن)، قەدىمقى ئۇيغۇر ۋە قەدىمقى قىرغىز (يېنىسەي) يادىكارلىقلىرىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قەدىمقى تۈرك دەۋرىدىكى تۈركى تىللارنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرى *r~y~r*

s/z نىڭ $r\sim s/z\sim d/t\sim y$ بىلەن نۆۋەتلىشىپ كېلىشىنىڭ ئورنىغا، سۆز ئوتتۇرىسىدا ۋە ئاخىرىدا كۆپىنچە t/d كېلىشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ ھەمدە بۇ تىللارنى بىر بىرىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان خۇسۇسىيەتلەر بىلەنمۇ ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدا ۋە ئۇيغۇر يېزىغدا[52] ئۇچرايدىغان $n/\eta\sim y$ نۆۋەتلىشىشى: بەزى تىللاردا $qo\eta$ (قوي)[53] ۋە بەزى تىللاردا qoy، بەزى تىللاردا $qanda$ ۋە $qayda$ (نەدە)[54]: يەنە بەزى تىللاردا $a\eta Ioq$ (ياماڭ، ياۋۇز) ۋە $ayIoq$ ۋە يەنە بەزى تىللاردا $yə\eta$ (يەڭمەك، قوغلىۋەتمەك)[55] $yayI$ // yay ۋاھاكازا.

ئوغۇز، ئۇيغۇر ۋە قىرغىز تىللىرىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى شۇنى كۆرسىتىدۇكى، بۇ تىللار كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۆز ئاساسىنى، يەنى گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشنى ۋە ئاساسىي لۇغەت فوندىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىللە، ئۆز لۇغەت تەركىۋىنى ۋە قىسمەن فونېتىكىلىق تۈزۈلۈشنى خېلىلا ئۆزگەرتىۋەتتى.

قەدىمقى تۈرك دەۋرىدە تۈركى تىللارنىڭ t/d تىللار گۇرۇپپىسىغا، s/z تىللار گۇرۇپپىسىغا ۋە y تىللار گۇرۇپپىسىغا بۆلۈنۈش ھەرىكىتى داۋاملاشتى. بۇ گۇرۇپپىلار ھون دەۋرىدە بۆلۈنۈپ چىققان r تىللار بىلەن بىرلىكتە ھازىرغا قەدەر تۈركى تىللار ئائىلىسىنىڭ ئاساسلىق تۈرگە ئايرىلىش تارماقلىرىنى تەشكىل قىلىپ تۇرماقتا.

قەدىمقى تىللارنىڭ يادىكارلىقلىرىدىن مەلۇم بولغىنىدەك، تۈرك دەۋرىدە، r تىللار (قەدىمقى ئوغۇزلارنىڭ ئەۋلاتلىرى بولغان بۇلغارلار ۋە خازارلارنىڭ تىللىرى) ۋە s/z d/t تىللار (قەدىمقى ئوغۇز، قەدىمقى ئۇيغۇر ۋە قەدىمقى قىرغىز تىللىرى) ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرغان ئىدى. ئەندى، y تىللارغا كەلسەك، بۇ تىللارنىڭ

جانلىق تەرەققىياتى ئوتتۇرا تۈرك دەۋرىگە، يەنى X ـ XV ئەسىر-لەردىكى دەۋرگە توغرا كېلىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا تۈرك دەۋرىنىڭ باشلىنىشى بولغان X ئەسىرگە كەلگەندە، قەبىلىلەر تۈركۈملىرىنىڭ ئەڭ چوڭ تىللىرى تۆۋەندىكىلەر ئىدى: *a*) غەرپتە بۇلغار تىلى (خازار تىلى بىلەن بىرلىكتە) ۋە ئالدىنقى ئەۋلادى بىر بولغان قىپچاق، ئوغۇز، قارلۇق-لارنىڭ تىللىرى، يەنى ھازىرقى زامانداىكى ھەممە غەربىي تۈركى تىللارنىڭ ھۆل تىللىرى بولغان تۆت چوڭ ئۇرۇق ـ قەبىلە ئىتتىپا-قىنىڭ تىللىرى؛ *b*) شەرقتە قەدىمقى ئوغۇزلار، ئۇيغۇرلار ۋە قىر-غىزلارنىڭ تىللىرى، يەنى كېيىنكى دەۋرلەردىكى شەرقىي تۈرك تىللىرىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالغان ئۇچ چوڭ ئۇرۇق ـ قەبىلە ئىتتىپا-قىنىڭ تىللىرى. قەدىمقى تۈرك دەۋرىدىكى تىللار تەرەققىياتىنىڭ جەريانى تۈركى تىللار تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ئىسخېمىسىدا كۆرسىتىلدى.

ئوتتۇرا تۈرك دەۋرى ياكى ئاساسلىق تۈركى قەبىلىلەر تىللىرىنىڭ تەرەققى قىلىش ۋە شەكىللىنىش دەۋرى

(X ـ XV ئەسىرلەر)

تۈركى تىللار تەرەققىياتىنىڭ تۆتىنچى دەۋرى ئوتتۇرا تۈرك دەۋرى (X ـ XV ئەسىرلەر) بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ دەۋر ھازىرقى زامانداىكى ھەممە تۈركى تىللارنىڭ شەكىللىنىپ چىقىشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ تىللار ئۆزىنىڭ ھازىرقى ھالىتىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىنى مىلادى XV ـ XVI ئەسىرلەردە ۋۇجۇتقا كەلتۈر-

گەن ئىدى. ئوتتۇرا تۈرك دەۋرىنى مۇنداق ئىككى تارماق دەۋرگە ئايرىشقا بولىدۇ: *a*) قاراخانىلار دەۋرى (X ـ XII ئەسىرلەر)، *b*) موڭغۇل دەۋرى (XIII ـ XV ئەسىرلەر).

تارىخىي يادىكارلىقلاردىن مەلۇمكى، X ئەسىردە قارلۇق قەبىلىلەر ئىتتىپاقى قۇدرەت تاپتى ۋە يەتتە سۇدا تۈرك قاراخانى سۇلالىسىنىڭ ياكى ئىلىك خانلار سۇلالىسىنىڭ باشچىلىغىدىكى قۇدرەتلىك بىر دۆلەتنى قۇردى. بۇ دۆلەتنىڭ مەركىزى دەسلەپتە بالاساغۇندا بولغان ئىدى، كېيىن قەشقەرگە يۆتكەلدى. قاراخانىلار ئۆز تەسىرىنى پۈتكۈل سىر دەريا ئەتراپىدىكى جايلارغىچە ھەم سامانىلارنىڭ غەرپتىكى زېمىنلىرى بۇخارا ۋە سەمەرقەنتلەرگىچە كېڭەيتتى. قارا خانىلار دۆلتى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇششاق فېئودال بەگلىكلىرىنى ۋە ئامۇ دەريا بىلەن سىر دەريانىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئېكىنزارلىقلارنى ۋە ئۇ يەرلەردىكى تۈرك ھەم پارسلاردىن تەركىپ تاپقان ئاھالىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، X ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ ھەمدە بويسۇندۇرۇلغان خەلقلەرنىڭ يۇكسەك مەدەنىيىتىنى ئۆزلەشتۈرۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈرك دۆلەتلىرىنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەدەنىيەتلىك دۆلەت بولۇپ قالدى. قاراخانىلار تەرىپىدىن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن غەربىدىكى تۈركى ـ ئىرانىلاردىن ئىبارەت بولغان مەدەنىيەت سەۋىيىسى يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققى تاپقان ئىككى خەلقنىڭ بىرلەشتۈرۈلگەنلىگى تۈرك ئەدەبىي تىلىنىڭ خاراكتېرىدىمۇ ئەكس ئەتتى. بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ مۇنداق ئىككى تارقىلىش مەركىزى بولغانلىغى ئېھتىمال: بىرىنچىسى، شەرقىتكى بالاساغۇن بىلەن قەشقەردە؛ ئىككىنچىسى، سىر دەريا بويىدا. قاراخانىلار دۆلىتىدە كەڭ تارقالغان پارس ئەدەبىياتى بۇ تىلنىڭ

تەرەققىياتىغا ئۆز هەسسىسىنى قوشتى. شەرقتىكى قارلۇق ـ ئۇيغۇر دىيالېكتىنى ئاساس قىلغان ئەدەبىي تىل ۋە غەرپتىكى، كېيىنچە خارەزمدە تەرەققى قىلىشقا باشلىغان ئوغۇز ـ قىپچاق دىيالېكتى ئاساسىدىكى ئەدەبىي تىلنىڭ هەر ئىككىلىسىگە پارس ئەدەبىياتى كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. بۇ ئەدەبىي تىللارنىڭ هەر ئىككىسى يۇقۇرى قاتلام فېئودال مەنسەپدارلار ۋە ئاقسۆڭەكلەر تائىپىسى ئىچىدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئەرەپ ۋە پارس لېكسىكىسىنى هەم مورفولوگىيىلىك ۋاستىلىرىنى كەڭ تۈردە قوللىنىش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. لېكىن، خەلقنىڭ جانلىق تىلى چەتئەل تىللىرىنىڭ تەسىرىگە ئانچە يولۇققىدى. ئىمتىيازلىق سىنىپلارنىڭ ئەدەبىي تىلى بىلەن خەلقنىڭ جانلىق تىلى ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق ئايرىمچىلىق ئوتتۇرا ئاسىيادا يېقىنقى بىر ۋاقىتلارغىچىلا داۋاملىشىپ كەلگەن ئىدى.

ئەسلى تۈركى خەلقلەردىن بولغان باغدات ئالىمى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»دىن ئىبارەت كىلاسسىك ئەسىرى شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ كۆزگە كۆرۈنگەن ئەدەبىي يادىكارلىق ۋە تىل يادىكارلىغى بولۇپ هىساپلىنىدۇ. بۇ ئەسەر هىجرىيە 466 ـ يىلى (مىلادى 1073/74 ـ يىللىرى) دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئەينى زامانىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئاغزاكى جانلىق تىلىنىڭ يادىكارلىغىدىن ئىبارەت، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئەسىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركى تىللارنىڭ ئىنتايىن قىممەتلىك تارىخىي دىيالېكتولوگىيە يادىكارلىغىدۇر. ئۇنىڭدا مول تىلشۇناسلىق ماتېرىياللىرىدىن باشقا، يەنە ئەينى زامانىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى خەلقلەر هەققىدىكى ئېتنوگرافىيىلىك مەلۇماتلارمۇ توپلانغان. مەھمۇت قەشـ

قەرىنىڭ تەبىرىچە، بارلىق تۈركى خەلقلەر ئىككى تارماققا ــ شىمالىي ۋە جەنۇبىي تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ. شىمالىي گۇرۇپپىغا كىرىدىغانلار، ئولتۇراقلاشقان جايلىرىغا ئاساسەن، غەرپتىن شەرقىگە قاراپ سانىغاندا، مۇنۇلار: پەچەنەك، قىپچاق، ئوغۇز، يەمەك، باشقىرت، باسمىل، قاي، ياباقۇ، تاتار ۋە قىرغىز؛ جەنۇبىي تارماقنىڭ تەركىۋىگە كىرىدىغانلار، يەنە شۇ تەرتىپ بويىچە غەرپتىن شەرقىگە قاراپ سانىغاندا: چىگىل، تۇخسى، ياغما، ئوغراق، چارۇق، چۇمۇل، ئۇيغۇر، خىتاي ۋە تاۋغاچلاردىن ئىبارەت. مەھمۇت قەشقەرى بۇلارنىڭ ئىچىدە تىل جەھەتتىن ساپ تۈركى بولغانلار دەپ قىرغىز، ئوغۇز، قىپچاق، تۇخسى، ياغما، چىگىل، ئوغراق ۋە چارۇقلارنى ئايرىيدۇ. چۇمۇل، باسمىل، قاي، ياباقۇ، تاتار، خىتاي ۋە تاۋغاچلارنى بولسا، باشقا تىللاردا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر قاتارىغا قوشىدۇ. مەھمۇت قەشقەرى ئوغۇز ۋە قىپچاق تىللىرىنى مۇنداق دىيالېكتلىق خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە تەرىپلەيدۇ: سۆز بېشىدا $d>t$، $m>b$، $y>j$ ئالمىشىشى ۋە سۆزنىڭ باشقا ئورۇنلىرىدا $k>h$ ئالمىشىشى. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ تەبىرىچە، ئۇ چاغلاردىكى قىپچاق، تۇخسى ۋە ياغما تىللىرىدا q فونېمىسى يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا x تاۋۇشى ئالماشقان. بۇ ھال ھازىرقى زامانداشكى قازاق، قارا قالپاق ۋە نوغاي تىللىرىغا خاس.

شۇنداق قىلىپ، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دېۋانى X ــ XI ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ دىيالېكتلىرى ۋە ئاغزاكى جانلىق تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى شەرھىلەيدۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ خەلقلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قاراخانىلار دۆلىتىگە تەۋە بولغان بولسا كېرەك.

ئىككىنچى چوڭ يادىكارلىق، ھىجرىيە 462 ـ يىلى، يەنى مىلادى 1069/70 ـ يىللىرى، خاس ھاجىپ يۈسۈپ بالاساغۇنى تەرىپىدىن يېزىلغان «قۇتادغۇبىلىك» بولۇپ، قارلۇق ـ ئۇيغۇر دىيالېكتىنى ئاساس قىلغان شەرقىي تارماق ئەدەبىي تىلنىڭ ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇ ئەسەر قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلغان بولسىمۇ، پارس پەلسەپىسىنىڭ پەندى ـ نەسىھەتلىرى روھىدا يېزىلغان. ئىلىم ساھەسىدە بۇ ئەسەرنىڭ ئۇچ خىل نۇسخىسى مەلۇم، بۇلار ۋېنا، قاھىرە ۋە پەرغانە ياكى نامانگەن نۇسخىلىرى بولۇپ، بۇلاردىن بىرى قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىدا، قالغان ئىككىسى ئەرەپ يېزىغىدا يېزىلغان[۳].

ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردىكى يادىكارلىقلار، XII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى سوفىزىم ئەدىبىياتىدىن خوجا ئەخمەت يەسەۋىنىڭ «دىۋانى ھىكمەت» ناملىق ئەسىرى (ئەخمەت يەسەۋى، مىلادى 1166/67 ـ يىللىرى ئۆلگەن)[۴] ۋە خوجا ئەخمەت يەسەۋىنىڭ شاگىرتى ئەخمەت يۈكنەكنىڭ (XII ـ XIII) «ئەتەبەتۈلھەقايىق»[۵] ناملىق ئەسىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ئەسەرلەرنىڭ كېلىپ چىقىش ئورنى XI ئەسىردە قاراخانىلارنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرىپ، كېيىنچە خارەزىم تەۋەلىگىگە ئۆتكەن ۋە ئاساسلىق ئاھالىسى دەسلەپتە ئوغۇزلار، كېيىن قىپچاقلار بولغان سىر دەريا ۋادىسى ئىدى. بۇ ئەسەرلەر ئوغۇز ـ قىپچاق دىيالېكتلىرى ئاساسىدا يېزىلغان بولۇپ، خارەزىم ئەدەبىي تۈركى تىلىنىڭ قائىدىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، قەدىمقى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى قائىدىلىرىنىڭ تەسىرى ئانچە كۆپ ئەمەس.

ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركى ئەدەبىي تىلىنىڭ شەرقىي (قارلۇق ـ

ئۇيغۇر) ۋە غەربىي (ئوغۇز ـ قىپچاق) تارماقلىرىدىن ئىبارەت بولغان بۇ ئىككى ئەنئەنىسى موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىنكى XIV ـ XV ئەسىرلەرگىچە، يەنى تاكى كونا ئۆزبەك تىلى پەيدا بولغانغا قەدەر داۋاملاشتى. كونا ئۆزبەك تىلى بولسا، تۆمۇر دۆلىتى دەۋرىدە گۈللىنىشكە قەدەم قويدى. ئالايلى، شەرق (قارلۇق ـ ئۇيغۇر) ئەنئەنىسى نەھشەبلىك شەيخ ـ قادي رابغۇزنىڭ ھىجرىيە 710 ـ يىلى (ميلادى 1310/11 ـ يىللىرى) يېزىلغان (ئەرەپ يېزىغىدا) «قىسسەسۇل ئەنبىيا» ناملىق ئەسىرىدە[60] ۋە موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىنكى دەۋردە يېزىلغان باشقا ئەسەرلەردە ئەكس ئەتتى، غەربىي تارماق بولغان (ئوغۇز ـ قىپچاق) خارەزىم ئەنئەنىسى بولسا، ھىجرىيە 630 ـ يىلغا (ميلادى 1232 ـ يىل) تەئەللۇق بولغان «قىسسەئى يۈسۈف» ناملىق ئېپىك داستاندا ئەكس ئەتتى[61].

تارىختا قاراخانىلار دۆلىتى دەپ ئاتالغان تۈركۈمدىكى قارلۇق ۋە ئۇيغۇر قەبىلىلىرى، ئارال دېڭىزى بويىدا بولسا، خارەزىمنىڭ ئوغۇز ۋە قىپچاق قەبىلىلىرى موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن، بۇ يەرلەرگە قىپچاقلارنىڭ يېڭى دولقۇنلىرى كېلىشتىن بۇرۇن، ھازىرقى ئۆزبەكىستان، تۈركمەنىستان ۋە خارەزىم ۋادىسىنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسىنى تەشكىل قىلغۇچى تۈركى خەلقلەرنىڭ ئېتنىك قاتلىمىنى شەكىللەندۈرگەن ئىدى.

XI ئەسىردە قاراخانىلار ئىچكى ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە ئاجىزلىشىپ ئۆز مۇستەقىللىقىدىن ئايرىلىپ قالدى. بۇ چاقتا كېلىپ كۆچمىنىپ كەتكەن ئوغۇز قەبىلىلىرى ۋە شۇ قاتاردا تۈركمەنلەر قەشقەر خانلىغىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قاراخانىلار دۆلىتىنى مۇنقەرز قىلدى[62].

یەنە شۇ XI ئەسىردە سالجۇقلارنىڭ ھەركىتى باشلانىدى (سالجۇقلارنىڭ نامى ئۇلارنىڭ سەرداری سالجۇقنىڭ ئىسمىغا ئاساسەن ئاتالغان). بۇلارمۇ ئەسلىدە ئوغۇز قەبىلىلىرى بولۇپ، XII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە ئۆز تەسىرىنى جەنۇبقا ۋە غەربكە كېڭەيتىپ ئەرمەنىستان بىلەن كىچىك ئاسىيادىكى ۋىزانتىيە زېمىنلىرىنى[63] ئىشغال قىلدى. كېيىنچە شۇ جايلاردا ئوسمانىيە (تۈركىيە) دۆلىتى قۇرۇلدى.

سالجۇقلارنىڭ قەبىلە ئىتتىپاقىغا كىرگەن ئوغۇزلارنىڭ ۋە ئوغۇز ئۇرۇقلىرىنىڭ قەدىمقى تىل يادىكارلىقلىرىدىن، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دىۋانىدىن باشقا يەنە «كىتابى دەدەم قورقۇد»[64] ۋە «ئوغۇزنامە»[65] ناملىق ئوغۇز ئېپوسلىرى بار.

بۇلارنىڭ بىرىنچىسى ئېپىك ھىكايىلەردىن ئىبارەت بولغان «كىتابى دەدەم قورقۇد»، بارتولدنىڭ پىكرىچە، موڭغۇل ئىستىلاسىدىن بۇرۇنقى دەۋردە تۈزۈلگەن بولۇپ، XV ئەسىردە كاپكازدا مۇكەممەللەشكەن؛ ئىككىنچىسى «ئوغۇزنامە» بولۇپ، ئۇ VIII ـ X ئەسىرلەردە سىر دەرياسى بويىدىكى ئوغۇز دۆلىتىنىڭ پەيدا بولغان دەۋرىگە تەئەللۇق. ئوغۇز تىلى يادىكارلىقلىرىنىڭ قاتارىغا يەنە شۇنداقلا قەدىمقى تۈركىيىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرى كىرىدۇ: سۇلتان ۋەلەدنىڭ (1226ـ1312)[66] سالجۇقچە قوشاقلىرى، ئاشىق پاشانىڭ (1271ـ1332)[67] ئەسەرلىرى، نەسەفىينىڭ قوشاقلىرى (1332)[68]، بۇرھانىدىن سىۋاسىنىڭ (1345ـ1397) دىۋانى[69]، نامەلۇم ئاپتورنىڭ توپلىمى (1451)[70]. ئىبنى بىبىنىڭ (1421ـ1451) قوشاقلىرى[71] ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردىن قالغان باشقا يادىكارلىقلار. بۇ ئەسەرلەر ئەدەبىي تىل تەرەققىياتىنىڭ ئورخۇن تۈركلىرى، قەدىمقى

ئۇيغۇرلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئوغۇزلىرىنىڭ تىللىرىدىن تارتىپ هازىرقى زامانىدىكى ئەزەربەيجان ۋە تۈركىيە ئەدەبىي تىلىغىچە بولغان جەريانلىرىنى ئامايان قىلىدۇ. ئۇنىڭدىنمۇ كېيىنكى دەۋرلەردىكى خارەزمنىڭ يازما ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى بىلەن خەلق قوشاقچىلىرى مەخسۇم قۇلى فراغى (1733 ـ 1782)، شابەندە (1720 ـ 1799)ۋە باشقىلارنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى هازىرقى زامان تۈركمەن ئەدەبىي تىلىغىچە بولغان تەرەققىياتىنى كۆرسىتىدۇ.

XI ئەسىردە قىپچاقلار (كۇمانلار، پولوۋتلار)نىڭ[72] شەرقتىن جەنۇبىي رۇس دالىلىرىغا يۇرۇش قىلىشى باشلاندى. قىپچاقلار تەرىپىدىن تارمار قىلىنغان پەچەنەكلەرنىڭ بىر قىسمى غەرپ تەرەپكە سۈرگۈنلىدى ۋە ماجارلار (ۋېنگېرلار)غا سىڭىشىپ كەتتى. پەچەنەكلەرنىڭ قالغان قىسمى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۆزىنىڭ قەبىلىۋى نامىدىن مەهرۇم بولدى. بۇلار روسىيىنىڭ تارىخىي قوليازمىلىرىدا قاراكلوبۇكلار دېگەن نام بىلەن ئاتالغان بولۇپ، شىمال تەرەپكە چېقىپ قالغان ئىدى. ئۇ يەردە ئۇلار باشتا رۇسلار بىلەن بىرلىشىپ قىپچاقلارغا قارشى كۈرەشكە قاتناشتى، كېيىن قىپچاقلار تەرەپكە ئۆتۈپ ۋە ئۇلار بىلەن زىچ ئىتتىپاقلىشىپ، قىپچاقلار ئاممىسىغا قوشۇلۇپ كەتتى.

قىپچاقلارنىڭ كۆچمەنچىلىك ماكانى ئەرەپ تارىخچىلىرى تەرىپىدىن دەشتى قىپچاق دەپ ئاتالغان بولۇپ، موڭغۇل ئىستىلاسىدىن ئىلگىرى هازىرقى قازاقستاننىڭ غەربىي جەنۇپ قىسمىنى، ۋولگا، دون دەريالىرىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىملىرىنى ۋە قىرىمنىڭ يايلاق رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ زېمىننى ئىگىلىگەن ئىدى.

موڭغۇل دەۋرىدىن بۇرۇنقى قىپچاق تىلى توغرىسىدىكى بىزگە

ئايان بولغان مەلۇماتلار ناھايىتىمۇ كەمچىل. بىۋاستە موڭغۇل ئىستىلاسىدىن بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ بولغان قىپچاق تىلىدىكى يازما ئەدەبىي يادىكارلىقلارنىڭ بار-يوقلۇغى ئىلىم ساھەسىدە ھازىرغا قەدەر مەلۇم ئەمەس.

قىپچاق تىلىنىڭ ھەجىم جەھەتتىن ۋە مەزمۇن جەھەتتىن ئەھمىيەتلىكرەك بولغان ھەممە يازما ئەدەبىي يادىكارلىقلىرى، جانلىق تىل يادىكارلىقلىرى بىزنى پەقەت موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىنكى دەۋردىكى تىل توغرىلىق نىسبەتەن تولۇقراق تەسەۋۋۇرغا ئىگە قىلىدۇ. ھالبۇكى، ئىستىلاچىلىقتىن كېلىپ چىققان قەبىلىلەرنىڭ ئارىلىشىپ كېتىشى نەتىجىسىدە بۇ تىل كۆپ ئۆزگىرىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن. ئەمدى، قىپچاقلارنىڭ بىۋاستە موڭغۇل ئىستىلاسىدىن بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ بولغان تىلى ھەققىدىكى مەلۇماتلارغا كەلسەك، بۇ مەلۇماتلار تاسادىپى ۋە ئۇزۇندا خاراكتېرىدا بولۇپ، ئاساسىي جەھەتتىن ئايرىم سۆز ۋە ئىبارىلەر، قىسقا مەكتۇپلەر، جۇغراپىيىلىك ناملار ۋە خاس ئىسىملاردىن ئىبارەت.

بۇ خىلدىكى مەلۇماتلاردىن ئەڭ ئالدى بىلەن مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دىۋانىدا كەلتۈرۈلگەن XI ئەسىردىكى قىپچاقلار ۋە قىپچاقلار-نىڭ تىلى ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى ئېلىشقا بولىدۇ، بۇ دىۋاندا باشقا تۈركى تىللار قاتارىدا قىپچاق تىلىغىمۇ ئورۇن بېرىلگەن[73]. باشقا مەنبەلەردە، جۈملىدىن XII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان روسىيىنىڭ يىلناملىرىدا[74]، ۋېنگېرىيىنىڭ ئېغىز ئەدەبىياتىدا ھەم شېئىرىي رىۋايەتلىرىدە[75] ئۇچراپ قالىدىغان خاس ئىسىملار ۋە جۇغراپىيىلىك ناملارمۇ موڭغۇل دەۋرىدىن بۇرۇنقى قىپچاق تىلىغا دائىر بىرمۇنچە ماتېرىياللارنى بېرەلەيدۇ. ۋېنگېرىيىدە ئولتۇراقلىشىپ

قالغان ۋېنگېر پولوۋلىرىنىڭ دۇنيا ـ تىلاۋەت تىلىنىمۇ موڭغۇل دەۋرى ـ دىن بۇرۇنقى قىپچاق تىلى قاتارىغا قوشقىلى بولىدىغان كېرەك[76].

شۇنداقلا، موڭغۇل دەۋرىدىن بۇرۇنقى قىپچاقلارنىڭ (پولوۋلار ـ نىڭ) تىلىغا ئائىت بولغان ئاز ساندىكى ماتېرىياللارنى رۇس ئەدەبىياتىنىڭ قەدىمقى نەمۇنىلىرىدىن، خۇسۇسەن، «ئىگورپولكى ھەققىدە قوشاق»تىن تاپقىلى بولىدۇ[77].

موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ جانلىنىشى X ئەسىردىنلا باشلانغان ئىدى. قىتانلار قەبىلىسى ئۆزىنىڭ قەبىلە ئىتتىپاقىنى ۋە گورخانلار باشچى ـ لىغىدىكى دۆلىتىنى بەرپا قىلغان تۇنجى موڭغۇل قەبىلىسى (بەزى ئالىملارنىڭ قىياس قىلىشىچە تۇنغۇس ـ مانجۇ قەبىلىسى) ئىدى. قىتانلار پۈتۈن شىمالىي جۇڭگونى ئۆز تەسىرى ئاستىغا ئېلىپ، ئۇغۇزلارنى قىستاپ كېلىپ، ئۇلارنى غەرپ تەرەپكە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلدى ۋە يەتتە سۇغا باستۇرۇپ كىردى. شۇنىڭدىن كېيىن، XII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىيانى ئېلىپ، چۈ دەرياسى بويىدىكى بالاساغۇن شەھىرىنى مەركەز قىلغان بىر دۆلەتنى بەرپا قىلدى. بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا، بۇ چاققا كېلىپ قۇدرەت تاپقان خارەزىم شاھ دۆلىتىنىڭ قىپچاق ۋە ئوغۇز (تۈركمەن) كۆچمەنلىرى ـ نىڭ كۆچىدىن پايدىلىنىپ قىتانلار بىلەن ئېلىپ بارغان كەسكىن جەڭلىرى، يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا، قىتانلار بىلەن موڭغۇللار ـ نىڭ باشقا بىر كۈچلۈك قەبىلىسى بولغان نايمان قەبىلىسى ئوتتۇ ـ رىسىدىكى دۇشمەنلىك ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى قىسقا بىر مەزگىل ـ گىچە موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىغىدىن ئازات قىلدى.

چىڭگىزخان باشچىلىغىدىكى موڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرىدىن ئېتى ـ ۋارەن، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شەرقىي ياۋروپا خەلقلىرىنىڭ تارىخىدا

يېگى دەۋر باشلاندى. ۋە بارتولد «موڭغۇلىيىنىڭ غەربىدىكى موڭغۇللار قۇرغان دۆلەتلەرنىڭ تىلى ئاستا-ئاستا تۈرك تىلىغا ئايلىنىپ كەتكەن»لىگىنى[78] كۆرسىتىپ كېلىپ مۇنداق دەپ يازغان ئىدى: «موڭغۇل ئىستىلاسى موڭغۇللارنىڭ تەقدىرىدىن كۆرە، تۈركىلەرنىڭ تەقدىرىگە تولاراق تەسىر كۆرسەتتى.»[79]

موڭغۇللارنىڭ قول ئاستىدىكى يەرلەرنىڭ تەركىۋىگە كىرگەن ئەڭ شەرق تەرەپتىكى تۈركى خەلقلەرنىڭ بىرى قىرغىزلار ئىدى. ئۇلار موڭغۇللار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن، تۈلۈي ئۇلۇسىنىڭ تەركىۋىگە قوشۇلدى[80]. XIV-XV ئەسىرلەردە قىرغىزلار تېيانشانغا كېلىپ، XV ئەسىردە قۇدرەت تاپقان ئۇيراتلار (قالماقلار) بىلەن ئۇرۇش قىلدى. كېيىن، قىرغىزلارنىڭ بىر قىسمى جۇڭگو تەۋەلىگىگە ئۆتۈپ كەتتى. پەرغانە ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى جايلاردا بولغان قىرغىزلار دەسلەپتە قوقان خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىغى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى، ئاندىن روسىيە تەۋەلىگىگە ئۆتتى.

قىرغىزلارنىڭ غەربىدىكى ۋە غەربىي جەنۇبىدىكى تۈرك، موڭغۇل ئارىلاش قەبىلىلەر چىڭگىزخانغا ئاز-تولا قارشىلىق كۆرسىتىپ تۇرغان ئىدى. كېيىن ئۇلار موڭغۇللار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلۇپ، تۈلۈي ئۇلۇسىغا كىرگۈزۈلدى ۋە غەربىي موڭغۇللار دېگەن نام بىلەن ئاتالدى. XIV-XV ئەسىرلەردىكى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ پارچىلىنىپ ئۇششاق بەگلىكلەرگە بۆلۈنگەن دەۋرىدە غەربىي موڭغۇللار ئۇيرات ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلدى ۋە جۇڭغارىيە رايونىدىكى موڭغۇل قەبىلىلىرىنى ھەم ئۆز ئەتراپىدىكى تۈركى قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرۇدى.

يەنە شۇ XV ئەسىردە، ئۇرالنىڭ شەرقىي تەرىپىدە توبولۇ،

ئىرتىش ۋە يېنىسەي دەريالىرى ئەتراپلىرىدىكى كۆچمەنلەرنى بىرلەشتۈرگەن سىبىرىيە خانلىغى پەيدا بولدى. بۇ خانلىق بىلەن ئۇيغۇرات ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدا بىر سۈلالىدىن بولغانلىغى ئارقىلىق بىر بىرىگە باغلىنىپ تۇراتتى.

XV ۋە XVII ئەسىرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دەۋر موڭغۇل فېئودالليرىنىڭ ۋە ئايرىم قەبىلىلەرنىڭ ئىچكى توقۇنۇشلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ دەۋردىكى هەممىدىن كۈچلۈك دۆلەت جۇڭغارىيە خانلىغى ئىدى. ن. ئارسىتوۋنىڭ پىكرىچە، تۈركىلەرنىڭ ئەۋلاتلىرى (هازىرقى تېلېلەر)، گاۋگۈيلەرنىڭ ياكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەۋلاتلىرى (هازىرقى تېلە-ئۈتلەر ۋە تېلېڭىتلەر)[81] بولغان ئالتاي قەبىلىلىرى جۇڭغارىيە خانلىغىغا سېلىق تۆلەيتتى. شۇنداقلا، تۈركلىشىپ كەتكەن ساموييېدلارنىڭ ئەۋلاتلىرىمۇ (هازىرقى كۈمانىدىنلار، چالقانلار، تۈبالار ۋە تۈۋالار) سېلىق تۆلىگەن ئىدى. جۇڭغارىيە خانلىغى تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇلار روسىيە تەۋەلىگىگە ئۆتتى. ئالتاينىڭ هەم ئالتايلىقلارنىڭ ئۇيغۇرات ئىتتىپاقى ۋە جۇڭغار خانلىغىنىڭ تەركىۋىگە قوشۇلغانلىغى يەنە شۇ پاكىتنىمۇ ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرىدۇكى، ئالتايلىنىڭ يەرلىك ئاھالىسى بولغان ئالتايلىقلار بىر مەزگىل ئۆزلىرىنىڭ هۆكۈمرانلىرى بولغان ئۇيغۇراتلارنىڭ قەبىلە نامى بىلەن ئاتىلىپ قالغان ئىدى[82].

شەرقتىكى تۈركى قەبىلىلەر تىللىرىنىڭ تەرەققىياتى موڭغۇل تىللىرى بىلەن زىچ باغلانغان هالدا راۋاجلاندى. بۇ هالنى بۇ تىللارنىڭ لېكسىكاجەهەتتىكى ئۆزئارا قوبۇل قىلىشقان سۆزلىرىدىن، شۇنداقلا بۇ تىللاردا بار بولغان مورفولوگىيىلىك ئىپادىلەرنىڭ ئورتاقلىغىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. موڭغۇل تىللىرى بىلەن زىچ

ئالاقىدا بولۇپ تەرەققى قىلغان بۇنداق شەرقىي تۈرك تىللىرى قاتارىغا، بىر تەرەپتىن، ھازىرقى زامان قىرغىز ۋە ئالتاي تىللىرى كىرىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئالتاي تىلىنىڭ شىمالىي دىيالېكتلىرى، شور، خاكاس، تۇۋا ۋە ياقۇت تىللىرىمۇ كىرىدۇ. ئەھۋالدىن قارىغاندا، ياقۇت تىلىنىڭ نەسەب جەھەتتىن خاكاس تىلىنىڭ بەزى دىيالېكتلىرى بىلەن (مەسىلەن: ساغاي دىيالېكتىدا خۇددى ياقۇت تىلىدىكىگە ئوخشاشلا x فونېمىسى يوق) ۋە تۇۋا تىلى بىلەن چېتىشلىغى بولغان. بۇنى ئورەنخايلار (تۇۋالار) ۋە ساغايلار (خاكاسلارنىڭ ئۇرۇق ياكى قەبىلىسى) بىلەن ئورتاق بولغان ئۇرەنخاي ساخا دىگەن ياقۇت قەبىلىسىنىڭ نامىدىنمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئالتايدىكى تۈرك ۋە موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ئۆزئارا يېقىن مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەنلىگى موڭغۇل خەلق داستانلىرى بىلەن ئالتايدىكى تۈركى خەلقلەر داستانلىرىنىڭ ئورتاق تەرەققىيات جەريانىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. بۇ داستانلاردىكى جەڭنامىلارنىڭ سىيۇژېت قۇرۇلۇشى ۋە بەدىئى تۈزۈلۈشى ئوخشاشتۇر.

شۇنداق قىلىپ، ھازىرقى سىبىرىيەدىكى ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىغان تۈركى خەلقلەرنىڭ تىلى باشقا تۈركى تىللارغا ئوخشىمايدىغان ئالاھىدە يول بىلەن، يەنى بۇ تىللارنى موڭغۇل تىللىرىغا (ئاساسىي جەھەتتىن لېكسىكىدا) يېقىنلاشتۇرىدىغان يول بىلەن تەرەققى قىلدى.

ئالتاي ۋە شەرقىي سىبىرىيەدىكى تۈركى خەلقلەر تىللىرىنىڭ ۋە قىرغىز تىلىنىڭ بەزى بىر ئىستىمالدىن قالغان ئەڭ قەدىمقى ئالاھەتلىرى بۇ تىللارنىڭ ئايرىم دىيالېكتلىرىدا ۋە بۇ خەلقلەرنىڭ باي مەزمۇنغا ئىگە قەھرىمانلىق داستانلىرىدا كۆرۈلىدۇ. قىرغىز

داستانی «ماناس»نىڭ تىلى ھەمدە ئالتايلىقلار، خاكاسلار، تۇۋالار، ياقۇتلارنىڭ جەڭناملىرى ۋە باخشىلارنىڭ ئەپسۇنلىرىدىن تارتىپ تاكى دەپنە مۇراسىمىدىكى مەرسىيە ـ قۇشاقلارغىچە ئۆز ئىچىگە ئالغان دىنىي رەسىم ـ قائىدىلەرگە ئائىت ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ تىللىرى تېخى ھازىرغا قەدەر ئۇلارنىڭ تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى، لېكسىكىنىڭ قەدىمقى قاتلاملىرىنىڭ تەركىۋىنى، مورفولوگىيە ھەم سىنتاكسىس قۇرۇلمىسىنىڭ قەدىمقى ئىپادىلىرىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان مۇكەممەل تەھلىلدىن ئۆتمىدى. خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى ۋە بۇاستە يازما ئەدەبىي يادىكارلىقلار مەۋجۇت بولمىغان شارائىتتىكى ئايرىم دىيالېكتلارغا دائىر ماتېرىياللار بۇ تىللارنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى تەكشۈرۈشنىڭ بىردىن ـ بىر مەنبەلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

بۇلارنىڭ غەربىدە ۋە غەربىي جەنۇبىدا، XIII ئەسىردىكى موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن يېرىك دۆلەت ــ چاغاتاي ۋە چاغاتاي ئەۋلاتلىرىنىڭ دۆلتى بار ئىدى. كېيىن، XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، سەمەرقەنتنى مەركەز قىلغان تۆمۇر ـ لەڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ دۆلتى مەيدانغا كەلدى.

چاغاتاي دۆلتى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پارس ۋە تۈركى خەلقلەر ياشاپ كەلگەن ئىكىنزارلىقلارنى ئىگەللەپ، تارقاق فېئودال ئىگىلىكـ لىرىنى بىرلىككە كەلتۈردى ۋە ئۆزىنىڭ يېزىق ئەدەبىي تىلىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈپ، يۇكسەك مەدەنىيەتنى بەرپا قىلدى. بۇ ئەدەبىي تىل كېيىنكى ۋاقىتلاردا كونا ئۆزبەك تىلىنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساس بولدى ۋە ئەلشىر ناۋائىينىڭ دەۋرىگە كەلگەندە تولۇق گۈللىنىشكە ئېرىشتى. چاغاتاي تىلى قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىغا قۇرۇلدى ۋە شەرقىتكى قارلۇق ـ ئۇيغۇر تىلى بىلەن

غەرپىتكى خارەزىم تىلىنىڭ ئېلىمىنتلىرىنى بىرلەشتۈردى ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا ھەممە مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىي يېزىق تىللىرىنىڭ شەكىللىنىشىگە زور تەسىر كۆرسەتتى.

تۆمۈرلەر دۆلىتى تۆمۈرنىڭ (1370 — 1405) دەۋرىدە ئەڭ زور يۈكسىلىشكە ئېرىشكەن ئىدى. تۆمۈرنىڭ ئاخىرقى ۋارىسى باتۇرخانـ نىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، 1504 ـ يىلى شەيبانىخاننىڭ رەھبەرلىگـ ىدىكى ئۆزبەكلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. كېيىن بۇ دۆلەت سەمەرقەنت ۋە كونا ئۆرگەنچنى مەركەز قىلغان ئىككى ئۆزبەك دۆلىتىگە بۆلۈندى. ئاندىن ئۆزبەكلەر قارىمىغدىكى يەرلەردىن ئۇچ خانلىق — بۇخارا، خىۋە ۋە قوقان خانلىقلىرى ئايرىلىپ چىقتى. ئاخىرىدا بۇ ئۇچ خانلىق روسىيىنىڭ ھامىيلىغى ئاستىغا ئۆتتى.

ئۆزبەكلەرنىڭ ئاجىزلىشىپ قېلىشىغا قازاقلار بىلەن بولغان ئۇزاق مۇددەتلىك تىركىشىش سەۋەپ بولدى. قازاقلار XV ئەسىردە ئۆزبەك خانى ئابۇلخەيرىگە قارشى ئىسيان كۆتەردى ۋە ئۆزـ بەكلەردىن بۆلۈنۈپ چىقتى. قازاقلار ئايرىم قازاق خانلىغىنى قۇردى. ئاندىن، XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بۇ خانلىق ئۇچ ئوردىغا، يەنى چوڭ (شەرقىي) ئوردا (ئۇلى جۈز)، ئوتتۇرا ئوردا (ئورتا جۈز) ۋە كىچىك (غەربىي) ئوردىلارغا (كىچى جۈزلەرگە) بۆلۈنۈپ كەتتى[83].

چاغاتاي دۆلىتىگە ۋە كېيىنچە تۆمۈر دۆلىتىگە تەۋە بولغان تۈركى خەلقلەرنىڭ ئەدەبىي يادىكارلىقلىرىدىن ئېنىق مەلۇم بولغانلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس. بۇلار XV ئەسىردىكى شائىرلاردىن دۇربېك، ئاتايى، لۇتفى، سەككاكى ۋە ئەلىشىر ناۋائىلارنىڭ ئاساسلىغى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كىلاسسىك كونا ئۆزبەك تىلىنىڭ يارىتقۇچىسى ئەلىشىر ناۋائىلارنىڭ

ئەسەرلىرىدىن ئىبارەت. ئەلىشىر ناۋايى (مىلادى 1441 ــ 1501) نۇر-غۇنلىغان شېئىرىي ئەسەرلەرنىڭ ۋە «مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەيىن»[84] ناملىق تىل تەتقىقات ئەسىرىنىڭ ئاپتورىدۇر. كونا ئۆزبەك تىلىنىڭ ئۇنىڭدىن كېيىنكى يادىكارلىقلىرى تۆۋەندىكىلەر ھېساپلىنىدۇ: بابۇرنىڭ (1530 ـ يىلى ئۆلگەن) شەخسىي تەرجىمھال ئەسلىمىلىرى «بابۇرنامە»[85]. مۇھەممەت سالىخنىڭ تارىخىي ئەسىرى «شەيبانى نامە» (XVI ئەسىر)، ئۇنىڭدىنمۇ كېيىنكىلىرى خۇۋا خانى ئابۇل غازى (1603 ــ 1664) يازغان «شەجىرەئى تۈرك»ۋە «شەجىرەئى تەرەكەمە» ۋە ئەڭ ئاخىرىدا قوقان خانى ئۆمەرخان (1812 ــ 1821 ـ يىللىرى ھوقۇق تۈتقان) بىلەن شېرمۇھەممەت مۇنىس خۇۋەيىنىڭ (1778 ــ 1829) ئەسەرلىرى.

موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىنكى دەۋردە پەيدا بولغان ئەڭ غەرپ-تىكى دۆلەت ۋولگا دەريياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىنى مەركەز قىلىپ، جۇجى ئۇلۇسى قارىمىغىدا بولغان ئالتۇن ئوردا ئىدى. XIII ئەسىر-نىڭ ئاخىرىدا ئالتۇن ئوردىنىڭ قول ئاستىدا بولغانلار مۇنۇلار ئىدى: روسىيە، بۇلغارلار، دەشتى قىپچاق، قىرىم، شىمالىي كاپكاز ۋە خارەزىم[86]. ئالتۇن ئوردىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى XIII ـ XIV ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. موڭغۇللار قايتىپ كەتكەندىن كېيىن ۋە كەتمەي قالغان بىر قىسىم موڭغۇللار يايلاق يەرلەرنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى بولغان قىپچاقلارغا ئاسسىملاتسىيە بولۇپ كەتكەندىن كېيىن، ئالتۇن ئوردىنىڭ ئورتاق تىلى تۈركى تىل بولۇپ قالدى. فېئودالىار يۇقۇرى قاتلىمى ئۆزىنىڭ يېزىق ئەدەبىي تىلىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ تىل دەسلەپتە ئۇيغۇر ۋە ئەرەپ يېزىقلىرىدا بولدى. XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ پەقەت ئەرەپ يېزىغىلا ئىشلە-

تىلىپ، بۇ يېزىقتا مەخسۇس ھۆججەتلەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر يېزىلىشقا باشلىدى

XV ئەسىردە ئالتۇن ئوردا قىرىم خانلىغى (1420 ـ يىلدىن ئېتىبارەن)، قازان خانلىغى (1433 ـ يىلدىن ئېتىبارەن) ۋە ئاستراخان خانلىغى (1466 ـ يىلدىن ئېتىبارەن) دىن ئىبارەت ئۇچ مۇستەقىل خانلىققا ھەمدە ئۆزبەكلەر ۋە مانغىتلارنىڭ ياكى نوغايلارنىڭ كۆچمەن قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىغا بۆلۈنۈپ پارچىلاندى. ئۆزبەكلەر شەرق تەرەپتە كۆچمەنلىك قىلدى ۋە سىر دەريا بويىدا ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق قارارگاھىنى قۇردى، نوغايلار غەرپ تەرەپتە، يەنى قىرىمدا، شىمالىي كاپكازدا ۋە ئاساسىي جەھەتتىن يايىق (ئۇرال) دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەنكى ئېقىملىرىدا كۆچمەنلىك قىلدى. XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، تۈركلۈك ئارىلاش تۈركى قەبىلىلەردىن تەركىپ تاپقان نوغاي ئوردىسى (قىپچاق، ئوغۇز ۋە باشقىلارنىڭ ئەۋلاتلىرى) ئۆز ئىچىدىن ئۇچ ئوردىغا بۆلۈنۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ بىرى ئارال دېڭىزىغا يېقىن جايلاردىكى يايلاقلارنى ئىگىلىدى. كېيىن ئۇلارنىڭ ئىچىدىن قارا قالپاق دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان بىر خەلق بۆلۈنۈپ چىقتى. ئېھتىمال، بۇ نام ئۇلارنىڭ ئىچىدە قارا بۆركىلى نامىلىق قەبىلە كۆپ سانلىقنى تەشكىل قىلغانلىغىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك[87]. نوغايلارنىڭ قالغان قىسمى قىرىم ۋە شىمالىي كاپكازنىڭ يايلاق رايونلىرىغا كۆچۈپ كەتتى. نوغايلار بىلەن بىللە قۇمىقلار، بالقارلار ۋە قاراچايلارمۇ شىمالىي كاپكازدا تۇرۇپ قالدى. بۇلارمۇ خۇددى نوغايلارغا ئوخشاش موڭغۇل دەۋرىدىن بۇرۇنقى قىپچاق ئىتتىپاقىغا ئەزا بولغان قەبىلىلەرنىڭ قالدۇقلىرى ئىدى.

ئالتۇن ئوردىنىڭ خەلق تىلىمۇ، ئەدەبىي تىلىمۇ بىر خىل تىل

ئەمەس ئىدى. شەرقتە، يەنى ئاساسلىق ئاھالىسى ئوغۇز ـ قىپچاق قەبىلىلىرى بولغان خارەزمدە ئەدەبىي يادىكارلىقلارنىڭ تىلى چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنىڭ تەسىرىنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ ۋە ئوغۇزچە سۆزلەرنىڭ كۆپلۈكى، قىپچاقچە سۆزلەرنىڭ ئازلىغى بىلەن خاراكـ تىرلىنىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە غەربتە، ئالتۇن ئوردا خانلىرىنىڭ مەر ـ كىزىي قارارگاھىغا يېقىن جايلاردا قىپچاق قەبىلىلىرى (پولوۋلار) ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولۇپ، خەلق تىلى ۋە ئەدەبىي تىل ئاساسىي جەھەتتىن قىپچاقچە ئالامەتلەرنى ئەكس ئەتتۇرەتتى. شۇنداقتىمۇ، غەرپ تىلىغا ئوغۇز قەبىلىلىرى يەنىلا خېلى سالماقلىق تەسىر كۆر ـ سىتىپ تۇردى. بۇنىڭدىن سىرت، ئالتۇن ئوردىسىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسىملىرىدىكى ئەدەبىي تىللارنىڭ شەكىللىنىشىدە خانلار ـ نىڭ ۋە ئۇلارنىڭ نايېپلىرىنىڭ مەمۇرىيەتلىرىدە ئىشلىتىلىدىغان مەخسۇس تىلنىڭمۇ رولى چوڭ بولدى. بۇ تىل ئۇيغۇر كاتىپلىرى ۋە ئەمەلدارلىرى ئىش بېجىرگەنلىكتىن، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلىرىنى ۋە مەخسۇس ھۆججەت ھەم يارلىقلارغا بېسىلىدىغان مەمۇرى تامغىلارنى ساقلاپ قېلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر يېزىغىنىمۇ ساقلاپ قالغان. ئۇيغۇر يېزىغى ئالتۇن ئوردىدا تاكى XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئىشلىتىلىپ كەلدى[88].

ئالتۇن ئوردا دۆلىتىنىڭ تەركىۋىدە تارىخىي يوسۇندا شەكىللىنىپ چىققان ئىككى مەدەنىيەت مەركىزى بولغانلىغى ئۈچۈن، بۇ دەۋر ـ دىكى ھەممە يادىكارلىقلار ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى گۇرۇپپا شەرقىي يادىكارلىقلاردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، خارە ـ زىمگە ۋە ئۇنىڭغا تۇتاش جايلارغا تەئەللۇق: ئىككىنچى گۇرۇپپا غەرپتىكى ۋولگا ئەتراپلىرىغا، جەنۇبىي رۇس يايلاقلىرىغا، قىرىم

رايونلىرى ۋە ئۇنىڭ غەربىدىكى يەرلەرگە ھەمدە مىسىرغا تەئەللۇق بولغان يادىكارلىقلاردىن ئىبارەت. موڭغۇل ئىستىلاسى مەزگىلىدە كۆپ سانلىق قىپچاقلار جەنۇبىي رۇس يايلاقلىرىدىن مىسىرغا كۆچۈپ كەتكەن ۋە ئۇ يەرگە بارغاندىن كېيىن مىسىر سۇلتانلىرىنىڭ سارايلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان مامېلىيۇك قوشۇنىنى تەشكىل قىلغان ئىدى.

ئالتۇن ئوردىنىڭ بىرىنچى گۇرۇپپىغا مەنسۇپ بولغان شەرقىي ئەدىبىي يېزىق تىلىنىڭ يادىكارلىقلىرىدىن «مۇھەببەتنامە» (1353-) خارەزىمدە ئوغۇز-قىپچاق تىلى بىلەن يېزىلغان. شۇنداقلا، جانلىق خەلق تىلىنىڭ يادىكارلىغى بولغان ئىبنى مۇھەننانىڭ «لۇغىتى»مۇ[89] تىلىنىڭ ئورانىغا باققاندا، يەنە شۇ ئورۇنغا (خارەزىمگە) تەئەللۇق بولسا كېرەك. پ. مېلىئورانىسكىي ئىبنى مۇھەننانىڭ بۇ لۇغىتىنى XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يېزىلغان ھەمدە يېزىلغان ئورنى ۋە تىلى جەھەتتىن پېرىسىيىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئەزەربەيجانلارغا ئەئەللۇق[90] دەپ ھىساپلىغان ئىدى. كېيىن س. مالوۋ بۇ قولىيازمىنىڭ ئاخىرقى تۈركچە نەشرىنى تەتقىق قىلىپ، بۇنى شەرقىي تۈركىستان ئۇيغۇرلىرىغا تەئەللۇق دەپ ھىساپلىدى[91]. شۇنىڭ بىلەن بىللە، س. مالوۋ بۇ يادىكارلىقنىڭ تىلىدا جەنۇپ تەرەپ تىل ئامىللىرىنىڭمۇ خېلى دەرىجىدە بارلىغىنى رەت قىلمىدى.

ئىككىنچى گۇرۇپپىنى ئالتۇن ئوردىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى يەنى ۋولگا ئەتراپلىرىدىكى جەنۇبىي رۇس يايلاقلىرى ۋە قىرىم قىپچاقلىرىنىڭ ئەدىبىي ۋە جانلىق تىل يادىكارلىقلىرى تەشكىل قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى خېلى كۆپلىرى مىسىردا يېزىلغان.

ئالتۇن ئوردىنىڭ غەربىي قىسمىغا تەئەللۇق يېزىق ئەدىبىي تىل

يادىكارلىقلىرىدىن ھازىر پارىژ دۆلەتلىك كۈتۈپخانىدا ساقلىنىۋاتقان قۇتبەنىڭ «خىسىراۋ ۋە شىرىن» (XIII ئەسىر) داستانى[92] بار، بۇ مىسىردا يېزىلغان ياكى كۆچۈرۈلگەن. بۇ داستان تىل جەھەتتىن قىپچاقچە بولسىمۇ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئېلېمېنتلىرى ئارىلاشقان. XIV ـ XVII ئەسىرلەردىكى بىر قىسىم قىپچاق يازما يادىكارلىقلىرى ئەرمەن يېزىغىدا يېزىلغان ۋە غەربىي قىسىم ئالتۇن ئوردا تىلىنى ساقلاپ قالغان. بۇ يادىكارلىقلار ئاساسىي جەھەتتىن كامېنېتىس ـ پودول ۋە لىۋوۋ ئەتراپلىرىدىكى قىپچاق تىلىنى ئۆزلەشتۈرگەن ئەرمەنلەرنىڭ سىياسى ـ قانۇن ھۆججەتلىرىدىن ئىبارەت[93]. بۇ دەۋردىكى قىپچاقلارنىڭ جانلىق تىلىغا ئائىت ئەڭ دەسلەپكى يادىكارلىقلاردىن بىرى مىلادى 1245 ـ يىلى مىسىردا تۈزۈلگەن تۈركچە ـ ئەرەپچە لۇغەت بولۇپ، كېيىن ت. خوئۇتسىما تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان[94]. بۇ لۇغەت، موڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرىدىكى دەشتى قىپچاقنى ماكان قىلغان قىپچاقلارنىڭ تىلىدىن مەلۇمات بېرەلەيدۇ. 1850 ـ يىلى ئاۋال م. ئوبۇلېنىسكىي[95] تەرىپىدىن، كېيىن ۋ. بانگ[96] تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان قىپچاقچە ـ رۇسچە لۇغەتنىڭ پارچىسىمۇ ئېھتىمال شۇ دەۋرگە، يەنى XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا تەئەللۇق بولسا كېرەك.

لاتىنچە ـ پارسچە ـ قىپچاقچە لۇغەتتىن ئىبارەت «*Codex Cumanicu*»[97] XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى قىپچاق تىلىنىڭ ئەڭ يىرىك يادىكارلىغى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ لۇغەت ۋە بانگنىڭ[98] تەخمىن قىلىشىچە، جەنۇبىي رۇس يايلىغىدىكى مۇقەددەس ئىئوئان ئىبادەتخانىسىدا تۈزۈلگەن بولۇشى مۈمكىن، د. راسوۋىسكىينىڭ[99] تەخمىن قىلىشىچە بولسا، ئىتالىيىگە قاراشلىق ئورۇن ـــ قىرىمنىڭ سولخات شەھىرىدە، ئالتۇن ئوردا نايىبىنىڭ مەھكىمىسىدە يېزىلغان

بولۇشى مۇمكىن.

XIV ئەسىرنىڭ بېشىدا، يەنى مىلادى 1313 ـ يىلى (ھىجرىيە 712 ـ يىلى) ئەبۇھەييان[100] تەرىپىدىن ئەرەپ يېزىغىدا يېزىلغان لۇغەت ئىسپانىيەدىن تېپىلغان. بۇ قىپچاق تىلىنىڭ يەنە بىر يېرىك يادىكارلىغى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇنىڭدىمۇ خۇددى ئالدىنقىلىرىغا ئوخشاش جەنۇبىي ئوغۇز تىلىنىڭ ئىپادىلىرى كۆپ كۆرۈلىدۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىنكى، XV ئەسىرگە تەئەللۇق بولغان يادىكارلىقلاردىن ئالساق، نەشر قىلىنمىغان ئەرەپچە ـ قىپچاقچە لۇغەت XV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى[101] يېرىمىدا ئەرەپ ئاپتور جامالىدىن تۇركى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن ۋە يەنە نامەلۇم ئاپتورنىڭ ئەرەپ تىلىدا يېزىلغان قىپچاق تىلى گىراماتىكىسى 1928 ـ يىلى كىلىسلى رىغئەت تەرىپىدىن ئىستامبۇلدا نەشر قىلىنغان[102].

ئاخىرىدا، قىپچاقلارنىڭ جانلىق تىلىغا دائىر ئەڭ ئاخىرقى يادىكارلىقلاردىن، XIII ـ XVIII ئەسىرلەردىكى رۇس يىلنامىلىرىدىن تېپىلغان قىپچاقچە ۋە تاتارچە سۆزلۈكلەر بار[103].

يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن قىپچاق تىلىنىڭ يادىكارلىقلىرىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، خۇددى ئۆز ۋاقتىدا ئ. كورش ئېيتىپ ئۆتكەندەك[104]، قىپچاق تىلى تۈرلۈك دىيالېكتلاردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرى خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىپادىلىرى نىسبەتەن ئازراق بولۇپ، ئاساسەن يېزىق (ئەدەبىي) تىلىنىڭ يادىكارلىقلىرىدا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: قۇتبەنىڭ «خىسراۋ ۋە شىرىن» داستانىدا ۋە باشقىلاردا.

ھازىرقى زامانداقىپچاق تىلىنىڭ قائىدىلىرىنى ھەم ئەنئەنىلىرىنى ئازدۇر ـ كۆپتۇر ساقلاپ قالغانلار ھىساۋىدا، غەرپتىكى قارايىم

تىلىدا سۆزلەشكۈچىلەرنى ۋە شىمالىي كاپكازدىكى نوغاي، قۇمۇق قاتارلىقلارنىڭ تىللىرىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بۇلار خېلى كۆپ جەھەتتىن قىپچاقلار بىلەن ئورتاق لېكسىكىنى ۋە فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ كەلمەكتە. بۇ خەلقلەرنىڭ ئۆز ۋاقتىدا قىپچاقلار بىلەن قويۇق تۇققانلىق مۇناسىۋەتلىرى بولغان. ھازىر خېلى كۆپ جەھەتلەردىن قارىغاندا ئۇلارنى قىپچاقلارنىڭ ئەۋلادلىرى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

ھازىرقى زامانداىكى تۈركى خەلقلەرنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز تەرەققىياتىدا ئىنتايىن مۇرەككەپ تارىخىي مۇساپىنى بېسىپ ئۆتكەن بولۇپ، نەسەب جەھەتتىن ئېيتقاندا ھازىرقى ۋە قەدىمقى شەرقىي تۈرك خەلقلىرى بىلەنمۇ، ھازىرقى ۋە قەدىمقى غەربىي تۈرك خەلقلىرى بىلەنمۇ چېتىشلىغى بار، شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك خەلقلىرىنىڭ بۇنداق نەسەبلىك باغلىنىشلىرى ھازىر بۇ خەلقلەرنىڭ ئۇرۇق-قەبىلە تەركىۋىدىمۇ ۋە ئۇلارنىڭ تىلىنىڭ ئورتاقلىغىدىمۇ كۆرۈلىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، X-XV ئەسىرلەردىكى تۈركى خەلقلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى يەنىمۇ ئۇششاق قەبىلىۋى تۈركۈملەرگە بۆلۈنۈش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ: *a*) غەربىتە قىپچاقلار (قىپچاق-بۇلغار قەبىلىلىرى ۋە كېيىنچە قىپچاق-نوغاي ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغان قىپچاق-پولوۋ قەبىلىلىرى)، ئوغۇزلار (ئوغۇز-بۇلغار، ئوغۇز-تۈركمەن ۋە ئوغۇز-سالچۇق قەبىلىلىرى)، قارلۇقلار (بۇلارنىڭ قارلۇق-خارەزىم ۋە قارلۇق-ئۇيغۇر تارماقلىرى)؛ *b*) شەرقىتە قىرغىز-قىپچاق، خاكاس، ياقۇت، تۇبا (تۇۋا-قاراغاس) ۋە ئالتاي قەبىلىلىرىگە بۆلۈندى.

تۈركى قەبىلىلەرنىڭ تەرەققىياتى بىلەن بىللە تۈركى تىللارنىڭمۇ

داۋاملىق بوۋلۇنۇشى بارلىققا كەلدى. قەدىمقى تۈرك دەۋرىدە ئۇيغۇر تۈنلۈكتە تۇرغان d/t تىللارنىڭ ئورنىنى شۇ تىللارنى ئاساس قىلىپ راۋاجلانغان y تىللار ئىگىلىدى. d/t تىللارنىڭ قالدۇقلىرى ھازىر پەقەت ئەڭ شەرقتە ۋە ئەڭ غەربىتىلا ئازدۇر-كۆپىتۈر ساقلانماقتا (مەسىلەن: ھازىرقى زامانداىكى ياقۇت، تۇۋا، قاراغاس تىلىرى شۇ تىللاردا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر باشقا تۈركى قەبىلىلەردىن ئايرىلغان ھالدا ئۆز ئالدىغا تەرەققى قىلغانلىغى ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ قەدىمقى ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قالغان: خۇددى شۇنداقلا ئەڭ غەربىتىكى چۇۋاش تىلىمۇ ئۆزىنىڭ قەدىمقى ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قالغان).

ئوتتۇرا تۈرك دەۋرىدە تۈركى تىللار سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ دىئالوگ ۋە سوزۇلما سوزۇق تاۋۇشلارغا ئۆزگىرىش ئىپادىسى بويىچە ئىككى چوڭ گۇرۇپپىغا ئايرىلدى: $aoq>aw>oo\,//\,uu$; $ooq>uw\,//\,Iy$; $əg>əw\,//\,iy$; $eg>üy\,//\,üü$; $Ioq>uw\,//\,Iy$; $uoq>uw>uu>u>I$; $ig>iy>ii>i$; $üg>üw\,//\,üy$.

قەدىمقى $üg$، ig، uoq، Ioq، eg، $əg$، ooq، aoq بىرىكمىلىرىنى ئىستىمالدىن قالدۇرغان ئەڭ خاراكتىرلىق تىللار مۇنۇلار ئىدى: غەربتە ئاساسىي جەھەتتىن بۇلغار ۋە قىپچاق تىللىرى بۇ بىرىكمىلەرنى ئىستىمالدىن تولۇق قالدۇرغان. قىسمەن ئوغۇز تىللىرىدا بۇ بىرىكمىلەرنىڭ سوزۇلما سوزۇق تاۋۇشلارغا ئۆزگىرىشى ئاساسىي جەھەتتىن oq/g ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئىككى سوزۇق ئارىسىدا كېلىشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. شەرقتە بولسا، بۇ بىرىكمىلەرنى ئىستىمالدىن تولۇق قالدۇرغان تىللار قىرغىز-قىپچاق تارماق گۇرۇپپىسىدىكى تىللار (قىرغىز ۋە ئالتاي تىللىرى)دىن ئىبارەت. ئۇنىڭدىن باشقا ھەمسە تىللاردا (قەدىمقى تىللار ئەھمىيى) ئاساسىي جەھەتتىن

سۆز ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى سوزۇق ئاۋىسىدا ئىستىمالدىن قىسمەن قالدۇرۇلغان.

ھازىرقى زامانداىكى ئاساسلىق تۈركى تىللارنىڭ ئومۇمى خۇسۇسىيەتلىرى ئوتتۇرا تۈرك دەۋرىدە شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى يېڭى تۈرك دەۋرىدە، يەنى XV—XX ئەسىرلەردە تولۇق مۇقىملاشتى.

تۈركى خەلقلەرنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ تىللىرىنىڭ بۆلۈنۈشى يەنە داۋاملاشتى. غەرپتە تۆۋەندىكىدەك يىرىك ئۇرۇق-قەبىلە ۋە تىل تۈركۈملىرى بار ئىدى: بۇلغار، خازار، قىپچاق، ئوغۇز، قارلۇقلار؛ شەرقتە ئۇيغۇر، ياقۇت، خاكاس ۋە قىرغىزلار. X—XV ئەسىرلەردە قىپچاقلارنىڭ تىل تۈركۈمى ئۆز ئىچىدىن يەنە ئىككى تۈركۈمگە پارچىلاندى: 1) قىپچاق-بۇلغار تۈركۈمى. بۇ تۈركۈمدىن XV ئەسىردە تاتار ۋە باشقىرت تىللىرى كېلىپ چىقتى. 2) قىپچاق-پولوۋ تۈركۈمى. بۇ تۈركۈم موڭغۇل دەۋرىدە ئىككى تارماق گۇرۇپپا تىلغا بۆلۈندى: *a*) قىپچاق-پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسى (بۇ تارماق گۇرۇپپا قىپچاق تىلىنى ۋە كېيىنرەك شەكىللەنگەن قارايىم، قۇمۇق، قاراچاي-بالقار تىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)؛ *b*) قىپچاق-نوغاي تارماق گۇرۇپپىسى (بۇ تارماق گۇرۇپپا نوغاي، قازاق، قارا-قالپاق تىللىرىنى ۋە ئۆزبەك تىلىنىڭ قىپچاقچە دىيالېكتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ). ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسى XV ئەسىردە ئۇچ تارماقنى شەكىللەندۈرگەن ئىدى: 1) ئوغۇز-بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسى (كېيىن بۇ تارماق گۇرۇپپىدىن گاگائۇز تىلى ۋە بالقان تۈركلىرىنىڭ تىللىرى ئايرىلىپ چىقتى)؛ 2) ئوغۇز-تۈركمەن تارماق گۇرۇپپىسى؛ 3) ئوغۇز-سالچۇق تارماق گۇرۇپپىسى. قارلۇق تىللىرى

گۇرۇپپىسى X ـ XIV ئەسىرلەردە قارلۇق ـ خارەزىم ۋە قارلۇق ـ ئۇيغۇر تىللىرىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ بۆلەككە ئايرىلدى.

شەرقتىكى خەلقلەر ۋە تىللارنىڭ ئىچكى ئالاقىلىرى بۇنىڭدىن مۇرەككەپرەك بولدى. ئۇيغۇر ـ تۈرك ۋە ياقۇت تارماق گۇرۇپپىلىرىدىكى تىللار قەدىمقى خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. خاكاس تارماق گۇرۇپپىسى بولسا، ھەم ئۇيغۇر ـ ئوغۇز گۇرۇپپىسى بىلەن، ھەم قىرغىز ـ قىپچاق گۇرۇپپىسى بىلەن نەسەبلىك ئالاقىدا بولۇپ، كېيىنچە ئۆزئارا خېلى كۆپ پەرقلىرى بولغان بىر قاتار تىللار ۋە دىيالېكتلارنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. ئەمدى، ھازىرقى زامان تىللىرىدىن قىرغىز ۋە ئالتاي تىللىرىنى (جەنۇبىي دىيالېكتلىرى) ئالساق، بۇ تىللار نەسەپ جەھەتتىن بىۋاستە قەدىمقى قىرغىز تىلىغا باغلانغان، لېكىن ئۆزىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا، ئۆزلىرى بىلەن يېقىن ئالاقىدا بولغان قىپچاق تىللىرىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرىنىمۇ قوبۇل قىلدى.

بۇنىڭدىن سىرت، ئوتتۇرا تۈرك دەۋرىدە تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، تۈركى تىللارنىڭ باشقا تىللار بىلەن ئۆزلۈكسىز چېتىشىش جەريانى بولۇپ ئۆتتى. غەرپتە بۇ دەۋرنىڭ ئالدىنقى باسقۇچىدا، يەنى قاراخانىلار دەۋرىدە قاراخانىلار تەرىپىدىن ئىسلام دىنىنىڭ قوبۇل قىلىنىشى ۋە كەڭ تۈردە تارقىتىلىشى نەتىجىسىدە، بىر تەرەپتىن، غەربىي تۈرك تىللىرى بىلەن، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەرەپ ۋە پارس تىللىرى بىلەن (تاجىك، پارسى، سوغد ۋە باشقا تىللار) بولغان ئۆزئارا ئۆزلۈكسىز تەسىر كۆرسىتىش ھادىسىلىرى راۋاجلاندى. تۈركى تىللار ئۆز ئاساسىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىللە، ئەرەپ ۋە پارس تىللىرىنىڭ زور دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىـ

شگه یولۇقتى، زور مقداردىكى ئەرەپ ـ پارس لېكسىكسنى قوبۇل قىلدى ۋە بۇنىڭ تەسىرى ئاستىدا فونېتىكىلىق تۈزۈلۈشتە ۋە گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشتا بەزى ئۆزگىرىشلەر كېلىپ چىقتى. يەنە شۇ دەۋرنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى بولغان موڭغۇل دەۋرىدە سان جەھەتتە كۆپ بولمىغان موڭغۇل قەبىلىلىرى XIII ـ XV ئەسىرلەر داۋامىدا تۈركى قەبىلىلەرگە ئاسسىملاتسىيە بولۇپ كەتتى. بۇ دەۋر ـ دىكى موڭغۇل شۇڭلۇرنىڭ غەربىي تۈرك تىلىرىغا كۆرسەتكەن تەسىرى زور بولمىدى.

شەرقىي تۈرك تىلىرىغا كەلسەك، بۇ تىللار ئەرەپ ۋە پارس تىللىرىنىڭ تەسىرىدىن خالى بولۇپ، شەرقىتە پۈختا ئاساسقا ئىگە بولغان موڭغۇل تىللىرىنىڭ كۇچلۇك تەسىر كۆرسىتىشىگە دۇچكەلدى. مۇنداق تەسىر بۇ دەۋرنىڭ ئىككىنچى باسقۇچىدا، يەنى موڭغۇل دەۋرىدە ئالاھىدە جانلىق بولدى ۋە تاكى XVII ئەسىرگىچە داۋام ـ لاشتى. بۇ چاغدا خۇسۇسەن تۈۋا ۋە قاراغاس تىلىرى، ھازىرقى خاكاس ۋە شور تىللىرىنىڭ دىيالېكتىلىرى، ئالتاي تىلىنىڭ دىيا ـ لېكتىلىرى ۋە ئۇلاردىن قالسا قىرغىز تىلىمۇ زور مقداردىكى موڭغۇلچە سۆزلەرنى قوبۇل قىلدى. ھالبۇكى، بۇنداق سۆزلەر غەربىي تىللاردا مەۋجۇت ئەمەس، غەربىي تۈرك تىللىرىدىكى موڭغۇل تىلى بىلەن ئورتاق يىلتىزغا ئىگە سۆزلەرنى ئالساق، بۇ سۆزلەر ئاساسىي جەھەتتىن، ئاساسلىق لۇغەت فوندىنىڭ تۈركى تىللار بىلەن موڭغۇل تىللىرى تېخى بىر بىرىدىن ئاجرىلىپ چىقمىغان ئالتاي دەۋرىدە تارىخىي يوسۇندا شەكىللەنگەن لېكسىكا قاتلىمىغا تەئەللۇقتۇر. شەر ـ قىي تۈرك تىللىرىنىڭ ئاساسلىق لۇغەت فوندىدا بولسا، لېكسىكىنىڭ ئىككى قاتلىمى مەۋجۇت. بۇلارنىڭ بىرى، قەدىمقى قاتلام بولۇپ،

ئالتاي دەۋرىگە مەنسۇپ، يەنە بىرى، يېڭى قاتلام بولۇپ، X ـ XV ئەسىرلەر دەۋرىگە، بولۇپمۇ موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرگە يەنى XII ـ XV ئەسىرلەرگە تەئەللۇقتۇر.

تۈركى تىللارنىڭ ئالدىنقى دەۋرلەردىكى ۋە ئوتتۇرا تۈرك دەۋرىدىكى تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمى كۆرۈنۈشى تۈركى تىللار تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمى ئىسخېمىسىدا كۆرسىتىلدى.

يېڭى تۈرك دەۋرى ياكى خەلقلەر تىللىرىنىڭ راۋاجلىنىش ۋە شەكىللىنىش دەۋرى

(XX ـ XV ئەسىرلەر)

يېڭى تۈرك دەۋرى ھازىرقى زامانداىكى بارلىق تۈركى خەلقلەرنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ تىللىرىنىڭ تولۇق شەكىللىنىپ چىقىشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ، يەنى ئۇلارنىڭ كېيىنكى بۆلۈنۈشلىرى ۋە قىسمەن ھاللاردا ئۇرۇق ـ قەبىلە تۈركۈملىرىنىڭ ھەم تىللارنىڭ قوشۇلۇشلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

بۇ دەۋرگە يەتكەندە، غەرپتىكى چۈۋاشلارنىڭ ئۇرۇق ـ قەبىلە تۈركۈملىرى بىر پۈتۈن چۈۋاش خەلقىنى شەكىللەندۈرۈپ ئۈيۇشماقتا ئىدى. قىپچاق ـ بۇلغار قەبىلىلىرى تاتار ۋە باشقىرتلاردىن ئىبارەت ئىككى يېرىم خەلقنى بارلىققا كەلتۈردى. قىپچاق ـ پولوۋ تۈركۈمىدىن تېخى ئالدىنقى دەۋردىلا، بىر تەرەپتىن، قىپچاق ـ نوغاي ئىتتىپاقى ئايرىلىپ چىقتى، بۇ ئىتتىپاق XV ئەسىردە قازاق ۋە نوغاي خەلقلىرىگە بۆلۈندى، ئاخىرقىسى XVI ئەسىردە يەنە نوغاي ۋە قارا قالپاقلارغا بۆلۈندى. يەنە بىر تەرەپتىن، قارايىملار،

قاراچايلار، بالقارلار ۋە قىرىم تاتارلىرى (شىمالدىكىلىرى) ئايرىلىپ چىققان بولۇپ، بۇلارنىڭ تىللىرى يېڭى تۈرك دەۋرىدە ئۆزلىرىنىڭ ھازىرقى خۇسۇسىيەتلىرىنى مۇقىملاشتۇردى. ئوغۇز ـ بۇلغار خەلقى بولغان گاگائۇزلارنىڭ ۋە ئۇلارغا تۇققان بولغان بالقان تۈركلىرىنىڭ ئۇششاق گۇرۇپپىلىرىنىڭ، ئوغۇز خەلقى بولغان تۈركمەنلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىلىپ چىققانلىقىدىن باشقا، بۇ دەۋردە يەنە ئەزەربەيجانلار ۋە تۈركلەر ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل خەلقلەر بولۇپ، كېيىنچە بۇرژۇئا مىللەتلىرى بولۇپ ئۈيۈشتى. XV ـ XX ئەسىرلەردىكى دەۋردە قارلۇق تۈركۈمىدىن تەدرىجى ھالدا ئۆزبەكلەر ۋە ئۇيغۇرلاردىن (يېڭى ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەشكۈچىلەر) ئىبارەت ئىككى خەلق شەكىللىنىپ چىقتى، بۇلار يەنە شۇنداقلا نەسەب جەھەتتىن قېچاقلار، ئوغۇزلار، قەدىمقى ئۇيغۇرلار ۋە باشقىلارغا تەۋە بولغان نۇرغۇنلىغان ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنى ئۆز ئەتراپىغا جەم قىلدى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شەرقتىكى تۈركى قەبىلىلەر ۋە تىللار-نىڭ شەكىللىنىش جەريانى داۋاملاشتى. شەكىللىنىشكە باشلاۋاتقان خەلقلەرنىڭ، يەنى قەدىمقى ئوغۇزلار، ئۇيغۇرلار ۋە قىرغىزلارنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ تىللىرى ئۇچ ئاساسلىق تىل تۈركۈمىنى چۆرىدىگەن ھالدا شەكىللىنىشكە باشلىدى: 1) ئۇيغۇر ـ تۈرك تۈركۈمى (بۇ تۈركۈم تەركىۋىدىن قەدىمقى ئۇيغۇر ۋە قەدىمقى قىرغىز تىللىرىدىن باشقا، يەنە تۆۋا ۋە قاراغاي تىللىرى بۆلۈنۈپ چىقتى)؛ 2) ياقۇت تۈركۈمى، بۇ پەقەت ياقۇت تىلىدىنلا ئىبارەت؛ 3) خاكاس تۈركۈمى [بۇ تۈركۈم تەركىۋىدىن ھازىرقى زامان خاكاس تىلىنىڭ دىيالېكتىلىرى، شور تىلى، ئالتاي تىلىنىڭ شىمالىي دىيالېكتلىرى بۆلۈنۈپ چىقتى ۋە يەنە ئۇلاردىن ئۇششاقراق بولغان تىللار، يەنى كاماسىن،

كۇئەرىك، سېرىق ئۇيغۇر ۋە باشقىلارنىڭ تىللىرى بۆلۈنۈپ چىققان بولۇپ، بۇلار بىر بولسا، ئەسلىدە ئوغۇز ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ يېرىم تۈركۈملىرىگە تەۋە بولۇپ، كېيىن ئۆز ئالدىغا يەكلىنىپ، باشقىلاردىن ئايرىلىپ قالغان قەبىلىلەرنىڭ تىللىرى بولۇشى مۇمكىن، يەنە بىر بولسا، ئەسلىدە يات تىللاردا سۆزلەشكۈچى قەبىلىلەر تەرىپىدىن ئۆزلەشتۈرۈۋېلىنغان تىللار بولۇشى مۇمكىن (مەسىلەن: كاماسىن تىلى). قىرغىز-قىپچاق تىللىرىنىڭ گۇرۇپپىسى بولسا، قەدىمقى قىرغىز تىلىغا ۋە كېيىنكى مەزگىللەردىكى قىرغىز ھەم ئالتاي تىللىرىغا (ئالتاي تىلىنىڭ جەنۇبىي دىيالېكتلىرى) ۋەكىللىك قىلىدۇ].

يېڭى تۈرك دەۋرىدىكى تۈركى تىللار تەرەققىياتىنىڭ ۋە ھازىرقى زامانداكى تۈركى خەلقلەر ھەم تۈركى تىللارنىڭ بارلىققا كېلىشىنىڭ خاراكتېرلىق ئالاھىدىلىگى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، تۈركى تىللار بىلەن رۇس تىلى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش بارغانسېرى ئۇلغىيىپ باردى. رۇس تىلى تۈركى تىللارنىڭ تەرەققىياتىغا، يەنى بۇ تىللارنىڭ لېكسىكىسىنىڭ بېيىشىغا، فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىنىڭ ۋە گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ مۇكەممەللىشىشىگە ئىجابى تەسىر كۆرسەتتى.

رۇس تىلىنىڭ غەربىتكى تۈركى تىللار بىلەن بولغان ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش جەريانلىرى ئوتتۇرا تۈرك دەۋرىدىلا باشلانغان ئىدى. رۇس تىلى غەربىي تۈرك تىللىرىغا ئەھمىيەتلىك تەسىر كۆرسەتتى، خۇددى شۇنداقلا، نىسبەتەن كېيىنرەك، يەنى تەخمىنەن XVII ئەسىردىن باشلاپ رۇس تىلىنىڭ تەسىرىگە يولۇققان شەرقىتكى تۈركى تىللارغىمۇ ئەھمىيەتلىك تەسىر كۆرسەتتى.

تۈركى تىللارنىڭ يېڭى تۈرك دەۋرىدىكى تەرەققىيات جەريانىنى

تۈركى تىللار تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمى ئىسخېمىسىدىن كۆرۈڭ.

يېقىنقى زامان دەۋرى ياكى تۈركى تىللارنىڭ ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى تەرەققىيات دەۋرى

ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋى سوۋېت خەلقلىرىنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ تىللىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن يېڭى دەۋر ئېچىپ بەردى.

ۋاھالەنكى، سوۋېت خەلقلىرىنىڭ تىل تەرەققىياتىدىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن زور يۇكسىلىشلەرنى (كۆپلىگەن يېڭى ئەدەبىي تىللارنىڭ شەكىللىنىشى، ئىلگىرى يېزىغى بولمىغان تىللارنىڭ يېزىقلىرىنىڭ ئىشلەپ چىقىلىشى، شۇنداقلا، ئۇلارنىڭ لۇغەت تەركىۋىنىڭ بېيىشى ۋە گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە مۇكەممەللىشىشنى) قانداقتۇر يېڭى لۇغەت فونىدىغا ۋە يېڭى گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشقا ئىگە بولغان يېڭى تىللارنىڭ پەيدا بولۇشى دەپ قارىماسلىق لازىم، بەلكى مەۋجۇت تىللارنىڭ مۇكەممەللىشىشى، بۇ تىللارنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى ۋە قەبىلە، خەلقلەر تىللىرىنىڭ راۋاجلىنىپ، ئاتالغۇ ۋە لېكسىكىغا باي بولغان مىللى تىللارغا ئايلانغانلىغى دەپ قاراش لازىم.

بۇ تىللارنىڭ لۇغەت تەركىۋىنىڭ كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە بېيىشى بىلەن لۇغەت تەركىۋىنىڭ ئوتتۇرىسىدا لېكسىكىنىڭ مەلۇم دەرىجىدە قايتىدىن تەقسىملىنىش ھالىتى بارلىققا كەلدى. لۇغەت تەركىۋى ئۆز تەرەققىياتى بويىچە ھەركەتلىنىپ تۇرغان تىلنىڭ گويا ئالدىنقى

شەرتى بولۇپ، بۇ شەرتكە مۇۋاپىق ھالدا بىرقەدەر ئاستا سۈرئەتتە ئاساسلىق لۇغەت فوندىمۇ ھەم يەنىمۇ ئاستاراق سۈرئەتتە تىلنىڭ گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىمۇ ھەركەتكە كەلدى ۋە ئۆزگىرىش ھاسىل قىلدى.

ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەتنىڭ يېڭى سوتسىيالىستىك شەرت-شارائىتىلىرى، خەلقنىڭ بىلىم سەۋىيىسىنىڭ يۇكسىلىشى ۋە رۇس تىلىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى باشقا مىللى تىللارغا ئىجابى تەسىر كۆرسىتىشى — مانا مۇشۇنداق ئامىللار مۇقەررەركى تىلىلار تەرەققىياتىنىڭ تېزلىك بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىشىگە تۈرتكە بولدى. ئوقۇش-ئوقۇتۇش ئىشلىرى، مەتبۇئات ۋە پەننى، ئىجتىمائى-سىياسى ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتى بارغانسېرى تېزلىك بىلەن راۋاجلىنىشقا باشلىغانلىغى ئۈچۈن، بۇ تىللارنىڭ ئەھمىيىتى ۋە ۋەزىپىسى ئۈزلۈكسىز كېڭەيدى ۋە مۇرەككەپلەشتى.

مىللى جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ ۋە مىللى رايونلارنىڭ قۇرۇلۇشى نەتىجىسىدە ئەدەبىي تىللارنىڭ دىيالېكت ئاساسلىرى ئۆزگىرىش ياسىدى. بۇ تىللار ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ژارگۇن ئېلېمېنتلىرىدىن تازىلاندى ۋە ئومۇم خەلق تىلىنىڭ قائىدىلىرىگە يەنىمۇ يېقىنلاشتى. شۇنىڭ بىلەن، ھەرقايسى خەلقلەر سوتسىيالىستىك مىللەتلەرنى شەكىللەندۈرۈپ بىرلىككە كەلدى. بۇ جەريانىدا مىللى تىللار پەيدا بولدى ۋە تەرەققى تاپتى. ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋى بىلەن قەد كۆتەرگەن خەلقلەر ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەشتىڭ مىللى ھوقۇقلاردىن بەھرىمەن بولۇپ، مۇستەقىل مىللەتلەرگە ئايلاندى. ئۇلارنىڭ تىللىرى مىللى تىللارغا ئايلاندى ۋە شۇ تىللار ئاساسىدا يېڭى مىللى ئەدەبىياتلار، دەرسلىكلەر، مەتبۇئات، تىياتىر، دۆلەت

ئىشلىرى تەرەققى تاپتى. سانائەت، يېزا ئىگىلىگى، مەدەنىيەت، پەن ۋە تېخنىكىنىڭ ئۇزلۇكسىز يۇقۇرى ئۆرلىشى تىللاردىن يېڭى تولۇقلىنىشلارنى ۋە شۇ تىللارنىڭ لۇغەت تەركىۋىنىڭ، ئاتالغۇلىرىنىڭ تەرەققى قىلىشىنى، ھەرپ شەكىللىرى ۋە ئىملانىڭ تاكامۇللىشىشىنى تەلەپ قىلدى. تۇرلۇك ئىستىللارنىڭ تەرەققىياتى تىلارنىڭ زور دەرىجىدىكى ئىپادىلەش ئىقتىدارىنىڭ يېتىلىشىنى تەلەپ قىلدۇ. شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشنىڭمۇ داۋاملىق تۇردە تەرەققى قىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مىللى سىياسىتى سابىق روسىيە ئىمپېرىيىسى تەرىپىدىن قوللۇق ئورنىغا چۈشۈرۈپ قويۇلغان چوڭ-كىچىك خەلقلەرنىڭ مىللى ئاڭ-سېزىمىنىڭ يۇكسىلىشىگە ئىمكان بېرىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى كاپىتالىزىم شارائىتىدا نەسلى قۇرۇپ كېتىشكە ۋە ھالاكەتكە مەھكۇم قىلىنغان ئۇششاق قەبىلە ۋە خەلقلەرنىڭمۇ مىللى ئاڭ-سېزىمىنىڭ يۇكسىلىشىگە ئىمكان بەردى. ئۇلۇغ رۇس خەلقىنىڭ ياردىمى بىلەن سان جەھەتتە كۆپ بولمىغان بۇ ئېتنىك گۇرۇپپىلار سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ئاساس قىلىپ، ئىقتىسادىي تەرەققىياتلارنى قولغا كەلتۈرۈش بىلەن بىر قاتاردا ئۆزلىرىنىڭ مىللى مەدەنىيىتىنىمۇ تەرەققى قىلدۇردى. ئەدەبىيات، پەن ۋە سەنئەت ساھەسىدە زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى.

تۇركى خەلقلەرنىڭ ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىغىچە مۇستەقىل خەلقلەرگە ئۇيۇشۇپ يېتىلمىگەن تارماق قەبىلىلەر گۇرۇپپىلىرىغا مىسال قىلىپ، نوغايلار، خاكاسلار، ئالتايلىقلار، شورلار ۋە باشقا خەلقلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

بۇ ئېتنىك گۇرۇپپىلارنىڭ ئىچىدىكى بىرقەدەر يىرىك بولغان-

لىرى، مەسىلەن: خاكاسلار ۋە ئالتايلىقلار سوۋېت دۆلىتىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا مۇستەقىل ئاپتونوم رايونلارنى قۇردى ھەمدە، بۇرۇنقى مىللەتلىرى سۇپىتىدە تەرەققى قىلىش باسقۇچلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، مۇستەقىل ھالدا تەڭ ھوقۇقلۇق سوتسىيالىستىك مىللەتلەرگە تەرەققى قىلىپ يېتىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

بۇ خىلدىكى قايتىدىن ھايات يولىنى تاپقان ۋە ھازىر ئۆزىنىڭ مىللى مەدەنىيىتىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا راۋاجلاندۇرۇۋاتقان خەلقلەرنىڭ ئۇلگىلىك مىسالى سۇپىتىدە خاكاسلارنى ئېلىشقا بولىدۇ. خاكاسلار ئۆزلىرىنىڭ مىللى خاكاس ئاپتونوم رايونى دائىرىسىدە بىرلىشىپ، ر س ف س ر نىڭ* كىراسنويار ئۆلكىسىگە قاراشلىق بىر مۇستەقىل مەمۇرى بىرلىك بولۇپ تەشكىللەندى.

خاكاس خەلقى سوتسىيالىستىك مىللەت دەرىجىسىگە يېتىلىۋاتقان بىر پۈتۈن خەلق بولۇپ بىرلەشكەندىن كېيىن، ھازىرقى زامان خاكاس تىلى خاكاس خەلقىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا كىرگەن قەبىلىۋى گۇرۇپپىلارغا ماس ھالدا تارىخىي جەھەتتىن تۇرلۇك قەبىلىلەر تىلىرىدىن كېلىپ چىققان بىرنەچچە دىيالېكتلارغا بۆلۈنىدۇ. خاكاسلار بىر پۈتۈن خەلق بولۇپ بىرلىككە كېلىشتىن ئىلگىرى، ئۇلارنىڭ ئەدەبىي تىلى يوق ئىدى، بەلكى ئومۇمەن، بىرلىككە كەلگەن خەلق تىلىمۇ يوق ئىدى. پەقەت قەبىلىۋى گۇرۇپپىلارنىڭ شۇنىلىرى، يەنى ساغاي، بەلتىر، كاچىن، قويبال ۋە قىزىل شۇنىلىرى بار ئىدى. بۇ شۇنىلەر ھازىرقى زاماندا گەرچە قىسمەن ھالدا ئۆزلىرىنىڭ ئالاھىدە

---

* ر س ف س ر — روسىيە سوۋېت ئىتتىپاقداش سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى.

دىلىكلىرىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، ئەدەبىي تىلىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئاستا-ئاستا قېلىپلىشىپ، ئەدەبىي تىلىنىڭ قائىدىلىرىگە مۇۋاپىقلاشماقتا.

دىمەك، خاكاس قەبىلىلىرىنىڭ بىر پۈتۈن كوللېكتىپ بولۇپ بىرلىشىشى نەتىجىسىدە، هازىرقى زامانداىكى خاكاسلارنىڭ ئومۇمى خەلق تىلى مىللى تىل تۈسىنى ئالماقتا ۋە خاكاس ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاساسلىق ئاهالىسىنىڭ بىرلىككە كەلگەن تىلى بولۇپ شەكىللەنمەكتە. خاكاس ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسى بۇ تىلنىڭ تەركىۋىگە كىرگەن هەممە قەبىلىۋى دىيالېكتلاردىن قۇرۇلغان ئەمەس، بەلكى شۇ دىيالېكتلارنىڭ ئىچىدىكى بىر دىيالېكتنى، يەنى ساغاي-كاچىن دىيالېكتىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ماهىيەتتە بۇ ئىككى دىيالېكتنى بۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىلا بىرلەشتۈرگەن ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ساغاي دىيالېكتىنىڭ رولى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ.

خاكاس ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەدەبىي تىلنىڭ دىيالېكت ئاساسى بەلگىلىنىش بىلەن بىر قاتاردا، خاكاس ئېلىپبەسى ۋە يېزىقنى ئىشلەپ چىقىش ئىشى باشلاندى. خاكاس يېزىقى دەسلەپتە رۇس ئېلىپبەسى ئاساسىغا قۇرۇلغان ئىدى (1923 — 1928)، كېيىن لاتىن يېزىقىغا ئۆزگەرتىلدى (1928 — 1938)، ئەمما ئاخىرىدا يەنە رۇس ئېلىپبەسى بىلەن ئورتاق يېزىق ئەمەلگە قويۇلۇپ، خاكاس تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان تاۋۇشلىرى ئۈچۈن بىرنەچچە هەرپلەر قوشۇمچە كىرگۈزۈلدى.

شۇنداقلا، ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى دەۋردە بارلىققا كەلگەن باشقىرتستان، قارا قالپاق ئاپتونوم جۇمھۇرىيەتلىرى، تاغلىق-ئالتاي، تۇۋا ئاپتونوم رايونلىرى ۋە يەنە بەزى

جۇمھۇرىيەتلەر ھەم رايونلاردىكى تارقاق قەبىلىۋى گۇرۇپپىلارنىڭ بىر پۈتۈن خەلق بولۇپ ئۈيۇشۇش ئەھۋالى ۋە ئۇمۇمى خەلق مىللى تىلىنىڭ شەكىللىنىش ئەھۋالىمۇ يۇقۇرىقىدەك جەريانلارنى بېسىپ ئۆتتى.

ئالايلى، بىر پۈتۈن خەلق بولۇپ ئۈيۇشۇپ بولغان ھازىرقى ئالتايلىقلار، خۇددى خاكاس خەلقىغە ئوخشاش، بىرنەچچە قەبىلىۋى گۇرۇپپىلاردىن تەركىپ تاپقان. ئۇلار ھازىر ئۆزىنىڭ مۇستەقىل ۋە ئولۇق ھوقۇقلۇق سوتسىيالىستىك مىللەتكە يېتىلىشتىكى تەرەققىيات باسقۇچىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا تۈگەللىمەكتە.

ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن ئىلگىرىلا، ئالتايلىقلارنىڭ دىن تەرغىباتچىلىرى تەرىپىدىن كەشپ قىلىنغان يېزىغى ۋە ئەدەبىي تىلى بار ئىدى. دىن تەرغىباتچىلىرى بۇ يېزىق ۋە ئەدەبىي تىلنى ئۆز مۇددىئاسىغا بويسۇندۇرغان ئىدى. ئىنقىلاپتىن كېيىن، تارقىلىش دائىرىسى چەكلىك بولغان تېلەئۈت دىيالېكتىنى ئاساس قىلغان كونا ئالتاي ئەدەبىي تىلى ئالتايلىقلارنىڭ ئۇمۇمىخەلق تىلىدىن يىراق ئىكەنلىگى ئىسپاتلاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن، كۆپ ئۆتمەستىن، بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسى ئۆزگەرتىلدى ۋە پۈتكۈل ئالتاي تىلىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ھەممىدىن تولۇق ئەكس ئەتتۈرىدىغان، ھەممىدىن كۆپرەك ئاممىباپ بولغان ئالتاي دىيالېكتىنىڭ ئۆزى ئەدەبىي تىل ئاساسى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىندى.

ھالبۇكى، ئەدەبىي تىل ئاساسىنى بۇنداق ئۆزگەرتىش كونا ئەدەبىي تىل پىششىقلىنىش جەريانىدا ئۆزىدىن يىراق بولغان تۈققان قەبىلىلەر ۋە خەلقلەر تۈركۈمگە كىرگەن ئايرىم قەبىلە تىلى بولغان شارائىتتىلا مۇۋاپىق بولىدۇ.

خاكاس ۋە ئالتاي تىللىرىنىڭ تەرەققىيات جەريانى ئۇلار بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرغان باشقا تۈركى تىللارنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى، جۈملىدىن تۇۋا تىلىنىڭ شەكىللىنىشى بىلەنمۇ ئورتاق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە ئىدى.

شۇنداق قىلىپ، ھەر بىر كونكرېت خەلقنىڭ تۈپكى تەرەققىيات سەۋىيىسى ھەر خىل بولسىمۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سوتسىيالىستىك مىللەتلىرى سۆزلىشىدىغان مىللى تۈركى تىللار ئومۇمەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ھەممە خەلقلەرنىڭ سوتسىيالىستىك ئىقتىسات ۋە مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسىلىشىدىن ئىبارەت ئورتاق تارىخىي شارائىتتا ۋۇجۇتقا كەلدى.

بۇنداق دېيىش بىلەن، ھەممە مىللى تىللارنىڭ شەكىللىنىش قانۇنىيەتلىرى مۇتلەق ئورتاقلىققا ئىگە، دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىشقا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. چۈنكى ھەرقانداق تىل ئىقتىسادىي ۋە سىياسى شەرت ـ شارائىتلارغا بېۋاستە بېقىنمايدىغان ئۆزىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىر بويىچە تەرەققى قىلىدۇ.

شۇڭا، تىللارنى تەپسىلى ۋە ئۇنۇملۇك تەتقىق قىلىش ۋە سوتسىيالىستىك مىللەتلەر تىللىرى تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن تەھلىل قىلىش ئىشى، ھەر بىر كونكرېت تىل ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىدىكى ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەرگە ئاساسەن، ئايرىم ـ ئايرىم ئېلىپ بېرىلىشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بەلگىلىك تىللارنىڭ باشقا ئەدەبىي تىللار بىلەن تېرىتورىيە جەھەتتىكى يېقىنلىقىدىن كېلىپ چىققان ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرىنىمۇ ھېساپقا ئېلىش لازىم. مەسىلەن: ۋولگا ئەتراپىدىكى تۈركى تىللارنى ئالساق، بۇ تىللارغا تاتار تىلى تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن. شۇڭا، بۇ تىللار بەزى

ئورتاق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە. ئىنقىلاپتىن بۇرۇن ئۆز يېزىغى بولـ
مىغان كاپكازدىكى تۈركى تىللارنى ئالساق، بۇ تىللارنىڭ تەرەققىيا-
تىغا ئەزەربەيجان تىلى تەسىر كۆرسىتىپ كەلگەن بولغاچقا، بۇ
تىللارمۇ ئورتاق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە.

شۇنىڭ بىلەن، سوتسىيالىزىمنى دەۋر قىلغان سوۋېت ھۆكۈمىتى
تۈزۈمى ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش شارائىتىدىكى سوۋېت خەلقـ
لىرىنىڭ ئەدىبىي تىللىرى تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمى تارىخىي مەنزىـ
رىسى بۇ تىللارنىڭ تەرەققىياتىدىكى بەزى ئومۇمى يۆنۈلۈشلەرنى
بەلگىلەشكىمۇ ئىمكانىيەت بېرىدۇ. بۇ تىللارنىڭ ھەرقايسىسى بۇنداق
تەرەققىيات نەتىجىسىدە ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئۆزىگە خاس خاراكـ
تىرلىق ئالاھىدىلىكلەرگىمۇ ئىگە بولىدۇ، ئەلۋەتتە.

سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيەتلەر ئىتتىپاقىدىكى سوتسىيا-
لىستىك مىللەتلەر تىللىرى تەرەققىياتىنىڭ مۇشۇنداق ئومۇمى تارىـ
خىي شارائىتىنى نەزەردە تۇتقاندا، ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك
ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى سوۋېت خەلقلىرى مىللى تەرەققىياتنىڭ ئاساسـ
لىق تارىخىي دەۋرلىرىنى چىقىش قىلىپ، بۇ تىللار تەرەققىياتىنىڭ
مەلۇم دەرىجىدىكى ئىزچىللىغى ۋە دەۋرلەرگە بۆلۈنۈش ئەھۋالىنى
بەلگىلەپ چىقىشقا بولىدۇ. سوۋېت خەلقلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تىللىرىـ
نىڭ ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى ئاساسلىق تەرەققىيات دەۋرلىـ
رىنى تۆۋەندىكىدەك ئىككى نۇقتىغا بۆلۈپ قاراشقا بولىدۇ:

1) مىللى ئاپتونومىيە ۋە ئۇلارنىڭ ئەدىبىي تىللىرىنىڭ شەكىلـ
لىنىش دەۋرى، 1917-يىلدىن 1928-يىلغا قەدەر، يەنى سوتسىيا-
لىستىك قۇرۇلۇش قانات يايدۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى دەۋر.

2) سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش قانات يايدۇرۇلغان ۋە سوۋېت خەلقـ

لىرىنىڭ مىللى مەدەنىيىتى يۈكسەلگەن دەۋر، يەنى 1928 ـ يىلدىن ھازىرغا قەدەر.

ئاكادېمىك ۋ. ۋىنوگرادوۋ، تىل تەرەققىياتىنىڭ ئۇچكى قانۇنىيەتلىرى بىلەن ئىجتىمائى شەرت ـ شارائىتلار تۈپەيلىدىن تىلدا كېلىپ چىقىدىغان ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پىرىنسىپلىق پەرقلەرنى تەكىتلەپ، مۇنداق دەپ يازىدۇ: "تىل تەرەققىياتىنىڭ ئىجتىمائى شەرت ـ شارائىتلىرى دېگىنىمىز، شۇ تىلنىڭ ئىجتىمائى ئاساسى، شۇ تىلدا سۆزلەشكۈچىلەرنىڭ جەمىيەت تەرەققىياتىنى شەرت قىلغان ئىجتىمائى تۈزۈلمىسىدۇر. قەبىلە تىلى، خەلق تىلى ۋە مىللى تىل ھەجمى ۋە جەمىيەتتىكى ئىشلىتىلىشىنىڭ كۆپ خىللىغى جەھەتتىن، دىيالېكىتلارنى تەشكىللەش ۋە بىرلەشتۈرۈش كۈچى جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. شۇنداق ئىكەن، خۇسۇسەن ئۆزىنىڭ سۈپىتىنى ئىپادىلەيدىغان ئېلېمېنتلىرى جەھەتتىنمۇ پەرقلىنىدۇ. قەبىلە تىلىنىڭ تەرەققىيات ئىمكانىيەتلىرى، ئۇنىڭ خەلق تىلى ۋە مىللى تىل بولۇپ يېتىلىش ئىقتىدارى، قەبىلە تەرەققىياتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ـ تارىخىي شارائىتلىرىنى شەرت قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، تىلنى جەمىيەت تارىخى بىلەن، ھەرقايسى ئىجتىمائى ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر دەۋرلىرىنىڭ بىر پۈتۈن خاراكتېرلىق ئۇرتاقلىغى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىش لازىم"[105].

ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى دەۋردە بارلىققا كەلگەن ئىجتىمائى شەرت ـ شارائىتلار سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ھەممە خەلقلەر تىللىرىدا نىسبەتەن چوڭقۇر ئۆزگىرىشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇلار ئاساسىي جەھەتتىن مۇنۇلار: a) مىللى جۇمھۇرىيەتلەر ۋە رايونلارنىڭ ئاساسلىق تىللىرى بولغان ئەدەبىي تىل-

لارنىڭ ئەھمىيىتىنى كېڭەيتىش، يېزىق تەرەققىياتى، ھەرپ شەكىل-لىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ۋە ئومۇم خەلق ئەدەبىي تىلى بىلەن شۇ تىلنىڭ يەرلىك دىيالېكتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى يېڭىچە مۇناسىۋەتلەر؛ b) مىللى تىللار لۇغەت تەركىۋىنىڭ مىسلىسىز بېيىشى؛ c) تىللارنىڭ تاۋۇش تەركىۋىنىڭ بېيىشىدىن ئىبارەت فونېتىكىلىق تۈزۈلمە ۋە گىرامماتىكىلىق قۇرۇلما تەرەققىياتىدىكى بەزى ئىلگىرى-لەشلەر ۋە گىرامماتىكىلىق قۇرۇلمىدىكى ئاساسىي جەھەتتىن يېڭىچە جۈملە قۇرۇلمىلىرى بىلەن بېيىپ، بارىدىغان سىنتاكسىس ساھەسىدىكى بەزى ئۆزگىرىشلەر.

بۇنداق ئۆزگىرىشلەر ھەر بىر كونكرېت تىلغا نىسبەتەن ئايرىم-ئايرىم چوڭقۇر ۋە ھەر تەرەپلىمە تەتقىق قىلىنىشى ۋە ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى تىل تەرەققىياتىنىڭ ئاساسلىق دەۋرلىرى بويىچە تەپسىلى تەكشۈرۈلۈشى لازىم.

ئەدەبىي يېزىق تىلى تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمى يۆنۈلۈشىدىن سۆز ئاچقاندا، ئەڭ ئالدى بىلەن ئەدەبىي تىللارنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىدىكى ئومۇمى مەسىلىلەرنى، خۇسۇسەن ئەدەبىي تىل بىلەن دىيالېكتلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت مەسىلىسىنى كۆرۈپ چىقىشىمىز لازىم. ئەدەبىي تىل بىلەن دىيالېكتلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى دەۋردە ئەدەبىي تىللار ئەھمىيىتىنىڭ مىسلىسىز ئۆرلىشى ئارقىسىدا ئىنتايىن كۆپ ئۆزگەردى.

ئومۇمى خەلق تىلىنىڭ ئىجتىمائى ۋەزىپىسى كېڭىيىپ، ئوتتۇرا مەكتەپلەر، ئالى بىلىم يۇرتلىرىنىڭ كۆپىيىشى، شۇ تىللاردىكى مەتبۇئات ۋە بەدىئى، پەننى، ئىجتىمائى-سىياسى ئەدەبىياتىنىڭ راۋاجلىنىشى، تېياتىر، رادىيو ئىشلىرىنىڭ تەرەققى قىلىشى ۋاھاكازالار

تللارنىڭ مسلسىز بېيىشىغا تۈرتكە بولىدۇ. بۇنداق بېيىش ھەم شۇ تىللارنىڭ ئىچكى مەنبەلىرى ھىساۋىغا (دىيالېكتلار بىلەن گوۋورلار ھىساۋىغا)، ھەم باشقا خوشنا تىللارنىڭ، بولۇپمۇ بۇيۇك رۇس تىلىنىڭ لېكسىكىسىنى قوبۇل قىلىش ھىساۋىغا بولىدۇ. ئەدەبىي تىللارنىڭ مۇنداق تېز سۈرئەتتە بېيىشىنى بەزى خەلقلەرنىڭ ئۆكتە-بىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى دەۋردە بارلىققا كەلگەن ئەدەبىي تىللىرى-دىن روشەن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. تەرەققى قىلىۋاتقان ئەدەبىي تىل-لارنىڭ يېڭىچە ۋەزىپىلىرى ۋە ئېھتىياجلىرىغا مۇناسىپ ھالدا، بىر بولسا تىلنىڭ دىيالېكت ئاساسى ئۆزگىرىپ بارىدۇ (مەسىلەن: ئالتاي تىلى)، يەنە بىر بولسا، ئەدەبىي تىلنى بېيىتىش ئۈچۈن پايدىلىنى-دىغان دىيالېكتلارنىڭ مەركەزلىشىش جەريانى بولۇپ ئۆتىدۇ (مەسىلەن: خاكاس تىلى).

دىيالېكتلارنىڭ بىرلىككە كېلىشى، ئۇلارنىڭ باراۋەر ئورۇنغا ئۆتۈشى ۋە ئۆزگىرىشى شۇ دىيالېكتلارنىڭ بىرىنىڭ يېتەكچىلىگىدە بەزى ھاللاردا تولۇق نەتىجىگە ئېرىشەلىشى، تولۇق قوشۇلۇپ كېتە-لىشى، دىيالېكتلىق خۇسۇسىيەتنىنى يوقىتالىشى مۇمكىن. مەسىلەن: بۇنداق ھادىسىنى بىز خاكاس تىلىنىڭ ئۆز پەرقلىرىنى يوقاتقان ساغاي ۋە كاچىن دىيالېكتلىرىدىن ياكى بولمىسا ئالتاي تىلىنىڭ تېلەئۈت، تەلەنغىت ۋە ئالتاي دىيالېكتلىرىدىن كۆرۈۋالالايمىز. قازاق تىلىنىڭ دىيالېكتلىرىمۇ خېلى كۆپ دەرىجىدە باراۋەرلەشتى.

ئوخشاشلا، ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن بۇرۇنلا ئاللىقاچان ئۆز يېزىغى شەكىللەنگەن ۋە كونا ئەدەبىي ئەنئەنىلەرگە ئىگە بولغان تىلالاردىمۇ زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. ئۆزبەك ئەدە-بىي تىلى بۇنىڭغا ياخشى مىسال بولالايدۇ. بۇ تىل تاكى ئۆكتەبىر

ئىنقىلاۋىغىچە ئۆزىنىڭ ئومۇمى ئىستىمالدىن چىققان كونىچە ئىپادىلىرىنى ساقلاپ كەلگەن بولۇپ، XV ئەسىردە شەكىللەنگەن كونا ئۆزبەك ئەدىبىي تىلىغا باغلىنىپ تۇراتتى. پەقەت ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى دەۋردىلا ئەدىبىي تىلنىڭ ئاساسى تۈپتىن ئۆزگىرىش ياساپ، ئەدىبىي تىل قائىدىلىرى جانلىق تىلنىڭ، ئومۇمى خەلق ئېغىز تىلىنىڭ قائىدىلىرى بىلەن يېقىنلىشىشقا يۈزلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۆزبەك ئەدىبىي تىلى ئۆزىنىڭ ئىنقىلاپتىن كېيىنكى تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدا يېزا ـ قىشلاقلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتىگە ئىگە گوۋورلىرىغا يۆلەنگەن ئىدى. پەقەت 30 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندىلا پۈتۈن ئۆزبەك تىلىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى ھەممىدىن تولۇقراق ئەكس ئەتتۈرىدىغان تاشكەنت ـ پەرغانە شەھەر گوۋورلىرى ئۆزبەك ئەدىبىي تىلىنىڭ دىيالېكىت ئاساسى بولۇپ تىكلەندى.

مىللى ئەدىبىي تىلنىڭ دىيالېكىت ئاساسىنى تاللاش ئۈچۈن بولغان كۈرەش سىياسىي كۈرەش بىلەن چېتىلغان ئىدى. مەسىلەن: ئۆزبەكىستاندىكى بۇرژۇئا ـ مىللەتچى ئۇنسۇرلار ئۆزبەك تىلىنى سوتسىيالىستىك مىللى تىللار تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمى ئېقىمىدىن چەتنىتىشكە ئۇرۇنۇپ، خەلققە چۈشىنىشلىك بولمىغان ئەرەپچە ـ پارسچە سۆزلەرنى ئىشلىتىشنى كۆزلەپ، كونا كىتاۋى تىل ئاساسىدىكى سۈنئى ئەدىبىي تىلنى "ياساپ چىقىش"قا ئۇرۇندى. ئەپسۇسكى، ھازىرقى زامان ئۆزبەك شېئىرىيىتىدىمۇ خەلققە چۈشىنىكسىز بولغان ئاشۇنداق كىتاۋى ئەرەپچە ۋە پارسچە سۆزلەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. شۇنداقلا، ئۆزبەك تىلىدىكى ھەممە دىيالېكىتلارنىڭ گىراماتىكىلىق قۇرۇلما ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن لۇغەت تەركىۋىنى

سۈنئى هالدا بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق دىيالېكتلار ئارىلاشمىسى ئاساسىدىكى ئەدەبىي تىلنى "ياساپ چىقىش"قا بولغان ئۇرۇنۇشلارمۇ كۆرۈلدى. ئۆزبەك ئەدەبىي تىلىغا گىرامماتىكىلىق شەكىللەرنىڭ مۇشۇنداق سۈنئى هالدا سىڭدۈرۈلۈشىگە مىسال قىلىپ، كۆپچىلىك ئۆزبەكلەر ياخشى چۈشەنمەيدىغان ياكى پۈتۈنلەي چۈشەنمەيدىغان *ajak* ـ بىلەن ئاياقلىشىدىغان كەلگۈسى زامان سۈپەتداش شەكلىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بۇ شەكىل ئۆزبەك تىلىنىڭ خارەزىم دىيالېكتىدىن ئېلىنغان.

ئەدەبىي تىللار ئۆز تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدا مىللەتچىلەر تەرىپىدىن رۇسچە ۋە خەلقاراچە سۆز ئاتالغۇلارنىڭ كىرىپ قېلىشىدىن قاتتىق چەكلەندى. بەزى تىللار بۇنداق سۆز ۋە ئاتالغۇلار چىقىرىپ تاشلىنىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىغا يات بولغان ئەرەپچە ۋە پارسچە سۆزلەر بىلەن ئالماشتۇرۇلدى. يەنە بەزى تىللاردا بولسا، ئوخشاشلا خەلققە يات ۋە چۈشىنىكسىز بولغان، سۈنئى هالدا ياسالغان «مىللى» سۆز ۋە ئاتالغۇلار بىلەن ئالماشتۇرۇلدى.

يېڭىدىن ۋۇجۇدقا كېلىۋاتقان ئەدەبىي تىللار ئۇچۇن، ئوخشاشلا، كونا يېزىق ئەنئەنىسىگە ئىگە بولغان تىللار ئۇچۇن يېزىق يارىتىش جەھەتتىمۇ كەسكىن كۆرەشلەر بولۇپ ئۆتتى. بۇرژۇئا مىللەتچىلىرى كونا يېزىقنى، يەنى تۈركى تىللارغا پۈتۈنلەي مۇۋاپىق بولمىغان ئەرەپ يېزىغىغا جېنىنىڭ بېرىچە يېپىشتى. ئەرەپ يېزىغى تەرەپدارلىرى شۇ چاغلاردا ئەدەبىي تىلىنىڭ يېزىق ئاساسىدا ئەرەپچە هەرپلەر قوللىنىلغان هەممە تۈركى تىللاردا كونا ئەرەپ يېزىغىنىڭ ئەنئەنىۋى پىرىنسىپلىرىنى ساقلاپ قېلىشقا هەركەت قىلدى. لېكىن، ئۇزۇن ئۆتمەي، يېزىقتىكى ئەدەبىي تىللارنىڭ جانلىق ئېغىز ئۇمۇمى

خەلق تللىرى بىلەن يېقىنلىشىشقا بولغان ئۇمۇمى يۈزلۈك ئىنتىلىشى تۈپەيلىدىن، ئۇلار خەلق ئاممىسىنىڭ بىسىمى ئاستىدا ئەرەپ يېزىدىغىنى «ئىسلاھ» قىلىش يولىنى تۇتۇشقا مەجبۇر بولدى ۋە ئاشۇنداق چالا تەدبىرلەر بىلەن ئۇنى ساقلاپ قالماقچى بولۇشتى. ئەرەپ يېزىدىغىنىڭ ئىسلاھ قىلىنغان تۈرلۈك ژارىيانتلىرى پەيدا بولدى. ئەرەپ يېزىغى ئىسلاھ قىلىنىپ، ئاھاڭداشلىق تللارغا (مەسىلەن: قازاق تىلىنىڭ يېزىق ژارىيانتى بىلەن ئۇنىڭ پۈتۈن سۆزدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى قايتىدىن تەرتىپكە سالغان ئۇنىۋېرسال سىمۋولى «دایاقشى») ۋە ئاھاڭداشلىق قانۇنىيەتلىرىنى ئۆزگەرتىش، بۇزۇش بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان تللارغا (مەسىلەن؛ تاتار، ئۆزبەك، ئەزەربەيجان تىللىرىنىڭ يېزىق ژارىيانتلىرى) ماسلاشتۇرۇلدى. ئەدەبىي تىللارنىڭ ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەتنىڭ يۇكسىلىشىگە ئەگىشىپ ئۇتتۇرىغا چىققان يېڭى ۋەزىپىلىرى يېزىقنىڭ كونىچە ئۇسۇللىرى ئۇستىدىن غەلبە قازىنىشقا يول ئاچتى. شۇنىڭ بىلەن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بارلىق تۈركى تىللارنىڭ زور كۆپچىلىگى ئالدى بىلەن لاتىن يېزىغىغا، ئاندىن رۇسچە ھەرپلەر ئاساسىغا كۆچتى.

سوۋېت خەلقلىرىنىڭ تىللىرىدىكى ھەجمى جەھەتتىن ئېيتقاندا ئاساسلىق ۋە پەۋقۇلئاددە بولغان ئۆزگىرىشلەر ئۇلارنىڭ لۇغەت تەركىۋىدە يۈز بەردى.

لېكسىكىنىڭ تەرەققىيات جەريانى سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى، بەزى كونا سۆزلەرنىڭ تەدرىجى ھالدا ھاياتىي كۈچىنى يوقىتىشى ۋە ئىستىمالدىن قېلىشى، لۇغەتنىڭ يەنمۇ كۆپ مىقدارداكى يېڭى سۆزلەر بىلەن تولۇقلىنىپ بېرىشىدىن ئىبارەت بولىدۇ. لۇغەت تەركىۋىنىڭ بۇنداق تولۇقلىنىشى شۇ تىلنىڭ ئۆزىنىڭ مەنبەلىرى ھىسا-

ۋېغمۇ بولىدۇ ۋە لۇغەت تەركىۋى نىسبەتەن باي بولغان رۇس تىلىدىن ئېلىنغان سۆزلەر ھىساۋىغىمۇ بولىدۇ. تەكىتلەپ ئۆتۈش لازىمكى، لۇغەت تەركىۋىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەرگە چېتىلىدىغان قىسمى ھەممىدىن كۆپرەك تەرەققىياتتا ئېرىشتى. ئىنسان بىلەن تەبىئەتنىڭ مۇناسىۋەتلىرىگە چېتىلىدىغان لېكسىكىدا ئانچە كۆپ ئۆزگىرىش بولمىدى.

1917 ـ يىلدىن كېيىن، سوۋېت خەلقلىرىنىڭ ھەممە تىللىرى ئۆزلىرىنىڭ خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلاپ قالغان ھالدا، ئورتاق تەرەققىيات يولىنى بېسىپ ئۆتمەكتە. بۇ تىللار لۇغەت تەركىۋىنىڭ تەرەققىياتىدىمۇ بەزى ئورتاق قانۇنىيەتلەرنى ھاسىل قىلماقتا. ئالدى بىلەن شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، سۆزلەرنىڭ ئۆزگىرىش خاراكتېرى، كونا سۆزلەرنىڭ يوقىلىشى، ئىستىمالدىن قېلىشى ۋە يېڭى سۆزلەر بىلەن تولۇقلىنىشىدەك جەھەتلەردە تۈركى تىللارنىڭ ئايرىم گۇرۇپپىلىرىنىڭ بىر قاتار يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرى ساقلىنىپ قالدى. مەسىلەن: سىبىرىيەدىكى تۈركى خەلقلەرنىڭ تىللىرى ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيەتلىرى ۋە تۈرمۇش ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن، شۇنداقلا سۆز قوبۇل قىلىش مەنبەلىرىنىڭ (موڭغۇل، تۇنگۇس، فىن ـ ئۇگۇر تىللىرى، شۇنداقلا خەنزۇ، سانسكرىت تىللىرى ۋە باشقا تىللار) ئورتاقلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان بولۇپ، بۇ تىللاردىكى ئۇزۇن ۋاقىتلار داۋامىدا ئىشلەپ چىقىلغان ئورتاق لېكسىكىلىق ھادىسىلەر ھازىرمۇ ساقلانماقتا. يەنە ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى ۋە سۆز قوبۇل قىلىشنىڭ ئۆزگىچە مەنبەلىرى بولغان ۋولگا ئەتراپى، كاپكاز، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركى تىللاردىمۇ ئەھۋال خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش.

شۇنىڭ بىلەن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بارلىق خەلقلەر ئىگىلىگەنلىك ئورتاق سوتسىيالىستىك خاراكتېرى ۋە ئورتاق سوتسىيالىستىك مەزمۇنغا ئىگە مەدەنىيەت سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بىر قاتار خەلقلەر تىللىرىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدە زور ھەجمىدىكى ئورتاق سۆز قاتلىمىنىڭ پەيدا بولۇشىغا تۈرتكە بولدى. بۇ ئورتاق سۆز قاتلىمى، ئاساسى جەھەتتىن، ئىجتىمائىي ـ سىياسى، پەننى ۋە كەسپىي ئاتالغۇلاردىن، يەنى سۆزلەرنىڭ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى دەۋرگە تەئەللۇق بولغان قىسمىدىن ئىبارەت.

ئاشۇنداق ئورتاق قانۇنىيەتلەر سۆزلەر ئۆزگىرىشىنىڭ ئاساسلىق جەريانلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى، يەنى كونا سۆزلەرنىڭ يوقىلىشى ۋە لۇغەتنىڭ يېڭى سۆزلەر بىلەن تولۇقلىنىشىنى بەلگىلەيدۇ. ئالايلى، سىبىرىيەدىكى تۈركى تىللاردا يېڭى، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ۋە يېڭى، سوتسىيالىستىك مەدەنىيەتنىڭ يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ، كونا ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي تۈزۈمگە، كونا ئىدىئولوگىيە ۋە كونا مەدەنىيەتكە باغلانغان لېكسىكا تەدرىجى ھالدا ئىستىمالدىن قالدى. مەسىلەن: ئالتاي تىلىدىكى قالاق ناتۇرال ئىگىلىك، كونا تۈرمۇش ئادەتلىرى ۋە دىنىي ئەقىدىلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئاتالغۇلار ھازىرقى ئەۋلات ئالتاي تىلىنىڭ ئاساسلىق لۇغەت تەركىۋىدىن تەدرىجى ھالدا چۈشۈپ قالدى. ئالتاي تىلىدىن مىسال كەلتۈرسەك، مۇنداق ئاتالغۇلار ئىستىمالدىن قالدى: ئابىل «كەتمەنگە ئوخشايدىغان بىر خىل سايمان»، ئاندازىن «ئىپتىدائى تۈستكى ساپان»، جايزاڭ «زايسان» (ئاقساقال، فېئودالىق مەرتىۋە)، ئالبان «ئالۋاڭ»، سەلبىك «ئاقساقالغا بېرىلىدىغان سېلىق»، سۈنە، سۈر، ئۇزۇت، كۈت «دىل، جان» (ئالتايلىقلارنىڭ ئۆتمۈشتىكى شامان

دىنىنىڭ خۇراپاتلىرىدا «جان» دىگەن سۆزنىڭ ھەر خىل تۈرلىرى ۋە ئۆزگىرىشلىرى)، كۆرمۆس «ئەرۋاھ» ۋاھاكازا.

ئىنقىلاپتىن ئىلگىرىكى ئىگىلىك تەرەققىياتىنى، ئىجتىمائى مۇناسىۋەتلەرنى ۋە مەدەنىيەتنىڭ بىرقەدەر يۇقۇرى باسقۇچىدا تۇرغان خەلقلەرنىڭ تىللىرىدا كونا ئۇقۇملارنى ئىپادىلىگەن ئايرىم سۆزلەر شاللىۋېتىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مەنىسى شۇنىڭغا يېقىن، ئەمما يېڭى ئۇقۇملارنى بىلدۈرىدىغان يېڭى سۆزلەر كىرگۈزۈلدى. مەسىلەن، ئۆزبەك تىلىدا: دارىلفۇنۇن، بۇ سۆزنىڭ بۇرۇنقى مەنىسى «ئالىي مەكتەپ» (سۆز مەنىسى: بىلىم ئىشىگى) بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭى مەنىگە ئىگە بولغان «ئۇنىۋېرسىتېت» دىگەن سۆز كىرگۈزۈلدى. قاراقالپاق تىلىدا: مۇستەقىللىق دىگەن سۆز لۇغەتتىن چىقىرىلىپ، «ئاپتونومىيە» دىگەن يېڭى سۆز كىرگۈزۈلدى، ئايدارسىپاق دىگەن سۆزنىڭ ئورنىغا «رىۋولىيۇتسىيە» دىگەن سۆز ئىلىندى ۋاھاكازا. يەنە شۇ قاراقالپاق تىلىدىكى بولىس (ۋولوست ئاقساقلى)*؛ پىرىيستاپ (ساقچى باشلىغى) دىگەندەك، بۇرۇن رۇس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرمۇ ئارخايىزىم ۋە كونا سۆزلەر قاتارىغا ئۆتۈپ قالدى.

كونا سۆز ۋە ئىبارىلەرنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىن چىقىرىلىشى ۋە چۈشۈپ قېلىشى ئۇشتۇمتۇتلا بولۇپ قالمايدۇ، بەلكى ئۇلارنىڭ تەدرىجى ھالدا ئالدى بىلەن لېكسىكىنىڭ ئاساسلىق قىسمىدىن ئادەتتىكى قىسمىغا، كۆپ ئىستىمال قىلىنىدىغان قىسمىدىن ئاز ئىستىمال قىلىنىدىغان قىسمىغا، شۇندىن كېيىن كام ئۇچرايدىغان سۆزلەر،

---

* ۋولوست ــ مەمۇرى بىرلىك.

يەنى ئارخايىزىم قاتارغا چىقىرىش يولى بىلەن بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇنداق سۆزلەر ئاخىرى لۇغەت تەركىۋىدىن پۈتۈنلەي چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: رۇس تىلىدىكى Комбед (كەمبەغەل دېخانلار كومىتېتى)، продналог (يېمەك-ئىچمەك سېلىغى)، ликбез (ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش) دېگەن سۆزلەر ۋە شۇ سۆزلەر-نىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى باشقا خەلقلەر تىللىرىدىكى ئېيتىلىشلىرى ئۆتمۈشتىكى لېكسىكا قاتارغا ئۆتۈپ قالدى.

سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى خەلقلەر تىللىرىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى تولۇقلىنىش جەريانىنىڭ ھەممى جەھەتتىن كەڭ، ئۇسۇللىرىنىڭ كۆپ خىللىغى جەھەتتىن مۇرەككەپ بولۇشى، ئاساسەن، ئاتالغۇلار لېكسىكىسى ساھەسىدە كۆرۈلىدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى خەلقلەر تىللىرىنىڭ لۇغەت تەركىۋىنىڭ ئاساسلىق تولۇقلىنىش مەنبەلىرى مۇنۇلار: 1) ئۆز ئانا تىلىنىڭ سۆز بايلىغى؛ 2) رۇس تىلىنىڭ لېكسىكىسى ۋە ئاتالغۇلار.

كونكرېت تىللار لۇغەت تەركىۋىنىڭ ئەڭ كەڭ ۋە ئەڭ باي بولغان تولۇقلىنىش مەنبەسى شۇ تىلىنىڭ يىلتىز يادروسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاساسلىق لۇغەت فوندىدىن ئىبارەت. ھەرقانداق تىلنىڭ سۆز ياساش ئىمكانىيەتلىرى چەكسىزدۇر. «يېڭى سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەپلىرى ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ئۆزگىرىشلىرىدىن، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىدىن ۋە ئىنسانلار پائالىيىتىنىڭ باشقا ساھەلىرىدىن كېلىپ چىقىدۇ. ئەگەر سۆزلەر مۇئەييەن تىلنىڭ ماددى بايلىقلىرىدىن ياسالغان بولسا، بۇنداق سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى تىل تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرى بىلەن بەلگىلىنىدۇ»[106].

ئانا تىلىنىڭ سۆز بايلىقلىرىدىن يېڭى سۆز ياساش ئۇسۇللىرى دەپ، تۆۋەندىكىلەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن يېڭى ئۇقۇملارنىڭ ئىپادىلىنىشىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ: 1)تەقلىت قىلىش ئۇسۇلى؛ 2) كونا سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى تارايتىش ياكى كېڭەيتىش يولى بىلەن يېڭى مەنە چىقىرىش؛ 3) قوشما سۆز ۋە بىرىكمەن سۆزلەرنى ياساش؛ 4) ياسالما سۆزلەرنى ياساش؛ 5) قىسقارتىلغان سۆزلەرنى ياساش.

كۆرسىتىلگەن ئۇسۇللاردىن ئەڭ ئۈنۈملۈك بولىدىغىنى، كونا سۆزلەرنىڭ يېڭى مەنە ئېلىشى ۋە ئۇلارنى تىلدا پەيدا بولدۇرغان يېڭى ئۇقۇملارغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت.

يېڭى ئۇقۇمنى ئىپادىلەش ئۈچۈن بۇرۇنىدىن بار بولغان تەييار سۆزلەرنى ئىشلەتكەتىدە، تىل بۇ سۆزگە كەڭرەك ياكى تارراق بولغان يېڭى مەنە بېرىش بىلەن شۇ ئۇقۇمنى ئۆزلەشتۈرىدۇ.

مەنىنىڭ تارىيىشىغا تۆۋەندىكىدەك سۆزلەر مىسال بولالايدۇ: ئالتاي تىلىدا ــ قىزالاڭ // قىستالاڭ «كرىزىس» (بۇرۇنقى مەنىسى ــ قىستاش، قىستالماق، قىيىن ئەھۋال)، مۆرۈي «مۇسابىقە» (بۇرۇنقى مەنىسى ــ نىشان، مۇسابىقە مۇكاپاتى) ۋاھاكازا؛ قازاق تىلىدا ــ باي «باي»[107]، بۇرۇنقى مەنىسى: 1) باي ئادەم، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى؛ 2) تەۋەلىك قوشۇمچىسى بىلەن كەلگەندە، مەسىلەن: بايىم «ئېرىم»؛ 3) باي.

مەنىنىڭ كېڭەيتىلىشىگە مىسال قىلىپ تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرنى ئېلىشقا بولىدۇ: ئالتاي تىلىدا ــ سوغۇش «جەڭ» (شۇنداقلا توقۇنۇش، ئۇرۇشۇش)، تېبىۋ «سۈرئەت» (شۇنداقلا زەربە، تېپىك)، ئىچكىرىلىپ «ئىچكىرىلىمەك» (شۇنداقلا ئالغا باسماق)، ئاغارۇ «مۇقەددەس» (شۇنداقلا ئەۋلىيا)؛ قاراقالپاق تىلىدا ــ سايلاۋ «سايلام»

(شۇنداقلا تاللماق، خللماق)، ئورنىباسار «ئىزباسار» (مەسىلەن: پىئونېرلېر ــ كومسومولدىكى ئورنىباساري «پىئونېرلار ــ كومسومولنىكى ئىزباسارى»، (شۇنداقلا، مۇڭقەت باشلىق، مۇئاۋىن) ۋاھاكازا؛ تۈركمەن تىلىدا ــ قۇڭقەت «قۇڭقەت» (شۇنداقلا كۆچ، قۇدرەت) گورانما «مۇداپىئە» (شۇنداقلا توسما، توسۇق)، ماددا «ماددا» (شۇنداقلا ماتېريال) ۋە باشقىلار.

تەقلىت قىلىپ سۆز ياساشمۇ ئىنتايىن ئۇنۇملۇك ئۇسۇللارنىكى بېرىدۇر. مەسىلەن: كۆپچىلىك تۈركى تىللاردا ــ بەش يىللىق ياكى بېسجىللىق، «بەش يىللىق پىلان» (بۇسۆز بەش ياكى بېس دېگەن سۆز بىلەن يىل ياكى جىل دېگەن سۆزنىكى ۋە ئومۇمى قوشۇمچىسى«لىق»نىكى بىرىكمىسىدىن تەركىپ تاپقان)، تۈركمەن تىلىدا ــ ئۇچبۇرچلۇق «ئۇچبۇلۇك» (ئۇچ «ئۇچ»+بۇرچ «بۇلۇك» +لىق قوشۇمچىسى)، خەلقارا «خەلقارا» (خەلق، ئارا دېگەن سۆزلەردىن تۈزۈلگەن)؛ تاتار تىلىدا ــ كۆچمە قىزىل بايراق؛ قاراقالپاق تىلىدا ــ جامىيەتلىك جۇمىش «جەمىيەت ئىشى»، جوقارى ئوقۇۇ ئورنى «ئالى بىلىم يۇرتى»، ئۆزى ئوقۇتقىش «ئۆزلۇگىدىن ئۆگەنگۈچى» ۋاھاكازا.

لۇغەت تەركىۋىنى بېيىتىش ئۇچۇن، يەنە بىرىكىكەن سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرى ياساش ئۇسۇلى، جۇپ سۆز ياساش ئۇسۇلىمۇ كەڭ قوللىنىلىدۇ. بەزى ھاللاردا قىسقارتىلغان قوشما سۆز ياساش ئۇسۇلىمۇ قوللىنىلىدۇ. بۇ خىلدىكى سۆز ۋە ئاتالغۇلار تۆۋەندىكىدەك بولىدۇ.

1) ئىككى ياكى بىرنەچچە سۆزدىن تۈزۈلۈپ، بىر ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان سۆز بىرىكمىلىرى: ئالتاي تىلىدا ــ ئىشكۈچىلى جاتقان «ئەمگەكچى» (ئۇدۇل مەنىسى: ئۆزىنىڭ ئەمگەك كۈچىگە تايىنىپ

ياشىغۇچى)، تۆرۈل ئۇچىۇن جۈئۇ «ۋەتەن ئۇرۇشى» (ئۇدۇل مەنىسى: ۋەتەن ئۇچۇن ئۇرۇش)، ماقتۇلۇ دوسكو «ھۆرمەت تاختىسى» (ئۇدۇل مەنىسى: ماختاش تاختىسى)؛ قاراقالپاق تىلىدا ــ ھاۋادا ئۇشۇ «ھاۋا قاتناش» (ئۇدۇل مەنىسى: ھاۋادا ئۇچماق)، سۇۋ ئايرىتپاسى «سۇ بۆلگۈچ» (ئۇدۇل مەنىسى: سۇنى ئايرىغۇچى)؛ تاتار تىلىدا ــ ئۇيلاپ تابۇچى «ئىجاتكار»، ئۇزبېكشىلى كومبايىن «ئۆزى ھەركەتلىنىدىغان كومبايىن»؛ تۈركمەن تىلىدا ــ ئۆنۈمچىلىك كاپىتالى «ئىشلەپچىقىرىش كاپىتالى»، دىل بىلىمى «تىل بىلىمى» ۋاھاكازا.

2) جۈپ سۆزلەر: ئالتاي تىلىدا ــ ئەپ ـ سۈمە «ئۇسۇل» (ئەپ «ئەپچىل»، سۈمە «ئۆيلاپ چىقارماق» دېگەن سۆزلەردىن تۈزۈلگەن)، ئامىر ـ ئەنچۇ «تىنچلىق»، ئاش ـ قۇرساق «يىمەك ـ ئىچمەك» ۋاھاكازا.

3) پۈتۈن ياكى قىسقارتىلغان سۆزلەردىن ياسالغان بىرىكمەن سۆزلەر. مەسىلەن: ئالتاي تىلىدا ــ قولچابېش «ئالقىش» (ئۇدۇل مەنىسى: چاۋاك چالماق)، جۇرت ــ خوزيەستۋو «يېزا ئىگىلىك»، پولىتىشچى «سىياسى خادىم»؛ تاتار تىلىدا ــ كۇپىستانوكچى «كۆپ ستانوكلىق»، رايباشقارما «رايونلۇق باشقارما» ۋە باشقىلار؛ تۈركمەن تىلىدا ــ تۈركمەندولەتنەشر «تۈركمەنستان دۆلەت نەشرىياتى» ۋە باشقا سۆزلەر.

قوشۇمچىلارنى قوشۇپ ياكى يارىمچى سۆز ۋە يارىمچى پېئىللاردىن پايدىلىنىپ سۆز ياساشمۇ خېلى ئۇنۇملۇك ئۇسۇل. بۇنىڭدا تۈپ سۆز كۆپىنچە ئۆزگە تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىن ئىبارەت بولىدۇ. مەسىلەن: ئالتاي تىلىدا ــ رېمونتتو «رېمونت قىلماق» (رېمونت+ئىسمدىن پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە ـ تو<تا

<لا)، كولخوزچى (كولخوز+كەسپ قوشۇمچىسى-چى)؛ شۇنداقلا، موبىلىزوۋات ئەبىرگى «سەپەرۋەر قىلماق» (رۇس تىلىدىكى ئېنىق-سىز پېئىل شەكلى ۋە ياردەمچى پېئىل ئەت-نىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان) ۋاھاكازا؛ قاراقالپاق تىلىدا — كولۇنيالىق «مۇستەملىكىچە-لىك» (كولۇنيا+سۇپەت قوشۇمچىسى — لىق، -لىك)، كونۇپىيېرلى (كونۇپىيېر+بارلىق قوشۇمچىسى-لى)، شۇنداقلا، كوماندىروۋكاتېت «خىزمەت بىلەن سىرتقا چىقماق» (بۇنىڭدا ئېت-ياردەمچى پېئىل)؛ تۇركمەن تىلىدا — لېنىنچى، پارتىيالى، ئاگىتىلىك، پاسپورتلاشدىرما «پاسپورتنى رەسمىلەشتۇرۇش»، ئانالىزلەمە «ئانالىز قىلىش» ۋە باشقا سۆزلەر.

مىللى تىللارنىڭ 1917-يىلدىن تەخمىنەن 1928-يىلغا قەدەر بولغان تەرەققىيات دەۋرىدە بەزى تىللاردا يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادە-لەش جەھەتتە كونىچە كىتاۋى تىلىلارنىڭ ئەرەپ-پارس ئاتالغۇلى-رىنى زومۇ-زو كىرگۈزۈشكە ئۇرۇنۇشتەك بۇرژۇئا — مىللەتچىلىك خاھىشلىرى گەۋدىلىك كۆرۈلدى.

بۇ خىلدىكى پىكىر ئېقىملىرى خۇسۇسەن ئوتتۇرا ئاسىيا تىللىرىدا ئالاھىدە روشەن ئىپادىلەندى. مەسىلەن، بۇرۇن ئىشلىتىلگەن مۇنۇ سۆزنى ئاتالغۇلارنى سىلىشتۇرۇڭ: ئۆزبەك تىلىدا — ئىنقىلاپ «رېۋولـ-يۇتسىيە»، جۇمھۇرىيەت «رېسپۇبلىكا»، فىرقە «پارتىيە» ۋاھاكازا؛ تۇركمەن تىلىدا — دارىلئىلىم «ئاكادېمىيە»، سەرمايادار «كاپىتالىست»، زەررە «مالېكۇلا» ۋاھاكازا؛ قاراقالپاق تىلىدا — ۋەزىر «مىنىستر»، جەمىيەتشىلىك «سوتسىيالىزىم» ۋاھاكازا.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، كۆپلىگەن ئەرەپچە ۋە پارسچە سۆزلەر يۇقۇرىقى تىللارنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىلا ئەمەس، بەلكى

ئاساسلىق لۇغەت فوندىدىنمۇ مۇستەھكەم ئورۇن ئالىدى ھەمدە ھازىرقى زامان تىللىرىدا سىرتتىن قوبۇل قىلىنمىغان سۆزلەر بىلەن بىرقاتاردا مۇۋەپپەقىيەتلىك ئىشلىتىلىۋاتىدۇ.

ئەرەپچە ۋە پارسچە ئاتالغۇلار، تارىخىي جەھەتتىن ئىسلام دىنى ئىنكاس ۋە ئىران، ئەرەبىستان خەلقلىرى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرىمگەن سىبىرىيەدىكى تۈركى خەلقلەر تىللىرىدىن باشقا ھەممە تۈركى تىللاردا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە ئۆزلەشكەن. سىبىرىيەدىكى تۈركى تىللاردا ئەرەپچە-پارسچە سۆزلەر يوق بولۇپ، موڭغۇلچە سۆزلەر كۆپ. ۋاھالەنكى، موڭغۇلچە سۆزلەر ۋولگا ئەتراپى، كاپكاز ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركى تىللاردا كۆپ ئۇچرىمايدۇ. ئەسكەرىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئاغزاكى تىللاردىكىدىن خېلىلا ئاز ئىدى.

ئەرەپ-پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ خاراكتېرلىق ئالاھىدىلىگى شۇكى، بۇنداق سۆزلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئىسىملار ۋە ئاز قىسمى سۇپەتلەردىن ئىبارەت. باشقا سۆز تۈركۈملىرى ۋە ئەرەپچە، پارسچە پېئىللارغا كەلسەك، ئۇنداق سۆزلەر تۈركى تىللارغا ئەسلا ئۆزلەشمىگەن. ئۆزلەشكىنى پەقەت، ئىسىم ۋە يارەمچى پېئىللاردىن تەركىپ تاپقان ياسالما پېئىللاردىن بولۇپ، بۇنداق سۆزلەرنىڭ ئىسمىدىن ئىبارەت قىسمى سىرتتىن كىرگەن سۆز بىلەنمۇ ئىپادىلىنەلەيدۇ.

ھازىرقى زامان تىللىرىدا ساقلىنىپ قالغان ئەرەپچە ۋە پارسچە سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى شۇ سۆزلەرنىڭ مەنىسىدىن ئالغاندا ئاساسىي جەھەتتىن، دىن ۋە پەنگە مۇناسىۋەتلىك ئۇقۇملارغا تەئەللۇق، شۇنداقلا ئىجتىمائى-سىياسى لېكسىكا ۋە باشقا لېكسىكىلار

لارنىڭ مەلۇم بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ھەر بىر تىلنىڭ سۆز ياساشتىكى ئاساسلىق لۇغەت فوندىنىڭ ئىچكى ئىمكانىيەتلىرى ئىنتايىن زور. ئەمما، يۇقۇرىدا سۆزلەنگىنىدەك، تارىخىي شەرت-شارائىتلارنىڭ ئورتاق بولغانلىقى سوۋېت خەلقلىرىنىڭ ھازىرقى زامان تىللىرىغا كۆپلىگەن رۇسچە سۆز ۋە ئاتالغۇلارنىڭ كىرىشىگە سەۋەپ بولدى.

رۇس تىلىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى خەلقلەر تىللىرىنىڭ تەرەققىياتىغا تەسىر كۆرسىتىشى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن بۇرۇنقى دەۋردىلا باشلانغان ئىدى. لېكىن، ئۇ چاغلاردىكى رۇس تىلىدىن ئېلىنغان سۆزلەر ئاساسىي جەھەتتىن تۇرمۇشقا ئائىت لېكسىكا ياكى دىخانچىلىق، سودا مۇناسىۋەتلىرى، مەمۇرى ئىدارە قىلىش ئىشلىرى ۋە قىسمەن مەدەنىيەتكە تەئەللۇق ئاتالغۇلاردىن ئىبارەت ئىدى.

شۇ دەۋردە رۇس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرگە تۆۋەندىكىدەك سۆزلەر مىسال بولالايدۇ: قاراقالپاق تىلىدا — كېڭسې «канцелярия» (ئىشخانا)، بادىراق «батрак» (مەدىكار)، شىركېۋ «церковь» (چېركو)، پاراخوت «пароход» (پاراخوت)، ماس «масть» (ياڭيۇ قىيمىسى)، ساموۋىرىن «самовар» (ساماۋار) ۋە باشقىلار؛ ئالتاي تىلىدا — سېرىپ «серп» (ئوغاق)، سالام «солома» (سامان)، سۇسېك «сусек» (خامان)، سمېتىنە «сметана» (قايماق)، ساكون «закон» (قانۇن)، پۇنت، مىنتا «фунт» (قاداق) ۋە باشقىلار؛ تۇركمەن تىلىدا — بېدرې «ведро» (چىلەك)، پىرىستاۋ «пристав» (ساقچى باشلىغى)، سۇت، سوت «суд» (سوت) ۋە باشقىلار.

رۇسچە سۆزلەر ۋە رۇس تىلى ئارقىلىق كىرگەن خەلقاراچە سۆز-

لەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تۈركى تىللارغا ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى دەۋردە كىرگەن.

مىللى جۇمھۇرىيەتلەر ۋە رايونلار تەرەققىياتىنىڭ بىرىنچى دەۋرى، رۇسچە ۋە خەلقارا سۆزلەرگە قارىتا، تىلنىڭ ساپلىغىنى بۇزماسلىق پىكىر ئېقىمى بىلەن خاراكتىرلىنىدۇ، بۇنداق رۇسچە ۋە خەلقاراچە سۆزلەرنى 1928 ـ يىلغا قەدەر بىر بولسا، سۈنئى ھالدا ئانا تىلىغا تەرجىمە قىلىش، يەنە بىر بولسا، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەرەپچە، پارسچە ئاتالغۇلارنى ئېلىش بىر ئادەتكە ئايلانغان ئىدى. مەسىلەن، قاراقالپاق تىلىدا: ئاۋدارسىپاق «ئىنقىلاپ» (ئۇدۇل تەرجىمىسى: ئاغدۇرماق)، سىلتېۋىشلىك «يوليورۇق» (ئۇدۇل تەرجىمىسى: يۆنىلىش)، شايتان ئاربا «ۋېلىسپىت»، ئوت ئاربا «پاراۋوز، پويېز» ۋاھاكازا.

مىللى جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ كەڭ قانات يايغان سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش دەۋرىدە ئىقتىسات ۋە مەدىنىيەت تەرەققىياتىدىكى غايەت زور ئىلگىرىلەشلەر، دەسلەپتە لاتىن ھەرپلىرى، كېيىن رۇس ھەرپلىرىدىن ئىبارەت يېڭى يېزىققا كۆچۈش، ساۋاتلىقلار نىسبىتىنىڭ ئۆرلىشى، سوۋېت خەلقلىرى ئەدىبىياتىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ۋە تەرەققى قىلىشى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى خەلقلەر تىللىرى لۇغەت تەركىۋىنىڭ تەرەققىياتىدىمۇ زور دەرىجىدە ئىپادىلەندى. بۇرژۇئا مىللەتچىلىك كەيپىياتىدىكى ئۇنسۇرلارنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشىگە قارىماي ھەرقايسى تىللارغا رۇسچە ۋە خەلقارا سۆزلەر سىڭىپ كىرىپ، سۈنئى ھالدا كىرگۈزۈۋېلىنغان ھەمدە ئامىمە تەرىپىدىن ئىگىلەنمىگەن ئەرەپچە ـ پارسچە سۆز ۋە ئاتالغۇلارنى سىقىپ چىقىرىشقا باشلىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى خەلقلەر تىللىرى لۇغەت تەركىۋىنىڭ

ئەرەققىياتى ئۈچۈن پىزىقىنى رۇسچە ھەرپىلەرگە كۆچۈرۈشنىڭ پايدىسى كۆپ بولدى. بۇنىڭ بىلەن، رۇسچە سۆزلەرنىڭ ئېقىپ كىرىشى يەنمۇ ئۇلغايدى. رۇسچە ۋە خەلقاراچە ئاتالغۇلار ئادەت بويىچە رۇسچە ئىملا شەكلى بىلەن ئۆزلىشىشكە باشلىدى. بۇنىڭ رۇس تىلىنى ئاسانراق ئۆزلەشتۈرۈشكىمۇ يارىدىمى كۆپ بولدى.

ئىقتىسات، مەدەنىيەت، پەن ۋە ئەدەبىياتنىڭ ئۈزلۈكسىز يۈكسىلىشى ئىشلەپچىقىرىش ۋە مەدەنىيەتنىڭ ھەممە ساھەلىرىدىكى لېكسىكا ۋە ئاتالغۇلارنىڭ يەنمۇ بېيىشىغا تۈرتكە بولدى. رۇسچە ۋە خەلقاراچە سۆزلەرنىڭ، ئاساسىي جەھەتتىن، ئىجتىمائى ـ سىياسى ۋە پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرىنىڭ كىرىشى يىلدىن يىلغا كۆپىيىپ بارىدى. ھازىر شۇ خىلدىكى ئاتالغۇلارنىڭ نىسبىتى بەزى تىللاردىكى ئەسلىدىن بار بولغان سۆزلەرنىڭ ئاتالغۇلار جۈغلانمىسىدىن ئېشىپ كەتتى.

رۇس تىلى ئارقىلىق كىرگەن سۆز ۋە ئاتالغۇلار سوۋېت خەلقىمىزى تىللىرىدىكى سۆزلەرنىڭ ھەممە ئاساسلىق تارماقلىرىنى، ئاتالغۇلارنىڭ ھەممە مەخسۇس ساھەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ سۆزلەر سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ھەممە تىللارغا ئورتاق بولغان سۆزلەر فوندىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ سۆزلەر فوندى مۇشۇ تىللارنىڭ ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى تەرەققىياتىنىڭ ئورتاق ئىجتىمائى شەرت ـ شارائىتلىرى بىلەن ئىشلەپ چىقىلغان.

سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ھەممە خەلقلەر ئۈچۈن ئورتاق بولغان بۇ سۆزلەر ۋە ئاتالغۇلار فوندىغا سىياسى ـ ئىقتىسات، پەن ـ تېخنىكا ۋە مەدەنىيەت ـ تۇرمۇش ئاتالغۇلىرى كىرىدۇ. مەسىلەن: رېۋولىيۇتسىيە، پرولېتارىيات، رېسپۇبلىكا، پارتىيە، كوممۇنىزم، سوتسىيالىزم، دې-

موكراتىيە، كولخوز، فابرىكا، كومبايىن، تراكتور، فىلوسوفىيە، ماتېماتىكا، خىمىيە، بىئولوگىيە، ئاتوم، ئامپېر، ۋولت، كۇلتۇرا، ژورنال، تىياتىر، مۇزىي، سپورت، تېلېفون، رادىئو ۋاھاكازالار.

رۇس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر تەركىۋىدە شەكىلى ۋە مەنىسى جەھەتتىن خەلقاراچە سۆزلەر بولغانلىرىدىن باشقا يەنە شۇنداق بىر تۈركۈم سۆزلەرمۇ بارکى، بۇ سۆزلەر ئۆز مەنىسى جەھەتتىن رۇسچە ئاتالغۇلارغىلا خاس ۋە ئۇلارنىڭ رۇسچە ئاتالغۇلار بىلەنلا ئورتاقلىغى بار. مەسىلەن: پرومىشلېننوست، گاسۇدارستۋو، ۋۇز، زاۋۇد، ئىسكۇستۋو، تۇور چېستۋو، گۇدوك، ماروژېنويي دېگەندەك سۆزلەر.

رۇس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر خۇددى يېڭى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن ئەسلىدىكى سۆزلەرگە ئوخشاشلا ئۆز مەنىسىنى تارايتالايدۇ ۋە كېڭەيتەلەيدۇ. سېلىشتۇرۇڭ: قاراقالپاق تىلىدا — بولىس (رۇسچە волость دېگەن سۆزدىن) «ۋولوست ئاقساقلىلى» دېگەن مەنىدە، مەمبنت (رۇسچە момент) «ۋاقىت» مەنىسىدە؛ ياقۇت تىلىدا — باكۇئوي (رۇسچە покой) «بىكارچىلىق» دېگەن مەنىدە، بىئەچەر (رۇسچە вечер) «كەچكى ئولتۇرۇش» مەنىسىدە، كۇرۇباي (رۇسچە грубый) «ئۇرۇشقاق» مەنىسىدە ۋاھاكازا.

قىسمەن ھاللاردا رۇسچە سۆزلەر ئۆزلىرىنىڭ رۇس ئەدەبىي تىلىدىكى مەنىسىگە توغرا كەلمەيدىغان مەنىدە ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن: قاراقالپاق تىلىدا — پېرۇوي (رۇسچە первый بىرىنچى) «ئەڭ ياخشى» دېگەن مەنىدە؛ ياقۇت تىلىدا — كىرىلئەس (رۇسچە крыльцо «پىشايۋان») «پەلەمپەي» مەنىسىدە، موھوئوخ (رۇسچە

мешок «تاغار») «يۈز سوم» مەنىسىدە، بىئەتەس (رۇسچە ветошь «ئەسكى ـ تۇسكى نەرسىلەر») «ئەستەر» مەنىسىدە ۋاھاكازا.

گىراماتىكىلىق جەھەتتىن ئېيتقاندا، رۇس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تۇرداش ئىسىملار، ئاز قىسمى سۇپەتلەردىن ئىبارەت. قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئىچىدە، ئاز سانداكىلىرىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، باشقا سۆز تۇركۈملىرى ئۇچرىمايدۇ. ئالايلى ياقۇت تىلىدا رۇس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان بەزى پېئىل شەكىللىرى ئىسىم تەرىقىسىدە ئۆزلەشتۈرۈلگەن. سېلىشتۇرۇڭ: مەھەي (رۇسچە мешай «دەخلى يەتكۈز») «پۇتلىكاشاڭ» مەنىسىدە، بۇدۇئۇس (رۇسچە возись «ئاۋارە بول») «چاپا» مەنىسىدە، كودۇئۇس (رۇسچە годись «ياراملىق بول») «پايدا» مەنىسىدە ۋاھاكازا.

بەزى ھاللاردا رۇس تىلىدىكى مۇستەقىل مەنىگە ئىگە سۆزلەر سۆزبەت ئىتتىپاقىدىكى خەلقلەر تىللىرىدا پەقەت يارەمچىلىك مەنىسىدىلا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: ياقۇت تىلىدا ـ مۇئورا (رۇسچە море «دېڭىز») «ناھايىتى كۆپ» مەنىسىدە: كىھى مۇئورا ئەلبەخ «كىشىلەر ناھايىتى كۆپ»؛ خاتار مۇئورا تۇستە «قار ناھايىتى كۆپ ياغدى» ۋاھاكازا.

ئەمما، قوبۇل قىلىنغان سۆز تومۇرلىرىنىڭ مەنىسىنىڭ گىراماتىكىلىق جەھەتتىكى بىر خىللىغى، يەنى ئاساسەن ئۇلارنىڭ ئىسىم مەنىسى قوبۇل قىلغۇچى تىلدا سۆز ياساش ۋاستىلىرى ئارقىلىق بىتەرەپلىشىدۇ.

تىلدا سۆز ياساش ۋاستىلىرى ئىنتايىن كۆپ بولغانلىقتىن، بىر

مۇنچه قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر «گىرامماتىكىنىڭ باشقۇرۇشىغا» ئۆتۈپ، نۇرغۇنلىغان ياسالما شەكىللەرنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇنداق ياسالما شەكىللەر ئۆزىنىڭ گىرامماتىكىلىق مەنىسىگە ئاساسەن، تۈرلۈك سۆز تۈركۈملىرىگە تەقسىملىنىدۇ. تۈركى تىللاردىكى قوبۇل قىلىنغان سۆز تومۇرلىرىدىن سۆز ياسايدىغان قوشۇمچىلار ئىچىدە ئەڭ ئۇنۇملۇك بولغانلىرى تۆۆەندىكىلەردىن ئىبارەت ئىدى:

1) ئىسىمدىن پېئىل ياسىغۇچى قوشۇمچە ـ لا/ ـ لە قوبۇل قىلىنغان سۆز بىلەن بىرىككەندە پېئىل تومۇرىنىڭ مەنىسى كۈچلۈپ چىقىدۇ. مەسىلەن: قاراقالپاق تىلىدا ــ كولخوز «كولخوز» كولخوزلا «كولخوز ـ چىسىغا ئىش قىلماق»، كولخوزلاس ـ «كوللېكتىپلەشمەك»، كولخوز ـ لاستىر ـ «كوللېكتىپلەشتۇرمەك»، كولخوزلاسۇ «كوللېكتىپلىشىش»، كولخوزلاسۇشى «كوللېكتىپلەشكۈچى»، كولخوزلاسقان «كوللېكتىپلەشكەن» ۋاھاكازا.

2) بارلىق قوشۇمچىسى *li* ـ /*lI*/ ـ رۇس تىلىدىكى سۇپەتكە توغرا كېلىدىغان شەكىلنى ياسايدۇ. مەسىلەن: قاراقالپاق تىلىدا ــ تراكتورلى «تراكتورلىق».

3) بىر نەرسىنىڭ يوقلۇغىنى بىلدۈرىدىغان تۈرغۇن سۆزلەرنىڭ يوقلۇق قوشۇمچىسى *siz* ـ /*sIz*/ ـ . مەسىلەن: قاراقالپاق تىلىدا ــ تراكتورسىز «تراكتورسىز».

4) ھازىرقى زامان تىلىدا نىسپى سۇپەتلەرنى ياسىغۇچى قوشۇمچە ـ لىق/ ـ لىك. مەسىلەن: قاراقالپاق تىلىدا ــ دېموكراتىيالىق «دېموكراتىيلىك»، كولخوزلىق «كولخوزلۇق».

5) ھازىرقى زامان تىلىدا ئوخشىتىش سۇپەتلىرىنى ياسىغۇچى قوشۇمچە ـ داي/ ـ دەي. مەسىلەن: قارالپاق تىلىدا ــ موتورداي

«موتوردەك».

6) ھازىرقى زامان تىلىدا رەۋىش ياسىغۇچى قوشۇمچە-شا/-شە. مەسىلەن: قاراقالپاق تىلىدا — دېموكراتشا «دېموكراتچە».

7) كەسىپ نامىنى بىلدۈرىدىغان تۈرداش ئىسىملارنىڭ ئېنىقلىغۇچىلىق شەكلىنى ياسايدىغان *xi* - /*xI* - قوشۇمچىسى. مەسىلەن: قاراقالپاق تىلىدا — تراكتورشى «تراكتورچى».

ھەرقايسى تىللارنىڭ لۇغىتە تەركىۋىدىكى قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئەسلىدە بار بولغان سۆزلەر بىلەن ئورتاق سۆز ياساش ۋە تۈرلىنىش سىستېمىسىغا ئىگە بولۇپ، گىرامماتىكىلىق سۆز ياساشنىڭ بارلىق تۈركى تىللارغا ئورتاق بولغان ئاساسلىق ئىككى خىل ۋەزىپىدىكى شەكلىنى ھاسىل قىلىدۇ: *a*) ئىسىم خاراكتېرىدىكى سۆزلەر؛ b) سۈپەت خاراكتېرىدىكى شەكىللەر (بۇ شەكىل ئېنىقلىغۇچى ۋە ھالەتنىن ئىبارەت ئىككى خىل ياسىلىشتا ئەملىيلىشىدۇ)، شۇنداقلا، لېكسىكىلىق سۆز ياساشنىڭ بارلىق تۈركى تىللارغا ئورتاق بولغان ئاساسلىق ئىككى خىل لېكسىكىلىق-گىرامماتىكىلىق شەكلى: *a*) پېئىللاشتۇرۇلمىغان، b) پېئىللاشتۇرۇلغان شەكىللەر (مەسىلەن: قاراقالپاق تىلىدا).

پېئىللاشتۇرۇلمىغان شەكىللەر خاراكتېردا بولغانلىرى:

1) ئىسىم: كولخوز، دېموكرات.

2) سۈپەت خاراكتېردا بولغانلىرى: *a*) ئېنىقلىغۇچىلار: كولخوزشى، كولخوزلى، كولخوزسىز، كولخوزلىق، دېموكراتلىق؛ b) ھالەتلەر: كولخوزشا، دېموكراتشا.

پېئىللاشتۇرۇلغان شەكىللەر:

1) ئىسىم خاراكتېردا بولغانلىرى (ھەركەت ناملىرى): كولخوز-

لاسۋ، دېموكراتلاسۋ قاتارلىقلار.

2) سۈپەت خاراكتىرىدا بولغانلىرى: a) ئېنىقلىغۇچىلار (سۈپەتداشلار): كولخوزلاسقان، دېموكراتلاسقان؛ b) ھالەتلەر (رەۋىشداشلار): كولخوزلاسىپ، دېموكراتلاسىپ قاتارلىقلار.

شۇنداق قىلىپ، قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسى تىل سىستېمىسىغا ئورتاق ئاساستا كىرىدۇ ۋە ئەسلىدە بار بولغان سۆزلەر بىلەن ئورتاق بولغان سۆز ياساش ۋە تۈرلىنىش سىستېمىسىغا ئىگە بولىدۇ، يەنى تىل تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرىگە بويسۇنىدۇ.

ئىملا جەھەتتە، رۇس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر قوبۇل قىلىنغان تۈرلۈك دەۋرلەردە تۈرلۈك شەكىللەرنى ئالغان. ئىنقىلاپتىن كېيىنكى دەسلەپكى يىللاردا، رۇس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئادەتتە ئۇلارنىڭ ئاھاڭ شەكلى بويىچە ۋە قوبۇل قىلغۇچى تىلنىڭ فونېتىكىلىق ئىمكانىيەتلىرىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا ئۆزلەشتۈرۈلگەن ئىدى. مەسىلەن، ئالتاي تىلىدىكى بۇرۇن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر: سالكوباي (целковый) «تەڭگە»، ئوستولمو/ ستولمو (столб) «تۈۋرۈك»، پىك (пух) «مامۇق»، بوگروپ (погреб) «گەمە»، ئوستول (стол) «ئۈستەل، شىرە» قاتارلىقلار؛ قاراقالپاق تىلىدا: a) بۇرۇن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر: پورۇم (форма) «شەكىل»، ئىسكىلات (склад) «ئىسكىلات» قاتارلىقلار؛ b) ئەدىبىي تىل تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر: كوللېكتىپ (коллектив) «كوللېكتىپ»، كەمۇينېس (коммунист) «كوممۇنىست»، لەپكۆز (ликбез) «ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش»، باگون (вагон) «ۋاگون»، پېرما (ферма) «فېرما» قاتارلىقلار. تۈركمەن تىلىدا: a) بۇرۇن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر:

ئەپشىگە (окошко) «دېرىزە»، ئاسانسيا (станция) «ئىستانسىيە»، ماگۇن (вагон) «ۋاگون» قاتارلىق؛ b) ئەدىبىي تىل تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر: تېلېپون (телефон) «تېلېفون»، كاپىراتىل (кооператив) «كوپىراتىپ»، ئونىبىرسال (универсал) «ئۇنىۋېرسال» قاتارلىقلار .

پەرقلەندۈرگۈچى ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىلىرى يېتەرلىك بولمىغان تىللاردىكى قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ھەممىدىن كۆپرەك ئۆزگىرىشكە دۇچكەلدى. خاكاس، تۇۋا، ياقۇت تىللىرى ئەنە شۇنداق تىللار جۈملىسىدىندۇر. مەسىلەن، ياقۇت تىلىدىكى رۇس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇڭ: مۆھۆئۆخ (رۇسچە мешок). بۇنىڭدا سۆزنىڭ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلىرى ئاھاڭداشلىق قانۇنىيەتلىرىدىن بىرى بولغان لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش o نىڭ ئەكس تەسىرىدىن كېلىپ چىققان. ئىككىنچى بوغۇمدىكى قوش өө بولسا، ئۇرغۇنىڭ ئىككىنچى بوغۇمغا چۈشىدىغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ. ھ<ش نىڭ ئالماشقانلىغى شۇ چاغدىكى ياقۇت تىلىدا «ش» ئۈزۈك تاۋۇشىنىڭ بولمىغانلىغىدىن كېلىپ چىققان. ئۇ چاغلاردا «ش» ئورنىغا ئادەتتە «س» ئالمىشاتتى، لېكىن ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەندە فونېتىكىلىق قائىدىلەرگە ئاساسەن «ھ»گە ئۆزگىرىدۇ. شۇڭا، رۇسچە мешок دىگەن سۆز ياقۇت تىلىدا «مۆھۆئۆخ» بولۇپ قالغان. رۇسچە грубый دىگەن سۆزنىڭ kurubay ياكى hurubay بولۇپ قېلىشىنى فونېتىكا جەھەتتىن مۇنداق چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ: a) ياقۇت تىلىدا سۆز بېشىدا جاراڭلىق g تاۋۇشى بولمايدۇ؛ b) باش بوغۇمدا гр گە ئوخشاش

ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش قاتار كەلمەيدۇ ۋە بۇ گۇرۇپپا (rp) سوزۇق تاۋۇش بىلەن بۆلۈنگەن ku ياكى hu بوغۇمىغا ئالمىشىدۇ؛ c) سوزۇلما سوزۇقنىڭ كېلىشى ئۇرغۇنى ئىپادىلەيدۇ ۋاھاكازا.

رۇسچە سۆزلەر بارا-بارا يەنىمۇ كەڭ دائىرىدە قوبۇل قىلىنىشقا باشلىدى ۋە ئۆتمۈشتە يېزىغى بولمىغان خەلقلەرنىڭ يېزىق ئەنئەنە-لىرى زور دەرىجىدە مۇستەھكەملەندى. مىللى تىللارغا كۆپلىگەن يېڭى سۆز ۋە ئاتالغۇلارنىڭ كىرىشى بىلەن يېڭى تاۋۇشلارمۇ ئۆزلە-شىشكە باشلىدى. رۇس تىلىنىڭ ئەھمىيىتى ئۆسۈپ، سوۋېت ئىتتىپاق-دىكى بارلىق خەلقلەرنىڭ ئىككىنچى ئانا تىلى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ نەتىجىسىدە مىللى تىللاردىكى قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئىملاسى رۇس تىلىنىڭ ئىملا قائىدىلىرىگە يېقىنلاشتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئىملاسىدا، بولۇپمۇ سۆز تومۇرلىرى بىلەن قوشۇمچىلارنىڭ چېكىنى بەلگىلەش جەھەتتە، شۇنداقلا سۆز ياساش ۋاسىتىلىرى جەھەتتە مۇئەييەن مىللى تىلنىڭ ئىچكى تەرەق-قىيات قانۇنىيەتلىرى ۋە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىگىمۇ ئەھمە-يەت بېرىلدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋى مابەينىدە سوۋېت خەلقلىرىنىڭ تىللىرى ئۆزىنىڭ لۇغەت تەركىۋىنى بېيىتىش بىلەنلا قالماي، ئاساسلىق لۇغەت فوندىنىمۇ مەلۇم دەرىجىدە كېڭەيتتى. لېكسىكىنىڭ مىسلىسىز بېيىشىغا ئەگىشىپ، لۇغەت تەركىۋىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ ئورۇن ئالمىشىشى كېلىپ چىقتى. ئايرىم ھاللاردا بۇ تىللارنىڭ گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى، لېكىن ماھىيەت-لىك مەسىلىلەردە گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشنىڭ ئۆز تۈزۈلمىسى ساقلاپ قېلىندى. شۇنداقلا، بەلگىلىك فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرمۇ كۆرۈلدى.

لۇغەت تەركىۋىنىڭ بېيىشى ۋە رۇس تىلىدىن نۇرغۇن سۆزلەرنىڭ قوبۇل قىلىنىشىغا ئەگىشىپ، تۈركى تىللارنىڭ فونېتىكا سىستېمىسىغا يېڭى سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلار قوشۇلدى. ئالايلى، قازاق، قاراقالپاق، نوغاي تىللىرىنىڭ تاۋۇش تۈزۈلمىسىدە رۇس تىلىدىكى تولۇق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان i ۋە u تار سوزۇق تاۋۇشلىرى يوق ئىدى. كېيىن، بۇ تىللار رۇس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بىلەن بىرلىكتە شۇ تاۋۇشلارنىمۇ ئۆزلەشتۈردى. تاتار ۋە باشقىرت تىللىرى رۇس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بىلەن بىرلىكتە، بۇرۇن ئۆزلىرىنىڭ فونېتىكا سىستېمىسىدا بولمىغان e ۋە o سوزۇق تاۋۇشلىرىنى ئۆزلەشتۈردى.

ئۈزۈك تاۋۇشلار تەركىۋىدە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك ئۆزگىرىش بولدى. تۈركى ئەدىبىي تىللارنىڭ كۆپ قىسمى ئۆزلىرىدە بولمىغان f، xx(щ)، c، w ئۈزۈك تاۋۇشلىرىنى ئۆزلەشتۈردى. قازاق، قاراقالپاق تىللىرى ۋە يەنە بەزى باشقا تۈركى تىللار بۇ ئۈزۈك تاۋۇشلاردىن سىرت، يەنە ئۆزلىرىدە بولمىغان q ئۈزۈك تاۋۇشنىمۇ قوبۇل قىلدى. خاكاس تىلى f، w، c، xx، x، z لارنى، ياقۇت تىلى f، w، c، xx، x، z، z لارنى قوبۇل قىلدى.

ھازىرقى تۈركى تىللاردىكى تاۋۇش تەركىۋىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن، شۇ تىللارغا خاس فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلەرمۇ تەدرىجى ھالدا ئۆزگەرمەكتە. سۆزنىڭ ئىزچىل ئاھاڭداشلىغىنى ساقلاپ قالغان تىللار قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرگەكەلگەندە بۇنداق ئاھاڭداشلىقتىن ئايرىلىدۇ. بەزى تىللاردا، مەسىلەن، قىرغىز تىلىدا قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىكى ئالدىنقى ۋە ئاخىرقى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزىگە يانداش سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلارغا تەسىر كۆرسىتىشى

بىر بوغۇم دائىردىسىدە چەكلىنىدۇ. قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىملاتسىيە قانۇنىيەتلىرى ۋە باشقا قانۇنىيەتلەردىمۇ ئۆزگىرىش بولدى. تۈركى تىللارنىڭ بوغۇم سىستېمىسى ئالتە خىل بوغۇم تۈرى بىلەنلا چەكلىنەتتى (-a، -ba، -bab، -barb، -arb). كېيىن يېڭىچە بوغۇم تۈرلىرى: -bra، -brab، -brarb، قاتارلىقلار بارلىقا كەلدى. قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ بوغۇم تۈزۈلمىسى ۋە فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى نەپەسلىك ئۇرغۇنىڭ چۈشۈش ئورنىنىمۇ ئۆزگەرتتى. ئىلگىرى ئۇرغۇنىڭ ئورنى قاتتىق چەكلەنگەن بولسا، ئەمدى ھازىرقى زامان تىللىرىدىكى قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردە نەپەسلىك ئۇرغۇ ھەرىكەتچان خاراكتېرغا ئىگە بولدى.

سوۋېت خەلقلىرىنىڭ ھازىرقى زامان تىللىرى ئۆز لۇغەت تەركىۋىدە زور ئۆزگىرىش ياسىغان ئەدەبىي تىللار سۇپىتىدە تەرەققىي قىلىپ ۋە تاكامۇللىشىپ، تەبىئى ھالدا ئۆزلىرىنىڭ گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنى مۇكەممەللەشتۈردى، سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىش قائىدىلىرىنى مۇقىملاشتۇردى ۋە ئۆز سىنتاكسىسىنى بېيىتىش جەھەتتە ئۆزىنىڭ ئىچكى ئىمكانىيەتلىرىنى جارى قىلدۇردى.

ھازىرقى تۈركى تىللاردا سۇپەتلەرنىڭ تولۇق مۇستەقىل سۆز تۈركۈمى بولۇپ بۆلۈنۈپ چىقىشى ۋە راۋاجلىنىشى گەۋدىلىك بولماقتا. سۇپەتلەر تېخى يېقىنقى ۋاقىتلارغىچە رەۋىشلەر بىلەن ئىسىملاردىن ناھايىتى ئاز پەرقلەندۈرۈلەتتى. ھازىرقى زامان تىللىرىدا سۇپەتلەر سۆز تۈركۈملىرى سىستېمىسىدىن مۇستەقىل ئورۇن ئالدى ۋە ئۆزىنىڭ سۆز ياساش سىستېمىسىنى تەرەققىي قىلدۇردى. ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچىلار: -li/-lI- (ۋاريانتلىرى

بىلەن)؛ -لىق/-لىك (ۋارىيانتلىرى بىلەن)، -sīz/-siz، -غى/-گى ۋە يەنە بەزى قوشۇمچىلار ئىلگىرى باشقىچەرەك مەنىنى بىلدۈرەتتى. ھازىر بۇلار سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ مەنىسىنىمۇ بىلدۈرىدىغان بولدى. بەزى تىللار، مەسىلەن، ئالتاي، خاكاس تىللىرى رۇس تىلىدىكى سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوبۇل قىلدى ھەمدە بۇ قوشۇمچىلارنىڭ گىراماتىكىلىق سىيغا ۋە سانغا قارىتا بىتەرەپ بولغان بىرلا شەكلىنى ئۆزلەشتۈردى: ئالتاي تىلىدا ئەرچە سىيغىنى ئىپادىلەيدىغان شەكىل «-نىي»، «-سكىي» ئايالچە سىيغىدا كېلىدىغان ئېنىقلىغۇچىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ (مەسىلەن: سوتىسئالىنىي نائۇكالار «ئىجتىمائى پەنلەر»، كوممۇنىستىچېسكىي پارتىيا «كوممۇنىستىك پارتىيە»...)؛ خاكاس تىلىدا «-ناي»، «-سكاي»دىن ئىبارەت ئالاھىدە بىر خىل شەكىل بولۇپ، بۇمۇ سىيغا ۋە سانغا قارىتا بىتەرەپ (مەسىلەن: ئازسكىزسكاي رايون «ئازسكىز رايونى»، ۋېرخوۋناي سوۋېت «ئالى سوۋېت»...).

قوشما جۈملە قۇرۇلمىلىرىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا ئەگىشىپ، تۈرلۈك ياردەمچى سۆزلەرنىڭ، جۈملىدىن بۇرۇن ئاز بولغان باغلىغۇچىلارنىڭ سانى كۆپەيدى. جۈملىدىكى سۆزلەرنىڭ تەرتىۋىدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى. بۇنداق ھادىسە بولۇپمۇ ئېغىز تىلىدا كۆپ ئۇچرايدۇ. ئايرىم كونكىرىت ئەھۋاللاردا بەزى پېئىللارنىڭ كېلىشلەرنى باشقۇرۇشى بەنىمۇ كۆپ تەرەپلىمىلىككە ئىگە بولدى. ئالايلى، ھازىرقى تۈركى تىللاردا «مىن-» (مىنمەك) دىگەن پېئىل بېرىش كېلىش ۋە چۈشۈم كېلىشلەرنى، «پايدالان-» (پايدىلانماق) دىگەن پېئىل چىقىش كېلىش ۋە چۈشۈم كېلىشلەرنى باشقۇرالايدىغان بولدى.

بەزى جۇملە قۇرۇلمىلىرىنىڭ گىرامماتىكىلىق باغلىنىشلىرى تەدرىجى هالدا ئۆز تۈسىنى ئۆزگەرتمەكتە. مەسىلەن، قاراقالپاق ۋە بەزى باشقا تىللارنىڭ مۇنۇ قۇرۇلمىلىرىدىكى لوگىكىلىق سۇبېكت شەكىللىرىنىڭ ئۆزگىرىشى: بۇرۇنقى "بىزدىڭ ئاۋىلغا بارىيمىز كېرەك" دېگەن شەكىل كېيىن "بىز ئاۋىلغا بارىيمىز كېرەك" بولۇپ ئۆزگەردى.

سوۋېت خەلقلىرىنىڭ تىللىرى ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى دەۋردە زور تەرەققىيات مۇساپىسىنى بېسىپ ئۆتتى (بۇلارنىڭ بەزىلىرى بىرلىككە كەلمىگەن قەبىلە گۇرۇپپىلىرى تىللىرىدىن سوتسىيالىستىك مىللەتلەر تىللىرىغا تەرەققى قىلدى). باشقىچە شارائىتلاردا بەك ئۇزۇن بولىدىغان بۇ مۇساپە ئىنتايىن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە بېسىپ ئۆتۈلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تەبىئى هالدا بۇ تىللارنىڭ لۇغەت تەركىۋى بېيىدى، گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى مۇكەممەللەشتى ۋە سىلىقلاشتى. لېكىن، بۇ ئۆزگىرىشلەر ئەسىرلەر داۋامىدا شەكىللەنگەن تىل ئاساسىغا قىلچىمۇ تەسىر يەتكۈزمىدى.

سوتسىيالىستىك مىللەتلەرنىڭ تەرەققىي قىلىش ۋە شەكىللىنىش دەۋرىدىكى سوۋېت خەلقلىرى تىللىرىنىڭ تەرەققى قىلىشى، مۇكەممەللەشتى ۋە بېيىشى ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن ئىلگىرىكى ئەدەبىي تىللارنىڭ ئاشۇنداق شەكىللىنىش جەريانلىرىغا تۇپتىن ئوخشىمايدۇ.

سوۋېت خەلقلىرىنىڭ شەكىلى مىللى، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك بولغان مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى، مەكتەپلەرنىڭ كۆپەيىشى، مىللى تېياتىرلار ۋە باشقا مەدەنىيەت ئورۇنلىرىنىڭ تەشكىللىنىشى، ئەدەبىي

ياتنىڭ مىسلىسز يۈكسىلىشى، دەرسلىكلەرنىڭ تۈزۈلۈشى، پەننىي ۋە ئىجتىمائى ـ سىياسى ئەسەرلەرنىڭ تەرجىمە قىلىنىشى ـ مانا شۇلارنىڭ ھەممىسى ئەدەبىي تىللارنىڭ تەشكىللىك، پىلانلىق ئىشلەپ چىقىلىش زۆرۈرىيىتىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئەدەبىي تىللارنى بۇنداق ئىشلەپ چىقىش مەسلىسى ئىلمىي ئاساستا، ھەر بىر كونكىرىت تىلنىڭ ئىچكى تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى تۈتقا قىلىپ، ئىنچىكىلەپ تەتقىق قىلىشقا تايىنىدۇ.

ئەدەبىي تىللار مەسىلىلىرىنى پىلانلىق ۋە تەشكىللىك ئىشلەپ چىقىش، ئاساسىي جەھەتتىن، يېڭىدىن راۋاجلىنىۋاتقان ئەدەبىي تىللارنى قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ ئەملىي مەسىلىلىرىگە، بۇ تىللارنىڭ دىالېكت ئاساسى ۋە گىرامماتىكىلىق قائىدىلىرىنى بەلگىلەشكە، يېزىق ۋە ئىملانى مۇكەممەللەشتۈرۈشكە، زۆرۈر بولغان نۇرغۇنلىغان يېڭى ئاتالغۇلارنى تەرتىپكە سېلىشتەك ئىشلارغا بېرىپ تاقىلىدۇ.

مىللى ئەدەبىي تىللارنى قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ مۇھىم مەسىلىلىرىدىن بىرى تىلنىڭ دىيالېكت ئاساسىنى توغرا تاللاش مەسىلىسىدىن ئىبارەت. تاللانغان دىيالېكتنىڭ گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ۋە لۇغەت فوندى تەرەققى قىلىۋاتقان مىللى ئەدەبىي تىلنىڭ ئاساسى بولۇشى كېرەك.

مىللى جۇمھۇرىيەتلەر ۋە رايونلار بۇ مەسىلىنى ئاساسىي جەھەتتىن توغرا بىر تەرەپ قىلىدى. لېكىن بەزى ھاللاردا بۇ جەھەتتە چىقىرىلغان يەكۈنلەر توغرا بولمىدى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ بۇ مەسىلىنىڭ ئەملىيەتتىكى ئىشلىنىشىمۇ توغرا بولمىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى خەلقلەر تىللىرىدىن يېزىققا ۋە ئۆز ئەدەبىي تىلىنى تەرەققى قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە تۇنجى قېتىم

ئىگە بولغانلىرىدىن بەزىلىرىنىڭ دىيالېكىتلىرى ئىنتايىن خىلمۇ-خىل بولسىمۇ، يەنىلا پۈتكۈل ئومۇمى خەلق تىلىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى ئەڭ تولۇق ئەكس ئەتتۇرىدىغان بىر دىيالېكىتنى ئاساس قىلىدۇ. لېكىن بەزى تىللار تارىخىي سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن ئالاھىدە بىر خىل تەرەققىيات تۈسىنى ئالغان بولۇپ، ئىككى ياكى بىرنەچچە دىيالېكىتنى ئاساس قىلغان. مەسىلەن: ھازىرقى زامان ئەدىبىي تىللىرىدىن كومى-زىرەن. كومى-پېرمياتس، ئەرزە، موكشا موردوۋا ياكى تاغلىق ۋە يايلاق مارى تىللىرى ئەنە شۇ خىلدىكى تىللاردۇر. بۇ تىللار ھازىرغا قەدەر بىر بىرىدىن ئايرىلغان ھالدا تەرەققى قىلماقتا. شۇڭا، ئۇلارنىڭ بىرلىككە كەلگەن مىللى ئەدىبىي تىللىرى يوق. تۈركى تىللاردىن چۇۋاش تىلىمۇ تېخى يېقىنقى بىر ۋاقىتلارغىچە خۇددى شۇنداق ئەھۋالدا ئىدى. بۇ تىلنىڭ دىيالېكىتلىرى ئۆتكەن ئەسىردىلا مۇنۇ ئىككى دىيالېكىت ياكى شىۋىنى ئاساس قىلىپ بىرلەشكەن ئىدى، بۇلار: ئاناترى ياكى تۆۋەنكى شىۋە ۋە ۋىرىيال ياكى ئۈستۈنكى شىۋە. ھازىر بۇ شىۋىلەر بىرلىككە كەلگەن مىللى ئەدىبىي تىل بىلەن بىرلەشتۈرۈلدى. بۇ مىللى ئەدىبىي تىل تۆۋەنكى شىۋىنى ئاساس قىلىپ، يەنە بىر دىيالېكىتنىڭمۇ سۆز بايلىغىدىن پايدىلانغان.

ئايرىم تۈركى تىللاردا (ئۆزبەك، تۈركمەن تىللىرى ۋە يەنە بەزى تىللار) ئەدىبىي تىل ۋە ئېغىز تىلى قائىدىلىرى ھازىرغا قەدەر بىر-بىرىدىن مەلۇم دەرىجىدە ئايرىلىپ تۇرماقتا. بۇ تىللارنىڭ دىيالېكىت ئاساسى ئېنىق ئەمەس. ئالايلى، ھازىرقى زامان ئۆزبەك ئەدىبىي تىلى ئاھاڭداشلىغى بولمىغان شەھەر گوۋورلىرىنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئومۇمى خەلق تىلىنىڭ بىرمۇنچە دىيالېكىت-

لىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. ئەدەبىي تىلنىڭ مۇنداق ئايرىمچىلىغىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان يەنە بىر سەۋەپ شۇكى، بۇ تىلغا يات ۋە خەلققە چۈشىنىكسىز بولغان نۇرغۇنلىغان ئەرەپچە ـ پارسچە ۋە قەدىمقى ئۆزبەكچە لېكسىكىلىق ئېلېمېنتلار ئارىلىشىپ كەتكەن. ئۆزبەك ئەدەبىي تىلى بىلەن يەرلىك دىيالېكتلار ۋە سىنىپىي ژارگونلارنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىنىڭ تولۇق ھەل قىلىنمىغانلىغىنى شۇنىڭدىنمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ھازىرقى شائىر ۋە يازغۇچىلار بىرمۇنچە ھاللاردا ئۆز ئەسەرلىرىنى قىسقىچە ئىزاھ سۆزلۈكلىرى بىلەن تەمىنلەپ، ئەدەبىي تىلدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ مەنىسىنى چۈشەندۈرىدۇ.

بۇنداق ئەھۋاللار تاتار ۋە تۈركمەن تىللىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. بۇ بىر قىسىم يازغۇچىلارنىڭ قەدىمقى ئەدەبىيات ئۈلگىلىرىگە بولغان ئەقىدىچىلىگىدىن كېلىپ چىققان.

تۈركى تىللار ئىچىدە دىيالېكتىلىق ئالاھىدىلىكلىرى ئانچە ئىپادىلەنمەيدىغان تىللارمۇ بار. بۇنىڭغا قازاق تىلى مىسال بولالايدۇ. قازاق تىلى گوۋورلىرىنىڭ فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسى، لېكسىكىسى ۋە گىراممىاتىكىسى گەرچە ئۆز ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە بولسىمۇ، كەسكىن پەرقلەنمەيدۇ. بەزى قازاق تىلشۇناسلىرى قازاق تىلىنىڭ مۇشۇنداق يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسلىنىپ، قازاقچە گوۋورلارنى تۈرگە ئايرىشقا ھەركەت قىلغان ئىدى. بۇنداق تۈرگە ئايرىش ئىشى قازاق خەلقىنىڭ ئۆتمۈشتىكى ئۇچ جۈزگە، چوڭ، ئوتتۇرا ۋە كىچىك جۈزلەرگە (ئوردىلارغا) بۆلۈنۈش ئەھۋالىغا تايانغان. ھالبۇكى، قازاق تىلىنىڭ پاكىتلىرى قازاقچە گوۋورلارنىڭ مۇنداق ئۈچ جۈزگە بۆلۈنگەن دىيالېكت ئىىخىمىسىغا دەلىل بولالمايدۇ. ھەر ھالدا، قازاق

تىلدا دىيالېكتتلارنىڭ بار-يوقلۇغىنى، يەنى يەرلىك فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق، گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بولۇشى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان ۋە مۇئەييەن سىستېمىنى تەشكىل قىلىپ، بەلگىلىك تېرىتورىيىگە تارقالغان دىيالېكتلارنىڭ بار-يوقلۇغى مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن، مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارنى تەل قىلىش لازىم. بۇ ماتېرىياللار ئۆزبەك، قىرغىز، تۈركمەن ۋە باشقىلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردىكى قازاق تىلىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرى زادى دىيالېكت ياكى گوۋۇرداىن بىشارەت بېرىدىغان فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق، گىراماتىكىلىق ئالامەتلەرنىڭ مۇئەييەن سىستېمىسىنى تەشكىل قىلامدۇ ياكى چېگرا بويىدىكى كىچىك تېرىتورىيىلەرنىڭ ئۇششاق ئۆتكۈنچى ھادىسىلىرى بولامدۇ، دېگەن مەسىلىگە جاۋاپ تېپىشقا ئىمكان بېرىدۇ.

ئەدەبىي تىللارنىڭ قەدىمقى ئەنئەنىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قائىدىلىرىنى بەلگىلەشتە، تارىختىن قېلىپ قالغان كونا سىنىپىي ژارگونلارنىڭ ئەدەبىي تىلغا كىرىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ۋە بۇرژۇئا مىللەتچىلىرىنىڭ ئۇمۇمى خەلق ئېغىز تىلغا يات قائىدىلەرنى تېڭىشقا ئۇرۇنغان ھەرىكەتلىرىگە قارشى كۈرەش قىلىش كېرەك. بۇنداق خاھىشلار بىر بولسا، قاراقالپاق تىلىدىكى ئاۋازداش «ئىنقىلاپ» (ئۇدۇل مەنىسى: «ئاغدۇرماق») دېگەندەك قۇرۇلمىلاردا، يەنە بىر بولسا، ئەرەپچە-پارسچە سۆزلەرنى كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىشتە ئىپادىلىنىدۇ. كېيىنچە، لاتىن يېزىغى قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن بۇرژۇئا مىللەتچى ئۇنسۇرلار ئۇمۇمى خەلق ئېغىز تىلغا ئۆزلۇكىدىن سىڭىپ كىرىۋاتقان رۇسچە ئاتالغۇلار ۋە رۇس

تىلى ئارقىلىق كەلگەن خەلقاراچە ئاتالغۇلارنى «چەكلەش» ھەم «ياۋروپاچە تۇس ئالغان» شەكىللەرنى قوبۇل قىلىشقا قارشى تۇرۇش كويىدا بولدى. «ياۋروپاچە» شەكىللەر دەپ ئاتالغىنى تاتار تىلىدىكى ۋە بەزى باشقا تىللاردىكى سوتسيالىستىك، پوپۇلىار «ئامماباپ» دېگەندەك سۆزلەردىن ئىبارەت.

ئەدەبىي تىل قائىدىلىرىنى بەلگىلەشتە ئەدەبىي تىل بىلەن ئومۇمى خەلق ئېغىز تىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوڭ بوشلۇق قالدۇرۇشقا بولمايدۇ. ئۆز تىلىنىڭ ۋاستىلىرى بىلەن سۆز ياساش ئىمكانىيەتلىرى بولغان شارائىتتا يېڭى سۆزلەرنى قوبۇل قىلىشقا ئارتۇقچە بېرىلىپ كېتىشتىن ساقلىنىش لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مىللى تىللارنىڭ ئالدىغا سۇنئى توسۇقلارنى پەيدا قىلىپ، ئومۇمى خەلق ئېغىز تىلىدا كەڭ ئىستىمال قىلىنىدىغان رۇسچە سۆزلەرنىڭ ۋە مەكتەپلەردە رۇس تىلىنى ئوقۇنىش بىلەن ئۆزلىشىۋاتقان كەسىپي ئاتالغۇلارنىڭ يازما ئەدەبىي تىلغا كىرىشىنى چەكلەشكىمۇ بولمايدۇ.

رۇس تىلى سوۋېت خەلقلىرىنىڭ ئالاقە ۋاستىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇ جەھەتتە ئالاھىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. رۇس تىلى دۇنيادىكى ئەڭ يىرىك ۋە ئەڭ تەرەققىي قىلغان تىللارنىڭ بىرى بولۇپ، سوۋېت خەلقلىرىنىڭ رۇس مەدەنىيىتىگە قوشۇلۇش ۋاستىسى تەرىقىسىدە مۇھىم رول ئويناندى ۋە ھېلىمۇ شۇنداق رول ئويناماقتا. شۇڭا، سوۋېت خەلقلىرى تەبىئى ھالدا رۇس تىلىنى ئوقۇنىشكە ۋە ئۆزلەشتۈرۈشكە، شۇنىڭ بىلەن، ئۆز ئانا تىللىرىنىڭ سۆزلىرىنى بېيىتىش ئۈچۈن رۇس تىلىنىڭ سۆز ۋاستىلىرىنى قوبۇل قىلىشقا ئىنتىلىدۇ.

سوۋېت خەلقلىرى تىللىرىنىڭ بۈيۈك رۇس تىلى بىلەن بولغان

بۇنداق يېقىنلىشىشى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بارلىق خەلقلەرنىڭ شەكلى مىللى، مەزمۇنى سوتسىيالىستىك مەدىنىيەتلىرىنىڭ يېقىنلىشىۋاتقانلىغىنى ۋە بارلىق خەلقلەرنىڭ بۈيۈك رۇس خەلقى ئەتراپىغا ئۇيۇشىۋاتقانلىغىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان روشەن ئالامەتلەرنىڭ بىرىدۇر.

سوۋېت خەلقلىرى مىللى ئەدىبىي تىللىرىنىڭ قائىدىلىرىنى ئىشلەپ چىقىشتا تۆۋەندىكىدەك ئاساسىي نىزاملارغا ئەمەل قىلىش كېرەك.

سوۋېت خەلقلىرىنىڭ ھەرقايسى مىللى ئەدىبىي تىللىرى پۈتۈن تىلنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئومۇمى قانۇنىيەتلەرنى ئەڭ تولۇق ئەكس ئەتتۇرىدىغان، ئاساسلىق لۇغەت فوندى، لۇغەت تەركىۋى ۋە گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى جەھەتتە ئەڭ باي بولغان ئاممىباپ دىيالېكىتقا تايىنىشى لازىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەدىبىي تىل ئومۇمى خەلق تىلىدىن ئايرىلىپ قالماسلىغى، باشقا دىيالېكىت ۋە گوۋورلاردا سۆزلەشكۈچىلەرگە چۈشىنىكسىز بولۇپ قالماسلىغى لازىم. ئەدىبىي تىل سىنىپي ژارگونلار، قەدىمقى يېزىقتىكى (كىتاۋىي) تىللاردىن، شۇنداقلا خەلققە چۈشىنىكسىز بولغان، سۈنئى ھالدا قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىن (كۆپلىگەن ئەرەپچە-پارسچە سۆز ۋە ئاتالغۇلار، «ياۋروپالاشقان» ياسالما سۆز شەكىللىرى قاتارلىقلاردىن) تازىلىنىشى كېرەك.

بۇندىن كېيىنكى، سوۋېت خەلقلىرى ئەدىبىي تىللىرىنى قائىدىگە سېلىش ئىشىدىكى بىر مۇھىم مەسىلە ئىجتىمائى-سىياسى ۋە پەن-تېخنىكا ئاتالغۇلىرىنى ئىشلەپ چىقىشنىڭ توغرا، ئىلمىي پىرىنسىپلىرىنى بەلگىلەشتىن ئىبارەت. مەلۇمكى، تىللارنىڭ تەرەققىياتى ۋە

بېيىشى ئەڭ ئاۋال يېڭى سۆزلەر بىلەن تونۇقلىنىشتا ئىپادىلىنىدۇ. بۇنداق تونۇقلىنىش خۇددى ئەدەبىي تىللارنى قائىدىگە سېلىشنىڭ باشقا جەريانلىرىغا ئوخشاشلا تەرتىپكە سېلىنىشى لازىم. ھەر بىر كونكرېت تىلغا نىسبەتەن ئاتالغۇلارنى تەرتىپكە سېلىش پىرىنسىپلىرى ئايرىم ئىشلىنىشى كېرەك، لېكىن بۇ جەھەتتە يەنە بەزى ئورتاقلىقلار بولۇشىمۇ مۇمكىن.

ئاتالغۇ مەنبەلىرىنى بەلگىلەش ۋە ئۇلاردىن توغرا پايدىلىنىشنى سۈپەت ئىنتىپاقىدىكى بارلىق خەلقلەر تىللىرى ئۈچۈن ئاتالغۇلارنى ئىشلەپ چىقىش ۋە قائىدىگە سېلىشتىكى تۈپ مەسىلىلەرنىڭ بىرى دېيىشكە بولىدۇ. ئاتالغۇلارنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى، ئالدى بىلەن، كونكرېت تىللارنىڭ پۈتۈن لۇغەت تەركىۋى ۋە ئۇلارنىڭ دىيالېكتلىرىدىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك. تىلنىڭ لۇغەت تەركىۋى لېكسىكىلىق باغلىنىشلارنىڭ مۇرەككەپ سېمانتىكىلىق سىستېمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ ھەمدە ھەر بىر يېڭى ئۇقۇم ئۆزىنىڭ بىر ئاساسلىق بەلگىسى ئارقىلىق باشقا ئۇقۇملار بىلەن يېقىنلىشىپ، ئۆزىنىڭ سۆز شەكلىنىڭ ئىپادىسىنى تاپىدۇ. لۇغەت تەركىۋىنىڭ بېيىشى، شۇنداقلا ئۆزگە تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ھېسابىغا بولىدۇ. سوۋېت خەلقلىرىنىڭ تىللىرى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى پۈتۈن بىر دەۋر جەريانىدا رۇس تىلىنىڭ باي ئاتالغۇلىرىنى ئىشلەتتى ۋە ئىشلەتمەكتە ھەمدە رۇس تىلى ئارقىلىق خەلقارا ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلدى.

بۇ ئەنئەنە بۇندىن كېيىنمۇ داۋاملىشىشى كېرەك. ئاتالغۇلارنى تونۇقلاشنىڭ يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن ھەر ئىككى ۋاستىسىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش زۆرۈر. لېكىن، ھەر بىر كونكرېت تىلنىڭ ئۆز ۋاستىلىرىغا

ۋە ئاتالغۇ قوبۇل قىلىشنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى بولغان رۇس تىلىغا نسبەتەن، ئوخشاشلا، بەلگىلىك چەك قويۇلۇشى كېرەك. سوۋېت خەلقلىرى تىللىرىدا ئۆزىنىڭ سۆز ياساش ۋاستىلىرى بىلەن يېڭى ئاتالغۇ ياساش ئىمكانىيىتى بولغان شارائىتتا ئاتالغۇلار تەركىۋىگە سىرتتىن قوبۇل قىلىنىدىغان سۆزلەرنى ئارتۇقچە سىڭداپ كىرگۈزۈشكە بولمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، خەلق ئاممىسىغا رۇسچە شەكىلى بىلەن چۈشىنىشلىك بولغان ئاتالغۇلارنى سۈنئى ھالدا ئۆز ئانا تىلىغا تەرجىمە قىلىش خاھىشلىرىغا قارشى قەتئى كۈرەش قىلىش كېرەك.

مىللى ئەدەبىي تىلىلارنىڭ دەسلەپكى تەرەققىيات باسقۇچىدا قوبۇل قىلىنغان ھەمدە ئومۇمىي خەلق ئېغىز تىلىغا چۈشىنىكسىز ۋە يات بولغان ئەرەپچە-پارسچە سۆز-ئاتالغۇلارغا كەلسەك، بۇنداق سۆز ۋە ئاتالغۇلارنى قوللىنىشنى ئەقىلغە مۇۋاپىق دەپ ئېتىراپ قىلىشقا بولمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن، كونكرېت تىلىلارنىڭ لۇغەت تەركىۋىدە ھەم ئاساسلىق لۇغەت فوندىنىڭ ئورگانىنىڭ قىسمىغا ئايلىنىپ كەتكەن ئەرەپچە-پارسچە سۆزلەرنى ھەرقايسى تىللاردىن تازىلاپ چىقىرىشقا ئارتۇقچە بېرىلىپ كەتمەسلىك لازىم.

سوۋېت خەلقلىرىنىڭ ھازىرقى زامان تىللىرىنىڭ ئاتالغۇلىرىنى ئىشلەپچىقىشتىكى ئاساسلىق پىرىنسىپلار ئەنە شۇلاردىن ئىبارەت. بۇ پىرىنسىپلار ھازىر كۆپچىلىك جۇمھۇرىيەت ۋە رايونلاردا ئاساسىي جەھەتتىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلماقتا.

ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋى بىلەن قەد كۆتەرگەن سوۋېت خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيىتى ساھەسىدىكى مۇھىم ئۇتۇقلىرىدىن بىرى بۇ خەلقلەر تىللىرىنىڭ رۇس ھەرپلىرى ئاساسىدىكى ئېلىپبە

ۋە يېزىقلىرىنىڭ ئىشلەپ چىقىلىشىدىن ئىبارەت بولدى.

بەزى خەلقلەر ئىشلەتكەن ئەرەپ يېزىغى ۋە كېيىنكى ۋاقىتتا ئىشلىتىلگەن لاتىن يېزىغى روسىيەدىكى ئۆتمۈشتە ئارقىدا قالغان خەلقلەرنىڭ مىللى تىللىرىنىڭ تەرەققىياتىنى تولۇق تەمىن ئېتەلمىدى.

كۆپچىلىك تىللارنىڭ رۇس يېزىغىغا كۆچۈشى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ھەممە تىللارنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تۈرتكە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سوۋېت ئىتتىپاقى مىللەتلىرىنىڭ رۇس تىلى ۋە مەدەنىيىتىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆزلەشتۈرۈشىگە زور ياردەم كۆرسەتتى. شۇنىڭ بىلەن، ئانا تىلى ۋە رۇس تىلىدىن ئىبارەت ئىككى تىلدا ساۋاتلىق بولۇشنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئومۇمى ئاساسىنى يارىتتى.

كۆپچىلىك مىللى جۇمھۇرىيەت ۋە رايونلار رۇس ھەرپلىرى ئاساسىدا ئېلىپبە ۋە يېزىق تۈزۈش ئىشنى ئۆزئارا تەجرىبە ئالماشتۇرۇش، يەرلىك ۋە مەركىزىي پەن تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ يوليورۇقلىرىنى ئېتىۋارغا ئېلىش بىلەن ئەمەلگە ئاشۇردى. شۇنداق بولغانلىغى ئۈچۈن، رۇسچە ھەرپلەر ئاساسىغا قۇرۇلغان ھازىرقى ئېلىپبەلەر تىللارنىڭ فونېما تەركىۋىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈردى، مەكتەپلەردە ئانا تىللارنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۆزلەشتۈرۈشكە ئىمكان بەردى. بۇنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى مىللەتلەرنىڭ رۇس تىلىنى ئۆزلەشتۈرۈشىگىمۇ زور ياردىمى بولماقتا.

يېڭى ئېلىپبەنىڭ بۇنداق پەۋقۇلئاددە ئەھمىيىتى ئۇنى ئىشلىتىشتە ئالاھىدە دىققەت قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مىللى تىللار ۋە رۇس تىلىدا بىرلىكتە ساۋات چىقىرىش مەسلىسى ھەرپلەر مەنىسىنى

ئەڭ زور دەرىجىدە بىرلىككە كەلتۈرگەنـدىلا ھەل بولىدۇ. ھەر بىر كونكرىت مىللى تىلنىڭ رۇس يېزىقىـى ئاساسـىدىكى ئېـلىپبەسىدە مىللى تىللار تاۋۇشلىرىغا ئىشلىتىلىدىـغان ۋە شۇ تىل بىلەن رۇس تىلىغا ئورتاق بولغان بەلگە ياكـى ھەرپـلەر بىلەن پەقەت چەتتىن كىرگەن سۆزلەر ئۈچۈنلا ئىشلىتىلىـدىغان ھەرپـلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىمكان قەدەر ئايرىمچىلىق بولـماسلىـغى كېرەك. ھالبـۇكى، رۇس ئېلىپبەسىدە يوق بولۇپ، پەقەت كونكرىت تىلنىڭ ئۆزىنىڭ ئېسلـىدىكى سۆزلىرىگە ئىشلەيدىغان ئۆزىـگە خـاس ھەرپ شەكىللىرى بۇ قاراشنىڭ سىرتىدا، ئەلۋەتتە.

ئېلىپبەلەر كونكرىت تىلنىڭ ھەممە فونېمـلىرىنى مۇمكىن قەدەر تولۇق ئىپادىلەيدىغان شەرتلىك بەلگىلەر، يەنى ھەرپلەر سىستېمىسى بولۇپ، بىر تەرەپـتىن، ئەڭ زور دەرىـجـىـدە ئاددىـلاشتۇرۇلغان بولۇشى، يەنە بىر تەرەپتىن، يېزىقـتا سېمانتىـكـىـلىق پەرقلىنىدىغان سۆزلەرنى پەرقلىق ئەكس ئەتتۈرىدىغان بولۇشى لازىم.

بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا، رۇس يېزىغى ئاساسىدىكى مەۋجۇت ئېلىپبەلەرنى يەنە تۈزىتىش ۋە توغرىـلاش تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇ بىزنىڭ پەن تەتقىقات ئورۇنلىرىمىزنىڭ يېقىن كەلگۈسىدىكى ۋەزىپىلىرىدىن بىرى بولۇپ تۇرماقتا.

ئېلىپبەنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى مۇكەمـمەلـلەشـتۈرۈلۈش ئىشى، بىرىنچىدىن، ھەر بىر بەلگىنىڭ مىنىمۇم مەنىسىنى بەلگىلەش يولىدا، ئىككىنچىدىن، مەكتەپلەردە ئانا تىلى بىلەن رۇس تىلـنى ئۆزلەشـتۈرۈشنى يېنىكلىتىش مەقسىدىدە كونكرىت تىلنىڭ ئېلىپـبەسىدىكى ھەر بىر بەلگىنىڭ مەنىسىنى رۇس ئېلىپبەسى بىلەن ماسـلاشتۇرۇش ۋە بىرلىككە كەلتۈرۈش يولىدا مېڭىش كېرەك. شۇڭا، ئالـدى بىلەن

سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەشكە مۇناسىۋەتلىك تۆۋەندىكى مەسىلە-لەرنى مۇھاكىمىگە قويۇشقا بولىدۇ:

a) ئۆزبەك ئېلىپبەسىدىكى *a* ۋە *ə* تاۋۇشلىرىنى پەرقلىق ئىپادىلەش.

b) تاتار تىلىدىكى *e* تاۋۇشى بىلەن تاتار ئېلىپبەسىدىكى رۇس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ *e* تاۋۇشى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق.

c) قازاق تىلىدىكى *i* خىلىغا كىرىدىغان سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن *ıy*، *Iy* قوشما سوزۇقلارنىڭ يېزىقتىكى پەرقى.

d) قازاق ئېلىپبەسىدە I، *i* ۋە *ü*، *u* تاۋۇشلىرىغا ئوخشاش ياسلىشى جەھەتتە ئۆزئارا يېقىن بولغان سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپا-دىلەشنى يېقىنلاشتۇرۇشنىڭ مۇمكىنچىلىگى، ھەتتا زۆرۈرلۈگى.

ھازىرقى زامانىدىكى تۈركى ئېلىپبەلەرنىڭ ئۇزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلىشى خېلى مۇڭلۇق ئىشلەنگەن، لېكىن بۇمۇ بەزى يېتەرسىز-لىكلەردىن خالى ئەمەس. بۇنداق يېتەرسىزلىكلەرنى تۈزىتىش ئۈچۈن، ئېلىپبە مەسىلىلىرىنى تۆۋەندىكىدەك بىرنەچچە ئاساسلىق يۆنۈلۈشلەر بويىچە ئىشلەپ چىقىشقا دىققەت قىلىش لازىم.

بىرىنچىدىن، بىر تاۋۇشنى بىرقانچە ھەرپلەر بىلەن ئىپادىلەش-تىن ئىمكان قەدەر ساقلىنىش كېرەك. بۇنداق ئەھۋال بىر ئېلىپ-بەنىڭ ئىچىدە (مەسىلەن: تاتار ۋە باشقىرت تىللىرىدا «ۋ» ئۇزۇق تاۋۇشىنىڭ ئۇچ خىل شەكلى بار: в، *ў*، *у*)، شۇنداقلا تۈرلۈك ئېلىپ-بەلەردە (مەسىلەن: «ج» ئۇزۇق تاۋۇشىنىڭ ئالتە خىل ئۇسۇل بىلەن ئىپادىلىنىشى: дж، дь، Ж، ж، ч، ц) كۆرۈلىدۇ.

ئىككىنچىدىن، شەرتلىك ئىملا قائىدىلىرى بىلەن ئىپادىلەشكە

بولىدىغان ئارتۇقچە ھەرپلەرنى ئېلىپىبەگە كىرگۈزۈشتىن ئىبارەت. ئالايلى، ئاھانگداشلىق قانۇنىيەتلىرىنى ساقلاپ قالغان تىللاردىكى *k* ۋە *oq* دىن ئىبارەت ئارتۇقچە بەلگىلەر. قۇمۇق، نوغاي، قازاق، قاراقالپاق، باشقىرت تىللىرىدا *k* ۋە *ķ*، *g* ۋە *oq* لار سۆزلەردىكى تىل ئارقا ياكى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرىغا قاراپ پەرقلىق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن، قاراقالپاق تىلىدا: *kol* (*ķol*) «قول»، *kel* (*ķel*) «كۆل»، *sogiw* (*soqiw*) «سوقۇش»، *segiw* (*ségiw*) «تىلاش» قاتارلىقلار. *k* ۋە *ķ*، *g* ۋە *oq* ئۇزۇك تاۋۇشلىرى ئۆزبەك، ئۇيغۇر تىللىرى ۋە بەزى باشقا تىللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، كۆپچىلىك تۈركى تىللاردا خۇددى л ۋە ’л تاۋۇشلىرىغا ئوخشاشلا مەنە جەھەتتىن پەرقلىنىدىغان تاۋۇشلار ئەمەس. بۇ تاۋۇشلار ئەرەپ يېزىقىنى ئىشلىتىش ئەنئەنىلىرى بىلەن باغلانغان. ئەرەپ يېزىغىدا بۇ تاۋۇشلار («ق» ۋە «ك»، «غ» ۋە «گ») ئايرىم-ئايرىم ھەرپلىك بەلگىلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

بۇنداق ئارتۇقچە بەلگىلەرنى قىسقارتىشنىڭ (مەسىلەن: تاتار، قىرغىز، تۈركمەن ۋە ئالتاي تىللىرىدىكى «ق» ۋە «غ»نى قىسقارتىش ئەمەلىيەتتى ئىسپاتلىغاندەك) ئىملا قائىدىلىرىنى ئاددىلاشتۇرۇشقا ياردىمى بولىدۇ. شۇنداق بولغاندا، ئانا تىل مەكتەپلىرىدە ئوقۇۇاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىملا خاتالىقلىرىنى ئازايتىشقا بولىدۇ.

ئۇچىنچىدىن، ئېلىپىبەدىكى ئايرىم ھەرپلەرنىڭ پەرقى چوڭ مەنىلەرنى ئىپادىلەپ، كۆپ مەنىلىك بولۇپ قېلىشىدىن ئىبارەت. مەسىلەن: قازاق ئېلىپىبەسىدە *y* ھەرپى سوزۇق تاۋۇش *y*، ئۇزۇك تاۋۇش *y* ۋە دىفتونگ *yy*، *Yy* لەردىن ئىبارەت تۇرلۇك تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدۇ.

تۆتىنچىدىن، مىللى ئېلىپبەلەرنىڭ يېزىق ۋە ئىملاسىنى رۇس تىلىنىڭ يېزىق ۋە ئىملاسى بىلەن ئەڭ زور دەرىجىدە يېقىنلاشتۇرۇش، بۇ مەسىلىدىكى زىددىيەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىش لازىم.

تۈركى تىللىق جۇمھۇرىيەتلەرنىڭ ئېلىپبەلىرىنى ئىشلەپ چىقىش، بۇ ئېلىپبەلەرنىڭ ئاساسلىق يېتەرسىزلىكلىرى، ئۇلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلىنىش ۋە مۇكەممەللىشىش يوللىرى ھەم ۋەزىپىلىرىنىڭ يەكۈنى يۇقۇرىقىلاردىن ئىبارەت.

سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى مىللى ئەدەبىي تىللارنى تەرتىپكە سېلىش ساھەسىدىكى كاتتا ئەمىلىي مەسىلىلەردىن بىرى مەۋجۇت ئىملا قائىدىلىرىنى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈش مەسىلىسىدىن ئىبارەت.

ئىملا قائىدىلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، ئاددىلاشتۇرۇش ۋە مەۋجۇت ئېغىز ئەدەبىي تىل قائىدىلىرىگە يېقىنلاشتۇرۇش ئىشىدا ھەر بىر كونكرېت تىلنىڭ ئۆزىگە خاس قانۇنىيەتلىرىنى چىقىش قىلىش كېرەك. يېقىندا تىل توغرىسىدىكى «يېڭى تەلىمات» دەپ ئاتالغان بىر ئېقىمنىڭ ۋەكىللىرى ھەممە تۈركى تىللارغا خاراكتېرلىق بولغان ئاھاڭداشلىق قانۇنىيەتلىرىگە باھا بېرىپ، بۇنى شۇ تىللارنىڭ تەرەققىياتىغا، تەلەپپۇز ۋە ئىملا قائىدىلىرىنىڭ مۇكەممەللىشىشىگە توسقۇنلۇق قىلىدىغان ئەكسىيەتچى قانۇنىيەت، دېگەن دەۋانى كۆتۈرۈپ چىقتى. ھالبۇكى، تۈركى تىللارنىڭ بۇ ئالاھىدىلىگى توغرا تەلەپپۇز قىلىشنىڭ ۋە ئىملانىڭ ئىنتايىن ئېنىق قائىدىلىرىنى بەلگىلەشكە زور دەرىجىدە يارىدەم قىلىدۇ.

ھازىرقى زامانىدىكى بىرمۇنچە تۈركى تىللارنىڭ ئىملا قائىدىلىرى سۆزدىكى فونېمىلارنى يېزىقتا تولۇق ئەكس ئەتتۈرمەيدۇ، يېزىقتا تار سوزۇقلارنى چۈشۈرۈپ قويىدۇ (خاكاس ۋە بەزى باشقا تىللاردا)

ياكى سوزۇلما سوزۇقلارنى ئىزچىل ئەكس ئەتتۇرەيدۇ، بەزى ھاللاردا ھەتتا پۈتۈنلەي ئىپادىلىمەيدۇ (تۇركمەن، ئالتاي قاتارلىق تىللاردا).

كۆپچىلىك تۇركى تىللارنىڭ ھازىرقى ئىملا قائىدىلىرىدىكى ئاساسلىق پەرقسىزلىكلەردىن بىرى سۆزلەرنى قوشۇپ ۋە ئايرىپ يېزىشنىڭ قائىدىلىرى بولمىغانلىغىدا كۆرۈلىدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە، تۇركى تىللار يېپىشقاق تىللاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ تىللارنىڭ خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىگى سۆزلەرنى ئايرىپ يېزىشنىڭ ئەڭ يۇقۇرى پەرىنسىپىنى قوللىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ. پەقەت فونېتىكا جەھەتتىن ئۆزئارا بىرىكىپ كەتكەن قوشما سۆزلەرگىلا قوشۇپ يېزىش پەرىنسىپىنى قوللىنىشقا بولىدۇ.

قوشۇمچىلار ئىملاسى ۋە تۇپ سۆز بىلەن شەكىل ياسىغۇچى تەركىپىنىڭ چېگرىسىدا بارلىققا كېلىدىغان فونېتىكىلىق ھادىسىلەرنى يېزىقتا ئىپادىلەش مەسىلىسىمۇ بىر مۇرەككەپ مەسىلە بولۇپ تۇرماقتا. دەل مۇشۇ نۇقتىدا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ تۇرلۇك ئاسسىمىلاتسىيە ۋە دىسسىمىلاتسىيە قانۇنىيەتلىرى كۆرۈلىدۇ. بۇ جەھەتتە تېگىشلىك ئىملا قائىدىلىرى بېرىلىشى كېرەك. بۇنىڭدا بولۇپمۇ چەتتىن كىرگەن سۆزلەر چوڭ قىينىچىلىقنى كەلتۇرۇپ چىقىرىدۇ، چۈنكى بۇنداق سۆزلەردىكى سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلۇشى كۆپچىلىك تۇركى تىللارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە ماس كەلمەيدۇ. چەتتىن كىرگەن سۆزلەر مۇئەييەن تىلنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە بويسۇندۇرۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، بۇ سۆزلەرنىڭ توغرا تەلەپپۇز قىلىنىشىغا ئۇيغۇنلاشمايدىغان يېزىلىش شەكىللىرى كېلىپ چىقىدۇ.

ئىملا قائىدىلىرىنى تاكامۇللاشتۇرۇشتا رۇس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز ۋە ئاتالغۇلارنى، شۇنداقلا سوۋېت خەلقلىرى تىللىرىنىڭ فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىنى بېيتقان يېڭى تاۋۇشلارنى ھىساپقا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. يېڭى تاۋۇشلارنىڭ قوبۇل قىلىنىشى سۆزلەرنىڭ يېزىقتا ئىپادىلىنىش رامكىلىرىنى ۋە ئىمكانىيەتلىرىنى كېڭەيتىدۇ ۋە چەتتىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئورتاق ئىملا قائىدىلىرىنى بەلگىلەشكە ئىمكان بېرىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى كۆپچىلىك خەلقلەرنىڭ تىللىرىدا رۇس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى يېزىقتا ئىپادىلەش جەھەتتە بەلگىلىك ئەنئەنىلەر شەكىللەندى. بۇ ئەنئەنىگە ئاساسەن، ئۆتمۈشتە قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ھەرقايسى مىللى تىللارنىڭ فونېتىكىلىق قائىدىلىرىگە مۇۋاپىق تەلەپپۇزى بويىچە يېزىلىدۇ. ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالستىك ئىنقىلاۋىدىن كېيىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بولسا، بۇ دەۋردە قوبۇل قىلىنغان بارلىق سۆزلەرنىڭ ئىملا شەكىللىرىنى ئۆزئارا يېقىنلاشتۇرغان ھالدا ۋە بولۇپمۇ مەخسۇس ئاتالغۇلار بىلەن خاس ئىسىملارنىڭ رۇسچە يېزىلىشىنى كۆزدە تۇتقان ھالدا يېزىلىدۇ.

قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى يېزىشتىكى ئورنىتىلغان بۇ ئەنئەنىلەرگە خىلاپلىق قىلىنىدىغان بولسا، ئەمەلدىكى ئىملا بۇزۇلىدۇ ۋە سوۋېت خەلقلىرى تىللىرى شۇ خەلقلەرنىڭ ئېغىز تىللىرىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ.

بۇنىڭ يەنە بىر زەرەرلىك تەرىپى بار، ئەگەر رۇسچە سۆزلەر بىلەن يەنە يېڭى فونېمىلارنىڭ قوبۇل قىلىنىدىغانلىغىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، سوۋېت خەلقلىرى تىللىرىنىڭ رۇس تىلىدىن ئايرىلىپ قېلىش ئەھۋالى كېلىپ چىقىدۇ. بۇ ئەڭ ئالدى بىلەن مىللى مەكـ

تەپلەردە رۇس تىلىنى ئۆزلەشتۈرۈشكە ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ.

شۇنداقتىمۇ، قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى يېزىشقا قارىتا ھەممە تىللارغا ئورتاق ۋە ئومۇمى يۇزلۇك قائىدىلەرنى بەلگىلەشكە بولمايدۇ. بىر تەرەپتىن، تىللار تەرەققىياتىنىڭ ئەمەلدىكى ئىچكى قانۇنىيەتلىرى، يەنە بىر تەرەپتىن، رۇسچە سۆزلەرنى ئۆزلەشتۈرۈشنىڭ كۆپ يىللىق ئەنئەنىلىرى ھەرقايسى تىللاردىكى قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنى يېزىشتا ئوخشاشمىغان قائىدىلەرنى بەلگىلەشنى تەلەپ قىلىدۇ.

رۇس يېزىقى ئاساسىدىكى ئېلىپبەنى قوللىنىدىغان تىللارنىڭ ئىملا قائىدىلىرىنى بەلگىلەشتە بۇ قائىدىلەر مىللى تىللارنىڭ فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسى ۋە گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنى چىقىش قىلىشى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ قائىدىلەر رۇس تىلى ئىملاسىنىڭ ئەمەلدىكى شەرتلىرىدىن كەسكىن پەرقلىنىپ كەتمەسلىگى كېرەك. بۇنداق ئىملانىڭ ئەمەلگە قويۇلۇشى مىللى مەكتەپلەردە رۇس تىلىدىن دەرس ئۆتۈشتە كۆرۈلگەن ۋە بۇ تىللاردىكى ئورتاق ھەرپلەر تېگىشلىك پىرىنسىپلار بەلگىلەنمەستىنلا ئىشلىتىلۈەرسە يەنە كۆرۈلىدىغان قىيىنچىلىقلارنى زور دەرىجىدە يېنىكلىتىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەسلىدىكى ۋە چەتتىن كىرگەن سۆزلەرنىڭ ئىملاسىدىكى بارلىق مەسىلىلەر ئورتاق پىرىنسىپلارنى چىقىش قىلغان ئاساستا ھەمدە كونكرېت تىللارنىڭ فونېتىكىلىق ۋە لېكسىكا ـ گىراماتىكىلىق ئۆلچەملىرىنى، مىللى مەكتەپلەردە ئانا تىلىدىن ۋە رۇس تىلىدىن دەرس ئۆتۈش مېتودىنىڭ ئېھتىياجى بىلەن تەلەپلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ كونكرېت بىر تەرەپ قىلىنىشى لازىم.

ئىزاھلار:

① ف.ئېنگېلس «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» (ك.ماركس، ف.ئېنگېلس، ئىككى تومـلۇق تاللانـغان ئەسەرلەر، II توم، موسكۋا، 1955).

② ب.ۋلادىمىرتسوۋ «موڭغۇل يېزىق تىلىنىڭ ۋە خالـخاس شۇۋسـىنىڭ سېلىشتۇرما گراماتىكىسى»، لېنىنگراد، 1929.

③ شۇ ئەسەر، 47 ـ بەت، 3 ـ جەدۋەل: «ئالتاي تىللىرى ئائىلىسى ۋە موڭغۇل تىلى»؛ *J. Nemeth «Über den Ursprung des Wortes šaman und einige Bemerkungen zur türkisch–mongolischen Lautgeschichte» (Ksz, XIV, 1913); W. Pröhle «Studien zur Vergleichung des japanischen mit den uralischen und altaischen Sprachen» (KSz, XVII, 1916).*

④ *L. Ligeti «A kinai–a tira sos barbar, nyelvi glosszak, kerdese» (Nyelvtu–domanyi közlemenyek» Budapest, 1914.*

⑤ گ.سانژېيېۋ «مانجۇ ـ موڭغۇل تىللىرىدىكى ئوخشاشلىقلار»، ئىجتىمائى پەنلەر قىسمى، 1930، 8 ـ 9 ـ سانلار.

⑥ *J. Nemeth «Die langen vokalen in Jakutischen» (KSz, XV, 1914).*

⑦ مىسالار ئالتاي، قارا قالپاق، قىرغىز ۋە باشقا تىللاردىن ئېلىندى.

⑧ ئى. بىچۇرىن «قەدىمقى زامانلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغان خەلقلەر ھەققىدىكى مەلۇماتلار ئوپلىمى»، СПБ، 1851؛ ۋ.ۋاسلىيېۋ «شەرقىي قىسىم ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ X ـ XIII ئەسىرلەرگە ئائىت تارىخى ۋە يادنكارلىقلىرى»، СПБ، 1859؛ ك.ئىنوسترانسېۋ «ھون دۆلىتى ۋە ياۋروپادىكى ھونـلار»، ЛИЖВЯ قاتارلىقلاردىكى تۈركشۇناسلىق ئىنستىتۇتىنىڭ ئەسەرلىرى، لېنىنگراد،

1926؛ ۋ.ۋ.بارتولد «تۈرك ـ موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ تارىخى»، تاشكەنت، 1928؛ *M. Deguignes «Histore generale des Huns, des Turcs, des Mogols», Paris ,1756; O. Farrer «Strat ification des langues et des peuples dans le proche Orient prehistorique» (JA, 1930); O. Maenchen-Helfen «Huns and Hiung-nu» («Byzantion», American Series, vol. XVII, 1944-1945, New York, 1945); O. Maenechen-Helfen «The legend of the origin of the Huns» (ibid); K.Shiratori «Sur l'origine des Hiong-nou» (JA, 1923, i. 202); O.Franke «Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens», Berlin, 1904; A.Caferoglu «Türk dili tarihi notlari», Istanbul, 1947; F.Hirth «Hunnenforschungen» (KSz, 1901); G.Moravcsik «Zur Geschichte der Onoguren» (UJ, X, 1930).*

® *M.De Groot «Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens», i. I, «Die Hunnen der vorchristlichen Zeit», Berlin, 1921; E. von Zach «Einige Verbesserungen zu de Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit» (AM, 1924); L.Ligeti «Die Ahnentafel Attilas und die hunnischen Tan-Hu-Namen» (ibid, II, 1925); R.Grousset «L'empire des Steppes Attila, Gengiskhan, Tamerlan», paris, 1939.*

⑩ ۋ.ۋ. بارتولد «تۈرك ـ موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ تارىخى»، 5 ـ بەت.

⑪ شۇ ئەسەر.

⑫ ۋ.پ.ۋاسىلييۋ «خەنزۇ تىلىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تىللىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدە»، 1872، 115 ـ 116 ـ بەتلەر.

⑬ *Ab. Remusat «Nouveaux melanges asiatiques», t. II, Paris, 1829.*

⑭ ن.ئاربىستوۋ «تۈركى قەبىلىلەرنىڭ ئېتنىك تەركىۋىگە دائىر خاتىرىلەر ۋە ئۇلارنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرى» («كۆز ئالدىمىزدىكى ئۆتمۈش»، 1896، 292 ـ بەت).

⑮ ۋ.ۋ. بارتولد «تۈرك ـ موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ تارىخى»، 5 ـ بەت.

⑯ *K. Shiratori «Über die Sprache der Hiungnu und der Tunghu-Stämme», Tokio, 1900*; ك.شىراتورى «جۇڭگونىڭ تارىخىي ھۆججەتلىرىدە يېزىلغان تۈركى خەلقلەرنىڭ تارىخىغا دائىر قوشۇمچە مەلۇماتلار»، «ھيۇنگۇس ۋە تۈنگۇس يىلتىزىدىن كېلىپ چىققان تىل توغرىسىدا» («ئىمپېرىيىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ خەۋەرلىرى»، XVII توم، СПБ، 1902)؛ *K. Shiratori «Sur l'origine des Hiong-nou» (JA, 1923); A. von Gabain «Hun-Türk münasebetleri, Ikinci Türk Kongresi», Istanbul, 1943; G. Haloun «Zur üe-tši Frage» (ZDMG, 1937); B. von Arnim «Bemerkungen zum Hunnischen» ZfSPh, 1936); A. Sauvageot «Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaiques», Paris, 1930; J. Nemeth «A honfogllao magyarsag kialakulasa», Budapest, 1930; J. Nemeth «A hunok nyelve, Attila es hunjai», Budapest, 1940; G. Moravcsic «Byzantinoturcica, II ,Sprachreste der*

Türkvolker in den byzantinischen Quellen», *Budapest*, 1943; *G·Moravcsic «Hunnische Sprachdenkmäler in Unga-rischen»* (*KSz*, 1901); *L·Bazin «Un texte proto-turc du IV siecle: le distique Hiong-nou du Tsin-chou* [*«Oriens»* (*Leiden*), 1948]; *A· von Gabain* [*«Islam»* (*Berlin-Leipzig*), 1950].

⑰ ئا.رىنچىنە «قىسقىچە موڭغۇلچە-رۇسچە لۇغەت»، موسكۋا، 1947.

⑱ ن.ئا.باسكاكوۋ، ت.م. توششاكوۋا «ئويراتچە-رۇسچە لۇغەت»، موسكۋا، 1947، 233 ـ 235 ـ بەتلەر («ئويـرات تـىلى گىراماتىكىسىدىن ئوچېرك»، ن.ئا.باسكاكوۋ تەرىپىدىن تۈزۈلگەن).

⑲ مىسالار مەھمۇت قەشقەرى لۇغىتىنىڭ تۈركچە تەرجىمە نۇسخىسىدىن ئېلىندى.

⑳ *E·Chavannes «Documents sur les Tou-Kioue (Turcs) occidentaux»* ـ ئەسەر (توپلام «ئورخۇن ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ ئەسەر-لىرى»، СПБ، 1903)؛ ۋ.ۋ. بارتولد «يەتتە سۇنىڭ تارىخىي ئوچېركى»، فرۇنزې، 1943، 16 ـ بەت.

㉑ پ.م.مېلورانسكي «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» (ЗВОРАО، XII توم، 1899).

㉒ ۋ.ۋ.بارتولد «تۈركستاننىڭ مەدەنى تۇرمۇش تارىخى»، لېنىنگراد، 1927، 9 ـ 10 ـ بەتلەر.

㉓ ۋ.ۋ. بارتولد «تۈرك-موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ تارىخى»، 8 ـ بەت.

㉔ ن.م يادرىنتسېۋ «موڭغۇلىيە ۋە ئورخۇن ئېگىزلىكىگە قىلىنغان سەپەر-دىن ھېسابات» (ИВСОРГО، XX توم، 1899).

㉕ «رۇنىك يېزىغى»نىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى ئەسەرلەر: *O·Donner «Sur l'origine de l'aphabet turc du Nord*

de l'Asie» JSFOu XIV. 1896); *W. Radloff «Die vorislamitischen Schriftarten der Türken und ihr Verhältniss zu der Sprache derselben»* СПБ, 1908; *A. C. Emre «Sur l'origine de l'alphabet vieux-turc»*, *Istanbul*, 1938; *A. von Gabain «Alttürkisches Schrifttum»* (SBAW, *phil-hist. Kl*, *Berlin*, 1950); *J. Nemeth «Zur Erklärung der Orchoninschriften»* («*West des Islams*», *Bd.* XXIII, *Berlin*, 1941).

㉖ *V. Thomsen «Dechiffrement des inscriptions de l'orkhon et de l'Jenissei. Notice preliminaire»* («*Bulletin de l'Academie royale des sciences et des lettres de Danemark*», 1893, *Copenhague*, 1894).

㉗ *W. Radloff «Die alttürkischen Inschriften der Mongolei»*, I, СПБ, 1894.

㉘ *W. Radloff «Die alttürkischen Inschriften der Mongolei»*, III СПБ, 1895.

㉙ ۋ.ۋ.رادلوۋ، پ.م.مېلورانسكي «كوشو سايدامىدىكى قەدىمقى تۈرك يادىكارلىقلىرى» (توپلام «ئورخۇن ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ ئەسەرلىرى»، 1897): پ. م. مېلورانسكي «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى».

㉚ *W. Radloff «Eine neue aufgefudene alttürkische Inschrift»*, СПБ, 1898; *W. Radolff «Die Inschrift des Tonjukuk, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge»*, СПБ, 1899; *V. Thomsen «Alttürkische inschriften aus der Mongolei* (ZDMG,

Bd. 78, 1924).

㉛ *W.Kotwicz, A.Samoilowitch «Le monument tucr d'Ikhe-khuchotu en Mongolie centrale»* (*RO*, *t.* IV, 1928).

㉜ س.ي.مالوۋ «قەدىمقى تۈركى يېزىق يادنكارلىقلىرى»؛ س.ي.مالوۋ «تۈركىلەرنىڭ يېنىسەي يېزىغى». *A.von Gabain «Altürkische Grammatik»*, *Leipzig*, 1941; *H.N.Orkun «Eski türki yazitlari»*, I, *Istanbul*, 1936; II–1939; III–1940; IV–1941.

㉝ ۋ.ۋ. بارتولد «تۈرك-موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ تارىخى»، 9-بەت؛ ۋ.ۋ بارتولد «قىرغىزلار» (تارىخىي ئوچېرك)،فرۇنزې، 1927.

㉞ س.ي. مالوۋ «تۈركىلەرنىڭ يېنىسەي يېزىغى»؛ *C.Brockelmann «Zu den alttürkischen Inschriften aus dem Jenissei gebiet»* (UJ. Bd. XXIV, 1952).

㉟ *E.Chavannes «Documents sur les Tou-Kiue (Turc) occidentau»*; ۋ.ۋ. بارتولد «موڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرىدىكى تۈركستان»، 2-قىسىم، СПБ، 1900.

㊱ *G.Ramstedt «Zwei uigurische Runneninschrift in der Nord-Mongolei»* (JSFO, XXX, 1913); گ رامستېدت «سېلېنگا تېشى يېزىغىنىڭ تەرجىمىسى» («روسىيە جۇغراپىيە جەمىيىتى ئامۇر بۆلۈمى تروينتسكو-كياختىن ئىشخانىسىنىڭ ئەسەرلىرى»، XV توم، СПБ، 1914)؛ ئۇيغۇر «رۇنىك» يېزىغىنىڭ بىر كىچىك يادنكارلىغى ھەققىدىكى مۇنۇ ئەسەرنىمۇ كۆرۈڭ: *V.Thomsen «Ein Blatt in türkischer Runnenschrift aus Turfan»*, 1910.

㊲ *A.Le Coq «Türkische Manichaica aus Chotscho»*

(APAW, 1922); *W. Radloff «Chuastuanit»* СПБ, 1909; *W. Radloff «Tisastwustik»*, СПБ, 1910; ۋ.رادلوۋ، س.مالوۋ «ئالتۇن يارۇق سۇتراسى» («بۇددا نومىلىرى»، 1917)؛ *S. Cagatay «Altin yaruk-tan iki parca»*, *Ankara*, 1925; *F. Müller «Uigurica»* (APAW, 1931); *W. Bang und A. von Gabain «Türkische Türfantexte»* (SPAW, 1931).

⑱ *W. Radloff «Uigurische Sprachdenkmaler»*, 1928 (بۇنىڭغا س.مالوۋ تۈزگەن ئۇيغۇرچە-رۇسچە لۇغەت قوشۇمچە قىلىنغان).

⑲ XIII-XIV ئەسىرلەردىكى چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئەدەبىي تىلى.

⑳ ئۇيغۇر (مانى) يېزىقىنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا تۆۋەندىكى ئەسەرلەرنى كۆرۈڭ: *R. Gauthiot «De l'alphabet sogdien»* (JA, 1911); *A. Le Coq «Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde»* (MSOSw, *Bd.* XXII, 1919); *M. Lidzbarski «Die Herkunft der manichaischen Schrift»* (SPAW, 1916).

㉑ ۋ.بارتولد «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى»، ئىستامبۇل، 1927.

㉒ ۋ.بارتولد «تۈرك-موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ تارىخى»، تاشكەنت، 1928.

㉓ *J. Marquart «Über das Volkstum der Komanen»* («*Abhandlungen d. Kgl Gesellschaft d. Wissenschaften zu Göttingen*». *Berlin*, 1914); د.ئا.راسوۋسكىي «پولوۋلار» (SK، VII-VIII تومىلار، 1935-1936).

㉔ س.تولستوۋ «غۇزلارنىڭ شەھەرلىرى» («سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى»، 1947، 3-سان).

㉕ ئا.گاركاۋى «يەھۇدى يازغۇچىلىرىنىڭ رەۋايەتلىرى»، СПБ، 1874؛ پ.كوكوۋسېۋ «X ئەسىردىكى يەھۇدىلار بىلەن خازارلارنىڭ خەت-چەك

ئالماشتۇرۇشلىرى»، لېنىنگراد، 1932؛ *A·Vasiliev «The Khazars, A Bibliography» («Bulletin of the New York Public Library», Sept·* 1938); *A·Zajaczkowski «Ze studiow nad zagadnieniem chazarskim· Etudes sur le probleme des Khazars» Krakow,* 1947; *D·M· Dunlop «Aspects of the Khazar problem» («Transactions of Glasgow university Oriental society»,* 1951)؛ А·Кримский «Пролегомена до історії казарів, звідкі вони взялися і яка їх мова» («Мовознавство», Київ, 1941

㊻ ئا.گاركاۋى «مۇسۇلمان يازغۇچىلىرىنىڭ سلاۋيانلار ۋە رۇسلار ھەققىدىكى رىۋايەتلىرى»، СПБ، 1870؛ د.خۇولسون «ئىبنى دەستنىڭ خازار، بۇرتاس، بولغار، ماجار، سلاۋيان ۋە رۇسلار ھەققىدىكى مەلۇماتلىرى»، СПБ، 1869.

㊼ ئا.كۇنىك «خاغان ـ بۇلغارلار بىلەن چۇۋاشلارنىڭ تۇققانلىغى توغرىسىدا («ئىمپېرىيىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ خاتىرىلىرى»، 1879، XXXII توم).

㊽ ب.گرېكوۋ «IX ـ X ئەسىرلەردىكى ۋولگا بۇلغارلىرى» («تارىخىي خاتىرىلەر»، 14 ـ توم، موسكۋا، 1945)؛ س.ي.مالوۋ «بۇلغارلارنىڭ تۇركچە خەت يېزىلغان ئالتۇن قاچىسى» («قازان مۇزېيىنىڭ خەۋەرلىرى» 1921، 2 ـ سان).

㊾ *J· Nemeth «Zur Kenntnis der Petschenegen» (KCsA,* 1922); *J· Nemeth «Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos· Anhang I· Die Sprache der petschenegen und Komanen» («Bibliotheca Orientalis Hungarica»,* II, *Budapest,* 1932);

گ.ئىلىينسكىي «ئاتتىلا خەزىنىسى مەسىلىسىگە دائىر» («تاتارشۇناسلىق ئىلمى جەمىيىتىنىڭ خەۋەرلىرى»، قازان، 1928، 8 ـ سان).

(50) *G. Feher «Die Petschenegen und die ungarischen, Hunnensagen» (KCsA, 1921).*

(51) س.مالوۋنىڭ مۇنۇ ئەسەرلىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ: قەدىمقى تۈركى يېزىق يادىكارلىقلىرى»، «قەدىمقى ۋە يېڭى تۈركى تىللار» (ОЛЯ ИАН، XI توم، 1952).

(52) $y>n$ نۆۋەللىشىشنى مەھمۇت قەشقەرىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئىدى، ئۇنىڭ لۇغىتىدە بۇ ھال تۈركلەرنىڭ ئارغۇ قەبىلىسىنىڭ تىلىدىن ئېلىنىپ، ئۇيغۇر (تۈرك) تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭ مىساللىرى: *ḳoy>ḳon*؛ *qïoqay>qïoqan*؛ *ḳanu nərη>ḳoyn nəy* ۋە باشقىلار. بۇنداق نۆۋەتلىشىش مانى يادىكارلىقلىرىدىكى ئۇيغۇر يېزىغىدا كۆرۈلىدۇ.

(53) *V. Thomsen «Dr. A. Stein's manuscripts in Turkish «Runic» scrift from Miran and Tun-Huang» («Journal of the Royal Asiatic society», London,* 1912; س.ي.مالوۋ «قەدىمقى تۈركى يېزىق يادىكارلىقلىرى»، 414 ـ بەت.)

(54) ۋ.رادلوۋ، س.مالوۋ «ئالتۇن يارۇق سۇتراسى»؛ س.مالوۋ «قەدىمقى تۈركى يېزىق يادىكارلىقلىرى»، 411 ـ بەت.

(55) س.مالوۋ «قەدىمقى تۈركى يېزىق يادىكارلىقلىرى»، 384 ـ بەت.

(56) مەزكۇر كىتاپنىڭ XX ـ بېتىدىكى 5 ـ ئىزاھقا قارالسۇن.

(57) ۋ.رادلوۋ «قۇداتقۇ بىلىك»، СПБ، 1891 — 1910؛ ئۈچىنچى نۇسخىسى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنىمۇ سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ؛ «مائارىپ ۋە ئوقۇتقۇچى» ژورنىلىغا بېسىلغان بىر پارچە ماقالا، تاشكەنت، 1925، 2 ـ سان ۋە «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ نامانگەن نۇسخىسىدىن ئېلىنىپ، «ئۆزبەك ئەدىبىياتى نەمۇنەلەرى» توپلىمىنىڭ بىرىنچى تومىغا كىرگۈزۈلگەن ئۈزۈندىلەر (سەمەر-

قەنت ـ تاشكەنت، 1928)؛ شۇنداقلا، س.مالوۋ «قۇتادغۇبىلىك ئۇچىنچى نۇسخىسىدىن» ИАН ئىجتىمائى پەنلەر بۆلۈمى، 1929، 9 ـ سان)؛ ئاخىرقى نەشرى: *«Kutadgu Bilig. Tipkibasim»*; I–III, *Istanbul*, 1942—1943; *Tercüme*, *Ankara*, 1959.

⑱ «دىۋانى ھىكمەت» قازاندا، تاشكەنتتە ۋە ئىستامبۇلدا نەشر قىلىنغان. بۇ يادىكارلىقنىڭ ئەدەبىي تەھلىلىنى «ماتاربىپ ۋە ئوقۇتقۇچى» ژورنىلىنىڭ 1927 ـ يىلىنىڭ 6 ـ سانىدىن كۆرۈڭ. *Th. Menzel «Die ältesten türkischen Mystiker»* (*ZDMG*, *Bd.* IV, 1925); ئا.بوروۋكوۋ «ئۆزبەك تىلى تارىخىغا دائىر مەلۇماتلار» («سوۋېت شەرقشۇناسلىغى»، 1948، 5 ـ توم).

⑲ عيبه الحقايق: *Nesib Asim «Yüknakli Edip Ahmet Aybet ül-Hakayik»*, *Istanbul*, 1915; *Reşid Rahmati Arat «Edib Ahmed Yükneki, Atebet-ül-Hakayik»*, *Istanbul*, 1951.

⑳ «قىسسەئى رابغۇزى» ئىلمىنسكىي تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان، قازان 1895؛ تېكىستنىڭ ئۇزۇندىلىرى ۋە تەرجىمىسى: پ.ھىلورانسكىي «پەيغەمبەر سالغ ھەققىدە رىۋايەت» («پىروفېسسور بارون روزېننىڭ ئوقۇغۇچىلىرى يازغان ماقالىلار توپلىمى»، СПБ، 1897)؛ س.مالوۋ «پەيغەمبەرلەر ھەقىقىدىكى مۇسۇلمان رىۋايەتلىرى» (1930 ،ЗКВ) *K. Grönbech «Monumenta Linguarum Asiae Maioris. IV. Rabghuzi»*, *Kopenhagen*, 1948.

㉑ *Th. Houtsma «Ein alttürkisches Gedicht»* (*ZDMG*, 1889, *Bd. XL*III, 43); *C. Brockelmann «Ali's Qissa-i Jusuf, der älteste Vorlaufer der osmanischen Literatur»* (*ABAW*, *Jahrgang* 1916).

⑫ ۋ.بارتولد «تۈركستان تاريخى»، تاشكەنت، 1922، 20 بەت.

⑬ ۋ.گوردلەۋسكي «كىچىك ئاسىيادىكى سالچۇقلار دۆلتى»، موسكۋا، 1941.

⑭ ۋ.بارتولد «كىتابى قورقۇد» ЗВОРАО، 8 ـ توم، 1893 ـ 1894؛ ئەزەربەيجانچە تەرجىمىسى: «كىتابى دەدە قورقۇد»، باكۇ، 1939؛ ئە.مارغۇلان «قورقىت كۆيىشى» («سوۋېت پەنلەر ئاكادېمىيىسى قازاقستان شۆبىسىنىڭ خەۋەرلىرى»، تىل ۋە ئەدەبىيات قىسمى، ئالمۇتا، 1944)؛ *E. Rossi «Kitab-i Dede Qorqut», Racconti epico-cavallereschi dei Turchi Oghuz. Tradotti e annotati con «facsimile» del ms. Vat. Turco 102. Studie Testi* 159 (*«Citta del Vaticano», Roma*, 1952); *H. Eren «Kitab-i Dede Korkut'un yeni yazmasi»* (*«Türk dili»*, 1952); *H. Orkun «Kitab-i Dede Korkut»*, 1952; *Dr. Muharrem Ergin «Dede Korkut Kitabi», Ankara*, 1958 (*Türk dil kurumu yayimlarindan*).

⑮ *W. Bang und G. Rachmati «Die Legende von Oghuz Qaghan»* (*SBAW*, 1932); ئا.بېرنشتام «ئوغۇز قاغان رىۋايىتىدىكى تارىخىي ھەقىقەت» («سوۋېت تۈركولوگىيىسى»، 1935، 6 ـ سان.

⑯ *M. Wickerhauser «Seldschukische Verse»* (*ZDMG* 1866); *W. Behrnauer und H. Fleischer «Über die* 156 *seldschukischen Distichen aus Sultan Weled's Rebabname»* (*ZDMG*, 1869); *C. Salemann «Noch einmal die seldschukischen Verse»* (*Mel.-As*, X, 1892); ن.مارتنوۋىچ «جالالىددىن رۇمى ۋە سۇلتان ۋەلەد شېئىرلىرىنىڭ يېڭى توپلىمى» (ЗВОРАО 1917).

⑥⑦ *C. Brockelmann «Altosmanische Studien, I, Die Sprache Ašuq-paša's und Ahmedi's»* (*ZDMG*, 1919).

⑥⑧ ۋ.سمىرنوۋ «XIV ئەسىردىكى قەدىمقى تۈرك قولىيازمىسى» (ЗВОРАО، 1914).

⑥⑨ پ.مېلىورانسكىي «بۇرھانىدىن سۋاسىنىڭ دىۋانى» («شەرق خاتىرىلىرى»، پېتېربۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتى، شەرق تىللىرى فاكۇلتېتىنىڭ توپلىمى، 1895).

⑦⓪ *H. Vambery «Altosmanische Sprachstudien», Leiden*, 1901.

⑦① ۋ.گوردلېۋسكىي «ئىبنى ببى قوشاقلىرى دەپ ئاتالغان كىچىك ئاسىيادىكى سالچۇقى ئېغىز ئەدىبىياتىنىڭ كونا ئوسمان تىلىدىكى تەرجىمىسىگە بېرىلگەن ئىزاھات» («قەدىمقى شەرق»، IV توم، موسكۋا، 1913).

⑦② قىپچاقلار ۋە ئۇلارنىڭ تىلى توغرىسىدىكى ئەسەرلەرنىڭ رويىخېتى مۇنۇ ماقالىدا كەلتۈرۈلگەن: د. راسوۋسكىي «پولوۋلار» (SK، 1936)؛ پولوۋلارنىڭ قەبىلە ناملىرى توغرىسىدا: ئا.پونومارېۋ «كۇمان - پولوۋلار» (ВДИ، 1940).

⑦③ *C. Brockelmann «Mahmud al-Kašgari über die Sprachen und die Stämme der Türken in* XI *Jahrh»* (*KCsA*, 1921).

⑦④ «رۇس يىلنامىلىرىنىڭ تولۇق توپلىمى»، 1 - توم، СПБ، 1846؛ ئى.بېريوزىن «موڭغۇللارنىڭ روسىيىنى بىرىنچى قېتىملىق ئىستىلا قىلىشى»، 1853.

⑦⑤ *Z. Gombocz «Arpadkori török szemelyneveink»* (*«Magyar nyelv», Budapest*, 1915); *R. Nagy Laszlo*

«*Török eredetü magyar tulajdonnevek*» (*KCsA*، 1922).
ئۇنىڭدىن باشقا، د.راسوۋسكىينىڭ مەلۇم قىلىشچە، ۋېنگېرىيەلىك تۈركولوگ د. راشونىنىڭ تېخى نەشردىن چىقمىغان «ئونوماستىكون تۈركىكۈم» ناملىق ئەسىرىدە پولوۋلارنىڭ ۋە مىسىر قىپچاقلىرىنىڭ ئادەم ئىسىملىرى مەخسۇس تەتقىق قىلىنغان.

⑯ *G. Kunn «Codex Cumanicus», Budapest*، 1880.

⑰ پ.مېلىورانسكي «ئىگور پولكى ھەققىدە قوشاق'نىڭ تىلىدىكى تۈركچە ئالامەتلەر» (ИОРЯСАН، 1902)؛ ف. كورش «ئىگور پولكى ھەققىدە قوشاق'نىڭ تىلىدىكى تۈركچە ئالامەتلەر» (ИОРЯСАН، 1903)؛ پ. مېلىورانسكي «ئىگور پولكى ھەققىدە قوشاق'نىڭ تىلىدىكى تۈركچە ئالامەتلەر توغرىسىدا» (ف. كورشقا جاۋاپ) (ИОРЯСАН، 1905)؛ ف. كورش «پروفېسسور پ.مېلىورانسكىينىڭ ئىككىنچى ماقالىسىنىڭ ئېلان قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن» (ИОРЯСАН، 1906)؛ س. مالوۋ «ئىگور پولكى ھەققىدە قوشاق'نىڭ تىلىدىكى تۈركچە ئالامەتلەر» (ИАН، 1946)؛ ۋ.گوردلېۋسكي «"يالىڭاياق بۆرە" دېگەن نېمە؟» (ИАН، 1947)؛ *le* 'Слово о полкуИгореве'» (*SK*، VIII، 1936). *L. Rasonyi «Les noms de tribus dans*

⑱ ۋ.بارتولد «قىرغىزلار» (تارىخىي ئوچېرك).

⑲ ۋ.بارتولد «تۈرك ـ موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ تارىخى»، 17 ـ بەت.

⑳ ۋ.بارتولد «قىرغىزلار»، 46 ـ بەت.

㉑ ن.ئارستوۋ «...ئېتنىك تەركىۋى توغرىسىدا خاتىرىلەر»، 445 ـ 446 ـ بەتلەر.

㉒ ل.پوتاپوۋ «ئالتايلىقلارنىڭ تارىخىغا دائىر ئوچېركلار»، نوۋوسىبىرسك، 1948.

㉓ ۋ.بارتولد «تۈرك ـ موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ تارىخى»، 26 ـ بەت؛ ن.ئارستوۋ «...ئېتنىك تەركىۋى توغرىسىدا خاتىرىلەر»، 319 ـ بەت.

㉔ ئا.بوروۋكوۋ «ئەلىشىر ناۋائىي ئۆزبەك ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىنى

سالغوچىدۇر» («ئەلىشىر ناۋايى»، توپلام، موسكۋا، 1946)؛ چاغاتاي تىلىغا
بېغىشلانغان مەخسۇس تەتقىقاتلار: *H·Vambery «Abuška», Pesi*،
1868; *H· Vambery «Cagataische Sprachstudien», Leipzig*، 1867; *V·de Veliaminoff-Zernoff «Dictionnaire djaghutai-turc»*، СПБ، 1869; *Pavet de Courteille «Dictionnaireturc oriental», Paris*، 1870; *Ali-šir Navai, Muhakamat-ul lugatain*، تاشكەنت، 1940.

[85] *A. Beveridge «The Babur-nama (facsimile)», Leiden*، 1905; *A. Beveridge «The Babur-nama in English», London*، 1922.

[86] ۋ.بارتولد «تۈرك ـ موڭغۇل خەلقلىرىنىڭ تارىخى»، 17 ـ بەت.

[87] *H. Howorth «History of the Mongols, from the gth to the lgth century», London*، 1927، *p*. 1056.

[88] پ.رادلوۋ «توخىتامىش ۋە تۆمۈر قۇتلۇغلارنىڭ يارلىقلىرى» (ЗВОРАО، 1888).

[89] مۇنبۇ كىتابىنىڭ 162 ـ بېتىدىكى 10 ـ ئىزاھقا قارالسۇن.

[90] پ.مىلىورانسكىي «ئەرەپ تىلشۇناسى تۈرك تىلى توغرىسىدا»، СПБ، 1900.

[91] س.مالوۋ «ئىبنى مۇھەننا تۈرك تىلى توغرىسىدا» (ЗКВ، 1928).

[92] ئا.ساموىلوۋىچ «ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك ئەدەبىي تىلىنىڭ تارىخىغا
دائىر» («مىرئەلىشىر»، توپلام، لېنىنگراد، 1928): *A. Zajaczkowski «Zabytek jezykowy ze Zlotej Ordy, 'Husrew u širin'* ئا.زاياچكوۋسكىي *Quiba* (*RO*، XIX، 1954، *Warszawa*)؛ «قۇتبەنىڭ "خۇسراۋ ۋە شىرىن" داستانىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى تۈركچە قولياز-
مىسى»، پراگا، 1956: *A·Zajaczkowski «Najstarsza wersja*

turecka 'Husrav u širin' Qulba» (*RO*, VI, 1958).

⑨③ *Fr. v. Kraelitz-Greifenhorst «Sprach-probe eines armenisch-tatarischen Dialecten in Polen»* (*WZKM*, 1912); ژ.دبننىڭ 1921 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنىدىكى ئاسيا جەمىيتى يىغىنىدا سۆزلىگەن نۇتقى» (*JA*، 1921)؛ ت.گرۈنىن «XVI ئەسىردىكى پولوۋ تىلىنىڭ يادىكارلىقلىرى»، موسكۋا، 1954؛ *J. Deny «L'Armeno-coman et les 'Ephemerides' de Kamienies* (1604 — 1613)», *Wiesbaden*, 1957.

⑨④ *Th. Houtsma «Ein türkisch-arabisches Glossar»*, *Leiden*, 1894.

⑨⑤ م.ئوبولېنسكي «پولوۋچە سۆزلەر» («موسكۋالىق»، 1850، 5 ـ سان).

⑨⑥ *W. Bang «Zu der Moskauer polowzischen Wörterliste»* (*«Bulletin de l'Academie de Belgique», Classe des lettres*, №4, *Bruxelles*, 1911).

⑨⑦ *«Codex Cumanicus»* نىڭ ئەسلى نۇسخىسى ك.گرىيونېبىك تەرىپىدىن *«Monumental Linguarum Asiae Maioris»* دا ئېلان قىلىنغان، كوپېنھاگېن، 1936؛ *K. Grönbech «Komanisches Wörterbuch»*, *Kopenhagen*, 1942; *G. Kunn «Codex Cumanicus»*, *Budapest*, 1880; د.راسوۋسكىي «'كودېكس كۇمانىكۇس'نىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە» (*SK*، 1929)؛ س.مالوۋ «"كودېكس كۇمانىكۇس"نىڭ تارىخى ۋە باھاسىغا دائىر»، لېنىنگراد، 1930؛ *J. Nemeth «Zu den Rätseln des Codex Cumanicus»* (*KCsA*, 1930).

⑨⑧ *W. Bang «Ueber die Herkunft des Codex*

Cumanicus» (*SBAW*، 1913)·

⑨⑨ د.راسوۋسكي «'كودېكس كۇمانىكۇس'نىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە»؛ *G· Györffy «Autour du Codex Cumanicus»* (*«Analecta Orientalia»، Budapest*، 1942 — 1947)·

⑩⑩ مۇشۇ كىتاپنىڭ 161 ـ بېتىدىكى 9 ـ ئىزاھقا قارالسۇن.

⑩⑪ مۇشۇ كىتاپنىڭ162 ـ بېتىدىكى 12 ـ ئىزاھقا قارالسۇن؛ شۇنداقلا: «ژ.دېننىڭ 1921 ـ يىلى 6 ـ ئايىنىڭ 16 ـ كۈنىدىكى ئاسىيا جەمىيىتى يىغىنىدا سۆزلىگەن نۇتقى».

⑩⑫ مۇشۇ كىتاپنىڭ 162 ـ بېتىدىكى 13 ـ ئىزاھقا قارالسۇن.

⑩⑬ پ. سىمونى «XIII ـ XVII ئەسىرلەردىكى رۇس قولىيازمىلىرىدىكى كونا رۇس سۆز شۇنداسلىق يادىكارلىقلىرى، 3 ـ نەشرى، پولوۋچە ۋە تاتارچە سۆزلۈكلەر»، СПБ، 1908.

⑩⑭ ف.كورش «پ.مېلورانسكىينىڭ 'ئىگور پولكى ھەققىدە قوشاق'نىڭ تىلىدىكى تۈركچە ئالامەتلەر نامىلىق ئىككىنچى ماقالىسى توغرىسىدا» (1906 ،NOPЯCAH).

⑩⑮ ۋ.ۋىنوگرادوۋ «ئى.ۋ.ستالىننىڭ «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى» ناملىق ئەسىرى ۋە «سوۋېت تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭ تەرەققىياتى»، موسكۋا، 1951، 11 ـ بەت.

⑩⑯ شۇ ئەسەر، 15 ـ بەت.

⑩⑰ خ.ماخمۇدوۋ «قازاق مەكتەپلىرىدە رۇس تىلىدىن دەرس ئۆتۈش خاتىرىلىرى» («قازاقستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى خەۋەرلىرى»، 1951، 9 ـ سان)، 108 ـ بەت.

⑩⑱ م.ئاننا گۈردوۋ «تۈركمەن دىلىنىڭ تېرمىنولوگىياسى ۋە ئۇنى ئوڭاتلاندىرماق ۋەزىپىلەرى»، ئاشخاباد، 1951، 12 ـــ 13بەتلەر.

⑩⑲ ل.خارىتونوۋ «ھازىرقى زامان ياقۇت تىلى»، ياكۇتسك، 1948.

⑪⑩ م.ئاننا گۈردوۋ «تۈركمەن دىلىنىڭ تېرمىنولوگىياسى ۋە ئۇنى ئوڭاتلاندىرماق ۋەزىپىلەرى»، 8 ـ بەت.

⑪ بۇ يەردە بوغۇم تۈرلىرى شەرتلىك بەلگىلەر بىلەن ئىسپاتلىنىپ كۆرسىتىلدى. بۇنىڭدا: *a* — سوزۇق تاۋۇشقا، *b* — جارانگلىق ئۈزۈك تاۋۇشقا، *c* — ئاھانگدار ئۈزۈك تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

AltunOq

تۈركى تىللارنىڭ تەرەققىياتى ۋە شەكىللىنىشىنىڭ تارىخىي دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشى بويىچە تۈركە ئايرىلىشى

تۈركى تىللارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە ئۇلارنىڭ تۈركە ئايرىلىش مەسىلىسى تۈركولوگ تىلشۇناسلار ئۇچۇنلا ئەمەس، بەلكى تارىخچىلار ۋە ئېتنوگرافلار ئۇچۇنمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

رۇس ئالىملىرىدىن ئى.بېريوزىن①، ن.ئىلمىنسكي ②، ۋ.رادلوۋ ③، ن.ئاربىتوۋ ④، ن.كاتانوۋ ⑤ ۋە ف.كورشلار ⑥ تۈركى تىللارنى تۈركە ئايرىشقا كۆپ قېتىم ھەرىكەت قىلغان ئىدى. ئۇلارنىڭ بۇ ئەمگەكلىرى ئا.ساموىلوۋىچنىڭ ⑦ ئەڭ ئاخىرقى تۈر ئايرىمىسىدا سىنتېز قىلىندى. بۇ تۈر ئايرىمىسى تىلشۇناسلىقتا كەڭ تونۇلغان بولۇپ، سوۋېت ئالىملىرى ۋە چەتئەل ئالىملىرى تەرىپىدىن پايدىلىنىپ ئىشلىتىلمەكتە.

ۋ.رادلوۋ بىلەن ف.كورشنىڭ تۈر ئايرىملىرى ۋە ئا.ساموىلوۋىچنىڭ ئۇلارنى سىنتېز قىلغان ئاخىرقى تۈر ئايرىمىسى گەرچە بىر-نەچچە فونېتىكىلىق ۋە فونېتىكا ـ مورفولوگىيىلىك ئالامەتلەرگىلا ئاساسلانغان بولسىمۇ، ھەر ھالدا تىللارنىڭ ئاساسلىق گۇرۇپپىلارغا تەقسىملىنىشىنى بىرقەدەر توغرا ئەكس ئەتتۈرىدۇ. توغرا، بۇ

تۇر ئايرىملىرىدا تىلىلارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ۋە بۆلۈنۈشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان ئۇششاق تارماق گۇرۇپپىلار ئاجرىتىلمىغان.

بۇ تۇر ئايرىملىرىنىڭ ئاساسلىق يېتەرسىزلىگى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، تىللار بىلەن شۇ تىللاردا سۆزلەشكۈچى تۇركى خەلقلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ئوتتۇرىسىدىكى بىۋاستە باغلىنىشقا ئانچە ئەھمىيەت بېرىلمەستىن، ئاساسلىق دىققەت-ئېتىۋارى ئۇلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورۇنلىشىش ئەھۋالىغا مەركەزلەشتۈرۈلگەن. شۇنىڭ نەتىجىسىدە، بۇ تۇر ئايرىملىرى تۇركى خەلقلەر ۋە تۇركى تىللارنىڭ شەكىللىنىشىدىكى تارىخىي شارائىتلارنى، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا باغلىنىشى ۋە ئۆزگە تىللار، ئۆزگە خەلقلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمىگەن. بۇ تۇر ئايرىملىرىدىكى تىللارنىڭ گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ۋە لۇغەت تەركىۋىگە ئائىت مەسىلىلەرنىڭ دائىرىسىمۇ ئىنتايىن چەكلىك.

شۇنداق بولسىمۇ، ۋ.رادلوۋ بىلەن ق.كورشنىڭ تۇر ئايرىملىرى ۋە ئا.ساموىلوۋىچنىڭ ئورتاق قوبۇل قىلىنغان ئاخىرقى تۇر ئايرىمىسى تۇركولوگىيە تەرەققىياتىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى. بۇ تۇر ئايرىملىرى گەرچە تولۇق بولمىسىمۇ، ھەر ھالدا خېلى كۆپ دەرىجىدە تارىخىي پىرىنسىپلارنى ئىشلەتكەن (ئالايلى، ئا.ساموىلوۋىچنىڭ تۇر ئايرىمىسىدا بۇلغار، قىپچاق، ئۇيغۇر تىللىرى ۋە بەزى باشقا تىللار گۇرۇپپىلىرىنىڭ ئاتىلىشلىرىدا تارىخىي ئېلېمېنتلار كۆرۈلىدۇ).

ئا.ساموىلوۋىچنىڭ تۇر ئايرىمىسىدا ھازىرقى زامان پەن ساھەسىدە ھەممىدىن كەڭرەك تارقالغان. بۇ تۇر ئايرىمىسىدا بارلىق تۇركى تىللار 6 ئاساسلىق گۇرۇپپىغا بۆلۈنگەن. بۇ گۇرۇپپىلار 6

خىل ئاساسلىق فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك ئالامەتلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ ئالامەتلەر بولسا، ئۇلگىلىك 6 سۆز بىلەن ئىپادىلەنگەن. بۇ سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك تەرىكىۋى شۇ تىللارنىڭ فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك ئالامەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بارلىق تۈركى تىللار ئاساسلىق 6 گۇرۇپپىغا بۆلۈنگەن.

1. *r*-گۇرۇپپا، بۇلغار ياكى چۈۋاش گۇرۇپپىسى. بۇنىڭ ئالامەتلىرى: 1) تاغار، 2) ئۇرا، 3) پۈل-، 4) تاۋ // تۇ، 5) سارى، 6) قالان // بۇلنا. بۇ گۇرۇپپىغا قەدىمقى بۇلغار تىلى بىلەن ھازىرقى زامان چۈۋاش تىلى كىرگۈزۈلگەن.

2. *d*-گۇرۇپپا، ئۇيغۇر ياكى شەرقىي شىمال گۇرۇپپىسى، بۇنىڭ ئالامەتلىرى: 1) توقۇز، 2) ئاداق // ئازاق، 3) پول-، 4) تاغ، 5) سارىغ، 6) قالغان. بۇ گۇرۇپپا ئۈچ تارماق گۇرۇپپىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: *a*) *d*-تارماق گۇرۇپپىسى: يېنىسەي-ئۇرخۇن يېزىغىدىكى قەدىمقى تىل، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ۋە ھازىرقى زامان تىللىرىدىن قاراغاس، سالار، تۇۋا تىللىرى؛ *b*) *z*-تارماق گۇرۇپپىسى: سېرىق ئۇيغۇر، شور ۋە خاكاس تىللىرى (خاكاس تىلىنىڭ قويبال، قىزىل، ساغاي، كاچىن ۋە بەلتىر دىيالېكتلىرى) *c*) *t*-تارماق گۇرۇپپىسى: ياقۇت تىلى.

3. *tau*-گۇرۇپپا، قىپچاق ياكى غەربىي شىمال گۇرۇپپىسى، بۇنىڭ ئالامەتلىرى: 1) توغۇز، 2) ئاياق، 3) بول-// بۇل-، 4) تاۋ، 5) سارى، 6) قالغان. بۇ گۇرۇپپا ئىككى تارماق گۇرۇپپىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: *a*) موڭغۇل دەۋرىدىن بۇرۇن شەكىللەنگەن تىللار تارماق گۇرۇپپىسى: ئالتاي تىلى (ئالتاي، تېلەئۇت ۋە

تەلەنغت دىيالېكتلىرى)، قىرغىز، قۇمىق، قاراچاي-بالقار، قارايىم، تاتار، باشقىرت تىللىرى؛ *b*) موڭغۇل دەۋرىدىن كېيىن شەكىللەنگەن تىللار تارماق گۇرۇپپىسى: قازاق ۋە نوغاي تىللىرى⑧.

4. *taoɣlik*-گۇرۇپپا، چاغاتاي ياكى شەرقىي جەنۇپ گۇرۇپپىسى، بۇنىڭ ئالامەتلىرى: 1) توقۇز، 2) ئاياق، 3) بول-، 4) تاغ، 5) سارىق، 6) قالغان. بۇ گۇرۇپپىغا قەدىمقى چاغاتاي تىلى⑨، جۇڭگو تۈركستانى ئاھالىسىنىڭ تىلى⑩، ئۆزبەك ۋە چېرنېۋ تاتار⑪ تىللىرى كىرگۈزۈلگەن.

5. *taoɣli*-گۇرۇپپا، قىپچاق-تۈركمەن ياكى ئوتتۇرا گۇرۇپپا، بۇنىڭ ئالامەتلىرى: 1) دوقۇز، 2) ئاياق، 3) بول-، 4) تاغ، 5) سارى، 6) قالغان. بۇ گۇرۇپپىغا خارەزىم ئۆزبەكلىرىنىڭ گوۋۇرلىرى كىرگۈزۈلگەن.

6. *ol*-گۇرۇپپا، تۈركمەن ياكى غەربىي جەنۇپ گۇرۇپپىسى، بۇنىڭ ئالامەتلىرى: 1) دوقۇز، 2) ئاياق، 3) ئول-، 4) داغ، 5) سارى، 6)قالان. بۇ گۇرۇپپىغا تۈركمەن، ئەزەربەيجان، تۈرك تىللىرى، شۇنداقلا گاگائۇزلارنىڭ تىلى كىرگۈزۈلگەن.

ۋ.بوگورودىتسكىي تۈركى تىللارنى يەنە باشقىچەرەك تۈرلەرگە ئايرىغان⑫. ئۇ ھەممە تىللارنى جۇغراپىيىلىك ئالامەتلەر بويىچە، يەنى خەلقلەرنىڭ ھازىرقى ئولتۇراقلاشقان ئورۇنلىرى بويىچە تۈركۈملەرگە ئايرىغان. ئۇنىڭ تۈرگە ئايرىشىدا ھەممە تۈركى تىللار تۆۋەندىكىدەك بۆلۈنگەن: 1) شەرقىي شىمال گۇرۇپپىسى — ياقۇت، تۇۋا ۋە قاراغاس تىللىرى؛ 2)خاكاس (ئاباقان) گۇرۇپپىسى — خاكاس تىلى ۋە ئۇنىڭ بارلىق دىيالېكتلىرى؛ 3) ئالتاي گۇرۇپپىسى — ئالتاي تىلى ۋە ئۇنىڭ ئىككى گۇرۇپپا دىيالېكتى؛

4) غەربىي سىبىر گۇرۇپپىسى — چۇلىم، بارابىن، تۇمىن، توبول قاتارلىق تاتار شۇبلىرى؛ 5) ۋولگا - ئۇرال گۇرۇپپىسى — تاتار ۋە باشقىرت تىللىرى؛ 6) ئوتتۇرا ئاسىيا تىللىرى گۇرۇپپىسى — ھازىرقى زامان ئۇيغۇر، ئۆزبەك، قاراقالپاق، قازاق ۋە قىرغىز تىللىرى؛ 7) غەربىي جەنۇپ ياكى تۇرك گۇرۇپپىسى — تۇركمەن، ئەزەربەيجان ۋە تۇرك تىللىرى.

بۇ تۇر ئايرىمىسىنىڭ مىزانى پەقەت تاشقى ئالامەتتىن، يەنى تۇركى خەلقلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورۇنلىشىشىدىن ئىبارەت بولۇپ، تىللارنىڭ ۋە شۇ تىللاردا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدىن تېخىمۇ زور دەرىجىدە ئايرىۋېتىلگەن.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا سوۋېت تۇركولوگلىرىدىن س.مالوۋ⑬ بىلەن ئى.باتمانوۋ⑭ تۇركى تىللارنى تۇرگە ئايرىش مەسىلىسىگە دائىر بەزى مۇھىم پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇلار تۇرگە ئايرىشنىڭ يېڭىچە قوشۇمچە ئۆلچەملىرىنى ئورناتتى.

س.مالوۋ ئەمەلىدىكى تۇرگە ئايرىشلارغا كىرگۈزگەن قوشۇمچە تولۇقلاشلىرىدا ھەممە تۇركى تىللارنى ئارخايىك خۇسۇسىيەتلەرنى ساقلاپ قېلىش ۋە يېڭى خۇسۇسىيەتلەرنىڭ بارلىقىغا كېلىش دەرىجىسى بويىچە مۇنداق تۆت گۇرۇپپىغا بۆلىدۇ: ئەڭ قەدىمقى، قەدىمقى، يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تىللىرى.

ئاپتور قەدىمقى تىللار بىلەن ھازىرقى زامان تىللىرىنى پەرقلەندۈرىدىغان فونېتىكىلىق ھادىسىلەرنى ئۆزىنىڭ تۇرگە ئايرىشىغا ئاساس قىلغان. بۇ فونېتىكىلىق بەلگىلەر تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: *a*) تىل ئارقا ئۇزۇك تاۋۇشلار g ۋە oɣ نىڭ بىرقەدەر تىل ئالدى بولغان سوزۇق، يېرىم سوزۇق ۋە سوزۇلما سوزۇقلارغا كۆچۈشى

(تاۋۇشلارنىڭ تىل ئالدىغا كۆچۈشى)؛ b) سۆز بېشىدا سوزۇلما سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بولۇش-بولماسلىغى؛ c) يېقىنقى زامان تىللىرىدا جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ۋە قەدىمقى تىللاردا جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ كۆپ بولۇشى؛ قەدىمقى تىللاردىكى بۆلۈنگۈچى يىلتىزلاردا رت، لت، نت قاتارلىق بىرىكمىلەرنىڭ بولۇشى، مەسىلەن: ئالتى، ھازىرقى زامان تىللىرىدا بۇ بىرىكمىلەرنىڭ جاراڭلىقلىشىپ قېلىشى، مەسىلەن: ئالدى.

بۇ ماھىيەت جەھەتتىن تارىخىي تۈركە ئايرىش بولۇپ، بۇنىڭغا تۈركى تىللارغا خاس يېڭى ئۆلچەملەر كىرگۈزۈلگەن.

ئى.باتمانوۋنىڭ تۈركە ئايرىشقا دائىر بەزى كۆزقاراشلىرىمۇ ئىنتايىن مۇھىم. بىراق، ئۇ قىرغىز تىلىنىڭ تۈركى تىللار گۇرۇپپىسىدىكى ئورنىنى بەلگىلەيدىغان بىرنەچچە قوشۇمچە ئۆلچەملەرنى كەلتۈرۈش بىلەنلا چەكلىنىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن، چەتئەل ئالىملىرىنىڭ تۈركى تىللارنى تۈركە ئايرىشقا قوشقان زور ئەمگەكلىرىنىمۇ تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك. بىراق، چەتئەل ئالىملىرى ئۆزلىرىنىڭ تۈركە ئايرىش سىستېمىسىنى ياراتىمىدى. ھازىر ئۇلار ئۆز تەتقىقات ئىشلىرىدا رۇس ئالىملىرى ئېلان قىلغان تۈركە ئايرىشلاردىن پايدىلانماقتا.

ئا.بالبى⑮، ئا.رېمىيۇز⑯، ئا.پالمبىلاد⑰ ۋە ئا.ۋامبېرىلارنىڭ⑱ تۈركە ئايرىشلىرى تاسادىپى ئۇچراپ قالغان، ئۇ يەر-بۇ يەردىن يۇلۇپ ئېلىنغان تىلشۇناسلىق ۋە ئېتنوگرافىك مەلۇماتلارغا ئاساسلانغان. كېيىنكى دەۋرلەردىكى تۈركە ئايرىشلار رۇس ئالىملىرىنىڭ تۈركە ئايرىلغان ئىسخېمىلىرى ۋە تەتقىقاتلىرىغا تايانغان. بۇ ساھەدىكى ئەسەرلەردىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

خ.ۋىنكلېر[19] ۋە ك.فويلارنىڭ[20] ئەسەرلىرى، گ.رەھمەتنىڭ[21] ۋ.رادلوۋ ۋە ف.كورشىنىڭ سىنتېزلىق تۈرگە ئايرىشىنى شەرھىلىگەن ماقالىسى، ۋېنگېرىيە ئالىمى ل.لىگېتنىڭ[22] تۈرگە ئايرىشى ۋە فىنلاندىيە تۈركولوگى م.رەسەنېننىڭ[23] ئاخىرقى ئەسىرى. ئاپتور بۇ ئەسەردە گ.رامىستېدتنىڭ تۈرگە ئايرىشىنى تولۇقلىغان ۋە ئالتاي تىللىرىنىڭ ئومۇمى تۈرگە ئايرىلىشىنى كۆرسەتكەن.

XI ئەسىردىكى شەرق تىلشۇناسى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مەشھۇر دىۋاندا تۈركى تىللارنىڭ تۈرگە ئايرىلىشىغا دائىر ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ. بۇ دىۋاندا تىللار ئوغۇز، قىپچاق، تۈرك (ئۇيغۇر) دىگەن ئاساسلىق گۇرۇپپىلارغا ئايرىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ تۈرگە ئايرىلىشىنىڭ ئاساسلىق ئۆلچەملىرىمۇ بەلگىلەنگەن.

تۈركى تىللارنى تۈرگە ئايرىشتىكى ئۇرۇنۇشلارنى كۈزىتىشتىن شۇنداق ئومۇمى خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇكى، تۈرگە ئايرىلغان ھەممە ئىسخېملارنىڭ بىر ئورتاق ۋە ئاساسلىق يېتەرسىزلىگى بار. ئۇ بولسىمۇ، تىللار ئۆزلىرىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن ۋە شۇ تىللاردا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن ئايرىۋېتىلگەن. تۈرگە ئايرىغۇچى ئاپتورلار بىر بولسا جۇغراپىيىلىك ئالامەتلەرگە، يەنە بىر بولسا ئايرىم تىل ئالامەتلىرىگە (ئايرىم فونېتىكىلىق ھادىسىلەر ۋە گىراممىتىكىلىق پاكىتلارغا) ئاساسلىنىپ، ھەرقايسى تىللارنىڭ تۈركى تىللار گۇرۇپپىلىرىنىڭ ئىچىدىكى ئورنىنى بەلگىلەيدىغان ئاساسلىق ئۆلچەملەرنى ھىساپقا ئالمىغان. بۇ ئاساسلىق ئۆلچەملەر تىللارنىڭ تەرەققىياتى ۋە تارىخى، شۇنداقلا، بىر تىلنىڭ ئۆزىگە خوشنا بولغان تۇققان قەبىلە، خەلق ۋە مىللەتلەرنىڭ تىللىرى بىلەن

ۋە باشقا تىل گۇرۇپپىلىرىدىكى قەبىلە، خەلق مىللەتلەرنىڭ تىللىرى بىلەن بولغان باغلىنىشىدىن ئىبارەت.

تىللارنىڭ ھازىرقى پەن تەلەپلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان تۈر ئايرىمىسى تىللارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى تۈركى خەلقىلەر تارىخى بىلەن باغلاپ، تۈركى تىللارنىڭ پۈتكۈل گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىغا ۋە لۇغەت تەركىۋىنى ھىساپقا ئالغان ئاساستا تۈزۈلۈشى لازىم.

تۈر ئايرىمىسىدا تۈركى خەلقلەر دائىرىسىدە بارلىققا كەلگەن بارلىق ئۇرۇق ـ قەبىلە تۈركۈملىرى (شۇنىڭغا ئاساسەن تىل تۈركۈملىرى) بەلگىلىك تارىخىي مەنبەلەر ۋە مەلۇماتلارنىڭ يار بېرىشچە كۆرسىتىلىشى كېرەك. شۇنداقلا، قەدىمقى تۈركى تىللارنىڭ بارلىق يازما يادىكارلىقلىرى ھىساپقا ئېلىنىشى كېرەك. بۇ يادىكارلىقلار ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ (خەلقلەرنىڭ) قايسى قەبىلە (خەلقلەر) تۈركۈمىگە تەۋە بولىدىغانلىقىنى ۋە ھەرقايسى تىللارنىڭمۇ قايسى تىللار تۈركۈمىگە كىرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ.

شۇنداق قىلىپ، مەلۇم بىر تۈركى تىللار گۇرۇپپىسى ئىچىدىكى تىللارنىڭ تۈر ئايرىمىسىنى تۈزۈشتە ئەڭ ئالدى بىلەن تۈركى خەلقلەرنىڭ تارىخىنى چىقىش قىلىش كېرەك، يەنى ئايرىم تۈركى قەبىلىلەر، قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرى، خەلقلەر ۋە ئۇلارنىڭ تىللىرىنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن شەرت ـ شارائىت ھازىرلاپ، تەدرىجى تەرەققى قىلغان ئۇرۇق، قەبىلە، قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرى ۋە خەلقلەرنى، شۇلارنى دەۋر قىلىغان ئىجتىمائى ـ ئىقتىسادىي قۇرۇلمىلارنى تەتقىق قىلىش لازىم. ئۇنىڭدىن باشقا، تىللارنى تۈرگە ئايرىشتا بۇ تىللارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تۇققانلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئورتاقلىقى نەتىجىسىدە،

شۇنداقلا ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ بىر تۈركۈم ياكى بىر ئۇرۇق ۋە قەبىلە ئىتتىپاقىدا بولۇشى نەتىجىسىدە پەيدا بولغان گۇرۇپپا ياكى تارماق گۇرۇپپا ئىچىدىكى تىللارنىڭ ئوخشاشلىغىنى ھېسابقا ئېلىش بىلەنلا چەكلەنمەي، بەلكى ھەرقايسى تۈركۈملەرنىڭ يېمىرىلىشى نەتىجىسىدە، نەسەب تەرەققىياتى جەريانىدىكى كېلىپ چىقىشى ئوخشاشمىغان قەبىلە ۋە خەلقلەر تىللىرىنىڭ ئايرىم تىللارغا تەسىر كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە ۋە تىللارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرى بويىچە مۇستەقىل تەرەققى قىلىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن پەرقلەرنىمۇ ھېسابقا ئېلىش لازىم.

يۇقۇرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، تۈركى تىللار تارىخىي جەھەتتىن ئېيتقاندا بىر پۈتۈن تۈركۈمدىن ئىبارەت بولۇپ، ئىپتىدائى جامائە ئۇرۇق بىرلەشمىلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تۈركۈملىرىنىڭ گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ۋە لۇغەت تەركىۋى ئوخشاش بولغان تىللىردىن تەرەققى قىلىپ يېتىلگەن. بۇ تۈركۈم تەرەققىيات جەريانىدا ئۆزىنىڭ بىرلىگىنى، يەنى تىللارنىڭ بىر پۈتۈن گۇرۇپپىسىنى ساقلاپ كەلدى. لېكىن، بۇ تىللارنىڭ ئەڭ قەدىمقى تارىخىي ھادىسىلەردىن ئىبارەت ئوخشاشلىغى بولۇشى بىلەن بىللە، يەنە قەبىلىلەر ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىنىڭ بىرلىشىش ۋە پارچىلىنىشىنىڭ بەلگىلىك دەۋرلىرىدە پەيدا بولغان ئوخشىماسلىقلىرىمۇ بار. بۇنداق ئوخشاشلىق ۋە ئوخشىماسلىقلار بۇ تىللارنىڭ تۈرلۈك باغلىنىشلىرى ۋە ئۆزگە تىللار بىلەن ئارىلىششى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان.

شۇنداق قىلىپ، تۈركى تىللارنىڭ تۇر ئايرىمىسى دېگىنىمىز تۈركى خەلقلەر ۋە تۈركى تىللارنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى دەۋرلەرگە بۆلۈشتىن ئىبارەتتۇر. دەسلەپتە ئىپتىدائى ئۇرۇق جامائە

تۇزۇمىدىكى ئۇششاق ئۇرۇق بىرلەشمىلىرى، كېيىن يىرىك قەبىلە بىرلەشمىلىرى تەدرىجى ھالدا بارلىققا كەلگەن ۋە يىمىرىلگەن. بۇ بىرلەشمىلەرنىڭ تارىخىي كېلىپ چىقىشى ئورتاق بولۇپ، قەبىلىلەر تەرەققىياتىنىڭ بەلگىلىك دەۋرلىرىدە تۇرلۇك قەبىلىلەردىن تەركىپ تاپقان تۇركۇملەر بارلىققا كەلگەن. دېمەك، قەبىلە تىللىرىنىڭ تۇرلۇك تۇركۇملىرىمۇ شۇ تەرىقىدە بارلىققا كەلگەن. قەبىلىلەرنىڭ بىرلىشىشلىرى ۋە پارچىلىنىشلىرى نەتىجىسىدە خەلقلەرنىڭ كاتتا بىرلەشمىلىرى پەيدا بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تۇركى تىللارنىڭ ئىچكى قىسمىدا كاتتا تىل گۇرۇپپىلىرى پەيدا بولدى. بۇ تىل گۇرۇپپىلىرى كېلىپ چىقىشى ۋە تىپولوگىيىسى جەھەتلىرىدىن ئورتاق مەنبەگە ئىگە بولغان تىللاردىن شەكىللەنگەن. لېكىن، تىللارنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى ۋە بۆلۈنۈشىنىڭ مۇرەككەپ تارىخىي جەريانلىرى نەتىجىسىدە بۇ تىللار ھازىر بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدىغان بولۇپ قالدى.

دېمەك، تۇركى خەلقلەرنىڭ ھازىرقى تەركىۋى شەرقىي ياۋروپا، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا، سىبىرىيە تېرىتورىيىسىدە بارلىققا كېلىپ ۋە پارچىلىنىپ تۇرغان ئۇرۇق-قەبىلە ۋە قەبىلە ئىتتىپاقلىرى، خەلقلەر، بىرلەشمىلەر ۋە دۆلەتلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسىدۇر. بۇ ئۇرۇق-قەبىلە ئىتتىپاقلىرى، قەبىلىلەر ۋە خەلقلەر بىرلەشمىلىرى ئۇزاق قەدىمقى زامانلاردىن تارتىپ ھازىرقى زامانىدىكى مىللەتلەر بولۇپ ئۇيۇشقانغا قەدەر تېخى مىللەت بولۇپ يېتىلمىگەنلىرى ئايرىم سانىدا بولۇپ، بۇ مىللەتلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۆز تەرەققىياتىنىڭ ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى دەۋرىدىكى

سوتسیالیزم شارائیتیدا بارلیققا کەلگەن. تاریخی جەھەتتىن ئېيتقاندا، تىل قۇرۇلۇشى ۋە لۇغەت تەركىۋى تۈركى تىللار بىلەن ئورتاق بولغان تىللاردا سۆزلەشكۈچى ئىپتىدائى ئۇرۇق جامائە بىرلەشمىلىرىدىنلا تەركىپ تاپقان بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەنە كۆپلىگەن فىن-ئۇگور، ئىران (ئاساسەن تاجىكلار بىلەن خارەزىملار)، موڭغۇل، تۇنگۇس-مانجۇ، نېنېتىن ۋە باشقا ھەر خىل ئۇششاق قەبىلىلەرنى تەدرىجى ھالدا ئۆز تەركىۋىگە قوبۇل قىلغان. بۇ قەبىلىلەر تۈركى قەبىلىلەرنىڭ ئۇ ياكى بۇ تۈركۈمىنىڭ تەركىۋىگە كىرىپ ئۆز تىلىنى يوقاتقان.

تۈركى خەلقلەرنىڭ تەركىۋىگە قوشۇلغان بۇ ھەر خىل ئېتنىك ئېلېمېنتلار بەزى تۈركى تىللارنىڭ شەكىللىنىشىگەمۇ مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتتى. بۇ تۈركى تىللار ئۆزگە تىللار بىلەن ئارىلاشقاندا ئۆزىنىڭ گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ۋە ئاساسلىق لۇغەت فوندىنى ساقلاپ قالدى. مەسىلەن: ھازىرقى زامان ئۆزبەك تىلى ۋە يېڭى ئۇيغۇر تىلى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئالدىنقى ئەۋلات تىللىرى بولغان كونا ئۆزبەك تىلى بىلەن كلاسسىك يېڭى ئۇيغۇر تىلى دەپ ئاتالغان تىلنى (XVII — XIX ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇر تىلى) ئالساق، بۇ تىللار ئۆز ۋاقتىدا چاغاتاي ئەدەبىي تىلى دېگەن ئورتاق ئاتالغۇ بىلەن ئاتالغان بولۇپ، ئەسلىدە تىللارنىڭ ئۆزئارا چېتىلىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. تىللارنىڭ ئاشۇنداق چېتىلىشىدا غالىپ چىققانلىرى ئۆزبەك تىلى بىلەن يېڭى ئۇيغۇر تىلى، يېڭىلگەنلىرى سوغد، ساك ۋە باشقىلارنىڭ قەدىمقى ئىران شۇبىلىرىدىن ئىبارەت بولدى.

شۇنىڭدەك، باشقا تىللار ۋە شۇ تىللاردا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرمۇ، مەسىلەن: قىرغىز تىلى ۋە قىرغىزلار، ئۇنىڭدىنمۇ تولاراق سىبىرىدە

يىدىكى تۈركى تىللار ۋە خەلقلەر، مەسىلەن: ياقۇت تىلى ۋە ياقۇتلارمۇ يالغۇز تۈركى قەبىلىلەر بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىگە خوشنا بولغان ئۆزگە قەبىلىلەر ۋە ئۆزگە تىللار بىلەنمۇ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش ۋە چېتىلىش نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن، يەنى موڭغۇل (زور كۆپچىلىك تۈركى خەلقلەر ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئارىلاشقان)، تۇڭگۇس ـ مانجو (ياقۇتلار ۋە ياقۇت تىلى ئارىلاشقان)، سامويىد (تۇبا ياكى چېرنېۋ تاتارلىرى ئارىلاشقان) قاتارلىق قەبىلە ھەم تىللار بىلەن چېتىلىشتا بولغان. بۇ چېتىلىشلاردىمۇ يەنىلا تۈركى تىللار غالىپ بولۇپ چىققان.

تەبىئىكى، تۈركى تىللارنىڭ ئوخشاشلىغى بولۇش بىلەنلا قالماي، يەنە خېلى كۆپ ئوخشىماسلىقلىرىمۇ بار. بۇنداق ئوخشىماسلىقلار ئۇلارنىڭ تۈرلۈك تارىخىي مۇناسىۋەتلىرىدىن كېلىپ چىققان.

تۈركى خەلقلەر ھەققىدىكى تارىخىي مەلۇماتلارغا ھەمدە قەدىمقى ۋە ھازىرقى زامانىدىكى تۈركى تىللارنىڭ ماتېرىياللىرىغا قارىغاندا، تۈركى خەلقلەرنىڭ ئىنتايىن قەدىمقى زامانلاردا شەرقىي ۋە غەربىي تۈرك قەبىلىلىرىگە ئايرىلغانلىغىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇنداق ئايرىلىش ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنگەن. بىرىنچى باسقۇچ مىلادىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ چاغدا بىر تۈركۈم قەبىلىلەر غەربىي ھونلارغا، يەنە بىر تۈركۈم قەبىلىلەر شەرقىي ھونلارغا قوشۇلغان. ئىككىنچى باسقۇچ VII ــ VIII ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. بۇ چاغدا، دەسلەپتە تۈرك دۆلىتىنىڭ، كېيىن ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ گۈمران بولۇشى بىلەن تۈركى قەبىلىلەر غەربىي ۋە شەرقىي تۈركلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن غەرپتىكى ئوغۇزلار، تۈركەشلەر، قارلۇقلار ۋە ياغما قاتارلىقلار بىر تەرەپكە، شەرقتە

قالغان ئۇيغۇرلار يەنە بىر تەرەپكە بۆلۈنۈپ كەتتى.

تۈرك گۇرۇپپىسىدىكى بارلىق ھازىرقى زامان خەلقلىرى ۋە تىلـ لىرى تۈركـى قەبىلـلەرنىڭ كېيىـنكى دەۋرلەردىكى غەربىي ياكى شەرقىي قەبىلـلەر ئىتتىپاقـلىرىنىڭ تەركىۋىـدە تۇرۇپ، نىسبەتەن يېقىنقى زامانداا شەكىللەنگەن. لېكىن، تارىخىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، ھەر بىر خەلق ۋە ھەر بىر تىل تېخىمۇ قەدىمـقى شەرقىي قەبىلەر ئىتتىپاقلىرى بىلەن نەسەپلىك باغلىنىشتا بولغان.

ئالايلى، تۈركمەن تىلى غەربىي ئوغۇز قەبىلـلىرى دائىرىـسىدە شەكىللەنگەن. غەربىي ئوغۇز قەبىلىرى ئىچىدە كېيىنكى ۋاقىتلاردا سالچۇقى قەبىلەر ئىتتىپاقىغا كىرگەن خەلقلەرمۇ بار ئىدى. شۇنداق قىلىپ، تۈركمەن تىلىنىڭ خرونولوگىيىلىك شەكىللىنىشى VIII ــ XI ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. لېكىن، تۈركـمەن تـىلى ئوغۇزلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئۇنىڭدىن خېلى قەدىـمقى تـىل بولغان VI ــ VIII ئەسىرلەردە ئۆتكەن تۈرك دۆلىتـىنىڭ ئورخۇن يېزىقـلىرى تـىلىغا، شۇنداقلا قەدىـمقى خارەزىـمىنىڭ يەرلـىك ئاھالـىسـىنىڭ تـىلـىغا باغلىنىدۇ.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىـمكى، ھەرقانـداق بىر ھـازىـرقى زامان تىلىنىڭ بەلگىلىك مۇقىم تۈركۈمـگە تەئەللـۇق بولغان تـىل ئاساسى شۇ خەلقنىڭ ئاساسىي نەسەبلىك يادروسىنى تەخمىن قىلىشقا ئىمكان بېرىـدۇ. تۈركـمەن تىلـىنىڭ ئاساسى ئوغۇز تىلى ئىـكەن، دىمەك، تۈركمەن خەلقىنىڭ شەكىللىنىشىدىـكى ھەل قىلغـۇچ ئامىل ئوغۇزلاردىن ئىبارەت بولغان.

قاراقالپاق تـىلى ۋە قىسـمەن قازاق تىلى نـىسبەتەن كېيىـنكى ۋاقىتلاردىكى چوڭ نوغاي ئوردىسىنىڭ تەركىـۋىدە شەكىلـلەنگەن.

ئۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇ تىللار نەسەب جەھەتتىن قىپچاقلارغا، ئۇنىڭ-دىنمۇ بۇرۇنقى دەۋردە، بىر تەرەپتىن، ئۇز-پەچەنەكلەر ۋە قىس-مەن بۇلغارلارغا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەرلىك ئاھالىسى بولغان ئوغۇزلارغا، شۇنداقلا قەدىمقى خارەزىملىقلار ۋە تاجىكلارغا چېتىلاتتى. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ خەلق-لەر ۋە ئۇلارنىڭ تىللىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى غەرپتىكى تۈركى قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىغا باغلىنىدۇ. ئەمما، نەسەپ جەھەتتىن بۇ خەلق-لەر قىپچاقلار ۋە پەچەنەكلەرنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق شەرقتىكى تۈركى قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرى بىلەنمۇ باغلىنىدۇ. بۇ تىللارنىڭ شەكىللىنىشىگە بىر تەرەپتىن، بۇلغار، خازار ۋە پەچەنەكلەر ئارقىلىق سلاۋيان ۋە فىن-ئۇگور قەبىلىلىرى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خارەزىم ۋە تاجىك قەبىلىلىرى تەسىر كۆرسەتكەنلىگى مۇقەررەر.

قىرغىز تىلى، ئۇنىڭ ھازىرقى تەرىكىۋىدىن ئېيتقاندا، نىسبەتەن يېڭى تىل بولۇپ، قىپچاقلار ئارىسىدا شەكىللەنگەن. ئەمما، قىرغىز تىلىنىڭ ئومۇمى ئاساسى يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ قەدىمقى قىرغىز دىيالېكتلىرىدىن ئىبارەت. يېنىسەي قىرغىزلىرى ئېتنىك تەركىۋى جەھەتتىن ئارىلاش خەلق ئىدى. ئۇلار قەدىمقى يېنىسەي تاش پۈتۈكلىرىدەك تىل يادىكارلىقلىرىنى قالدۇرغان. تۈركى تىللاردا سۆزلەشكۈچى بەزى خەلقلەرگە ئوخشاش، مەسىلەن، سىبىرىيەدىكى تۈركى خەلقلەردىن ئالتاي، خاكاس، شور، تۇۋا قاتارلىقلارغا ئوخ-شاش قىرغىزلارنىڭمۇ ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە شەرقىتە تۈرغانلىغى، بولۇپمۇ موڭغۇل قەبىلىلىرى (موڭغۇل تىلى خېلى يېڭى فورماتسىيە بولۇپ سانىلىدۇ) بىلەن بولغان بەۋاستە خوشنىدارچىلىغى قىرغىز

تىلىنىڭ ۋە شەرقتىكى باشقا تۈركى قەبىلىلەر تىللىرىنىڭ لېكسىكىسىدا، شۇنداقلا فونېتىكا ۋە مورفولوگىيە جەھەتلىرىدە ئەكس ئەتتى (مەسىلەن: يېپىق بوغۇملاردىكى تەكرارلانغۇچى سوزۇلما سوزۇق تاۋۇشلار. بۇ، غەرپتىكى تۈركى تىللاردا كۆرۈلمەيدۇ).

ئۆزبەك تىلى بىلەن يېڭى ئۇيغۇر تىلىمۇ، يۇقۇرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، «ساپ تۈركى تىللار» بولماستىن، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەسلىدىكى يەرلىك ئاھالىسى بولغان خارەزىملار، سوغدىلار، تاجىكلار ۋە باشقا ئىران قەبىلىلىرىنىڭ تىللىرى بىلەن چېتىلىش نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان تىللاردىن ئىبارەت. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ تىللار قەدىمقى تۈركى تىللار بىلەن، يەنى ئەڭ ئاۋال كونا ئۆزبەك تىلى بىلەن، ئۇنىڭدىن قالسا، قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تىلى بىلەن بولغان بىۋاستە باغلىنىشىنى ساقلاپ قالدى. قاراخانىلار تىلى بولسا، قارلۇق دىيالېكتلىرى ئاساسىغا ۋە ئۇنىڭدىنمۇ قەدىمقى بولغان تۈركەش ھەم ياغما دىيالېكتلىرى ئاساسىغا قۇرۇلغان. بۇ دىيالېكتلاردا سۆزلەشكۈچىلەر نەسەپ جەھەتتىن قەدىمقى ئۇيغۇرلار ۋە تۈركلەر (ئوغۇزلار) بىلەن باغلانغان.

ھەر بىر كونكرېت خەلقنىڭ باشقا تۈركى خەلقلەر بىلەن بولغان مۇرەككەپ تارىخىي باغلىنىشلىرىنىڭ ھەمدە قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرى ۋە خەلقلەرنىڭ شەكىللىنىش جەريانىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىش يۈزىسىدىن قاراقالپاق خەلقىنىڭ ئۇرۇق-قەبىلىلىرى تەركىبىدىكى ماتېرىيالى ئاساسىدا مىسال كەلتۈرۈشكە بولىدۇ㉔.

قاراقالپاق خەلقىنىڭ تارىخى غەرپتىكى قەبىلە ئىتتىپاقلىرى ۋە دۆلەتلەردىن ــ خازار، پەچەنەك، ئالتۇن ئوردا، نوغاي ۋە ئۆزبەك لەرنىڭ تارىخى بىلەن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا قازاقلارنىڭ قەبىلە ئىتتە-

پاقلىرى بىلەن زىچ باغلانغان. تارىخىي مەنبەلەردىن قارىغاندا، بۇ قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرى ۋە دۆلەتلەرنىڭ بىر تەرەپتىن، غەربىي ھونلار بىلەن، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوغۇز ئىتتىپاقى، غەربىي تۈركىلەر ۋە شەرقىي ھونلار بىلەن نەسەبلىك ۋە ئۇرۇق-قەبىلىۋى باغلىنىشلىرى زىچ بولغان. دىمەك، قاراقالپاق خەلقى، خۇددى باشقا تۈركى خەلقلەرگە ئوخشاشلا، ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ مۇرەككەپ ئارىلاشمىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار باشتا نوغايلار ۋە ئالتۇن ئوردا بىلەن، ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنقى تارىخىي دەۋرلەردە دەشتى قىپچاقتىكى خەلقلەرنىڭ قىپچاق تۈركۈمىگە تەۋە بولغان قىپچاقلار ۋە پەچەنەكلەر بىلەن، ئەڭ قەدىمقى دەۋردە خازارلار ۋە بۇلغارلار بىلەن، يەنى غەربىي ھونلار بىلەن يېقىن تارىخىي ۋە نەسەپلىك باغلىنىشتا بولغان. شۇڭا، قاراقالپاق خەلقىنى قەبىلە ئىتتىپاقلىرى تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمى تارىخىي زەنجىرىدىن ئۈزۈپ ئېلىنغان قانداقتۇر بىرەر قەبىلە ياكى خەلقتىن كېلىپ چىققان دەپ قاراش تارىخىي جەھەتتىن توغرا بولمايدۇ.

قاراقالپاقلار بىلەن غەربىي تۈركىلەرنىڭ قەبىلە ئىتتىپاقلىرىغا تەۋە بولغان خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى ئورتاقلىقنى بۇ خەلقلەرنىڭ ئۇرۇقلىرى تەركىۋىدىكى ئورتاقلىقتىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بىراق، ئورتاق ئۇرۇق ۋە قەبىلە نامىلىرىنىڭ سانى بۇ ئۇرۇق-قەبىلە باغلىنىشلىرىنىڭ ئۇزاقلىقىغا تەتۇر تاناسىپ. ئالايلى، ھازىرقى قاراقالپاقلارنىڭ ئۇرۇق ۋە قەبىلە نامىلىرىدىن خازارلارنىڭ ئۇرۇق ۋە قەبىلە نامىلىرى بىلەن ئورتاق بولغىنى پەقەت بىرلا، يەنى «ئاۋاز» (ئاباس)[29]. بۇ، قاراقالپاقلارنىڭ ھازىرقى «قىسمەت» قەبىلىسىنىڭ بىر ئۇرۇق نامى. لېكىن، قاراقالپاقلارنىڭ خازارلار ۋە ئۇلارغا تارد-

خەي جەھەتتىن يېقىن بولغان پەچەنەكلەرنىڭ ئۇرۇق ناملىرى بىلەن ئورتاق بولغىنى ئۈچ: 1) پاتسناق [26] ــ بۇ، پەچەنەكلەرنىڭ قەبىلە نامى بىلەن ئورتاق بولغان ئۇرۇق نامى؛ 2) خازارچە «تىلماتس»[27] دىگەن نام پەچەنەكچە «بۆرۈتولماچ[28]»؛ 3) خازارچە «ئاۋاز»[29]، پەچەنەكچە «ئاباس»[30].

پەچەنەكلەر بىلەن قاراقالپاقلارنىڭ ئورتاق قەبىلە ناملىرى مۇنۇ تۆرلۈك نامدىن ئىبارەت: 1) پەچەنەكچە قابۇقشىن (*Jula*)[31]. قارا-قالپاقچە قاباسان. بۇ، قونغىرات قەبىلىسىنىڭ ئاشامايلى ئۇرۇق بىرلەشمىسىنىڭ تەركىۋىدىكى ئۇرۇق؛ 2) پەچەنەكچە ئاۋا، ئاۋاز[32]، قاراقالپاقچە ئاباس. بۇ، توقاي ئۇرۇغى بىلەن بىرلىكتە قىيئات قەبىلىسىنىڭ تاراقلى قىيئات ئۇرۇق بىرلەشمىسىگە تەۋە، شۇنداقلا، ئارانشا كېنىگەس[33] ئۇرۇق بىرلەشمىسىگمۇ تەۋە.

قىپچاقلار[34] بىلەن قاراقالپاقلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇق-قەبىلە باغلىنىشلىرى تېخىمۇ كۆپ: 1) قىپچاقچە نام ــ توقسابا، قىپ-شاق ئۇرۇغىنىڭ قاراقالپاقچە ئۇرانى ياكى چاقىرىغى «توقسابا»؛ 2) قىپچاقچە قاڭۇ ئوغلى، قاراقالپاقچە «قاڭلى» قىپشاق قەبىلىسىنىڭ تەركىۋىدىكى ئۇرۇق بىرلەشمىسىنىڭ نامى؛ 3) قىپچاقچە «قارا بىركلى» (قارا بۆركلى) قاراقالپاقچە قارا-قالپاق يەنى «قارا قالپاق»، «قارا بۆك» دىگەنگە توغرا كېلىدۇ؛ 4) قىپچاقچە «جۇز پان»، قاراقالپاقچە «پاك قارا». بۇ، قونغىرات قەبىلىسىنىڭ ئاشا-مايلى ئۇرۇق بىرلەشمىسىگە كىرىدىغان بىر ئۇرۇقنىڭ نامى؛ 5) قىپچاق «بۇرجۇغلى، ئانجۇغلى». سېلىشتۇرۇڭ: ئىككىنچى بوغۇمى قىپچاقچە ناملار بىلەن ئورتاق بولغان قاراقالپاقچە ئۇرۇق ناملىرى: بۇغۇجەيلى، شوۋجەيلى، مانجۇلى // مانجۇيلى.

قاراقالپاقلار بىلەن نوغايلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇق-قەبىلە باغلىنىشلىرى ئەڭ زور دەرىجىدە زىچ ئورنىتىلغان[35]. تۆۋەندە ئورتاق ئۇرۇق ناملىرى كەلتۈرۈلدى:

قاراقالپاقچە	نوغايچە
خان تەكلى // قاندەكلى	خان ئۇرۇۋ
قىتاي	قىتاي
قاڭلى	قاڭلى
ئىرغاقلى	ئىرغاقلى
قونغىرات	قونغىرات
قازا ياقلى	قازا ياقلى
قوستامغالى	قوستامغالى
ئاشامايلى	ئاشامايلى
قىپشاق	قىپشاق // قۇپشاق
نۆكىس	نۆكىس
مانغىت	مانغىت
كىنىگەس	كىنىگەس
ئۇيغىر	ئۇيغىر
تىلەي، تىلەۋبەردى، تىلەس // تۆلۆس	تىلەۋ
تاراقلى	تاراقلى

قاراقالپاق خەلقىنىڭ غەرپتكى ئومۇمى قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئىشتىراك قىلغان باشقا خەلقلەر[36] بىلەنمۇ خېلى يېقىن ئۇرۇقداشلىق باغلىنىشلىرىدا بولغانلىغىنىمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن: قازاقلار بىلەن [ئورتاق ئۇرۇق ناملىرى: قاڭلى، شەرقى، بالغالى، ئاشامايلى، قايشىلى، تەرىستامغالى، قارا مويىن، قاز-

جىغالى، باغانالى، تاراقتى (قارا قالپاقچه «تاراقلى»)، قونغىرات، مايلىبالتا، تىلەۋ ۋە باشقىلار]؛ ئۇزبەكلەر بىلەن [ئۇيغۇر، قونغىرات، قىيئات، جالايىر، نۆكۈر، قىتاي، ئۇرۇق ئايرىملىرى ـ قانجىغالى، قوشتامغالى (قاراقالپاقچه «قوستامغالى»)، قاراقلى، بالغالى، قىپچاق (قاراقالپاقچه ـ قىپشاق)، قاڭلى، كېنىگېس، مانغىش]؛ باشقىرتلار بىلەن (قىپچاق، قىتاي، تاز، تېلېۋ، قاڭلى قاتارلىق)؛ قۇراما خەلقى بىلەن (قارا قىتاي، كېردېرى // كېردېرلى، تېلېۋ، تاراقلى قاتارلىق) ۋاھاكازا.

ئاخىرىدا، قاراقالپاقلارنىڭ ئۇنىڭدىن باشقا غەربىي ۋە شەرقىي تۈركلەر بىلەنمۇ ئورتاق ئۇرۇق ناملىرىنىڭ بار ئىكەنلىگىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىم. مەسىلەن، مۇنۇ ئۇرۇق ناملىرىنى سېلىشتۇرۇڭ: شۇلجۇغۇت // شۇلجۇۋۇت<شۇلجۇغ+ئۇت // شۇلجۇۋ+ئوت. بۇلار ئېھتىمال، سالچۇقلارنىڭ ئوغۇز قەبىلە ئىتتىپاقىغا مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك. تۆلۈس // تۆلىس دىگەن ئۇرۇق نامى شەرقتىكى تۆلۈس قەبىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك، ئۇيغۇر دىگەن نام قەدىمقى ئۇيغۇر دىگەن قەبىلە نامىغا مۇناسىۋەتلىك ۋاھاكازا.

بۇ جەھەتتە ئالتايلىقلارنىڭ ئۇرۇق ـ قەبىلە تەركىۋى ناھايىتى ئوبدان ئۇلگە بولالايدۇ. ئالتايلىقلارنىڭ ئۇرۇق ـ قەبىلە تەركىۋىدىن ئالتايلىقلارنىڭ تۆۋەندىكىدەك قەدىمقى ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر بىلەن بولغان نەسەبلىك باغلىنىشلىرىنى ئېنىقلاشقا بولىدۇ: تېلى (تېلە ئۇت، تېلېنغىت) تۈركەش، تۆلۈس، قىرغىز، ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىرلەشمىلەردىن قىپچاق، بۇرۇت قاتارلىقلار بىلەن، موڭغۇل قەبىلىلىرىدىن نايمان (مايمان)، ئويىرات، موڭغۇللار بىلەن، شۇنداقلا شىمالىي ئالتاي قەبىلىلىرىدىن تۇبا، قۇماندىلارنىڭ تەركىۋىگە ۋە

تۇۋا، خاكاس خەلقلىرىنىڭ تەركىۋىگە قوشۇلغان نېنىتىس ۋە ئوستىياك قەبىلىلەر بىرلەشمىلىرى بىلەن.

ئۇرۇق ۋە قەبىلە ناملىرىدا ساقلىنىپ قالغان ئۇرۇق-قەبىلە مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئىزلىرى تامامەن ئوبېكتىپ ئۆلچەم بولۇپ، بۇ ئۆلچەم بىر خەلقنىڭ سىنخرونىزم (ئىككى ياكى بىرنەچچە ھادىسىنىڭ ماس بولۇشى) كۆرۈنۈشىدىكى قەبىلىۋى تەركىۋىنىلا ئېنىقلاپ قالماستىن، بەلكى قەبىلە ئىتتىپاقلىرى، خەلقلەرنىڭ تەرەققىياتى ۋە شەكىللىنىشىنىڭ دىئاخرونىزمىنى (ھادىسىلەرنىڭ بىر بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرغان يەككە ھالىتى)، قايسى قەبىلە تۈركۈمى ۋە قەبىلە ئىتتىپاقىغا تەۋە بولغانلىغىنى ئېنىقلاشقىمۇ ۋە بۇ قەبىلە تۈركۈملىرى بىلەن قەبىلە ئىتتىپاقلىرىنىڭ داۋاملاشقان ۋاقتىنى ھەم مۇقىملىق دەرىجىسىنى ئېنىقلاشقىمۇ ئىمكان بېرىدۇ. بۇ ئارقىلىق، ئاساسلىق ئۆلچەم بولغان تىلنى ئېنىقلاشقىمۇ شارائىت ھازىرلىنىدۇ. چۈنكى، ھەرقايسى تىللارنىڭ ئاساسلىق لۇغەت فوندى ۋە لۇغەت تەركىۋىدە ئۇ ياكى بۇ تۈركۈمنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى روشەن ئىپادىلىنىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ھازىرقى زامانىدىكى بارلىق تۈركى تىللارنى، ئۇلارنىڭ بارلىققا كېلىش تارىخىغا ئاساسەن، ئىككى چوڭ گۇرۇپپىغا ياكى تارماقىغا، يەنى تۈركى تىللارنىڭ غەربىي ھون تارمىغى ۋە شەرقىي ھون تارمىغى دەپ ئىككىگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇنداق بۆلۈنۈش، شۇ تىللاردا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ياۋروپا ۋە ئاسىيا تېرىتورىيىسىدە ئولتۇراقلاشقان ھازىرقى جۇغراپىيىلىك چېگرىلىرىغىمۇ ماس كېلىدۇ. ئەمما، بۇنداق بۆلۈنۈش مەلۇم دەرىجىدە شەرتلىك بولىدۇ. چۈنكى شەرقىي ۋە غەربىي قەبىلە ئىتتىپاقلىرىنىڭ ئۆزئارا

باغلىنىشلىرى تاكى ئەڭ يېقىنقى تۈركۈملەر پەيدا بولغانغا قەدەر ئۇزلۇكسىز داۋاملىشىپ كەلگەن.

تۈركى تىللارنىڭ مەيلى غەربىي ھون تارمىغى بولسۇن ياكى شەرقىي ھون تارمىغى بولسۇن، ھەر ئىككىسى كونكىرىت تىللارنى بىرلەشتۈرىدىغان ئۆزىنىڭ گۈرۈپپىلىرى ۋە تارماق گۈرۈپپىلىرىغا ئىگە. بۇ كونكىرىت تىللارنىڭ ئۆزئارا يېقىنلىغى يەنىمۇ زىچراق بولغان تارىخىي باغلىنىشلار بىلەن، شۇنداقلا، بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا تىل جەھەتتىكى باغلىنىشلار بىلەن بەلگىلىنىدۇ. ھەر بىر تارماق، گۈرۈپپا ۋە تارماق گۈرۈپپا ئۆزىنىڭ ئالامەتلىرى ۋە ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە. تىل جەھەتتىكى بۇنداق ئالامەتلەر ۋە ئالاھىدىلىكلەر بۇ تىللارنىڭ تۈرلۈك تىل تۈركۈملىرىگە قوشۇلۇشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان ئوخشاشلىقلار ۋە پەرقلەرنى خاراكتېرلايدۇ. ھەر بىر تىل ئۆزىنىڭ خاسلىغى ۋە كونكىرىت تىل ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە. بۇنداق خاسلىق ۋە ئالاھىدىلىكلەر شۇ تىلنىڭ بىر گۈرۈپپا ياكى تارماق گۈرۈپپا ئىچىدىكى ئۆز ئالدىغا ئايرىم تىل ئىكەنلىگىنى بەلگىلەيدۇ. تەبىئىكى، تىل بىرلەشمىلىرى قانچە يېرىك بولسا، بۇ تىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاقلىقمۇ شۇنچە كونا ۋە شۇنچە قەدىمى بولىدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئۇنىڭ تەركىۋىدىكى تىللارنىڭ ئوخشاشلىق ئالامەتلىرى ئاز، پەرقلىق ئالامەتلىرى كۆپ بولىدۇ. تىل بىرلەشمىلىرى قانچە كىچىك ۋە ئۇششاق بولسا، ئۇلارنىڭ تەركىۋىدىكى تىللار شۇنچە يېڭى ۋە يېقىنقى تىللاردىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇنداق گۈرۈپپىلارغا تەۋە بولغان تىللارنىڭ ئوخشاشلىق ئالامەتلىرى كۆپ، پەرقلىق ئالامەتلىرى ئاز بولىدۇ.

تۈركى تىللىق خەلقلەر ۋە قەبىلىلەر قاتناشقان ئەڭ قەدىمقى

بىرلەشمىلەر ۋە قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىن مەلۇمكى، بۇ بىرلەشمىلەر ئىچىدىكى ئەڭ قەدىمقىلىرى غەربىي ھونلار بىرلەشمىسىگە قاتناشقان غەربتىكى تۈركى قەبىلىلەر (بۇلغار، خازار، ئوغۇز ياكى ئۇز ۋە قىسمەن پەچەنەك، كېيىنكى ۋاقىتلاردا قىپچاق قاتارلىقلار) دىن تۈزۈلگەن. شەرقىتە بولسا، شەرقىي ھون بىرلەشمىسىگە قاتناشقان تۈركى قەبىلىلەر (تۈرك، ئۇيغۇر، قىرغىز قاتارلىقلار) دىن تۈزۈلگەن. شۇنداق قىلىپ، ھازىرقى زامانىدىكى تۈركى خەلقلەر ۋە تۈركى تىللارنىڭ شەكىللىنىشى ئوخشىمىغان دەرىجىدە، بىر بولسا غەربىي قەبىلىلەر بىرلەشمىسىگە، يەنە بىر بولسا شەرقىي قەبىلىلەر بىرلەشمىسىگە باغلانغان. شۇنىڭغا ئاساسەن، تۈركى خەلقلەر ۋە تىللارنىڭ غەربىي ھون ۋە شەرقىي ھون تارماقلىرىدىن ئىبارەت ئىككى تۈرى ھاسىل قىلىنغان.

A. تۈركى تىللارنىڭ غەربىي ھون تارمىغى[37]

تۈركى خەلقلەرنىڭ غەربىي ھون تارمىغى تارىخىي جەھەتتىن ئەڭ قەدىمقى زامانلاردا غەربكە ئىچكىرىلەپ كېلىپ، تەدرىجى ھالدا غەربىي ھون قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا، ئۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخىي دەۋرلەردە قىسمەن ھالدا غەربىي تۈرك قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا قاتناشقان تۈركى قەبىلىلەردىن ھاسىل بولغان. بۇنىڭدىن مۇنداق يىرىك ئۇرۇق ـ قەبىلە بىرلەشمىلىرىنىڭ تىللىرى بارلىقىغا كەلگەن: 1) بۇلغارلار ۋە بۇلغار تىللىرى گۇرۇپپىسى؛ 2) ئوغۇزلار ۋە ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسى؛ 3) قىپچاقلار ۋە قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسى؛ 4) قارلۇقلار ۋە قارلۇق تىللىرى گۇرۇپپىسى. غەربىي ھون تارمىغـ

دىكى تۈركى تىللارنىڭ بۇ تىللارنى شەرقىي ھون تارمىغدىكى تىللاردىن ئايرىپ تۇرىدىغان خاراكتېرلىق ئالاھىدىلىگى مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

1) فونېتىكا تۈزۈلمىسىدە: a) مۇنۇ قەدىمقى تاۋۇشلارنىڭ ئالماشقانلىغى: ز، د، ت>ي، مەسىلەن: ئاياق // ئازاق // ئاتاخ ئەمەس؛ b) جاراڭلىق ۋە جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلارغا بۆلۈنۈشىنىڭ كۆپلۈگى: ب-پ، ك-گ، س-ز، د-ت؛ c) دىففېرىنسىيلىك ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىلىرى «خ، ۋ، ھ» لارنىڭ بار بولغانلىغى ۋاھاكازا؛

2) ئاساسلىق لۇغەت فوندىدا: ئەرەپ ۋە پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان لېكسىكىنىڭ كۆپ بولۇشى ۋە موڭغۇل تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان لېكسىكىنىڭ نىسبەتەن ئاز بولۇشى؛

3) گىراممماتىكىلىق قۇرۇلۇشتا: a) قوشما جۈملە تۈزۈلمىسىنىڭ بىرقەدەر راۋاج تاپقانلىغى ۋە باغلىغۇچىلارنىڭ، جۈملىدىن يات تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان باغلىغۇچىلارنىڭ كۆپ بولۇشى؛ b) ئىسىم بىرىكمىلىرى ۋە پېئىل شەكىللىرى بىرىكمىلىرى بولۇپ كېلىدىغان قىسقارتىلما سۆزلەر بىرىكمىلىرىنىڭ ئاز بولۇشى ۋاھاكازا.

يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن ئاساسلىق بەلگىلەر غەربىي ھون تارمىغدىكى تۈركى تىللارنى شەرقىي ھون تارمىغدىكى تۈركى تىللاردىن ئايرىپ تۇرىدۇ. بۇ ئومۇمى بەلگىلەردىن سىرت، غەربىي ھون تارمىغدىكى ھەر بىر تىل گۇرۇپپىسى ئۆزىنىڭ يەنمۇ كونكرېت، خاس بەلگىلىرىگە ئىگە. بۇ بەلگىلەر مەزكۇر تىل تارمىغدىكى گۇرۇپپىلارنى بىر بىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ.

1. بۇلغار گۇرۇپپىسى

بۇلغارلار ۋە بۇلغار تىلى ھازىرقى زاماندىكى چۇۋاشلار ۋە چۇۋاش تىلىدىن ئىبارەت يېقىن ۋارىسلىرىنى قالدۇرۇپ كېتىش بىلەنلا قالماي، بەلكى يەنە باشقا قەبىلىلەر بىلەن، يەنى سلاۋيانلار، فىن ـ ئۇگورلار ۋە ياۋروپا تېرىتورىيىسىگە كېيىن كەلگەن تۈركى قەبىلىلەر (ئوغۇزلار ياكى ئۇزلار، قىپچاقلار ياكى پولوۋتلار قاتارلىقلار) بىلەن ئارىلىشىپ، باشقا تىللارنىڭ شەكىللىنىشىگىمۇ ئۆز ھەسسىسىنى قوشقان.

تىللارنىڭ ئارىلىشىشى ۋە چېتىلىشى بولۇپمۇ تۆۋەندىكى تىللاردا روشەن ئىپادىلىنىدۇ. چۇۋاش تىلىدا: بۇ تىل تۈركى تىللارنىڭ گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ۋە لۇغەت تەركىۋىنى ساقلاپ قالغان، لېكىن ئۇنىڭدا سلاۋيان، فىن ـ ئۇگور تىللىرىنىڭ ئېلېمېنتلىرى ۋە نەسەب جەھەتتىن ئۆزى بىلەن ئورتاق بولغان تاتار تىلىنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئېلېمېنتلىرىمۇ خېلى كۆپ. ۋېنگېر تىلىدا: بۇ تىل فىن ـ ئۇگور تىللىرىنىڭ گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، بۇلغارچە سۆزلەرنىڭ خېلى سالماقلىق قاتلىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. شۇنداقلا تاتار ۋە باشقىرت تىللىرىدا: بۇ تىللار ئۆزلىرىنىڭ قىپچاقچە ئاساسىنى ساقلاپ قالغان. لېكىن بۇ تىللاردا قىپچاق تۈركۈ ـ مىگە نىسبەتەن تارىخي جەھەتتىن خېلى قەدىمقى بولغان بولغار تىلىنىڭ ئىزلىرى بار.

بۇلغار تىللىرى گۇرۇپپىسى قەدىمقى تىللاردىن بۇلغار، خازار تىللىرىنى ۋە ھازىرقى زامان چۇۋاش تىلىنى ئۆزئىچىگە ئالىدۇ. بۇ گۇرۇپپا ۋولگا ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ ئەڭ قەدىمقى ئاھالىسى بولغان بولغارلار ياكى بۇلغارلارنىڭ (V ـ XIV ئەسىرلەر)، شۇنداقلا، غەربىي ھونلارنىڭ تەركىۋىدىكى قەبىلىلەرنىڭ ئەۋلاتلىرى بولغان كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى دوناي بۇلغارلىرى ۋە خازارلارنىڭ ئارىسىدا بارلىققا كەلگەن. بۇلارنىڭ ھازىرقى زامانداشلىرى قەدىمقى تىل قۇرۇلۇشىنى ساقلاپ قالغان چۇۋاشلاردىن ئىبارەت بۇلغار گۇرۇپپىسىدىكى بۇلغار ۋە خازار تىللىرىدىن ئىبارەت. قەدىمقى تىللارغا دائىر مەلۇماتلار ئىنتايىن ئاز بولۇپ، ئاساسىي جەھەتتىن جۇغراپىيەۋى ناملار ۋە خاس ئىسىملارغا مەركەزلىشىدۇ. بۇلار ۋىزانتىيە، ياۋروپا، ئەرمەن ۋە ئەرەپ ئاپتورلىرىنىڭ تارىخي ئەسەرلىرىدە كۆرسىتىلگەن ناملار ۋە ئىسىملار، شۇنداقلا قەبرە تاشلىرىغا ئويۇلغان خەتلەردىن ئىبارەت.

ھازىرقى زامان چۇۋاش تىلىغا يېقىن بولغان بۇلغار تىلىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ساقلىنىپ قالغان قەۋرە تاشلىرىدىكى ئايرىم سۆزلەردىن، شۇنداقلا ۋېنگېر ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە سلاۋيانچە ـ بۇلغارچە ئادەم ئىسىملىكلىرىدىن پەرەز قىلىشقا بولىدۇ[38].

خازار تىلى ھەققىدىكى مەلۇماتلارمۇ ناھايىتى ئاز. خازارلارنىڭ تىلىنى ئىتىل، سەمەندەر، بەلەنجەر، سارىكەل دېگەن شەھەر ناملىرىدىن سىرت، يەنە قەبىلە ناملىرى ھەمدە ياۋروپا ۋە ئەرەپ مەنبەلىرىدىكى ۋاستىلىك ئالامەتلەردىن پەرەز قىلىشقا بولىدۇ[39].

ھازىرقى زامان تىللىرىدىن بۇلغارچە خۇسۇسىيەتلەرنى ئەڭ ياخشى ساقلاپ قالغىنى چۇۋاش تىلىدۇر. شۇنداقلا، ئوغۇز گۇرۇپپىـ

سىغا كىرىدىغان گاگائۇز تىلى ھەم تۈركى تىللارنىڭ قىپچاق گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان قارايىم، تاتار، باشقىرت تىللىرىدىمۇ بۇلغار تىلىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرى كۆرۈلىدۇ.

بۇلغار گۇرۇپپىسىنىڭ غەربىي ھون تارمىقىغا كىرىدىغان باشقا تىللار گۇرۇپپىلىرىدىن پەرقلىنىدىغان خاراكتىرلىق بەلگىلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1) فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە: *a*) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالاھىدە بىر سىستېمىسىنىڭ بولۇشى، جۈملىدىن ئىككى لەۋلەشكەن ۋە ئىككى لەۋلەشمىگەن تولۇقسىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بولۇشى؛ *b*) باشقا گۇرۇپپىلاردىكى تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان بىرقىسىم سۆزلەردە سۆز بېشىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ دىفتونگلارغا ۋە دىفتونگسىمان بىرىكمىلەرگە ئالماشتۇرۇلۇشى، مەسىلەن: يېرت ـ (ئېرت ـ دىگەندىن ئېلىنغان) «ھايدىماق»، يېڭېۋ (ئېكېۋ) «ئىكەك»، يېر (ئىز) «ئىز»، ۋۇت (ئوت) «ئوت»، ۋىرىن (ئورۇن) «ئورۇن» ۋاھاكازا؛ *c*) باشقا تىللاردىكى سۆز ئاخىرىدا كېلىدىغان ئۇزۇك تاۋۇش *Z* نىڭ *r* ئۇزۇك تاۋۇشىغا ئالمىشىشى، مەسىلەن: جەۋار (ئاغىز // ئاۋىز)، پەر (بۇز) «مۇز»، خىر (قىز)، كېر (كۆر) ۋاھاكازا؛ *d*) باشقا تىللاردىكى ي ~ژ~ج ~د~چ فونېمىلىرىنىڭ ئورنىغا ئالاھىدە بىر خىل تەلەپپۇز قىلىنىدىغان ئۇزۇك تاۋۇش فونېمىسى *c* نىڭ بولغانلىغى؛ *e*) باشقا تىللاردىكى جارانگلىق ۋە جارانگسىز ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئورۇننى ئىگەللىگەن ئالاھىدە بىر خىل ئۇزۇك تاۋۇش فونېمىلىرىنىڭ، شۇنداقلا يۇمشاقلاشقان جۈپ ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ بولۇشى؛ *f*) ھەر قايسى تىللاردا نۆۋەتلىشىدىغان د~ت، ر~ي ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنىڭ *r* ئۇزۇك تاۋۇشىغا ئالمىشىشى، مەسىلەن: ئۇرا (ئاداق // ئازاق // ئاياق)

ۋاھاكازا؛ g)باشقا تىللاردىكى ش~س ئۇزۇك تاۋۇشىنىڭ ل ئۇزۇك تاۋۇشىغا ئالمىشىشى، مەسىلەن: خىل (قىش، قىس)؛ تېلىك(تۇش~تۇس) «چۈش»، ئالاك(ئىشىك~ئېسىك) ۋاھاكازا.

2) لۇغەت تەركىۋىدە پەقەت مۇشۇ گۇرۇپپىغىلا خاس بولۇپ، باشقا تۈركى تىللاردا مەۋجۇت بولمىغان سۆزلەرنىڭ خېلى كۆپ بولۇشى. مەسىلەن: جىن(ئادەم)، سەمسا(بۇرۇن)، جامكا(ماڭلاي)، جۇرام، قاجان (دۈمبە)، ئارەم(ئايال)، جاتما(ساپلىق)، كۇركا(كوزا)، جېجې(پۇت)، تۈلە(بۇغداي)، مەيەر(ياڭاق) ۋاھاكازا. شۇنداقلا، كېلىپ چىقىشى سلاۋيان تىللىرى بىلەن ئورتاق بولغان سۆزلەرنىڭ ۋە كېلىپ چىقىشى فىن-ئۇگور تىللىرى بىلەن ئورتاق بولغان لېكسىكىنىڭ خېلى كۆپ بولۇشى؛

3) گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى جەھەتتە، باشقا گۇرۇپپىلاردىكى تىللارنىڭ مورفولوگىيىسى ۋە سىنتاكسىسىدىن خېلى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدىغان، ئۆزىگە خاس مورفولوگىيە ۋە سىنتاكسىسنىڭ بولغانلىقى.

قەدىمقى تىللار

بۇلغار تىلى[40]

بۇلغار تىلى V1-V11 ئەسىرلەردە ۋولگا ۋە كاما دەريالىرىنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا پەيدا بولغان بۇلغار دۆلىتى ئاھالىسىنىڭ قەدىمقى تىلىدۇر. بۇ دۆلەت ئەينى زامانىدىكى تارقاق ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركى ھەم غەيرى تۈركى ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەردىن — ئۇتۇر-غۇر، قۇتۇرغۇر، ئوغۇر، ساراغۇر، ئونوغۇرلار، شۇنداغلا سايىرلار[41]

(سۆزلار)، پەرەز قىلىشىمىزچە ئاۋارلار[42]ۋە باشقىلارنىڭ بىرلىشىشى نەتىجىسىدە ۋۇجۇتقا كەلگەن. بۇ ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەر ئۇنىڭدىن بۇرۇن كەڭ ھون تۈركۈمىنىڭ تەركىۋىدە ئىدى.

يۇقۇرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇلغار تىلىنىڭ رىيال يادىكارلىقلىرى سۆزلەر، بولۇپمۇ خاس ئىسىملاردىن ئىبارەت. بۇلغار ئىتتىپاقىنى تەشكىل قىلغان ئايرىم قەبىلىلەر تىللىرى ھەققىدىكى مەلۇماتلار تېخىمۇ ئاز. ئالايلى، ھازىرقى چۇۋاشلارنىڭ بىۋاستە ئەجداتلىرى بولغان ساۋىرلار(سۆزلار)نىڭ تىلىدىن پەقەت بىرنەچچە سۆزلا ساقلىنىپ قالغان: ساۋىر(قەبىلە نامى)؛ئۇلىغۇر(ئۇلىغ«بەگ»، «بەگزادە»+ئۇر«ئادەم»)؛ ياكى بلاخ بالاخ =تۈركچە مالاق «قوتاز» ۋە بولماخ، كۈنۈلسىز دېگەن بەگلەرنىڭ ئىسىملىرى. ئاۋارلارنىڭ تىلىدىن بولسا، شۇ قەبىلىنىڭ ئاۋار دېگەن نامىدىن باشقا ھىچقانداق مەلۇمات ساقلىنىپ قالمىغان. بۇ قەبىلە نامىنىڭ سۆز ئاخىرى سۆزلار، خازار، تاتار دېگەن قەبىلە ناملىرىنىڭ سۆز ئاخىرى بىلەن ئوخشاش.

بۇ تىلنىڭ تۈركى تىللار گۇرۇپپىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، شۇنداقلا ئۇنىڭ فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىنىڭ خۇسۇسىيتى ۋە قىسمەن گىراممىاتىكىلىق قۇرۇلۇشى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزۈشكە ئىمكان بېرىدىغان سۆزلەر ئولگا بۇلغارلىرىدا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋر دىكى دۇناي بۇلغارلىرىدا كۆپرەك ساقلىنىپ قالغان. مەنبەلەردىن قارىغاندا، ئولگا بۇلغارلىرى بىلەن دۇناي بۇلغارلىرىنىڭ تىلى بىر بولۇپ، ھازىرقى زامان تىللىرىدىن چۇۋاش تىلىغا ئەڭ يېقىن.

تۆۋەندە بىزگە مەلۇم بولغان بۇلغارچە سۆزلەرنىڭ تىزىملىكى بېرىلدى.

قەبرە تاشلىرىغا پۈتۈلگەن ۋە باشقا يادىكارلىقلاردىن ئېلىنغان بۇلغارچە سۆزلەرنىڭ (ۋولگا بۇلغارلىرى) تىزىملىكى[43]:

ئەسلىدىكى يېزىلىشى	تىرانسكرىپسىيە	چۈۋاش يېزىغدىكى تەڭداشلىرى (تىرناق ئىچىدە ھازىرقى يېزىلىشى)	تەرجىمىسى
جال	*jal*	Çул (Çул)	يىل
جور	*jür*	ÇӲр (Çĕр)	يۇز
جيرم	*jir(i)m*	Çирӳм (Çирĕм)	يىگىرمە
جيات	*j(i)yət*	Çццчӳ (Çццчĕ)	يەتتە
جيارمنش	*j(i)yərm (i)nx*	Çцрӱммӱщ (Çцрĕммĕщ)	يىگىرمىنچى
تمراج	*t(i)m(i)rəq*	тцмцрч (мцмĕрч)	تومۇرچى
بيالم	*b(i)yəl(i)m*	пилликимнщ (пиллĕкĕмĕш)	بەشىنچى
بلوك	*b(i)lük*	пал ык (палăк)	ھەيكەل، بەلگە
هير	*hir*	хӱр (хĕр)	قىز
ايح	*ay(Ï)h*	уыых (уӳăх)	ئاي
طحر	*t(Ï)h(Ï)r // t(u)h(u)r*	мухур // мӳххур	توققۇز
تواتم	*t(u)wat(Ï)m*	муватым (măватàм)	توتنچى[44]

ئۇنىڭدىن باشقا، تۈرلۈك مەنبەلەردىن تۆۋەندىكى بۇلغارچە سۆزلەر خاتىرىلەنگەن[45]:

1. مەرتىۋە دەرىجىلىرى، ئۇنۇۋانلار، مەنسەپ ناملىرى قاتارلىقلار: قاغان، خان، باغاتۇر، ئەرمىيور، مالامىر، جەپا، بويىلا // بۇيىلا، تاڭرى، قاۋخان، تارقان، تۇدۇن (رۇسچە مۇنۇ سۆز بىلەن سېلىشتۇرۇڭ: تۇرۇنوۋى) [46].

2. ئۇرۇق ناملىرى: چاقار، قۇۋيار، يۇپان، ئۇخسۇن، قۇرىگەر، بۇلغار.

3. خاس ئىسىملار (ئاساسىي جەھەتتىن خانلارنىڭ ئىسىملىرى): يابغۇخان، ئىسبۇل، ئىچىرگۇبويلا، قورمىشوس، قۇبرات (مىلادى 583 ـ 642 ـ يىللىرى)، ئەسپېرىخ // ئاسپەرۇخ (مىلادى 679 ـ 701 ـ يىللىرى)، قرۇم // قورۇم (مىلادى 803 ـ 814 ـ يىللىرى)، ئۇمۇرتاغ (مىلادى 814 ـ 831 ـ يىللىرى)، تەكىتەم، سەۋاز، سوۋنەخ، تەلەس، تەرۋەل، ئۇمور، بايان (قارالىسۇن: «ئىگور پولكى ھەققىدە قوشاق» تېكى: بويان) [47].

4. مۇچەل يىللىرىنىڭ ناملىرى[48]: دۇانىش (<تاۋشقان) «چاشقان يىلى»، تۆتىنچى يىلنىڭ نامى: دىلوم [<دىلان، چۇۋاشچە بىلەن (جىلبىن)] «ئىلان يىلى»، ئالتىنچى يىلنىڭ نامى: مور (<موڭغۇلچە ـ مورىن) «ئات يىلى»، يەتتىنچى يىلنىڭ نامى: توخ (<توئوخ) «توخۇ يىلى»، ئونىنچى يىلنىڭ نامى: قۇچى «قوي يىلى»، ئون بىرىنچى يىلنىڭ نامى: دوخس (<توڭۇز) «چوشقا يىلى»، ئون ئىككىنچى يىلنىڭ نامى.

5. ئايلارنىڭ ناملىرى[49]:

1) ئالەم (<ئىلكى ئەم) «بىرىنچى ئاي»؛

2) شەگور ئالەم «ئىككىنچى ئاي»؛

3) ۋەچەم [قارالسۇن: چۇۋاشچە ـ ۋىچچى (ۋىججى)] «ئۈچىنچى

ئاي»؛

4) تۇتوم [قارالسۇن: چۇۋاشچه - تۇۋاتم (تاۋاتام)] «تۆتۈنچى ئاي»؛

5) بەختى[<بەش] «بەشنچى ئاي»؛

6) ئالتوم [چۇۋاشچه ئۇلتتى (ئۇلتما)] «ئالتىنچى ئاي»؛

7) .....

8) شەختەم [چۇۋاشچه - ساككىر (ساككار)] «سەككىزىنچى ئاي»؛

9) تۆرەم [چۇۋاشچه - تۇخخۇر (تاخخار)] «توققۇزىنچى ئاي»؛

10) ئەنى ئالەم [چۇۋاشچه - ۋۇنى (ۋۇنا)] «ئونىنچى ئاي»؛

11) ۋەر ئەنى ئالەم [چۇۋاشچه - ۋۇن پىر (ۋۇن پىر)] «ئون بىرىنچى ئاي»؛

12) .....

بۇلغار تىلىنىڭ مەلۇم بولغان ئالامەتلىرىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بۇ تىلنى فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى جەھەتتىن $z \sim x$ لىق تىللارغا ئەمەس، بەلكى $r \sim l$ لىق تىللارغا تەۋە قىلىشقا بولىدۇ. سېلىشتۇرۇڭ: ھىر «قىز» (باشقا تىللاردا قىز // قىس) ۋە بىيەلىم «بەشنچى» (باشقا تىللاردا بەشنچى // بېسنچى). شۇنداقلا، بىر قاتار مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى جەھەتتىن بۇلغار تىلى ھازىرقى زامان چۇۋاش تىلىغا يېقىن تۇرۇپ بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ (سېلىشتۇرۇڭ: دەرىجە سانلارنىڭ ئوخشاشمىغان ئىككى تۈرلۈك شەكلىنىڭ بولۇشى، مەسىلەن: جىيەرمىنش «يىگىرمىنچى» ۋە بىيەلىم «بەشنچى»، تۇۋاتىم «تۆتىنچى»، ۋەچىم «ئۇچىنچى» ۋاھاكازا)؛ قەدىمقى سۆز ياساش قوشۇمچىسى - ئىق/ - ئۇق~ - ئىك/ - ئۇك نىڭ بولغانلىغى، مەسىلەن: بىلۇك «ھەيكەل»، «بەلگە»؛ - غان/ - گەن

بىلەن كېلىدىغان شەكىللەرنىڭ ئورنىغا *mix/ – mIx* – بىلەن كېلىدىغان سۈپەتداشلىق شەكىللەرنىڭ ئىشلىتىلىشى. مەسىلەن: بېرىلمىش (بېرىلگەن ئەمەس) ھەمدە – غاي/ – گەي نىڭ ئورنىغا *sün/ – sun* – بىلەن كېلىدىغان شەكىللەرنىڭ ئىشلىتىلىشى. مەسىلەن: كىلسۇن «كەلسۇن» (كىلگەي ئەمەس) ۋاھاكازا.

ماتېرىياللار ئىنتايىن كەمچىل بولسىمۇ، شۇنداق بىر پاكىتنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇكى، بۇلغار تىلى بىر خىل ئەمەس ئىدى ھەمدە فونېتىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق پەرقلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان دىيالېكتلىق ئالاھىدىلىكلىرى خېلى گەۋدىلىك ئىدى. بۇنداق پەرقلەر ماكان جەھەتتىلا ئەمەس (ۋولگا بۇلغارلىرى ۋە دۇناي بۇلغارلىرى)، بەلكى ۋاقىت جەھەتتىمۇ (VIII–XII ئەسىرلەر– دىكى بۇلغارلار ۋە XI–XVI ئەسىرلەردىكى بۇلغارلار) كۆرۈلىدۇ.

فونېتىكا جەھەتتىكى پەرقلەردىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتەيلى:

1) *a~u* سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن: جال (چۈۋاشچە – جۇل) «يىل»؛

2) *i~a* نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن: بىلۈك [چۈۋاشچە – پالك (پالاك)] «ھەيكەل»، «بەلگە»؛

3) *r~d* ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنىڭ نۆۋەتلىشىشى. مەسىلەن: تۇدۇن ۋە تۇرۇنوۋى؛

4) *y~d~j* نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن: جۇر «يۇز» (چۈۋاشچە – جۇر) ~ دىلوم «ئىلان» (<دىلان، چۈۋاشچە – جىلىن) ~ يۇپان (خاس ئىسىم)؛

5) *s~x* نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن: شەختەم «سەكسەنچى»

[چۇۋاشچه ـ ساككىر (ساككار)]؛

6) سۆز تەركىۋىدىكى تولۇق ۋە قىسقارغان تاۋۇش بىرىكمە-لىرىنىڭ نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن: قاغان~خان؛ تۇۋاتىم~تۇتوم «تۆتىنچى»، تۇىرەم~تىخىر «توققۇزىنچى» ۋاھاكازا.

خازار تىلى[50]

خازار تىلى ۋولگا ۋە دون بويلىرىدا بولغان خازار دۆلىتى ئاھالىسىنىڭ قەدىمقى تىلىدۇر، خازار دۆلىتىنىڭ پەيدا بولغان ۋاقتى مىلادى IV ئەسىردىن كېيىن ئەمەس. بۇ دۆلەت V11 ـ V111ئەسىر-لەردە ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرگە كىرىپ، X ئەسىرىنىڭ ئىككىنچى يېرى-مىدا يوقالغان. خازارلار خۇددى ئۇلارنىڭ يېقىن خوشنىلىرى بولغان بۇلغارلارغا ئوخشاش، تارقاق تۈركى، شۇنىڭدەك غەيرى تۈركى قەبىلە ۋە ئۇرۇقلارنىڭ ئىتتىپاقىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ قەبىلە ۋە ئۇرۇقلار ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ھونلار ئىتتىپاقىنىڭ تەركىۋىدە ئىدى. ھونلار ئىتتىپاقى مىلادىدىن بۇرۇنقى IIIئەسىردىن ئېتىۋارەن ئۇلۇغ ئوكيانىدىن شەرقىي ياۋروپاغىچە تارقالغان تۈرلۈك قەبىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

تۈرلۈك تارىخچىلار (ۋىزانتىيە، ئەرەپ، يەھۇدى ۋە باشقىلارنىڭ تارىخچىلىرى) Xئەسىرگە قەدەم قويغان دەۋردىكى خازار قەبىلىلەر ئىتتىپاقى تەركىۋىدە بولغان تۈرلۈك قەبىلە ناملىرى ئىچىدىن تۆۋەندىكى قەبىلە ۋە ئۇرۇقلارنى تىلغا ئالىدۇ:

خازار // كوزار، ئاۋىر // ئاۋار، ئاۋاز // ئاباز، بۇلغار، ساۋىر // سابىر، ئۇغۇز (<ئوغۇز)، تارنا، تىلماتىس // تالمىس، تاۋرىس، يانۇر، بىزال، پاتسناك، ئاكاتسىر، ئالتسىئاگىر.

ئۇرۇق ناملىرىنىڭ تەھلىلىدىن خازارلارنىڭ تەركىۋى ئارىلاش بولغانلىغىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. خازار ئۇرۇقلىرى ئىچىدە ھون ئىتتىپاقىنىڭ تەركىۋىدە بولغان قەدىمقى ئۇرۇق ناملىرىمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: بىر تەرەپتىن، خازار // كوزار، ئاۋار // ئاۋاز، ئاباز، بۇلغار، ساۋىر // سابىر ~ سۇۋار ۋە يەنە بىر تەرەپتىن، ئاكاتسىر، ئالتىنئاگىر[51] ۋە پەچەنەكلەر (پاتسناكلار) بىلەن ئۇزلارنىڭ (ئوغۇز-لارنىڭ) قەبىلىۋى توپلىرى، شۇنداقلا غەيرى تۈركى خەلقلەر ۋە قەبىلىلەرگە ئائىت بولغان ئۇرۇق ناملىرى.

ئۇرۇق ۋە قەبىلە ناملىرىدىن سىرت تۆۋەندىكىدەك خازارچە سۆزلەر ساقلىنىپ قالغان. بۇ سۆزلەر جۇغراپىيىلىك نامىلار، ياكى خاقانلارنىڭ ئىسىملىرى، ئۇنۋان ۋە مەنسەپ نامىلىرى[52]، يەنى خۇددى بۇلغار تىلىدىكىگە ئوخشاش لېكسىكىلىق ئېلېمېنتلاردىن ئىبارەت.

1. خاس ئىسىملار: بۇلان // بۇلغان (خازار خاقانىنىڭ ئىسمى)، ئىلدۇغان، بۇيۇك، تەكىن خازار، چۇل // چۇلى، چوربان تارخان.

2. جۇغراپىيىلىك ناملار: ئىتىل (پايتەختىنىڭ نامى)، سارىكەل [<ساری كەل (سۆزمۇ-سۆز تەرجىمىسى: ئاق // سېرىق ئوي)]، سەمەندەر (شەھەرنامى)، بەلەنجەر (شەھەرنامى)، بېك تارلۇۋ (جاي ئىسمى).

3. ئۇنۋان ۋە مەنسەپ ناملىرى: قاغان (خاقان)، كەندىر قاغان (مەنسەپ نامى)، بەخ // بەك (بەگ)، بولىشچى // بولىشتسى // بۇلىشتسى (نايىپ) [ئالتاي تىلىدا بولۇشچى (ياردەمچى)]، ئىلىك «بىرىنچى، ئاساسلىق» (ئۇنۋان)، تارخان (ئىنئام قىلىنغان ئۇنۋان)، تۇدۇن (مەنسەپدار، رۇسچە تۇرۇنوۋى)، چائوئىشگىر // جاۋىشگىر

(مەنسەپدار)، شاد // ئىشاد «خاقان بىلەن تۇققانلىغىنى كۆرسىتىدىغان ئۇنۋان» (يېنىسەي ـ ئۇرخونچە: شاد).

4. باشقا سۆزلەر: قارا«قارا» (قارا خازار)، سار (ى) «سېرىق» [سار (ى) كەل]، تىستاسكئون (قەدىمقى تۈركى تىلدا چېچەك) «رەخت نامى».

يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن خازار تىلىغا دائىر ئازغىنا مەلۇماتلاردىنمۇ مۇنداق يەكۈن چىقىرىشقا بولىدۇ: بىرىنچىدىن، خازار تىلىنىڭ تۈركى تىللار گۇرۇپپىسىغا تەئەللۇق ئىكەنلىگى، ئىككىنچىدىن، بۇتىلدا بىر-نەچچە دىيالېكتلارنىڭ، ئاز بولغاندىمۇ q دىيالېكت ۋە c دىيالېكتتىن ئىبارەت ئىككى دىيالېكتنىڭ بولغانلىغى، ئۈچىنچىدىن، خوشنىدارچىلىقتىكى غەيرى تۈركى تىللارنىڭ، بولۇپمۇ فىن-ئۇگور تىللىرىنىڭ تەسىر كۆرسىتىش ئېلېمېنتلىرىنىڭ بولغانلىغى.

يۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن سۆزلەرنىڭ كۆپ قىسمى خازار تىلىنىڭ خېلى كېيىنكى تەرەققىيات دەۋرىگە تەئەللۇق. بۇ تىل X ـ IX ئەسىرلەر-دە ئۆزىگە تۇققان بولغان باشقا تۈركى تىللار بىلەن، يەنى ئاساسىي جەھەتتىن پەچەنەكلەر ۋە ئۇزلار (ئوغۇزلار) نىڭ تىللىرى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن. ساقلىنىپ قالغان خازارچە سۆزلەردىن ئەڭ قەدىمقىلىرى جۇغراپىيەۋى ناملاردىن ئىبارەت: ئىتىل، ساركەل، سەمەندەر، بەلەنجەر ۋە بەك تارلۇۋ. باشقا سۆزلەرنى ئالساق، قىسمەنلىرىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، بۇلار فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسى جەھەتتىن شىمالىي ئوغۇزلار (پەچەنەكلەر ۋە ئۇزلار) نىڭ تىلىغا تەئەللۇق.

تارىخىي مەنبەلەر، ئاساسىي جەھەتتىن، ئەرەپ جۇغراپىيە شۇناس-لىرى، تارىخچىلىرى ۋە تىلشۇناسلىرى (ئەل ئىستەخرى، ئەل بەكرى،

مەھمۇت قەشقەرى قاتارلىقلار) خازارلارنىڭ تىلىنى شەرھلەپ، بۇتلىنىڭ بۇلغار (ئەل ئىستەھرى) ۋە پەچەنەكلەرنىڭ (مەھمۇت قەشقەرى) تىللىرىغا يېقىن ئىكەنلىگىنى ۋە باشقا تۈركى تىللارغا ئوخشىمايدىغانلىغىنى قەيت قىلغان ئىدى. ئاتاقلىق تارىخچى ۋە تىلشۇناسلاردىن ۋ. گرىگورىيېۋ، ۋ. بارتولد، ئا. كۇنىك، گ. ۋامبېرى قاتارلىقلار خازار تىلىنىڭ ھازىرقى زامان چۇۋاش تىلى بىلەن بولغان ئەسەپلىك باغلىنىشىنى كۆرسىتىپ (ۋ. بارتولد)، بۇ تىلنى تۈركى تىللار گۇرۇپپىسىغا تەئەللۇق دەپ قارايدۇ.

ھازىرقى تىل

چۇۋاش تىلى

چۇۋاش تىلى ــ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەركىۋىدىكى چۇۋاش ئاپتونوم سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت تىلى. بۇ تىلدا سۆزلىشىدىغانلارنىڭ ئومۇمى سانى 1470000غا يېقىن.

ھازىرقى زامان چۇۋاش تىلى خەلق ئېغىز تىلى ۋە يېزىق ئەدەبىي تىلغا ئايرىلىدۇ.

چۇۋاش خەلق ئېغىز تىلى ئاساسلىق ئىككى دىيالېكتقا بۆلۈنىدۇ: 1) تۆۋەنكى (ئاناتىرى) ياكى « *u* »لىق دىيالېكت [مەسىلەن: «پوچ» دېگەنىنىڭ ئورنىغا «پۇچ» (باش)]. بۇ دىيالېكت كاما ۋە ۋولگا دەريالىرىنىڭ قوشۇلغان جايىنىڭ جەنۇبىدىكى تېرىتورىيىلەردىن تارتىپ تاكى ئۇلىيانوۋ ۋە كۇيبىشېۋ ئوبلاستلىرىغا چېگرىداش جايلارغىچە بولغان ئارىلىقتا تارقالغان. 2) يۇقۇرىقى (ۋىريال) ياكى « *o* » لىق دىيالېكت [مەسىلەن: «پۇچ» دېگەنىنىڭ ئورنىغا «پوچ» (باش)].

بۇ دىيالېكت كاما دەرياسىغا قوشۇلىدىغان جايلارغا قەدەر بولغان ۋولگا دەرياسىنىڭ تاغلىق قىرغاقلىرىغا تەۋە تېرىتورىيىگە، يەنى تۆۋلىسكىي، كوزمودېميانسكىي، يادرىنسكىي ۋە قىسمەن چېبوكسارى رايونلىرىغا تارقالغان. ئاخىرقىسى لەۋلەشكەن تولۇقسىز سوزۇق $a>o$ ۋە $e>e$ بىلەنمۇ خاراكتېرلىنىدۇ. مەسىلەن: ۋوروم (تۆۋەنكى دىيالېكتتا ۋارام، باشقا تۈركى تىللاردا ئۈزۈن // ئۇزۇن؛ تاتار تىلىدا ئوزىن)؛ كومول تۆۋەنكى دىيالېكتتا كېمبل؛ باشقا تۈركى تىللاردا كۆمۈش // كۈمۈش؛ تاتار تىلىدا كۆمىش). ھەر بىر دىيالېكت يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئايرىم گۇرۇپلارغا بۆلۈنىدۇ. يۇقارقى ۋە تۆۋەنكى دىيالېكتلار تارقالغان جايلارنىڭ ئارىلىغىدىكى چېگرىداش جايلاردا ياشىغۇچى ئاھالىلار ئالاھىدە ئارىلاش گۇرۇپپا سۆزلىشىدۇ.

تىلشۇناسلارنىڭ ئومۇمى يۇزلۈك ئېتىراپ قىلغىنىدەك، چۇۋاش خەلق ئېغىز تىلى ئىنتايىن قەدىمقى دەۋرلەردە شەكىللەنگەن تىللارنىڭ بىرىدۇر. ھازىرقى زامان چۇۋاش تىلىدا بولسا، رۇس تىلى ۋە قىسمەن تاتار تىلىنىڭ يېقىنقى دەۋرلەردىكى تەسىرىنىڭ ئىزلىرى كۆرۈلىدۇ.

كۆپچىلىك تەتقىقاتچىلار چۇۋاش تىلىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىياتىنى تارىخىي جەھەتتىن بۇلغار تىلىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىياتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارايدۇ. چۈنكى، چۇۋاشلار بۇلغارلارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، ۋولگا ـ كاما بۇلغار دۆلتىنىڭ تەركىۋىدە بولغان (VI ـ XIV ئەسىرلەر). چۇۋاش ۋە بۇلغارلارنىڭ تىلى ئۆز ئاساسىنى ساقلاپ قالغان ھالدا، باشقا خوشنا تىللار بىلەن زىچ ئالاقىدا بولۇپ تەرەققى قىلغان، يەنى تەڭ بالدۇرقى دەۋردە سكىف ـ سارمات، سلاۋيان ۋە فىن ـ ئۇگور تىللىرى بىلەن، ئۇنىڭدىن كېيىنكى

بىر دەۋردە يەنە باشقا تىللار بىلەن، جۇملىدىن تاتار، باشقىرت ۋە باشقا تۈركى تىللار بىلەن ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشتە بولغان. تىللارنىڭ بۇنداق ئۆزئارا باغلىنىشى ۋە تەسىر كۆرسىتىشى بۇ خەلقلەرنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا ئۇلارنىڭ تىللىرىنىڭ لۇغىتىدىكى ئورتاق لېكسىكا فوندىنىڭ ئىشلەپ چىقىلىشىغا، شۇنداقلا كۆپلىگەن سۆزلەرنىڭ ھەم چۈۋاش تىلىغا ھەم خوشنا تىللاردىن سلاۋيان (رۇس، ئۇكرائىن قاتارلىق)، فىن-ئۇگور (قەدىمقى دەۋرلەردە ۋېنگر تىلى، يېقىنقى دەۋرلەردە موروۋا، مارى)، تۈركى (تاتار، باشقىرت) قاتارلىق تىللار بىلەن ئۆزئارا چېتىلىشىغا تۈرتكە بولدى.

چۈۋاش تىلىنىڭ يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن ئومۇمى خۇسۇسىيەتلىرى بۇلغار تىللىرىنىڭ پۈتۈن تارماق گۇرۇپپىسىغىمۇ خاس. ئۇنىڭدىن سىرت، چۈۋاش تىلى يەنە تۆۋەندىكى ئالاھىدىلەر بىلەنمۇ خاراكتىرلىنىدۇ.

1. فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە:

a) توقۇز سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى بار: 1) a؛ 2) Ĭ (يۇقۇرىقى دىيالېكتتا ў) - ئېلىپبەدە ă؛ 3) ə؛ 4) û (يۇقۇرىقى دىيالېكتتا ў) - ئېلىپبەدە ĕ؛ 5) ы؛ 6) u؛ 7) y؛ 8) Y - ئېلىپبەدە ў؛ 9) o (سىرتتىن كەلگەن سۆزلەردە) ۋە ئون ئالتە ئۈنزۇك تاۋۇش فونېمىسى بار:

П(П', б, б'), Ф(Ф'), В(В'), М(М'), Т(Т'ə, ə'), С(З, З'), Ç, ш, (Ш', Ж, Ж'), ӳ, Ц, Ч'(Ж'), Н(Н', Ң, Ң'), Л(Л'), Р(р'), К(К', г, г'), Х(Х', F, F);

b) بەزى سۆزلەرنىڭ تولۇق ئاھاڭلىق شەكىللىرى كاۋاك (< كوك، كۈك)؛ تاۋار (< تۈز، دۈز، توز)، موڭغۇلچە - دابۇسۇن؛

c) باشقا تۈركى تىللاردىكى سوزۇق تاۋۇش a نىڭ ئورنىغا ы ياكى y سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ ئالمىشىشى، مەسىلەن: ыltan(~ altïn) «ئالتۇن»، ПЫЛ(bal~) «ھەسەل»، сухал(sak̦al~)، улма(alma~) ۋاھاكازا.

d) ھەر دائىم يۇمشاق ч',ŭ,ç ۋە ھەردائىم قاتتىق ц ,c دىن باشقا، لەۋلەشكەن جۈپ ئۈزۈك تاۋۇشلار بار؛

e) باشقا تۈركى تىللاردىكى fv, تاۋۇشىنىڭ ئورنىغا в̊ تاۋۇشىنىڭ ئالمىشىپ كېلىشى، مەسىلەن: ыв̊ал(ئوغۇل)، шав̊ар(سۇغار، سۇغارماق)؛

f) باشقا تۈركى تىللاردىكى cv, تاۋۇشىنىڭ ш تاۋۇشىغا ئالمىشىپ كېلىشى، مەسىلەن: шу'шыв̊ (سۇۇ، سۇ)؛ шар- (سى-، سىيمەك)، شۇنىڭدەك باشقا سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئالمىشىشى ھەم نۆۋەتلىشىشى.

2. ئاساسلىق لۇغەت فوندىدا: a) قەدىمقى ئارىلاش تىل لېكسىكىسىنىڭ زور بىر قاتلىمى بولۇپ، چۇۋاش تىلى بۇلار بىلەن چېتىشىش جەريانىدا چۇۋاش تىلى غالىپ تىل بولۇپ چىققان؛ b) فىن-ئۇگور تىللىرى لېكسىكىسىنىڭ زور بىر قاتلىمى بولۇپ، چۇۋاش تىلى بۇلار بىلەن ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش ۋەزىيىتىدە تۇرماقتا؛ C) سلاۋيان تىللىرى، بولۇپمۇ رۇس تىلى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان لېكسىكىنىڭ زور بىر قاتلىمى بار.

3. گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا: a) باشقا تۈركى تىللاردىكى كۆپلىك سان قوشۇمچىسى lar- // lər- (ۋارىيانتلىرى بىلەن)نىڭ ئورنىغا sem- قوشۇمچىسىنىڭ كېلىشى؛ b) بۇيرۇق رايىنىڭ ئىنكار شەكلى باشقا تۈركى تىللاردىكىدەك سۆزئارقا mə- // am- (ۋارىيانت-

لىرى بىلەن)نىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ئەمەس، سۆز ئالدى *an* ـ نىڭ ياردىمى بىلەن ياسىلىدۇ؛ c) تۈپ سانلارنىڭ تولۇق ۋە قىسقارغان شەكىللىرى بار؛ *d*)ئىملىق سۆزلەرنىڭ مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكـ لىرى خىلمۇ ـ خىل؛ e)ۋاستىلىق كېلىش قوشۇمچىسى بار ۋاھاكازا.

چۈۋاش تىلىدا ئىشلىتىلگەن يېزىق XVIIIئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىـ مىدا بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، X1Xئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندىلا مەلۇم دەرىجىدە مۇكەممەللاشتى. بۇ يېزىق 70 ـ يىللاردا چۈۋاش يازغۇـ چىسى ۋە ئالىمى ئى. يا. ياكوۋلېۋ تەرىپىدىن ئىشلەپ چىقىلغان. چۈۋاش ئەدەبىي تىلى تۆۋەنكى دىيالېكت ئاساسىغا قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن بۇرۇنقى تەرەققىياتى ئاستا بولغان، ئىنقىلاپتىن بۇرۇنقى ئەدەبىيات ئاساسەن تەرجىمىدىن ئىبارەت بولۇپ، دىنىي مەزمۇنىغا ئىگە ئىدى ۋە دىن تەرغىباتچىلىرىنىڭ قورالى بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن كېيىنلا چۈۋاش ئەدەبىي تىلىدىن پۈتۈن خەلق بەھرىمەن بولدى. باشلانغۇچ، ئوتتۇرا ۋە ئالى چۈۋاش مەكتەپلىرىدە ھازىرقى زامان چۈۋاش ئەدەبىي تىلىدا دەرس ئۆتۈلمەكتە ۋە كەڭ كۆلەمدە بەدىئى، ئىلمىي ئەسەرلەر بېسىلماقتا.

چۈۋاش تىلى رۇس ۋە تاتار تىللىرى بىلەن زىچ ئالاقىدا بولۇپ، نۇرغۇنلىغان كەسىپىي ۋە پەننىي ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلدى. بۇ ئاتالغۇلار چۈۋاش تىلىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولدى. چۈۋاش تىلىدا ئىجادىي ئەسەرلەردىن سىرت، رۇس كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە سوۋېت يازغۇچىلىرىنىڭ بەدىئى ئەسەرلىرىنىڭ كۆپـ لىگەن تەرجىمىلىرى، شۇنداقلا ماركسىزم ـ لېنىنىزم كىلاسسىكلىرىـ نىڭ تەرجىمىلىرى نەشر قىلىنماقتا.

شۇنداق قىلىپ، بۇلغار گۇرۇپپىسىنىڭ قەدىمقى تىللىرى بۇلغار ۋە خازار تىللىرى ھازىرقى زامان چۇۋاش تىلى بىلەن قوشۇلۇپ، ئۆزلىرىنىڭ قەدىمقى خۇسۇسىيەتلىرىنى زور دەرىجىدە ساقلاپ قالغان. بۇ تىللار، شۇ خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە *l*~*r* تىللار بولۇپ خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ دېگەنلىك، بۇ تىللار نەسەب جەھەتتىن ئالتاي تۇركۇمىنىڭ ئەڭ قەدىمقى دەۋرىگە، بىر پۈتۈن ئالتاي ھۇل تىلى دەۋرىگە باغلىنىدۇ، دېگەنلىكتۇر. بۇ ئالتاي ھۇل تىلىدىن بۆلۈنۈش ئارقىلىق تۇركى، موڭغۇل ۋە تۇنگۇس ـ مانجۇ تىللىرى پەيدا بولغان. بۇلغار، خازار ۋە چۇۋاش تىللىرى تۆركى تىللار گۇرۇپپىسىغا تەئەللۇق. شۇنىڭ بىلەن بىللە، موڭغۇل ۋە تۇنگۇس ـ مانجۇ تىللىرىدىن ئىبارەت نەسەپ جەھەتتىن تۇققان تىللار بىلەنمۇ زىچ باغلىنىشى بار. ئالايلى، ئاساسلىق فونېتىكىلىق نۆۋەتلىشىش قانۇنىيەتلىرى: 1) ش~ل (ل ـ لىششى) ۋە 2) ز~ر (ر ـ لىششى). بۇنىڭدىكى ش~ل ئالامىتى بۇ تىللارنى موڭغۇل ۋە تۇنگۇس ـ مانجۇ تىللىرىغا يېقىنلاشتۇرىدۇ. مەسىلەن: ئومۇمى تۈرك تىلىدا: تاش، داش، تاس، چۇۋاش تىلىدا: چۇل، موڭغۇلچە: چىلاغۇن، ئويراتچە: چىلون، تۇنگۇس ـ مانجۇچە: جۇلو (تاش). ز~ر ئالامىتى بۇ تىللارنى موڭغۇل تىلىغا يېقىنلاشتۇرىدۇ. مەسىلەن: ئومۇمى تۈرك تىلىدا: بۇزاغۇ، بۇزاغى، بۇزاۋ، پۇزوو، چۇۋاشچە: پرۇ (پارۇ)، موڭغۇلچە: براغۇ، ئويراتچە: برووى (موزاي).

موڭغۇل ۋە تۇنگۇس ـ مانجۇ تىللىرى بىلەن بولغان بۇنداق باغلىنىشلار بۇلغار، خازار ۋە چۇۋاش تىللىرىنىڭ فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىنىڭ ئەڭ قەدىمقى ھالىتىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ھال ھەم تۈركى تىللارنىڭ، ھەم ئالتاي تىللىرى ئائىلىسىدىكى باشقا تىللارنىڭ

ئەرەققىيات جەريانىنى تارىخي سىلىشتۇرما ئۇسۇل بىلەن تەكشۈرۈشكە كەڭ ئىمكانىيەت ئېچىپ بېرىدۇ.

II. ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسى

تۈركى خەلقلەرنىڭ غەرپ تەرەپكە ئىلگىرىلەپ، شەرقىي ياۋروپاغا كىرگەن كېيىنكى بىر كۆچۈش دولقۇنى ئوغۇزلار ياكى ئۇزلار ۋە پەچەنەكلەرنىڭ كۆچۈشىدىن ئىبارەت بولدى. مەلۇمكى، ئوغۇزلار شەرقتىن غەرپكە كۆچۈپ، VIII ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىياغا كەلگەن. X ئەسىردە شىمالىي ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى، شۇ قاتاردا پەچەنەكلەر غەرپكە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، ئۇرال ۋە ۋولگا ئارقىلىق شەرقىي ياۋروپاغا كىرگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، XI ئەسىردە ئۇلارنىڭ يەنە بىر قىسمى بولغان ئوغۇز-سالچۇقلارمۇ ياۋروپا تەرەپكە يۈرۈش قىلىشقا باشلىدى. لېكىن، بۇلار ئىرانغا ۋە كىچىك ئاسىيادىن ئۆتىدىغان جەنۇبىي يول بىلەن ماڭدى. شۇنداق قىلىپ، تۈركى ئۇرۇق ۋە قەبىلىلەرنىڭ بۇ كۆپ سانلىق بىرلەشمىسى X ئەسىردىن XII ئەسىرگىچە بولغان دەۋردە ئۇچ تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ بىر تۈركۈمى ئارال دېڭىزى ئەتراپىدا تۇرۇپ قېلىپ، ھازىرقى تۈركمەنلەرنىڭ ئېتنىك تەركىۋىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى. شۇنداقلا، ھازىرقى خارەزىم ئۆزبەكلىرى ۋە قارا قالپاقلارنىڭ شەكىللىنىشىگە مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتتى. يەنە بىر تۈركۈمدىكى ئوغۇز-سالچۇقلار ياۋروپاغا پېرسىيە ۋە كىچىك

ئاسيا ئارقىلىق ئۆتۈپ، ھازىرقى تۈركىلەرنىڭ شەكىللىنىش ئاساسى بولۇپ قالدى. شۇنداقلا، ئۇلارنىڭ ئاز بىر قىسمى شىمالىي ئەزەر-بەيجان ۋە جەنۇبىي ئەزەربەيجان (ياكى ئىران ئەزەر بەيجانى) دىكى تۈركى خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىۋىگە قوشۇلدى. ئۇچىنچى تۈركۈمدىكى شىمالىي ئوغۇز قەبىلىلىرى ياۋروپاغا ئۇرال ۋە ۋولگا ئارقىلىق كىرگەن بولۇپ، ئۇزلار ياكى پەچەنەكلەر دەپ ئاتالغان. بىر قىسىم ئوغۇزلار بۇلغارلار بىلەن ئارىلىشىپ، ئوغۇز-بۇلغار ئارلاشما قەبىلىلەر تۈركۈملىرىنى ھاسىل قىلدى. بۇ قەبىلىلەر تۈركۈملىرىدە بۇلغار تىلىنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولدى. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئېيتىشچە، غەربىي پەچەنەكلەر مۇشۇ قەبىلىلەر گۇرۇپپىسىغا تەئەللۇق. رۇس يىلناملىرىدا ئۇز، تۈرك، بېرەندەي، كوۋۇي دەپ ئاتالغان باشقا ئۇز قەبىلىلىرىنمۇ ئاشۇنداق ئارىلاش قەبىلىلەر دەپ قاراشقا توغرا كېلىدۇ، چۈنكى ئۇلار ئوغۇز تىلىنى ئاساس قىلغان بولسىمۇ، شۇنداقلا بۇلغار تىلىنىڭمۇ تەسىرى چوڭ بولغان، كېيىن يەنە قىپچاق تىلىنىڭمۇ تەسىرى بولغان. بۇ قەبىلىلەر كېيىنكى ۋاقىتلاردا قىپچاق ئىتتىپاقىغا قوشۇلۇپ كەتتى. ئوغۇز تىلىنى ئاساس قىلغان، لېكىن بۇلغار ئېلېمېنتىنىڭ ئىزلىرىمۇ كۆپ بولغان ھازىرقى زامان تىللىرىدىن گاگائۇز تىلىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. ئوغۇزلار بىلەن شەرقىي پەچەنەكلەرنىڭ بۇ قوشۇلمىسى، كېيىن مۇتلەق كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلغان قىپچاقلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. بۇلارنىڭ قوشۇلۇشى نەتىجىسىدە ئوغۇز-قىپچاق ياكى ئۇز-پولوۋلارنىڭ ئارىلاش قەبىلىلىرى پەيدا بولدى. بۇ قەبىلىلەر ئۆزلىرىنى يېڭىپ چىققان قىپچاقلار بىلەن قوشۇلۇپ، قارايىم، قۇمۇق، قاراچاي، بالقار قاتارلىق خەلقلەرنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلدى. بۇ خەلقلەرنىڭ

ئېتنىك تەركىۋىدە ھەم تىلىدا قەدىمقى بۇلغار، ئوغۇز ئېلېمېنتلىرى ۋە كېيىنكى ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن قىپچاق ئېلېمېنتلىرى بار.

بۇلغارلار ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغۇزلار نوغاي ۋە قاراقالپاق خەلقلىرىنىڭمۇ ئېتنىك تەركىۋىگە ھەم تىلىغا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتتى. بۇ خەلقلەر گەرچە تارىخىي جەھەتتىن ئالتۇن ئوردا يىمىرىلگەندىن كېيىنكى دەۋردە رەسمىي شەكىللەنگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ تىلىدا بۇلغار تىلىنىڭ ئېلېمېنتلىرى ۋە ئوغۇزچە سۆزلەرنىڭ خېلى زور بىر قاتلىمى ساقلىنىپ قالغان.

قىپچاق تىلىدا ئوغۇز ئېلېمېنتلىرى بولغانلىغىنى «*Codex Cumanicus*» تەك مەشھۇر قىپچاق يادىكارلىغىنىڭ تىلىدىن ئېنىق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن: بۇ يادىكارلىقتا كۆپلىگەن سۆزلەر ھەم ئوغۇزچە، ھەم قىپچاقچە شەكىللەر بىلەن خاتىرىلەنگەن: تاغ // تاۇ (تاغ 17،88؛ تاۋغا 12،189 ۋاھاكازا)، توغ // تۇۋ (توغارمىن // تۇمارمىن 1،40 ۋاھاكازا)، بوغۇن // بۇئۇن (بوغۇن // بۇئۇن 21،9 ۋاھاكازا) [54].

يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، گاگائۇزلار ئۇرال ۋە ۋولگا ئارقىلىق كەلگەن ئوغۇزلارنىڭ (ئۇزلارنىڭ) يېقىن تۇققانلىرىدۇر. گاگائۇزلار ئوغۇزلارنى ئاساس قىلغان مۇرەككەپ ئېتنىك گۇرۇپپا بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەركىۋىگە قەدىمقى ئوغۇزلار ياكى ئۇزلار، جۈملىدىن، پەچەنەك، بېرىندېي، كوۋۇي، تۈرك، قاراكلوبۇكلاردىن تارتىپ (ۋ. رادلوۋ ۋە ۋ. موشكوۋلارنىڭ بۇ ھەقتىكى ئەسەرلىرىگە قارالسۇن)، كېيىن بۇلغارلار (ك. شىكروپىل ۋە ئى. زانېتوۋلارنىڭ گاگائۇزلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئائىت بۇلغار نەزىرىيىسىگە قارالسۇن) ۋە ئاخىرى قىپچاقلار، پولوۋلار ياكى كۇمانلار

(ک. تۈرىچىكىنىڭ پىكرى) ۋە باشقا قەبىلىلەر قوشۇلۇپ بارغان. گاگائۇز تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە شۇنداقلا سلاۋيان ۋە رومان تىللىرى ۋە قىسمەن گرېك تىلىمۇ خېلى چوڭ تەسىر كۆرسەتتى. بۇ ھال، گاگائۇز تىلىنىڭ لېكسىكىسىدا يات ئېلىمېنتلىرىنىڭ كۆپ بولغانلىغىدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇ ئېلىمېنتلار سلاۋيان ۋە رومان تىللىرىنىڭ كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا بارلىققا كەلگەن. گاگائۇز تىلىدا ئۇستۇنلۈكسىز ئىگەللەپ تۇرغان ئوغۇز-سالچۇقچە خۇسۇسىيەتلەر بولسا، بالقان يېرىم ئارىلىغا تۈركىيە ھۆكۈمرانلىق قىلغان كېيىنكى بىر دەۋردە پەيدا بولدى.

شۇنداق قىلىپ، ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسى بىرنەچچە تارماق تىللار گۇرۇپپىلىرىغا بۆلۈنىدۇ: 1) ئوغۇز-تۈركمەن تارماق گۇرۇپپىسى، بۇنىڭغا قەدىمقى تىللاردىن، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دېۋانىدا تونۇشتۇرۇلغان ئوغۇز تىلى ۋە ھازىرقى زامان تىللىرىدىن تۈركمەن تىلى ۋە شىمالىي كاپكازدىكى تروخمەن تىلى كىرىدۇ؛ 2) ئوغۇز-بولغار تارماق گۇرۇپپىسى، بۇ پەچەنەكلەر بىلەن ئۇزلارنىڭ (تۈرك، بېرىندېي، كوۋۇي قاتارلىقلارنىڭ) قەدىمقى تىللىرىنى ۋە ھازىرقى زامان تىللىرىدىن گاگائۇز تىلى بىلەن بالقان تۈركلىرىنىڭ تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ 3) ئوغۇز-سالچۇق تارماق گۇرۇپپىسى، بۇ تارماق گۇرۇپپىنىڭ دائىرىسىگە كىرىدىغان تىللار قەدىمقى سالچۇق، قەدىمقى ئەزەربەيجان، قەدىمقى ئوسمانىيە تىللىرى ۋە ھازىرقى زامان تىللىرىدىن ئەزەربەيجان ۋە تۈرك تىللىرى، قىرىم تاتار تىلىنىڭ جەنۇبىي دىيالېكتى، ئۇرۇملار ۋە مارىئوپول گرېكلىرىنىڭ تىللىرى.

ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسى ئوغۇزلار (VIII-XIII ئەسىرلەر)

ۋە سالچۇقلار (XII ـ XI ئەسىرلەر) ئارىسىدا بارلىققا كەلگەن. ئوغۇزلار بىلەن سالچۇقلار غەربىي تۈرك ۋە قىسمەن شەرقىي تۈرك قەبىلىلىرىدىن كېلىپ چىققان. ئۇلارنىڭ بىۋاستە ئەۋلاتلىرى تۈركمەنلەر ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئارىلاش قەبىلىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار قەدىمقى ئوغۇز تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلاپ قالغان. بۇ ئارىلاش قەبىلىلەردىن، بىر تەرەپتىن، ھازىرقى ئەزەربەيجانلار بىلەن تۈركىلەر، يەنە بىر تەرەپتىن، گاگائۇزلار پەيدا بولدى. بۇ خەلقلەرنىڭ تەركىۋىگە تۈرلۈك ئېتنىك ئېلېمېنتلار قوشۇلغان. دەمەك، ئۇلارنىڭ تىلىرىغىمۇ تۈرلۈك تىللارنىڭ تەسىرى سىڭگەن. مەسىلەن: تۈركمەن تىلىنىڭ ئاساسى ئوغۇزچە بولسىمۇ، شەكىللىنىش جەريانىدا يەنە قىپچاق، قەدىمقى خارەزىم ۋە باشقا تىللارنىڭ ئېلېمېنتلىرىنىمۇ ئۆزلەشتۈرگەن. ئەزەربەيجان تىلىدا ئوغۇزچە خۇسۇسىيەتلەردىن باشقا يەنە قىپچاقچە ئېلېمېنتلارمۇ بار. شۇنداقلا، بەزى ئالىملارنىڭ پەرەز قىلىشچە، ئەزەربەيجان تىلىنىڭ لېكسىكىسىدا مىدى ۋە قەدىمقى ئالبان تىللىرىنىڭ ئىزلىرىمۇ ساقلىنىپ قالغان. پەچەنەك ۋە گاگائۇز تىللىرىدا بۇلغار ۋە قىپچاق تىللىرىنىڭ ئېلېمېنتلىرى خېلى زور سالماقنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئوغۇز گۇرۇپپىسىدىكى ھەممە تىللارنىڭ خاراكتېرلىق خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە: *a*) بۇ گۇرۇپپىدىكى ھەممە تىللاردا سەككىز قىسقا سوزۇق فونېما بار، ۋاھالەنكى، باشقا تىللاردا، مەسىلەن: قىپچاق ياكى قارلۇق تىللىرىدا سوزۇق فونېمىلار ئالتىدىن توققۇزغىچە؛ *b*) قوشۇمچىلاردا تار لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بولۇشى، مەسىلەن: يازۇق (يازىق ئەمەس)؛ *c*) بەگ ۋە داغ (تاغ)

دىگەندەك سۆزلەردە سۆز ئاخىرىدىكى g ۋە q لارنىڭ ساقلىنىشى ھەمدە بۇ تاۋۇشلارنىڭ بەزى قوشۇمچىلاردىن چۈشۈپ قېلىشى، مەسىلەن: گەلەن (كەلگەن ئەمەس)، ئالان (ئالغان ئەمەس) ۋاھاكازا؛ d) سۆز بېشىدىكى t ۋە k/k لارنىڭ جارانلىق بولۇپ قېلىشى، مەسىلەن: گۆر (كۆر ئەمەس)، دىل (تىل ئەمەس)؛ e) سۆز بېشىدىكى p/b نىڭ ئول دىگەن يىلتىزدا چۈشۈپ قېلىشى (بول، پول، پۈل دىگەنلەرنىڭ ئورنىغا ئول دىيىلىدۇ)؛ f) بەزى سۆزلەردە تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدى-كەينىدە y نىڭ چۈشۈپ قېلىشى، مەسىلەن: ئىر (يىر ئەمەس) "ناخشا"، ئىت (يىت ئەمەس) «ئىت» ۋاھاكازا.

2. گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا: a) ئىگىلىك كېلىشىنىڭ فونېتىكىلىق قىسقىراش بولغان $-in/-In$، $-iŋ/-Iŋ$-قوشۇمچىسى بىلەن خۇددى شۇنداقلا قىسقارغان چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى i نىڭ تولۇق شەكلىدىكى $-ni/-nI$، $-niŋ/-nIŋ$-لار بىلەن ئارىلاش ئىشلىتىلىشى؛ b) يۆنۈلۈش كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ ئۇزۇك تاۋۇشتىن كېيىن كەلگەندە فونېتىكىلىق قىسقىراش ھاسىل قىلىشى، مەسىلەن: ئادەمە (ئادەمگە) قاتارلىقلار؛ c) كۆپلۈك ساندىكى 1-شەخس قوشۇمچىسىنىڭ فونېتىكىلىق قىسقىراش ھاسىل قىلغان شەكلىنىڭ بولۇشى، مەسىلەن: بەرەرىس (بەرەرمىز ئەمەس) ۋاھاكازا؛ d) $gü-/-oqu$-بىلەن كېلىدىغان ئىستەك شەكلىنىڭ ئورنىغا $-/-əsi$ $-asï$-بىلەن كېلىدىغان شەكلىنىڭ بولۇشى، مەسىلەن: كەلەسى (كەلگۈ ئەمەس)؛ e) $-məli/-malï$-بىلەن كېلىدىغان مەجبۇر شەكلىنىڭ بولۇشى؛ f) قىپچاقچە $-gən/-oqan$-بىلەن كېلىدىغان سۈپەتداش شەكلىنىڭ ئورنىغا $-mix/-mIx$-بىلەن كېلىدىغان شەكلىنىڭ

بولۇشى.

3. لۇغەت تەركىۋندە: ئاساسلىق لۇغەت فوندىنى قىپچاق تىللىرى-نىڭ ئاساسلىق لۇغەت فوندى بىلەن سېلىشتۇرغاندا كۆرۈلىدىغان ئالاھىدىلىكلەر؛

ئوغۇز تىللىرى	قىپچاق تىللىرى
ئىلگەرى	بۇرۇن
قۇرت	بۆرى
ئەل	قول
ئالىن	ماڭلاي
كۆپەك	ئىيت (ئىت)
ئۆزگە	باشقا/باسقا
ئەۋ	ئۇي (ئۆي)
قاپۇ	ئېسىك/ئىشىك
ئىيگى، ئېيى	جاقسى/ياخشى

ھازىرقى زامان تىللىرىدىن، ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا ھەم ئوغۇز، ھەم قىپچاق تۈركۈملىرىگە قاتناشقان تىللاردا يۇقۇرىدىكى سېلىشتۇرۇلغان سۆزلەر تارىخىي جەھەتتىكى مەنىداش سۆزلەر سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالدى. بۇنداق مەنىداش سۆزلەرنىڭ سۆز مەنىسىدە قىسمەن ئۆزگىچىلىكلەر، شۇنداقلا ئىشلىتىش جەھەتتە ئۆزگە خاس بولغان بەزى ئالاھىدىلىكلىرى بار.

ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان ھەر بىر تارماق گۇرۇپپىنىڭ شۇ تارماق گۇرۇپپىدىكى تىللارغىلا ئورتاق بولغان ئۆزگە خاس ئالامەتلىرى بار. بۇ ئالامەتلەر ئۆز نۆۋىتىدە يەنە كونكرېت ئالاھىدىلىكلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئۆۋەندە ھەر بىر

تارماق گۇرۇپپىغا ئورتاق بولغان ئەڭ ئاساسلىق ئالامەتلەرنىلا كۆرۈپ چىقىمىز.

1. ئوغۇز-تۈركمەن تارماق گۇرۇپپىسى

ئوغۇز-تۈركمەن تىللىرى تارماق گۇرۇپپىسى، غەربىي ئوغۇز قەبىلىلىرى VIII ئەسىردە ئورخۇندىكى تۈرك دۆلتى يىمىرىلگەندىن كېيىن شەرقتىن كۆچۈپ، ئارال دېڭىزى ئەتراپىدىكى جايلارغا تۇتۇشىدىغان رايونلارغا كەلگەن.

شۇنداق قىلىپ، ئوغۇز-تۈركمەن تىللىرى تارماق گۇرۇپپىسى تارىخىي جەھەتتىن ئەڭ بالدۇرقى تىللار تۈركۈمىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دىۋانىدا خاتىرىلەنگەن قەدىمقى ئوغۇز تىلىنى، شۇنداقلاھازىرقى تىللاردىن تۈركمەن ۋە تۈرۈكمەن تىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ھەمدە خېلى كېيىنكى قەبىلىلەر بىرلەشمىسىگە تەئەللۇق بولغان ئوغۇز-سالجۇقى تىللىرى تارماق گۇرۇپپىسىنىڭ ئالامەتلىرىگە ئوخشىمايدىغان تۈۋەندىكىدەك ئاساسلىق ئالامەتلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

1. فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە: a) ئوغۇز-سالجۇقى تارماق گۇرۇپپىسىغا تەۋە بولغان تۈرك تىلىدىكى ئادەتتىكى z/s چىش تاۋۇشلىرىنىڭ ئورنىغا، تۈركمەن تىلىدا دىيالېكتلار چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان چىش ئارىسى ż/š تۈزۈك تاۋۇشلىرى بار. مەسىلەن: تۈركمەنچە šøż (تۈركچە søz) ۋاھاكازا؛ b) b تاۋۇشى ساقلىنىپ قالغان. بۇ تاۋۇش تۈرك تىلىدا سىرلاشقۇلىشىدۇ ھەمدە پارتلىغۇچى b تاۋۇشى v غا ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن: تۈركمەنچە bər (تۈركچە

vər) : c) بىرلەمچى سوزۇلما سوزۇقلار بار. بۇلار بۇ گۇرۇپپىسىدىكى تىللارنىڭ قەدىمقى ھالىتى ۋە ئۇلارنىڭ شەرقتىكى تۈركى تىللار بىلەن بولغان باغلىنىشىنىڭ ئىنكاسىدۇر (تۆۋا ۋە ياقۇت تىللىرىدىكى ئاشۇنداق سوزۇقلارنى سېلىشتۇرۇڭ). تۈرك تىلىدا بىرلەمچى سوزۇلما سوزۇقلار يوق: d) كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋلىشىش ئاھاڭداشلىغى، مەسىلەن: تۈركمەنچە بولۇن~بولغۇن (بۇمۇ مەزكۇر گۇرۇپپىسىدىكى تىللارنىڭ شەرقتىكى تۈركى تىللار بىلەن بولغان نەسەپلىك باغلىنىشىنىڭ ئىنكاسى). تۈرك تىلىدا بۇنداق ئاھاڭداشلىق يوق؛ e) بول-ۋە ئول-يىلتىزلىرىنىڭ قوش ۋاريانتلىق بولۇشى، تۈرك تىلىدا بىرلا ئول-شەكلى بار؛ f) تۈرك تىلىدىكى 1-شەخس ئالمىشىنىڭ سۆز بېشىدىكى پارتلىغۇچى b نىڭ ئورنىغا دىماق تاۋۇشى m كېلىدۇ، يەنى تۈركمەنچە mən، تۈركچە bən؛ g) ئوغۇز-سالچۇقى تارماق گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان تىللاردىكى سۆز بېشى جاراڭسىز k نىڭ ئورنىغا پارتلىغۇچى جاراڭلىق تىل ئارقا g كېلىدۇ، مەسىلەن: تۈركمەنچە gïyz (تۈركچە ḳïz ۋاھاكازا.

2. گىراممىاتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا: a) تۈرك تىلىدىكى dïḳ-/-dik-ۋە mIx-/-mix-بىلەن كېلىدىغان سۈپەتداشلارنىڭ ئورنىغا an-/-ən-(gan-/-gən-)لار بىلەن ياسىلىدىغان ئۆتكەن زامان سۈپەتداش شەكىللىرى كېلىدۇ؛ b) تۈركمەن تىلىدىكى ئىنكار شەكلىدە كېلىدىغان زامان سۈپەتداشلىرى ئىككى خىل دىيالېكىت بويىچە mar-/-mər-ۋە maz-/-məz-لەر بىلەن كېلىدۇ. بۇنىڭدا بىرىنچى خىل شەكىل ئۇستۈنلۈكسىنى ئىگىلەيدۇ. ئوغۇز-سالچۇقى تارماق گۇرۇپپىسىدىكى تۈرك تىلىدا mar-/-mər-ۋاريانتى يوق؛

c) تۈرك تىلىدىكى o لاشقان yor ـ نىڭ ئورنىغا a لاشقان ھازىرقى زامان شەكلى yar ـ كېلىدۇ، مەسىلەن: گەلىيار (تۈرك تىلىدا گېلىـ يور) «كېلىۋاتىدۇ»؛ d) jək/ ـ jak ـ بىلەن ئاياقلىشىدىغان كېلىـ دىغان زامان سۈپەتداشلىرىدا a چۈشۈپ قالغان. تۈرك تىلىدا a ساقلىنىپ قالغان (ajak/ ـ ajək ـ)، مەسىلەن: تۈركمەنچە بەرجەك (تۈركچە ۋەرەجەك) «بېرىدۇ»؛ e) سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياقلىـ شىدىغان پېئىللارنىڭ رەۋىشداشلىق شەكىللىرىدە y تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ، مەسىلەن: تۈركمەنچە ئوقۇپ، بەرمەپ (تۈركچە ئوقۇيۇپ، ۋەرمەيمىپ) «ئوقۇپ» ۋە «بەرمەي» ۋاھاكازا.

قەدىمقى تىل

X ـ XI ئەسىرلەردىكى ئوغۇزلارنىڭ تىلى

X ـ XI ئەسىرلەردىكى ئوغۇزلارنىڭ ئېغىز تىلى يادىكارلىغى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ مەشھۇر دىۋانىدىن ئىبارەت[6]. بۇ دىۋانىدا شۇ دەۋردىكى ئوغۇز تىلىنىڭ نەمۇنىلىرى ئاساسىي جەھەتتىن خاقاـ نىيە تۈركلىرىنىڭ ياكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇلۇپ تونۇشتۇرۇلغان. مەھمۇت قەشقەرى X ـ XI ئەسىرلەردىكى تۈركى تىللارنى تونۇشتۇرۇپ، مۇنداق دەيدۇ: ئۇ چاغدا قىرغىز، قىپچاق، ئوغۇز، تۇخسى، ياغما، چىگىل، ئىغىراق ۋە چارۇقلارنىڭ تىلى بىر بىرىگە يېقىن، ئۇلارنىڭ تىللىرىغا يەمەك ۋە باشقىرتلارنىڭ تىللىرىمۇ يېقىن. شۇنداق قىلىپ، X ـ XI ئەسىرلەردىكى ئوغۇز تىلى فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گىرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى جەھەتتىن قىپچاق تىلىغا يېقىن بولغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا،

ئۇنىڭدىن خېلى بۇرۇنقى بىر دەۋردە قىپچاقلار بىلەن ئوغۇزلارنىڭ بىر ھۇل تىلى بولغان. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ تەبىرىچە، X-XI ئەسىرلەردىكى ئوغۇز ۋە قىپچاق تىللىرى كۆپ جەھەتتىن بىر بىرىگە ئوخشاش بولۇپ، خاقانىيە تۈركىلىرىنىڭ (ئۇيغۇرلارنىڭ) تىلىدىن تۆۋەندىكىدەك فونېتىكىلىق ۋە ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن پەرقلەنگەن.

1) ئۇيغۇرچە *y* > ئوغۇزچە، قىپچاقچە *j* ياكى پۈتۈنلەي چۈشۈپ قالىدۇ، مەسىلەن: ئۇيغۇرچە *yinjü* > ئوغۇزچە، قىپچاقچە *jinjü* (مەرۋايىت)؛ ئۇيغۇرچە *yIlIoq suoq* > ئوغۇزچە، قىپچاقچە *IlIoq suw*؛

2) ئۇيغۇرچە سۆز بېشىدا *t* > ئوغۇزچە-قىپچاقچە *d*، مەسىلەن: ئۇيغۇرچە *təwə* > ئوغۇزچە، قىپچاقچە *dəwə* (تۆگە)؛

3) ئۇيغۇرچە سۆز بېشىدا m > ئوغۇزچە، قىپچاقچە *b*، مەسىلەن: ئۇيغۇرچە *mən*، ئوغۇزچە، قىپچاقچە *bən*؛ ئۇيغۇرچە *mun* > ئوغۇزچە، قىپچاقچە *bun* (مىڭ)؛

4) ھەركەتنىڭ بېجىرىلىشكە تېگىشلىك ئىكەنلىگىنى بىلدۈرىدىغان ئۇيغۇرچە كېلىدىغان زامان سۈپەتدىشى، مەسىلەن: *baroqu yir* > ئوغۇزچە، قىپچاقچە *barasI yir*؛

5) ئۇيغۇرچە ئۆتكەن زامان سۈپەتدىشى، مەسىلەن: *baroqan* > ئوغۇزچە، قىپچاقچە *baran*؛

6) ئۇيغۇرچە سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە *-gək/-qak* > ئوغۇزچە، قىپچاقچە *-ak/-ək*، مەسىلەن: ئۇيغۇرچە *tamoqak* > ئوغۇزچە، قىپچاقچە *tamak* ۋاھاكازا؛

X-XI ئەسىرلەردىكى ئوغۇز تىلى ئوغۇزلارنىڭ كېيىنكى ۋاقتى-

لاردا بارلىققا كەلگەن ئۇچ ئاساسلىق تارمىغىنىڭ ھۆل تىلى بولغان. بۇ ئۇچ ئاساسلىق تارماق مۇنۇلار:

1)ئاساسلىق ياكى شەرقىي تارماق. بۇنىڭغا كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى تۈركمەن ۋە تروخمەن تىللىرى كىرىدۇ؛ 2) شىمالىي تارماق. بۇنىڭ-دىن قەدىمقى ئۇز ۋە پەچەنەك تىللىرى ھەمدە ئۇنىڭدىن كېيىنكى گاگائۇزلار ۋە بالقان تۈركلىرىنىڭ (سۇرغۇچ، غاجەلەي قاتارلىقلار-نىڭ) تىللىرى كېلىپ چىققان؛ 3) جەنۇبىي تارماق. بۇنىڭدىن دەسلەپتە سالچۇقلارنىڭ تىلى، كېيىن قەدىمقى ئەزەربەيجان ۋە كونا ئوسمانىيە تىللىرى، ئۇنىڭدىنمۇ كېيىنكى ۋاقىتتا ئەزەربەيجان، تۈرك تىللىرى ۋە قىرىم تاتار تىلىنىڭ جەنۇبىي دىيالېكتى بارلىققا كەلگەن.

شۇنداق قىلىپ، ھازىرقى زامانىدىكى بارلىق ئوغۇز تىللىرى نەسەب جەھەتتىن X-XI ئەسىرلەردىكى ئوغۇز تىلى بىلەن باغلىنىدۇ. X-XI ئەسىرلەردىكى ئوغۇز تىلى ئۆز نۆۋىتىدە نەسەب جەھەتتىن قەدىمقى ئوغۇز تىلىغا، يەنى يېنىسەي-ئورخۇن ئابىدىلىرى تىلىغا باغلىنىدۇ.

ھازىرقى زامان تىللىرى

تۈركمەن تىلى

تۈركمەن تىلى تۈركمەنىستان س س ر نىڭ دۆلەت تىلىدۇر. بۇ جۇمھۇرىيەتنىڭ يەرلىك ئاھالىسى تۈركمەن تىلىدا سۆزلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئادەم سانى بىر مىليون 4 مىڭ. ھازىرقى زامان تۈركمەن تىلى بىر تەرەپتىن، ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىدىن كېيىن

تولۇق شەكىللەنگەن ئەدەبىي تىلغا، يەنە بىر تەرەپتىن، بىرمۇنچە دىيالېكتلارغا بۆلۈنىدىغان جانلىق ئېغىز تىلغا ئايرىلىدۇ. تۈركمەن تىلىنىڭ دىيالېكتلىرىنى ئۆزئارا باراۋەر بولمىغان ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىشقا بولىدۇ[57].

بىرىنچى گۇرۇپپىغا مۇنۇ دىيالېكتلار كىرىدۇ: يۇمۇد دىيالېكتى (تۈركمەنستانىنىڭ غەربىي رايونلىرى ۋە تاشائۇز ئوبلاستىنىڭ كۆپ قىسمى)، تەكىن دىيالېكتى (تۈركمەنستانىنىڭ قىزىل ئارۋاتتىن بايرام ئەلىگىچە بولغان ئوتتۇرا قىسمى)، گۆكلەن دىيالېكتى (قارا-قالپاق رايونى)، سالىر دىيالېكتى (سېراخ رايونى ۋە چارجو ئوبلاسىنىڭ شىمالىي قىسمى)، ساريق دىيالېكتى (يولوتان ۋە تاختا بازار رايونلىرى) ۋە ئېرسارىن دىيالېكتى (تۈركمەنستانىنىڭ چارجۇ ۋە كەركىن ئوبلاستلىرىغا تەۋە بولغان شەرقىي رايونلار).

ئىككىنچى گۇرۇپپا ئىران ۋە ئۆزبەكىستانغا چېگرىداش بولغان نوخۇرلى، ئاناۋۇلى، خاسارلى، نەرەزىم قاتارلىق تۈركمەن دىيالېكتىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ دىيالېكتلارنى بىرىنچى گۇرۇپپىدىكى ئاساسلىق دىيالېكتلاردىن ئاجرىتىپ تۇرىدىغان خاراكتېرلىق خۇسۇسىيەتلەر تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: a) سۆز ئاخىرىدىكى پارتلىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇش $h<k/ḳ$ لارنىڭ نۆۋەتلىشىشى؛ b) چىش ئارىسى $ṣ/ṣ́$ لارنىڭ ئادەتتىكى چىش تاۋۇشلىرى z/s بىلەن نۆۋەتلىشىشى؛ c) ئاھاڭداشلىقنىڭ بۇزۇلۇشى ۋاھاكازا. يەنە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ھەرقايسى دىيالېكتلار گۇرۇپپىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ شۇ گۇرۇپپىنىڭ تەركىۋىدىكى دىيالېكتلار ئارىسىدا خېلى زور فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق پەرقلەر بار. بۇ جەھەتتە، بولۇپمۇ ھازىرقى زامان پېئىل شەكىللىنىڭ

فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدىكى پەرقلەر ئالاھىدە گەۋدىلىك.
مەسىلەن: بىرىنچى گۇرۇپپىنىڭ ئاساسلىق دىيالېكتلىرىدىكى ئال-ۋە گەل-دىگەن پېئىللارنىڭ ھازىرقى زامان شەكىللىرىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:

ئالىيار // ئاليا ئار
گەليەر // گەليەئەر } يومۇد دىيالېكتىدا؛

ئالىيا // ئالىيائا
گەلئە // گەليەئە } تەكىن ۋە سالىر دىيالېكتلىرىدا؛

ئالىيا // ئالىيائا
گەليە // گەليەئە } گۆكلەن دىيالېكتىدا؛

ئالىيور // ئاليوئور
گەليور // گەليوئور
ئالىيەر // ئاليەئەر
گەليەر // گەليەئەر } ئېرسارىن دىيالېكتىدا؛

ئالور // ئالوئور
گەلور // گەلوئور } سارىق دىيالېكتىدا

يەنە شۇ ھازىرقى زامان شەكىللىرى ئىككىنچى گۇرۇپپىدىكى دىيالېكتلار ئارىسىدىمۇ شۇنىڭدىن قېلىشمىغان دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ، مەسىلەن:

ئالەمەن (خاسار ئاۋۇلىدا)؛
ئالامەن (مانىش ئاۋۇلىدا)؛
ئالامان (نوخۇر ئاۋۇلىدا)[58].

تۈركمەن ئېغىز تىلى، بارلىق دىيالېكتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا، غەربىي ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ تىللىرى ئىچىدە شەكىللەنگەن.

بۇ تىل ئوغۇز قەبىلىلىرى دىيالېكتلىرىنى ئاساس قىلغان بولسىمۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئاراب دېڭىزى ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ قەدىمقى يەرلىك ئاھالىسى بولغان خارەزىملارنىڭ تىل ئېلېمېنتلىرىنى، شۇنداقلا ئۆزبېگە يېقىن بولغان، ئەمما خېلى كېيىن شەكىللەنگەن ئوغۇز-سالچۇقى دىيالېكتلار سىستېمىسىنىڭ ئېلېمېنتلىرىنىمۇ ئۆزبېگە سىڭدۈرگەن. ئوغۇز-سالچۇق دىيالېكتلىرى ئاساسىدا X-XII ئەسىرلەر ئىچىدە تۈرك تىلى كېلىپ چىقىقان. تەخمىنەن X-XI ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بولغان قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئەدەبىي تىلىمۇ تۈركمەن تىلىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن. قاراخانىلار ئەدەبىي تىلى ئۇيغۇر، تۈركەش ۋە قارلۇق دىيالېكتلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، كېيىنكى كونا ئۆزبەك تىلىنىڭ ئاساسى بولغان.

XII-XV ئەسىرلەردە تۈركمەن تىلى خارەزىم ئۆزبەكلىرىنىڭ ئارىلاش گۇۋورلىرى ئارقىلىق قىپچاق تىللىرىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزلەشتۈردى. بۇ خارەزىم گۇۋورلىرى موڭغۇل ئىستىلاسىدىن بۇرۇنقى XII ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تىلىنى شەكىللەندۈرگەن قەبىلە دىيالېكتلىرى تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلىدۇر. تۈركمەن تىلىمۇ ئاشۇ ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشىگە ئۆز هەسسىسىنى قوشقان. خوجائەخمەت يەسەۋىنىڭ ئەسىرىنى شۇ ئەدەبىي تىلنىڭ يادىكارلىقلىرىدىن بىرى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

XV-XVI ئەسىرلەردە كونا تۈركمەن يازما ئەدەبىي تىلىنىڭ ۋە قىسمەن ئېغىز تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە، شۇ زامانداكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تىلى بولغان كونا ئۆزبەك تىلى هەل قىلغۇچ رول ئوينىغان. كونا تۈركمەن يېزىق تىلىنىڭ ئاساسلىق يادىكارلىقلىرى قاتارىدا ئابۇلغازى خان (XVII ئەسىر)نىڭ «تۈركمەن شەجەرىسى»[50] ناملىق

ئەسىردىكى بىر قىسىم تۈركمەنچە تېكستلارنى، شۇنداقلا XVIII ئەسىردىكى تۈركمەن خەلق شائىرلىرىدىن ئازادى، مەھتۇم قۇلى، سەئىدىلەرنىڭ ۋەXVIII ـ XIX ئەسىرلەردىكى شائىرلاردىن زەلىلى، غايىبى قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. ئابدۇساتتار قازىنىڭ «تەكىنلەر ئېلىپ بارغان جەڭلەر ھەققىدىكى ھېكايىلەر كىتابى»[60] نامىلىق تارىخىي ئەسىرىمۇ XIX ئەسىرگە تەئەللۇق.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، بولۇپمۇ ئۇلۇغ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، تۈركمەن تىلىغا رۇس تىلى سالماقلىق ۋە ئىجابى تەسىر كۆرسەتتى. تۈركمەن خەلقىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيەسىنىڭ يۇكسىلىشى بىلەن بىللە، تۈركمەن يېزىق ئەدەبىي تىلىمۇ ئىنتايىن تېز سۈرئەتتە تەرەققى قىلدى. ھازىر بۇ تىلدا تۈركمەنلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ بەدىئى ۋە ئىلمىي ئەسەرلىرى يېزىلماقتا ھەمدە بۇ تىلغا جاھان بەدىئىي ئەدەبىياتىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرى، ماركسىزم ـ لېنىنىزم كىلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرى ۋە پەننىي ئەسەرلەر تەرجىمە قىلىنماقتا.

تۈركمەن تىلى تۈركى تىللارنىڭ غەربىي تارمىغىدىكى ئوغۇز گۇرۇپپىسىغا ۋە ئوغۇز تىللىرىنىڭ ئەڭ قەدىمقىسى بولغان ئوغۇز ـ تۈركمەن تارماق گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. ئوغۇز ـ تۈركمەن تارماق گۇرۇپپىسىدىكى تىللارنىڭ شەكىللىنىشى، شۇنداقلا ئوغۇز تىللىرىنىڭ باشقا تارماق گۇرۇپپىلىرى بىلەن، يەنى ئوغۇز ـ سالچۇقى ۋە ئوغۇز ـ بۇلغار تارماق گۇرۇپپىلىرى بىلەن زىچ باغلانغان.

تۈركمەن تىلىنىڭ بارلىق ئوغۇز تىللىرىغا خاس بولغان ئورتاق ئالامەتلىرىدىن سىرت، ئوغۇز گۇرۇپپىسىدىكى باشقا تۈركى تىللاردىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىمۇ بار: *a*) بىر-

لەمچى سوزۇلما سوزۇقلار بولۇپ، بۇلار تۈركمەن تىلىنىڭ قەدىمقى تىل ئىكەنلىگىنى ۋە ئۇنىڭ شەرقتىكى تۈركى تىللار بىلەن بولغان باغلىنىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ؛ b) بولون~بولغۇن دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەردىكى كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋلىشىش ئاھاڭداشلىغى. بۇمۇ تۈركمەن تىلىنىڭ شەرقىتىكى تۈركى تىللار بىلەن بولغان نەسەپلىك باغلىنىشىنىڭ ئىنكاسىدۇر؛ c) چىش ئارىسى s/ŝ تاۋۇشلىرى بار (باشقىرت تىلىدىكى شۇنداق تاۋۇشلارغا ئوخشاش)؛ d) bol- ۋە -ol دېگەن يىلتىز ۋارىيانتلىرىنىڭ ھەر ئىككىسى بار؛ e) سۆز بېشىدا كېلىدىغان جاراڭلىق، ئارقا تاڭلاي يۇمشاق پارتلىغۇچى g تاۋۇشى بار، مەسىلەن gIyz (قىز) دېگەن سۆزدە؛ f) باشقا ئۇغۇز تىللىرىدا -maz/-məz بىلەن ئاياقلىشىدىغان كېلىدىغان زامان سۈپەتدىشىنىڭ ئىنكار شەكلىدىن باشقا -mar/-mər بىلەن ئاياقلىشىدىغان ۋارىيانتى بار؛ g) باشقا ئۇغۇز تىللىرىدىكى -dIk/-dik ۋە -mIx/-mix بىلەن ئاياقلىشىدىغان شەكىللەرنىڭ ئورنىغا كۆپىنچە -ən/-an<-gən/-oqan شەكلى ئىشلىتىلىدۇ ۋاھاكازا.

ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، تۈركمەن ئەدەبىي يېزىق تىلى دەسلەپتە ئىسلاھ قىلىنغان ئەرەپ يېزىغىنى قوللانغان. بۇ يېزىق 1928 - يىلى لاتىن يېزىغىغا ئۆزگەرتىلدى. لاتىن ئېلىپبەسى تۈركمەن ئەدەبىي تىلى تەرەققىياتىنىڭ زۆرۈر يۇكسىلىشىنى تەمىن ئېتەلمەسلىك بىلەنلا قالماي، بەلكى يەنە رۇس خەلقى ۋە رۇس تىلى بىلەن بولغان ئېھتىياجلىق مۇناسىۋەتلەرگە توسالغۇ بولۇپ قالدى. شۇڭا، 1940 - يىلى رۇسچە ھەرپ شەكىلىدىكى يېڭى ئېلىپبە قوبۇل قىلىندى.

تۈرۈخمەن تىلى ستاۋروپول (ياكى شىمالىي كاپكاز) تۈركىمەنلىرىنىڭ تىلىدۇر. بۇ تۈركمەنلەر تۈركمەنستاندىن كۆچۈپ چىققان بولۇپ، ھازىر شىمالىي كاپكازدىكى ستاۋروپول ئوبلاستىدا ياشايدۇ. شىمالىي كاپكاز تۈركمەنلىرىنىڭ كۆپ قىسمى چاۋدۇر، سونچاجى قەبىلىلىرىدىن ھەمدە ئۇرۇقداشلىق بۆلۈنۈشى يەنىمۇ ئۇششاق بولغان ئىكدىر قەبىلىسىدىن كېلىپ چىققان.

شۇنداق قىلىپ، تۈرۈخمەن تىلىنى تۈركمەن تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلاپ قالغان، ئەمما تۈركى تىللارنىڭ قىپچاق گۇرۇپپىسىدىكى ئۆزىگە خوشنا بولغان نوغاي تىلىنىڭ خېلى كۆچلۈك تەسىرىگە يولۇققان تۈركمەن تىلى دىيالېكتلىرىنىڭ بىرى دەپ قارىغان تۇزۇكرەك بولىدۇ.

نوغاي تىلىنىڭ تەسىرى مۇنۇ جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

1. فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە: a) سوزۇلما سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ساقلىنىشىنىڭ ئىزچىل بولماسلىقى، مەسىلەن: aq/ax (aaq ئەھمەس)، yol (yool ئەمەس)، taxla (daaxla ئەمەس) ۋاھاكازا؛ b) a ۋە ə دىن ئىبارەت كەڭ سوزۇق تاۋۇشلاردىكى لەۋلەشكەن ئاھاڭداشلىقنىڭ يوقۇلۇپ بېرىشى، مەسىلەن: oturon // oturan، kəpək // kəpək (ئىت) قاتارلىق؛ c) چىش ئارىسى ś/ź لارنىڭ يوقۇلۇشى، مەسىلەن: sez (śeź ئەمەس) قاتارلىق؛ d) سۆز بېشىدىكى ۋە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى d>t نىڭ جارانلىقلىشىشى ئىزچىل ئەمەس، مەسىلەن: tax (daax ئەمەس)، ədip // ətip قاتارلىق؛ e) سوزۇق تاۋۇشلار ئوتتۇرىسىدىكى p ۋە

ɬ لارنىڭ سىرلاڭغۇلىشىشى، مەسىلەن: *ləwa* (*dəpə* ئەمەس)، -*qihar* (-*qiɬar* ئەمەس) ۋاھاكازا.

2. گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا: *a*) *m*، *n*، *y* دېگەن تاۋۇشلىرىدىن كېيىن كېلىدىغان كۆپلۈك سان قوشۇمچىسىنىڭ *-nar/-nər* ۋارىيانتى بار؛ *b*) كېلىدىغان زامان ئىنكار سۈپەتداشنىڭ *-mas/-məs* - تىن ئىبارەت بىر قوشۇمچە شەكلى بار، تۈركمەن تىلىدا بولسا، بۇ قوشۇمچىنىڭ *-mas/-məs* - ۋە *-mar/-mər* - دىن ئىبارەت ئىككى ۋارىيانتى بار؛ *c*) *baradurin* (تۈركمەنچە *barar*) ۋە *baradıran* دېگەندەك تۈركمەن تىلىدا يوق پېئىل شەكىللىرى بار؛ *d*) *barlyatlrln* دېگەن پېئىل شەكلىنىڭ ياسالمىشىدىكى ئوخشىماسلىق (تۈركمەنچە شەكلى *baryarln*) ۋاھاكازا.

تۈركمەن ۋە تۇرۇخمەن تىللىرىنىڭ لېكسىكىسىدىمۇ قىسمەن ئوخشىماسلىقلار بارلىققا كەلگەن.

تۇرۇخمەن تىلىنىڭ بىرنەچچە گۇۋورلىرى بار. بۇ گۇۋورلارنىڭ نوغايلار ۋە قۇمىقلار بىلەن بولغان خوشنىدارچىلىقتا باغلىق ھالدا كېلىپ چىققان ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بار. لېكىن بۇ گۇۋورلار تېخى بېتەرلىك تەكشۈرۈلمىدى.

2. ئۇغۇز - بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسى

ئۇغۇز - بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسىغا بىر تەرەپتىن، قەدىمقى پەچەنەك ۋە ئۇزلارنىڭ (تۈرك، بېرىندەي، كوۋۇي قاتارلىقلارنىڭ) تىللىرى، يەنە بىر تەرەپتىن، ھازىرقى گاگائۇز تىلى ۋە بالقان تۈركلىرىنىڭ تىلى كىرىدۇ. قەدىمقى پەچەنەك ۋە ئۇز قەبىلىلىرى

ئوغۇزلار بىلەن ئورتاق تىلنى ئاساس قىلغان بولسىمۇ، بۇلغارلارغا ۋە كېيىن قىپچاقلارغا قوشۇلۇش نەتىجىسىدە، ئاۋال بۇلغار تىلىنىڭ، كېيىن قىپچاق تىللىرىنىڭ ئالامەتلىرىنىمۇ ئۆزىگە سىڭدۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئوغۇز تىلى ئاساسىدىكى لۇغەت تەركىۋىنى ۋە گىرامماتىكىلىق قورۇلۇشىنى ساقلاپ قالغان. پەچەنەكىلەر بىلەن ئۆزلار، شۇنداقلا ھازىرقى گاگائۇز خەلقىنىڭ تەركىۋىگىمۇ قوشۇلغان.

پەچەنەك تىلى ھەققىدىكى مەلۇماتلار يۇ.نېمېتنىڭ ئەسەرلىرىدە بېرىلگەن[62]، بۇ ئەسەرلەردە پەچەنەكچە ئۇرۇق، ئۇنۇۋان، قەلئە قاتارلىقلارنىڭ ناملىرى گرېك يېزىغى بىلەن بېرىلىپ، تەھلىل قىلىنغان ۋە باشقا تۈركى تىلىلارنىڭ لېكسىكىسى بىلەن سېلىشتۇرۇلغان. ۋېنگرىيە يىلنامىلىرى ۋە رىۋايەتلىرىدىمۇ خېلى كۆپ پەچەنەكچە سۆزلەر ئۇچرايدۇ[63].

بۇلغار تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى يالغۇز پەچەنەك تىلىدىلا ئىپادىلىنىش بىلەن چەكلەنمىگەن. بۇ مەسىلىنى مەھمۇت قەشقەرىمۇ كۆرسەتكەن، شۇنداقلا يادىكارلىقلارنى، خۇسۇسەن ئالتۇن قاچىلاردىكى يېزىقلارنى تەتقىق قىلغۇچىلارمۇ كۆرسەتكەن. بۇ قاچىلارنىڭ قايسى خەلققە مەنسۇپ ئىكەنلىگى ھازىرغا قەدەر تالاش-تارتىشتىكى مەسىلە بولۇپ تۇرماقتا (ئېھتىمال، بۇ تىللارنىڭ بىر بىرىگە يېقىن بولغانلىغىدىن شۇنداق بولۇۋاتسا كېرەك). ۋ. تومسېن ۋەكىلىگىدىكى بىر تۈركۈم ئالىملار بۇ قاچىلاردىكى يېزىقلارنى بۇلغارلارنىڭ يېزىغى دەپ قارايدۇ. يۇ. نېمېت ۋەكىلىگىدىكى يەنە بىر تۈركۈم ئالىملار بۇنى پەچەنەكلەرنىڭ يېزىغى دەپ قارايدۇ. بۇلغارچە خۇسۇسىيەتلەر ھازىرقى تۈركى تىللارنىڭ قۇرۇلۇشىدىمۇ، جۈملىدىن

قارايىم ۋە گاگائۇز تىللىرىدىمۇ ساقلىنىپ قالغان. بۇ تىللار تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ يۇمشاقلىشىشىدەك ئىنتايىن قىزىقارلىق ئالامەتلەر بىلەن خاراكتىرلىنىدۇ. بۇنداق ئالاھىدىلىك ئوغۇز گۇرۇپپىسىغا ئەمەس، بەلكى بۇلغار گۇرۇپپىسىغا تەۋە بولغان چۇۋاش تىلىدىمۇ بار. قارايىم ۋە گاگائۇز تىللىرىدا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلار يۇمشاقلاشقاندىن باشقا، يەنە ئۇنىڭدىن كېيىن كېلىدىغان بوغۇمدىكى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار ئۆزگىرىپ يۇمشاقلاشقان ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ كەينىدىكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش بولۇپ قالىدۇ، مەسىلەن: əwə دىگەننىڭ ئورنىغا əw'a (ئۆيگە)، kəsmə دىگەننىڭ ئورنىغا kəs'm'a ۋاھاكازا.

قەدىمقى تىللار

پەچەنەك ۋە ئۇزلارنىڭ تىللىرى[64]

پەچەنەك، ئۇز، تورك، بېرىندېي قاتارلىق قەبىلىلەر رۇس يىلنامىلىرىدا «قاراكلوبۇكلار» دىگەن نام بىلەن خاتىرىلەنگەن. ئۇلار شەرقىي ياۋرۇپادا X ـ IX ئەسىرلەردە، يەنى قىپچاقلار (پولوۋلار) كېلىشتىن ئىلگىرى پەيدا بولغان بولۇپ، ئوغۇزلارنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي قانىتىنى تەشكىل قىلغان ئىدى. ئوغۇزلارنىڭ ئاساسلىق قىسمى VIII ئەسىردىن باشلاپلا سىر دەريا ۋادىسىدا تۇراتتى.

ئوغۇز ئۇرۇق ـ قەبىلىلىرىنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي گۇرۇپپىلىرى غەرپكە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، شەرقىي ياۋروپا تېرىتورىيىسىگە كەلدى. بۇ يەردە ئۇلار بۇلغار ۋە خازار قەبىلىلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ،

خىلى كۆپ قىسمى شۇلارغا ئارىلىشىپ كەتتى. بۇلغار ۋە خازار قەبىلىلىرى يېڭى كەلگەن ئوغۇزلارنىڭ تىلىغىمۇ مەلۇم تەسىر كۆرسەتتى. شۇنىڭ نەتىجىسىدە ئوغۇز تىلى ئارىلاشما تىل بولۇپ قالدى. بۇ تىل ئوغۇزچە خۇسۇسىيەتلەرنى ئاساس قىلغان بولسىمۇ، فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسى، لېكسىكا ۋە گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا بۇلغارچە ئېلېمېنتلار خىلى كۆپ.

مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ دىۋانىدا تۈركى خەلقلەرنى تونۇشتۇرۇپ، پەچەنەكلەرنىڭ تۇرغان جايى ئەڭ غەرپتە، يەنى ۋىزانتىيە چېگرىسىغا يېقىن جايلاردا بولغانلىغىنى، ئۇلارنىڭ تىلى بولسا، بۇلغار ۋە سۇۋارلارنىڭ تىلىغا يېقىن ئىكەنلىگىنى كۆرسەتكەن. شۇنداق قىلىپ، بۇ چاقتا كەلگەندە غەربىي پەچەنەكلەرنىڭ تىلى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دىۋانىدا تونۇشتۇرۇلغان ئوتتۇرا ئاسىيا ئوغۇزلىرىنىڭ تىلىدىن خىلى زور دەرىجىدە پەرقلىنەتتى.

كۆچمەنلەرنىڭ شەرقتىن غەرپكە قاراپ ئىلگىرىلىشىدە، شەرقىي ياۋروپا ئۇلارنىڭ قەدىمى يەتكەن ئەڭ غەربىي تېرىتورىيە بولۇپ قالدى. شۇڭا، شەرقتىن كەلگەن ھەممە قەبىلىلەر تەدرىجى ھالدا مۇشۇ جايدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان. ئالايىلى، تارىختا مەلۇم بولغان بىرىنچى دولقۇن ھونلارنىڭ كۆچۈشى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەركىۋىدە تۈركى قەبىلىلەر كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلاتتى. ھونلار يىمىرىلگەندىن كېيىن قالغان قەبىلىلەر سلاۋيانلار ۋە فىنلارنىڭ تەسىرىگە يولۇقتى. كېيىن ئۇلار بولغار ۋە خازار قەبىلىلىرى ئىتتىپاقلىرىنى تەشكىل قىلىپ ئۈيۈشتى. ئۇلارنىڭ ۋارىسلىرى ھازىرقى چۇۋاشلاردىن ئىبارەت.

ئىككىنچى دولقۇن شىمالىي ۋە غەربىي ئوغۇز قەبىلىلىرىنى(پەچە-

نەك، ئۇز، تورك، ببرىندىبى، كوۋۇي، تۇرپەي، كاسپىچ، بۇئۇت قاتارلىقلار) ئاساس قىلغان بولۇپ، شەرقىي ياۋروپادا بۇلغارلار، سۇۋارلار، خازارلار ۋە باشقا تۈركى قەبىلىلەر بىلەن ئۇچراشتى. بۇ قەبىلىلەر دەسلەپتە ھونلارنىڭ تەركىۋىگە، كېيىن بۇلغار ۋە خازارلارنىڭ تەركىۋىگە كىرگەن. شەرقتىن ياۋروپاغا كۆچۈپ كەلگەن پەچەنەك، ئۇز، تورك قاتارلىق ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ تىلىمۇ بۇلغار-خازار ئارىلاشمىسى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ تىل ئوغۇز تىلىنىڭ ئاساسىنى ساقلاپ قالغان ھالدا، بۇلغار تىلىنىڭ بەزى خۇسۇسىيەتلىرىنىمۇ قوبۇل قىلغان (ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ يوقىشاقلىشىشى). بۇ خىلدىكى ئارىلىشىپ كەتكەن ئوغۇز-بۇلغار قەبىلىلىرىنىڭ ۋارىسلىرى گاگائۇزلار ۋە بالقان تۈركلىرىنىڭ بەزى گۇرۇپپىلىرىدىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ تىلى ئوغۇز تىلىنىڭ ئاساسىنى ۋە قەدىمقى بۇلغارلار بىلەن سۇۋارلارنىڭ تەسىرىنى ساقلاپ قالغان.

ئاسىيادىن شەرقىي ياۋروپاغا كەلگەن ئۇچىنچى چوڭ دولقۇن قىپچاقلار (پولوۋلار) دىن ئىبارەت بولدى. قىپچاقلار بۇ يەردىكى بۇلغار ۋە خازار قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمىنى بويسۇندۇرۇپ، يېڭىچە قەبىلىلەر تۈركۈملىرىنى ھاسىل قىلدى. بۇ قەبىلىلەر تۈركۈملىرىنىڭ ۋارىسلىرى، بىر تەرەپتىن، قىپچاق-بۇلغارلارنىڭ ئۇرۇق ۋە قەبىلە تۈركۈملىرىنى ئۆزىنىڭ ئېتنىك ئاساسى قىلىپ، موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن تاتارلار بىلەن باشقىرتلار، يەنە بىر تەرەپتىن، قىپچاق-ئوغۇز-بۇلغار ئۇرۇق ۋە قەبىلىلىرى ئارىلاشمىسىنى ئۆزىنىڭ ئېتنىك ئاساسى قىلغان قارايىم، قۇمۇق، قاراچاي ۋە بالقارلاردىن ئىبارەت.

ئەڭ ئاخىرقى دولقۇن (موڭغۇل ئىستىلاسى) شەرقىي ياۋروپا-

دىكى تۈركى قەبىلىلەر تەركىۋىنىڭ قىپچاق ئىلىمىنىتنى زور دەرد-
جىدە كۆچەيتىۋەتتى. موڭغۇللارغا قوشۇلۇپ تۈركۈملەپ ـ تۈركۈملەپ
كەلگەن قىپچاقلار تاتارلار ۋە تاتار تىلى، باشقىرتلار ۋە باشقىرت
تىلىدەك خەلقلەر ۋە تىللارغا ئىنتايىن كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى.

شۇنداق قىلىپ، شەرقىي ياۋروپا شەرقىتىن غەربكە كۆچۈپ
چىققان كۆچمەنلەر ۋە ئۇلارنىڭ تىلىرىنىڭ كۆپلىگەن ئىتنىنىڭ
قاتلاملىرى ئولتۇراقلاشقان جايغا ئايلىنىپ قالدى. مۇشۇنداق ئولتۇ-
راقلىشىپ كەتكەن قاتلاملارغا ئاساسەن، بىر بىرىگە باغلىشىپ
كەتكەن پۈتۈن قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىنىڭ، يەنى قەدىمقى بۇلغارلار
ۋە خازارلار قەبىلە ئىتتىپاقلىرىدىن تارتىپ، ھازىرقى زامانىدىكى
تۈركى خەلقلەردىن چۇۋاش، تاتار، باشقىرت، قۇمۇق، قارايىم، نوغاي
قاتارلىقلارنىڭ قەبىلىۋى تىللىرىنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى
ئېنىقلاشقا بولىدۇ.

پەچەنەكلەر بىلەن ئۇزلار نەسەب جەھەتتىن ئوغۇزلارغا مەنسۇپ
بولۇپ، غەرپ تەرەپكە كۆچۈش جەريانىدا ئۇزۇنىڭ قەبىلە تەركى-
ۋىنى خېلى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە،
ئۇلارنىڭ تىلىمۇ ئۆزگىرىپ، مەلۇم دەرىجىدە بۇلغارچە ئالاھىدە-
لىكلەرنى ئۆزلەشتۈردى. IX ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، پەچەنەكـ
لەر قارا دېڭىز بويلىرىدىن دون دەريا سىغچە بولغان كەڭ تېرىتو-
رىنى ئىگەللىگەن ئىدى. دون دەريا سىدىن دىنىپىتىر دەريا سىغچە
بولغان ئارىلىقتا ئۇلارغا خوشنا بولغان خازار خاقانلىغى بار ئىدى.
X ئەسىردە دون ۋە تۆۋەنكى ۋولگىدىكى خازارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىغى
گۈمران بولدى، بۇلغار دۆلتى ئاجىزلاشتى. بۇلغارلارنىڭ ئۆزلىرى
بولسا، پەچەنەكلەرنىڭ زەربىسى بىلەن ۋولگا ۋە دۇناي بۇلغار-

لىرى دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى پەچە-نەك ئۇرۇقلىرىنىڭ تەركىۋىگە قوشۇلۇپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن، پەچەنەكلەر ئەڭ قۇدرەت تاپقان دەۋرگە كىردى.

بۇلغار تىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان پەچەنەك، ئۇز، تورك، بېرىندېي قاتارلىق ئوغۇز قەبىلىلىرى ۋە ئۇرۇقلىرى (تۇرپېي، كاسپىچ، كۇۋۇي) لارنىڭ تىللىرى كۆپلىگەن دىيالېكتلارغا بۆلۈنگەن ئىدى. بۇ دىيالېكتلار مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دىۋانىدا خاتىرلەنگەن X ـ XI ئەسىرلەردىكى ئوغۇز تىلى بىلەن ئورتاقلىقى كۆپرەك بولغان ئەڭ دەسلەپكى دىيالېكتلاردىن تارتىپ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋر-لەردىكى بۇلغارچە ۋە قىپچاقچە ئېلېمېنتلار ئارىلاشقان دىيالېكتلار-غىچە بولغانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، X ـ IX ئەسىرلەردىكى شەرقىي ياۋروپادا بولغان پەچەنەكلەر، ئۇزلار، توركلار ۋە باشقا ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ تىللىرىنى تەتقىق قىلغانىدا، بىزگە مەلۇم بولغان ئازغىنا قالدۇق ماتېرىياللارنى تارىخىي جەھەتتىن ئايرىپ قاراش لازىم. بۇنىڭدا، ئوغۇزچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە سۆزلەر ئەڭ بالدۇرقى، بۇلغارچە ۋە قىپچاقچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە سۆزلەر ئۇنىڭدىن خېلى كېيىنكى سۆزلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىلله، پەچەنەكچە ئىلىمېنتلار بىلەن ئۇز ۋە تورك تىللىرىنىڭ ئىلىمېنتلىرىنمۇ ئايرىپ قاراش كېرەك، چۈنكى ئۇزلار بىلەن توركلار شەرقىي ياۋروپاغا پەچەنەكلەردىن كېيىن كەلگەن.

X ـ IX ئەسىرلەردە شەرقىي ياۋروپادا بولغان پەچەنەك، ئۇز، تورك، بېرىندېي قاتارلىق ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ تىلىغا دائىر ئاساسلىق ماتېرىياللار پەقەت ئايرىم سۆزلەردىن ئىبارەت. بۇ سۆزلەر خاس

ئىسىملار، ئۇرۇق ۋە قەبىلە ناملىرى، ئۇنۇڭلارنىڭ ئاتىلىشلىرى ۋاھاكازالار بولۇپ، تۇرلۇك تارىخچىلار، بولۇپمۇ ۋىزانتىيە تارىخچىلىرى تەرىپىدىن خاتىرىلەنگەن.

يۇقۇرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ۋىزانتىيە ۋە باشقا مەنبەلەردە ساقلىنىپ قالغان پەچەنەكچە سۆزلەر توغرىسىدا يۇ.نېمېت ئەك تولۇق مەلۇمات بەرگەن[65]. بىز تۆۋەندە ئاشۇ مەلۇماتنى رۇس تىرانسكرىپسىيسى بويىچە (تەرجىمىدە لاتىن ھەرپلىرى بىلەن ئالدۇق. ــ تەرجىمان)، قىسمەن تولۇقلاشلار بىلەن تونۇشتۇرىمىز:

1. ئۇرۇق ناملىرى

yabdĭ ərdim

Küərqi Qur

Kabukxĭn yula

Sura Külbəy

Kara Bay

Bora Tolmaq

Yazĭ Kopan

Bula Qopun (Qaban) [66]

2. قەلئە ناملىرى

Tuη Katay

Karak Katay

Salma Katay

Saka Katay

yayu Katay

3. خانلارنىڭ ئىسىملىرى

Mayqan

Küəl

Korkut (an)

Y(a) pan

Kaydum

Kotan

Yazï // Yazay

Bota(n) (uul)

(900 — 920 - يىللىرى خاقان بولغان).

يۇ. نېمېت نادىسېن - مىكلوش يېزىسىدا تېپىلغان ئالتۇن قاچىلار - دىكى يېزىقلارنىمۇ پەچەنەكلەرنىڭ يېزىغى دەپ قارايدۇ. بۇنداق قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇشتا، ئۇ ئەل بەكرى بىلەن گازدىزىنىڭ پەچەنەكلەرنىڭ ئالتۇندىن ياسالغان بۇيۇملىرى بار ئىدى، دىگەن مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغان. يۇ.نېمېت بۇ يېزىقلارنىڭ ئەڭ كاتتا لىرىنى تىرانسكرىپسىيىلىگەن ۋە تەرجىمە قىلغان:

Builа Зoapan täsi dügätügi Botaul Зoapan tarzuri iäigi täsi «Die Schaie des Boila Caban in seinem Auftrage wurde sie ausgeführt; Botaul Caban hat ihr die Sehnalle machen lassen, seine Trink schale ist sie»[67].

ۋېنگېرىيە يىلناملىرى ۋە رىۋايەتلىرىدىكى پەچەنەك تىلىدىن ئېلىنغان ئىسىملار ۋە سۆزلەر پەچەنەكلەرنىڭ تىلىغا دائىر ئانچە تولۇق بولمىغان مەلۇماتلار جۇملىسىگە كىرىدۇ.

پەچەنەك تىلىغا ئائىت، شۇنداقلا IX—X ئەسىرلەردىكى شەرقىي

پاۋروپادا بولغان باشقا ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ تىللىرىغا ئائىت مەلۇ-ماتلار ئاشۇنداق ئىنتايىن ئاز ۋە پارچە-پۈرات بولسىمۇ، بۇ ئوغۇز قەبىلىلىرى تىللىرىنىڭ بەزى خاراكتېرلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ۋە قانۇنىيەتلىرىنى ئېنىقلاشقا ئىمكان بېرىدۇ.

يۇ. نېمېت قاتارلىق تەتقىقاتچىلار پەچەنەكلەرنىڭ تىلىنى قىپچاق تىللىرىنىڭ بىرى دەپ خۇلاسىلاپ، بۇ تىلنىڭ تۆۋەندىكىدەك ئالا-ھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىدۇ:

1) فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە: a) سۆز ئاخىرىدا g، oq<y نۆۋەتلىشىش، مەسىلەن: bəg<bəy (Sürü Külbəy) ‹ qataoq; b) نۆۋەتلىشىش، مەسىلەن: g/k<w ‹ qatay «ئىستېھكام»[68]، küwərqi، küwl<kəkərqi، kəkəl «كۆكۈش، سۇس يېشىل»[69]، سۆز بېشىدا d<t جارانكلىق ئۈزۈك تاۋۇشىنىڭ بولۇشى، مەسىلەن: c) dügəlügü[70] سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋلىشىش ئاھاڭداشلىغى، مەسىلەن: Bula Qopon ،Yazı qopon ۋاھاكازا؛

2) لۇغەت تەركىۋىدە: مەلۇم بولغان پەچەنەكچە سۆزلەرنىڭ لېكسىكىسىدا ئوغۇز-قىپچاق ئېلېمېنتلىرىنىڭ كۆپ بولۇشى، مەسىلەن: Salma ("pfahlburg" Saqa qatay) Saqa، qara[71]؛ (Salma "der-posten")[72]؛

3) گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا ئوغۇز ۋە قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىلىرىغا ئورتاق بولغان سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار ma/-mə-(مەسىلەن: salma)؛ an/-ən- (مەسىلەن: Yapan، Qorqutan)؛ qï/-qi- (مەسىلەن: Küərqi Qur...) (Qotan،).

شۇنداق قىلىپ، تۈرلۈك تارىخىي مەنبەلەردىن قارىغاندا، پەچە-نەك تىلى ۋە ئۇنىڭغا يېقىن بولغان باشقا ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ

تللىرى ئەسلىدە ئوغۇز تىللىرى ئىدى. بۇ تىللار ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا دەسلەپتە بۇلغار ۋە خازار تىللىرى بىلەن، كېيىن قىپچاق (پولوۋ ياكى كۇمان) تىلى بىلەن زىچ ئالاقىدا بولۇپ، ھەم فونېتىكىلىق تۈزۈلۈشى جەھەتتە (ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ يۇمشاقلىشىشى، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ يۇمشاقلاشقان ئۇزۇك تاۋۇشلاردىن كېيىنكى ئورۇنغا كۆچۈشى قاتارلىقلار)، ھەم لۇغەت تەركىۋى ۋە گىراممماتىكىلىق قۇرۇلۇشى جەھەتتە بۇلغارچە ۋە قىپچاقچە خۇسۇسىيەتلەرنى ئۆزلەشتۈردى. بۇ خۇسۇسىيەتلەر مۇشۇ تىللارنى، شۇنداقلا ھازىرقى زامانداىكى گاگائۇز تىلى ۋە باشقا بالقان تۈركىلىرىنىڭ تىللىرىنى تۈركى تىللارنىڭ ئوغۇز گۇرۇپپىسىدىكى ئوغۇز بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسىغا بىرلەشتۈردۇ.

ھازىرقى تىللار

گاگائۇز تىلى[78]

گاگائۇز تىلى سوۋېت ئىتتىپاقى دائىرىسىدە ئۇكرائىنا ۋە مولداۋىيە س س ر نىڭ بېندېروۋ ۋە ئىزمايىل رايونلىرىدا ياشىغۇچى گاگائۇزلارنىڭ (ئومۇمى سانى 124 مىڭ)، شۇنداقلا شەرقىي بولغارىيە ۋە رۇمىنىيىدە ياشىغۇچى گاگائۇزلارنىڭ تىلىدۇر. بۇرۇنقى تۈر ئايرىمىسىدا ھەممە گاگائۇزلار بىسارابىيە گاگائۇزلىرى (ھازىر سوۋېت ئىتتىپاقى تەركىۋىدە) ۋە دۇنايى گاگائۇزلىرىغا بۆلۈنگەن. دۇنايى گاگائۇزلىرى ئۆز نۆۋىتىدە شەرقىي ياكى بولغارىيە گاگائۇزلىرى ۋە غەربىي ياكى گرېتسىيە گاگائۇزلىرىغا بۆلۈنگەن.

گاگائۇزلارنىڭ باشقا تۈركى خەلقلەردىن ئايرىلىپ تۇرۇشى

ھەمدە ئۇلارنىڭ سىياسى ھەم تېرىتورىيە جەھەتتىن بىرنەچچە يىگانە گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەنلىگى گاگائۇز تىلىنىڭ خاراكتېرىغىمۇ تەسىر كۆرسەتتى. گاگائۇز تىلى بىرمۇنچە شىۋە ۋە گوۋورلارغا بۆلۈنسىمۇ، ئورتاق ئوغۇزچە خۇسۇسىيەتلىرى بار. بۇ شىۋە ۋە گوۋورلارنىڭ بىر بىرى بىلەن بولغان پەرقى ئاساسەن لېكسىكا تەركىۋىدە كۆرۈلىدۇ.

گاگائۇز تىلىنىڭ دىيالېكتلىرى ئىنتايىن ئاز تەكشۈرۈلگەن. شۇنداقتىمۇ، گاگائۇز تىلىنىڭ دىيالېكتلىرى ئاساسەن لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن پەرقلىنىدىغانلىغى مەلۇم. شەرقىي ياكى بولغارىيە گاگائۇزلىرىدا سلاۋيان ۋە رومان تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر كۆپ، غەربىي ياكى خاسىل، يەنى «ساپ گاگا-ئۇزلار» دەپ ئاتالغان گرېتسىيە گاگائۇزلىرىدا گرېك تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر كۆپ.

بالقاندىكى تۈركى قەبىلىلەردىن غاجالى، توزلۇق، گېرلوۋ، قىزىلباش، يۈرۈك، كارامانلى، سۇرگۇچ قاتارلىقلارمۇ گاگائۇز تىلىنىڭ شۇبلىرىدە ياكى گاگائۇز تىلى بىلەن تۈرك تىلىغا ئىنتايىن يېقىن بولغان شۇبلەردە سۆزلىشىدۇ.

گاگائۇزلار ۋە بالقاندىكى باشقا تۈركى خەلقلەر تارىخىي جەھەتتىن تۇرلۇك قەبىلىلەرنىڭ ئەۋلاتلىرى بولۇپ، بۇلغارلار، ئوغۇزلار (ئۇز، پەچەنەك ياكى «قاراكلوبۇكلار»)، بېرىندېي، كاسپىچ، تۇرپەي، كوۋۇي، بوئۇت قاتارلىقلار (بۇلار قىپچاقلار بىلەن قىسمەن ئارىلاش خاراكتېرغا ئىگە) ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى قىپچاق-لاردەك قەبىلە ئىتتىپاقلىرى ۋە قەبىلىۋى تۈركۈملەرنىڭ تەركىۋىگە كىرگەن. ئۇلار تۈرك-ئوسمانلارنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئىشغالىيىتى

ئاستىدا تۇرۇپ، ئۆز تىلىنىڭ ئالاھىدىلىگىنى زور دەرىجىدە ئۆز-گەرتكەن بولسىمۇ، يەنىلا ئۆز تىلىنىڭ بەزى قەدىمقى خۇسۇسىيەت-لىرىنى ساقلاپ قالغان. بۇ خۇسۇسىيەتلەر قىپچاق-ئوغۇز-پولوۋ تىللىرىغا ئورتاق.

شۇنداق قىلىپ، گاگائۇزلار تارىخىي جەھەتتىن جەنۇبىي رۇس دالالىرىدا ماكانلاشقان قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا مەنسۇپ. بۇ دىگەنلىك ئۇلار تۇركلەرنىڭ كىچىك ئاسىياغا كەلگىنىدەك جەنۇبى يول بىلەن ئەمەس، بەلكى شەرقىي ياۋروپاغا كاسپى دېڭىزىنىڭ شىمالىدىكى يول ئارقىلىق كەلگەن ئوغۇزلارنىڭ (ئۇزلارنىڭ) ئەۋلاتلىرى دىگەنلىكتۇر. گاگائۇزلار كىچىك ئاسىياغا تۇركلەر كېلىشتىن بۇرۇن بۇلغار ۋە قىپچاقلارنىڭ خېلى كۆچلۈك تەسىرىگە يولۇققان. كېيىن يەنە ئوغۇز تىلى دائىرىسىگە، لېكىن ئەمدى سۇپەت جەھەتتىن ئۆزگىچە بولغان تۈرك-ئوسمانلارنىڭ ئوغۇز-سالجۇق تىلى دائىرىسىگە كىردى ھەمدە تۈرك-ئوسمانلار تەرىپىدىن پۈتۈنلەي بولمىسىمۇ، زور دەرىجىدە ئاسسىملاتسىيە قىلىندى.

دېمەك، گاگائۇز تىلىنى ئوغۇز تىللىرى قاتارىغا كىرىدۇ دېيىش بىلەن بىللە، يەنە بۇ تىلىنىڭ بۇلغار تىللىرى بىلەن، بولۇپمۇ قىپچاق تىللىرى بىلەن، خۇسۇسەن ھازىرقى زامان قارايىم تىلى بىلەن بولغان بەزى ئوخشاشلىقلىرى ۋە باغلىنىشلىرىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەك.

ئۇنىڭدىن باشقا، گاگائۇز تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە رومان تىللىرى (رۇمىن ۋە مولداۋيان تىللىرى) ۋە بولۇپمۇ سلاۋيان تىللىرى (رۇس ۋە بولغار تىللىرى) چوڭ رول ئويناندى. بۇ تىللار گاگائۇز تىلىنىڭ لېكسىكىسىغىلا ئەمەس، بەلكى سىنتاكسىسىغىمۇ تەسىر كۆر-

سەتتى. گاگائۇز تىلدا جۈملىنىڭ سۆز تەرکىۋى رۇس تىلىنىڭ سۆز تەرکىۋىگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

گاگائۇز تىلى بارلىق ئوغۇز تىللىرىغا ئورتاق بولغان ئالامەتلەر بىلەن، شۇنداقلا بۇ تىلنى ئوغۇز تىللىرىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئاخىرقىسى تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ:

a) تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلار يۇمشاقلىشىدۇ، بۇ خىل ئالامەت قارايىم ۋە چۆۋاش تىللىرىدىمۇ بار. بۇنىڭدىن چۆۋاش، قارايىم ۋە گاگائۇز تىللىرىدا بۇلغارچە ئىلھىمىنتلارنىڭ بار ئىكەنلىگىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بۇ دېگەنلىك بۇ خەلقلەرنىڭ تەرکىۋىدە ئۇلارغا ئورتاق بولغان بۇلغار ئۇرۇق-قەبىلە تۈركۈملىرى بار دېگەنلىكتۇر. گاگائۇز تىلىدا (قارايىم تىلىدىمۇ شۇنداق) تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلار يۇمشاقلاشقاندا، ئۇنىڭدىن كېيىن كېلىدىغان تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار ئۆزگىرىدۇ ۋە يۇمشاق ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئارقىسىدىكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىدۇ، يەنى: *ə>a'* مەسىلەن: *b'an* (*bən* ئەمەس) «مەن»؛ *əw'a* (*əwə* ئەمەس) «ئۆيگە»؛ *kəsm'a* (*dərmix* ئەمەس)؛ *kəs'm'a* (*kəsmə* ئەمەس) ۋاھاكازا. *ü>u*، مەسىلەن: *aaq üst'un'a* (*aoqaq üstünə* ئەمەس) «ياغاچ ئۈستىگە» ۋاھاكازا.

b) ئىككىلەمچى سوزۇلما سوزۇق فونېمىلىرى بار. بۇ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ *oq* ياكى *g* ئۇزۇك تاۋۇشلىرى بىلەن نۆۋەتلىشىپ كېرىشىپ كېتىشىنىڭ نەتىجىسىدۇر. لېكىن، شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش لازىمكى، بۇنداق كېرىشىپ كېتىش گاگائۇز تىلى ۋە باشقا ئوغۇز تىللىرىدا

پەقەت سۆز بېشى ۋە سۆز ئوتتۇرىسىدىلا بولىدۇ. سۆز ئاخىرىدا بولسا، ئوچۇق بوغۇم بولۇشى شەرت، يېپىق بوغۇملاردىكى *aoq>aa*، *uoq>uu* دەك كىرىشىپ كېتىشلەر ئوغۇز تىللىرىدا ۋە غەربىي تارماقتىكى باشقا تىللاردا مەۋجۇت ئەمەس، بۇ، شەرقىي تارماقتىكى تىللارنىڭ خاراكتېرلىق ئالامىتىدۇر. شۇنداق قىلىپ، گاگائۇز تىلىدا سوزۇلما سوزۇقلارغا كىرىشىپ كېتىش پەقەت تۆۋەندىكىدەك نۆۋەتلىشىشلەردىلا كۆرۈلىدۇ:

aa<aoqa, ïoqa, aoqï مەسىلەن: *aaq<aoqaq* «ياغاچ»؛ *əgi* «ئىشىكە»؛ *əxəə<əxəgə* مەسىلەن: *əə<əgə, igə, uoqa, ooqa* «بۇغداي»؛ *booday<booquday* مەسىلەن: *oo<ooqo, ooqu, büük<büyük* مەسىلەن: *üü<üyü, ügu, ügü igü, əgi* «سېيىر»؛ *sïr<sïoqïr* مەسىلەن: *ï<ioqï, ïoqu ii<igi,* مەسىلەن: *diil<dəgil* «يوق» ۋاھاكازا؛

c) *nl, nd<nn* بىرىكمىلىرىنىڭ نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن: *onnar<onlar* «ئۇلار»، *alïïnnaïi<alïïnlarï* «ئالتۇنلىرى»، *jannan<jandan* «جاندىن» ۋاھاكازا؛

d) بەلگىلىك شەيئىنىڭ ئايالچە سىيغىسىنى كۆرسىتىدىغان ئارقا قوشۇمچە *-ka, -yka*، مەسىلەن: *baldïska* (*baldïs* دېگەن سۆزدىن) «قېينى ھەدە»؛ *koxmuyka* (*koxmu* دېگەن سۆزدىن) «ئايال خوشنا» ۋاھاكازا؛

e) *-mak>-mək* - بىلەن كېلىدىغان ھەركەت ناملىرىدا سۆز ئاخىرىدىكى *K* نىڭ چۈشۈپ قېلىشى، مەسىلەن: *gïtmək> g'ïtm'a* «كەتمەك» ۋاھاكازا؛

f) يۆنۈلۈش كېلىشىنىڭ ئورنىغا چۈشۈم كېلىشىنىڭ ئىشلىتىلىشى،

مەسلەن: *g'itmix orayï* (*oraya* ئەمەس) «شۇ تەرەپكە كەتتى»، *nərəyï gətürərsin* «نەگە ئاپىرسەن» ۋاھاكازا. بۇ ئالاھىدىلىكنى ھەممە گاگائۇزشۇناسلار كۆرسىتىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، شۇنداق بىر ئېھتىماللىق بارکى، بۇ يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسىنى چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى بىلەن ئالماشتۇرۇش بولماستىن، بەلكى سۆز ئاخىرىدىكى كەڭ سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئاجىزلىشىپ، تار سوزۇق تاۋۇشقا نۆۋەتلىشىش ھادىسىسىدۇر: *ï*>*a* ۋە *i*>*ə*؛

g) گاگائۇز تىلىنىڭ لېكسىكا ۋە سىنتاكسىسىدا گرېك، رومان، سلاۋيان تىللىرىنىڭ، خۇسۇسەن بولغار ۋە رۇس تىللىرىنىڭ تەسىرى كۈچلۈك. بۇ بىرىنچىدىن، قوبۇل قىلىنغان ئايرىم سۆزلەر ۋە يارىمچى ئېلېمېنتلاردا ئىپادىلىنىدۇ، مەسىلەن: گرېكچە ***mortas*** (ئۆلۈك)، رومانچە ***markidan*** (سودىگەر)، رۇسچە ***wedra*** (چېلەك)، ***xuba*** (جۇۋا)؛ ***sluqi*** (ھادىسە، بەختسىزلىك) دېگەنگە ئوخشاشلار؛ بولغارچە ئېنىقلىغۇچى ۋە رۇسچە يۈكلىمە ***da***، مەسىلەن: ***da kïz da bəkləmix bir wakïda da o da uyumux*** «قىز بولسا، بىرىمىم كۈتتى ـ دە، ئۇخلاپ قالدى»، ئىكىكىنچىدىن، جۈملىدىكى سۆز تەركىۋىدە ئىپادىلىنىدۇ. يۇقۇرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، گاگائۇز تىلىدا جۈملىنىڭ سۆز تەركىۋى رۇس تىلىدىكى جۈملىنىڭ سۆز تەركىۋىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. مەسىلەن: ***yəmix əxək booday***، ***iqmix suyu***، ***elmüx yikïlmix***، ***patlamix***، ***elmux***، «ئېشەك بۇغداي يىدى، سۇ ئىچتى، يىقىلدى، يېرىلىپ كەتتى ۋە ئۆلدى»، ياكى ***ona yimə wərdi*** «ئۇنىڭغا يىمەكلىك بەردى»، ***koydu sofrasina*** «سۇپرىسىغا قويدى» ۋاھاكازا.

مۇشۇنداق ئالامەتلەر ئارقىلىق گاگائۇز تىلى باشقا ئوغۇز تىللىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

بىسسارابىيە سوۋېت ئىتتىپاقىغا قوشۇلۇشتىن بۇرۇن گاگائۇز لارنىڭ يېزىق تىلى يوق ئىدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا گاگائۇزلارنىڭ رۇس ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقلىرى پەيدا بولغان ئىدى. بۇ يېزىقلارنىڭ پەيدا بولۇشى رۇس دىن تارقاتقۇچىلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، گاگائۇز تىلىدا بەزى كىتابلار نەشر قىلىنغان. بۇ كىتابلار ئاساسەن دىنىي مەزمۇندا بولۇپ، ئىستىمال دائىرىسى تار ئىدى. گاگائۇزلار بۇرۇنقى رۇمىنىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىغى ئاستىدا بولغان دەۋردە گاگائۇز يېزىق تىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

گاگائۇزلار ئۇلۇغ سوۋېت خەلقلىرىنىڭ ئىتتىپاقىدىكى تەڭ ھوقۇقلۇق خەلق سۈپىتىدە مولداۋىيە سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتىنىڭ تەركىۋىگە كىردى. ئەنە شۇنىدىن كېيىنلا، گاگائۇز خەلقى گاگائۇز يېزىق ئەدەبىي تىلىنى يارىتىش مەسىلىسىنى قايتىدىن قوزغاپ چىقتى. بۇ مەسىلە سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بۇرۇن يېزىغى بولمىغان بىرمۇنچە تىللارنى ئىشلەپ چىقىشنىڭ مول تەجرىبىسى ئاساسىدا مۇۋەپپەقىيەتلىك ھەل قىلىندى.

بالقان تۈركلىرىنىڭ تىلى[74]

بالقاندىكى تۈركى قەبىلىلەر تارىخىي جەھەتتىن ئوغۇزلارنىڭ مۇنداق ئىككى قەبىلىۋى گۇرۇپپىسىدىن كېلىپ چىققان: بىرىنچىدىن، شەرقىي ياۋروپاغا ئەڭ بالدۇر چىققان پەچەنەك، ئۇز ۋە تۈركلار بولۇپ، بۇلارشەرقتىن غەربكە قاراپ قارا دېڭىز ۋە كاسپى دېڭىز-

نىڭ شىمالىي تەرەپلىرى بىلەن ئىلگىرىلىگەن؛ ئىككىنچىدىن، ياۋروپاغا جەنۇبىي يول بىلەن كېيىنرەك كەلگەن سالچۇق ۋە ئوسمانىلار.

بالقاندا تۈركىيە ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە بالقان تۈركلىرىنىڭ بۇ ھەر ئىككى گۇرۇپپىسى تىل جەھەتتىن خېلى زور ئۆزگىرىش ياسىدى. تۈرك تىلى ھۆكۈمران تىل بولغانلىغى ئۈچۈن، بالقان تۈركلىرىنىڭ دىيالېكتلىرى تەبىئى ھالدا تۈرك تىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. شۇنداقتىمۇ، دىيالېكتلارنىڭ ئۆزگىرىشى تەكشى بولمىدى ۋە تولۇق بولمىدى. دىيالېكتلارنىڭ كۆپچىلىگى ئۆزىنىڭ خاس خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلاپ قالدى. بالقان تۈركلىرىنىڭ تىلى ئەنە شۇ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن تۈرك تىلىدىن پەرقلىنىپ، گاگائۇز تىلى بىلەن بىرلىكتە ئالاھىدە بىر تارماق گۇرۇپپىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ۋ. موشكوۋنىڭ تۈر ئايرىمىسىدا[79] بالقاندىكى ھەممە تۈركى قەبىلىلەر مۇنداق ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ: 1) مۇسۇلمان تۈركىلەر. بۇنىڭغا تەئەللۇق بولغانلار تۈركلەر (ئوسمانىلار)، غاجارلار، توزلۇقلار، گېرلوۋلار، قىزىلباشلار، يۇرۇقلار (كونيارلار)؛ 2) خرىستيان تۈركلەر. بۇنىڭغا تەئەللۇق بولغانلار قارامانلىقلار، گاگائۇزلار ۋە سۇرگۇچلەر. ئەمما، دىنىي مۇناسىۋەتلەرگە ئاساسلانغان بۇ تۈر ئايرىمىسى نەسەب جەھەتتىنمۇ، تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىنمۇ ئىسپاتلانمىدى.

تىل خۇسۇسىيەتلىرىدىن قارىغاندا، بالقان تۈركلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى خىلمۇ-خىللىقنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ئەنە شۇنداق ئوبېكتىپ ئالامەتلەرگە ئاساسەن بالقان تۈركلىرىنى مۇنداق ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

بولغاریه گاگائۇزلىرىدىن باشقا، بالقانغا شمالدىن كۆچۈپ كەلگەن ئەڭ ئاۋالقى كۆچمەنلەردىن پەيدا بولغان ئۇز ۋە تۇركلارنىڭ ئەۋلاتلىرى بىرىنچى تۇركۈمنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇلار: 1) ئادەم سانى 4 مىڭغا يېقىن بولۇپ، ماكېدونىيەنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدا ياشىغۇچى ماكېدونىيە گاگائۇزلىرى؛ 2) سۇرگۈچىلەر، بۇلارنىڭ ئادەم سانى 7 مىڭغا يېقىن بولۇپ، ئۇزلىرىنى گاگائۇز دەپمۇ ئاتايدۇ. ۋ. موشكوۋنىڭ قىياس قىلىشچە، ئۇلار پەيدا بولغان كېلىپ چىققان (سۇر ــ پەيدا بولغان كەلەرنىڭ بىر ئۇرۇق نامى+گۇچ< غۇز<ئوغۇز). ئۇلار ئادرىئانوپول رايونىدا ياشايدۇ. 3) غاجارلار پەيدا بولغان، ئۇز ۋە تۇركلارنىڭ ئەۋلاتلىرى بولۇپ (ۋ. موشكوۋ)، دېلىئورمان رايونىدا يەنى رۇشۇك سىلىستىرىيە، ۋارنا ۋە شۇملا قەلئەلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى جايلاردا ياشايدۇ.

ئىككىنچى تۇركۈمگە كىرىدىغانلار: كىچىك ئاسىيادىن تۇرلۇك سەۋەپلەر بىلەن بالقانغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان تۇركلەرنىڭ ئۇششاق ۋە يىگانە گۇرۇپپىلىرى، شۇنداقلا تۇركلىشىپ كەتكەن بولغارلار ۋە گرېكلاردىن ئىبارەت. بۇ تۇركۈمگە خۇسۇسەن تۇركلەر (ئوسمانلار) دىن باشقا يەنە مۇنۇلار كىرىدۇ: 1) يۇرۇقلار (ياكى كونيارلار). بۇلار كىچىك ئاسىيادىن سۇلتان بايازىت (1398 ــ 1402)نىڭ زامانىدا كۆچۈپ چىققان بولۇپ، ھازىر ماكېدونىيەدە ياشايدۇ؛ 2) كارامانلى (بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىگى تۇركلىشىپ كەتكەن گرېكلار). بۇلار كىچىك ئاسىيادىن چىققان ئايرىم كۆچەلەر بولۇپ، ئاساسلىق قىسمى كېسارىيگە يېقىن جايلاردا ياشايدۇ. بالقان يېرىم ئارىلىدا ياشايدىغانلىرى بىرە ــ بىرە بولۇپ، ئۇرۇپ ــ ئادەتلىرى جەھەتتە گاگائۇزلارغا يېقىن: 3) قىزىلباشلار ئاز سانلىق

بىر گۇرۇپپا بولۇپ، گېرلوۋ ۋە دېلىئورمان رايونلىرىدا ياشايدۇ. ئۇلار مۇسۇلمانلارنىڭ بىر مەزھىپىگە كىرىدۇ. ئېھتىمال، ئەڭ دەسلەپتە شىيىلەر (ئەلى پەرەستىلەر) بولغان بولسا كېرەك[76]؛ 4) توزلۇق تۈركلىرى ۋە گېرلوۋلار — تۈركلەر بىلەن تۈركلىشىپ كەتكەن بولغارلارنىڭ ئارىلاشما گۇرۇپپىسى، بۇلار گېرلوۋ ۋە ئوسمان بازار رايونىدا ياشايدۇ.

بىرىنچى تۈركۈمدىكى بالقان تۈركلىرىنىڭ تىلى كۆپ جەھەتتىن گاگائۇز تىلىغا ئوخشايدۇ. ئالايلى، غاجالى تىلىنىڭ تۈرك تىلىدىن پەرقى ئەڭ چوڭ بولۇپ، بېشالمان گاگائۇزلىرىنىڭ تىلىغا ئوخشاش دىگۈدەك. مەسىلەن: غاجالى تىلىدا ə>'a نۆۋەتلىشىشى كۆرۈلىدۇ (تۈركچە - s'an<sən، تۈركچە - gitm'a<gitmək ۋاھاكازا). سۈرگۈچلەرنىڭ تىلى ھەققىدىمۇ خۇددى شۇنداق دىيىشكە بولىدۇ.

ئىككىنچى تۈركۈمنىڭ تىلى تۈرك تىلىغا (كارامانلى، توزلۇق تۈركلىرى) ۋە ئەزەربەيجان تىلىغا (يۇرۇقلار) يېقىنراق. لېكىن دىيالېكىتلىق پەرقلىرىمۇ خېلى زور. كارامانلىلارنىڭ گرېك ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۆز يېزىغى ۋە ئەدىبىياتى بار.

3. ئوغۇز - سالچۇق تارماق گۇرۇپپىسى

ئوغۇز - سالچۇق تىللىرى ئالدىنقى ئىككى تارماق گۇرۇپپىغا نىسبەتەن، تارىخىي جەھەتتىن خېلى كېيىنكى تىل تۈركۈمى. بۇ تىللارغا، ئالدى بىلەن، ئۆلۈك سالچۇق تىلى كىرىدۇ. بۇ تىلنىڭ يادىكارلىقلىرىدىن تۆۋەندىكىلەر بار: «قىسسەئى يۈسۈف» داستانى (مىلادى 1233 - يىل)[77]؛ «رەباب نامە» بۇ، سۇلتان ۋەلەدنىڭ

شېئىرلىرى ۋە جالال ـ ئەد ـ دىن رۇمىنىڭ شېئىرلىرى[78]؛ «غەرپ نامە» (1329 ـ 1330)[79]؛ نەسەفىنىڭ شېئىرلىرى (1332)[80]؛ «تەزكىرە تۆل ئەۋلىيا» (1340)[81]؛ بۇرھانىدىن سۇاسىنىڭ «دىۋانى» (1345 ـ 1397)[82] قاتارلىقلار. بۇ گۈرۈپپىدىكى تارىخىي جەھەتتىن ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان تىل كونا ئوسمانىيە تىلىدىن ئىبارەت. بۇ تىلنىڭ يادىكارلىقلىرىدىن تۆۋەندىكىلەر بار: «ئىسكەندەرنامە» (1390)[83]؛ «قايغۇدىن كېيىنكى خوشاللىق»نىڭ ئوسمانچە تەرجىمىسى (1415)، بۇنى گ. ۋامبېرى نەشر قىلغان[84]؛ «ئىبىن بىبىنىڭ بايانناميسى» (1421 ـ 1415)[85]؛ قۇرئاننىڭ 1499 ـ يىلدىكى تۈركچە تەرجىمىسى[86]، شۇنداقلا بەزى ھاجىلار ۋە تۇتقۇنلارنىڭ ئايرىم خاتىرىلىرى، بۇلارمۇ ئوسمانىيە تىلىنىڭ ئۇلگىلىرى بولالايدۇ[87].

ئاخىرىدا، بۇ گۈرۈپپىغا ھازىرقى زامان ئەزەربەيجان ۋە تۈرك تىللىرى كىرىدۇ.

بۇ تارماق گۈرۈپپىدىكى تىللارنىڭ ئالاھەتلىرى يۇقۇرىدىكى ئوغۇز ـ تۈركمەن تارماق گۈرۈپپىسى بىلەن مۇشۇ تىللارنىڭ ئالاھەتلىرىنىڭ سېلىشتۇرمىسىدا بېرىلگەن.

قەدىمقى تىللار

سالچۇق ۋە كونا ئوسمانىيە تىللىرى[88]

سالچۇق تىلى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى كونا ئوسمانىيە تىلى XI ـ X ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىر دەريا ۋادىسىدىن جەنۇپ ۋە غەربكە مېڭىپ خارەزىم، ئىران، كىچىك ئاسىيا ۋە كاپكازغا كۆچۈپ كەتكەن ئوغۇزلارنىڭ جەنۇبىي قانىتىدىكى ئۆزئارا يېقىن تىللاردۇر.

سالچۇق ۋە ئوسمانلارنىڭ نامى ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى قەبىلە سەردارـ لىرىنىڭ نامىدىن كېلىپ چىققان. ئۆز ئالدىغا ئايرىم تىل بولۇپ بۆلۈنۈپ چىققان سالچۇق ۋە ئوسمانىيە تىللىرى (XI ـ XIV ۋە XIV ـ XIX ئەسىرلەردە) ئۆزئارا ئورتاق بولغان ئوغۇزچە خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇشتىن سىرت، تەرەققىيات جەريانىدا فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسى، لېكسىكا ۋە گىراممماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا خاس ئالاھىدىلىكلەرنى شەكىللەندۈردى. بۇ تىللار شۇ ئالاھىدىلىكـ لىرى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئالدىنقى ئەۋلات تىلى بولغان، ئوتتۇرا ئاسىيا تېرىتورىيىسىدە قالغان ئوغۇزلارنىڭ تىلىدىنمۇ، ھازىرقى زامان تۈرك تىلىدىنمۇ پەرقلىنىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكلەر تۆۋەندىكى جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ:

1) فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە: *a*) «ز»نىڭ ئورنىغا «س» كېلىـ دۇ: اوسنىكى «ئەقىلىك» ۋە ئۇنىڭغا قارىمۇ ـ قارشى ھادىسىلەر، مەسىلەن: كندزنكا باقمغل «ئۆزەڭگە قارىما» ۋاھاكازا. *b*) «ق»نىڭ ئورنىغا «خ» كېلىدۇ، مەسىلەن: بلدخ «تاپتۇق»؛ يېپراخ «يوپۇرماق»؛ *c*) «غ» بىلەن «خ»نىڭ تۇراقلىق بولماسلىغى، مەسىلەن: دخدن «تاغدىن» ۋاھاكازا[89]؛ *d*) سۆز بېشىدا «د»نىڭ ئورنىغا «ت»نىڭ كېلىشى، مەسىلەن: «دورتنجى»نىڭ ئورنىغا «تورتىنجى» ۋاھاكازا؛ *e*) سۆز بېشىدا «ب»نىڭ ئورنىغا «م»نىڭ كېلىشى، مەسىلەن: «بنك»نىڭ ئورنىغا «منك» (مىڭ) ۋاھاكازا[90]؛

2) گىراممماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا: *a*) سۈپەتلەردە ـ لى قوشۇمـ چىسىنىڭ ئورنىغا لىق // لىك قوشۇمچىسىنىڭ بولۇشى؛ *b*) ـ بن بىلەن كېلىدىغان رەۋىشداش شەكلى، مەسىلەن: قويوبن، ارايوبن ۋاھاكاـ زا؛ *c*) غل // كل بىلەن كېلىدىغان بۇيرۇق پېئىل شەكلى، مەسىلەن:

قويغل، باقمغل، كلكـل ژاهاكازا: *d*) ئارخايـىك ئالماشـلار: كندز «ئۆزى»، اورى «شۇ»: *e*) كۆپلىك سان ساناق سانلارنىڭ بىرىكمىسى بولۇپ كېلىدۇ، مەسـلەن: اوچ يوز اعلى خلعتـلر «ئۈچ يۈز ئالى تون»[91]؛ *f*) مەقـسەتنى بىلـدۈرىدىـغان رەۋىشـداش *u*، *ï* بىلەن كېلىدۇ، مەسلەن: ملكه ديليو الچى كلور «مەلىكىنى سوراپ ئەلچى كەلدى»[92].

3) لۇغـەت تەركـىۋىـده ئارخايـىك سۆزلەرنىڭ بولۇشى: يلغز «يالغۇز»، چغر «هاراق»، قمو «هەممىسى» قاتارلىق[93].

سالچۇق تىلىنىڭ يادىكارلىقلىرى خېلى كېينىكى تىرانـسكرىپـسىيىلەردە ساقلانغان بولۇپ، تولاراق كونا ئۇسـمانىيە تىلىنىڭ ئالاـهـەدىلىكـلىرىنى ئەكـس ئەتـتۈرىدۇ. كونا ئۇسـمانىيە تـىلى ئاشۇ يادىكارلىقلارنىڭ بىۋاسته ۋارىسىدۇر.

هازىرقى تىللار

ئەزەربەيجان تىلى[94]

ئەزەربەيـجـان تـىلى ئەزەربەيـجان س س ر ئاهالـىـسـىنىڭ، يەنى ئەزەربەيجانـلارنىڭ (ئېغىز تىلىدا ئادەر بىجان، ئازەر بەيجان) ياكى ئەزەربەيجان تۈركـىلىرىنىڭ (ئېغىز تىلىدا ئەزەربەيجان ياكى كاپكاز تاتارلىرى) تىلـىدۇر. ئۇمۇمى نوپۇسى 2 مىلـيون 929 مىڭ. ئەزەربەيجان تـىلى ئۇغۇز تىللىرىنىڭ ئوغۇز ـ سالچۇق تارماق گۇرۇپـپـسىغا كىرىدۇ.

ئەزەربەيجان تىلىنىڭ كېـلىپ چىقـىشى VIII ـ X ئەسىرلەردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ تىلىغا باغلىنىدۇ. ئەينى زاماندىكى

ئوتتۇرا ئاسىيا ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ تىلى ھازىرقى بىرنەچچە تۈركى تىللارنىڭ ئالدىنقى ئەۋلات تىلىدۇر. ئەزەربەيجان تىلىغا تۇققانلىغى ئەڭ يېقىن بولغىنى تۈرك تىلىدىن ئىبارەت. شۇنداقتىمۇ، بۇ تىللار ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا خېلى زور پەرقلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ پەرقلەر مۇنداق تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ: 1. فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە: *a*) توققۇزىنچى سوزۇق تاۋۇش *ə* بار، تۈرك تىلىدا بۇنداق تاۋۇش يوق: *b*) بەزى دىيالېكت ۋە گوۋورلاردا ئارقا تاڭلاي ئۈزۈك تاۋۇشى η ۋە سۆز ئاخىرىدىكى *oq* بار؛ *c*) جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىشىشى ۋاھاكازا. 2. گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا: *a*) *lr* - ۋە *ar* - قوشۇمچىلىرىنىڭ مەنە جەھەتتىكى پەرقى: *alır* (ئېلىۋاتىدۇ»، *alar* «ئالىدۇ». بۇ قوشۇمچىلارنىڭ تارىخىي خۇسۇسىيەتلىرى ئوخشاشمايدۇ؛ *b*) ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ ئاھاڭداش بولمايدىغان شەكىللىرى: *gəldih // gəldoh* «كەلدۇق»؛ 3. لۇغەت تەركىۋىدە پارسچە ئېلېمېنتلار كۆپ.

ئەزەربەيجان ئېغىز تىلى كۆپلىگەن دىيالېكت ۋە گوۋورلارغا بۆلۈنىدۇ. بۇلار يەنە بىرنەچچە دىيالېكت گۇرۇپپىلىرىغا مەركەزلىشىدۇ[95]:

1. شەرقىي دىيالېكتلار گۇرۇپپىسى (كاسپى دېڭىز بويلىرىدا) كوبىن، دەربەت، باكۇ، شەماھە، سالیان ۋە لېنكوران دىيالېكتلىرىدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، بۇلارنىڭ ئاساسلىق ئورتاق ئالامەتلىرى مۇنداق: *a*) دىماق سوزۇق تاۋۇشلىرى ۋە يۇمشاق تاڭلاي η تاۋۇشى يوق: *b*) سۆز ئاخىرىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ جاراڭلىشىشقا ئىنتىلىشى: كىتاب «كىتاپ»، ئاغاج «ياغاچ» قاتارلىق؛ *c*) كەڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تار سوزۇق تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىشىشى ۋاھاكازا.

2. غەربىي دىيالېكتلار گۇرۇپپىسى (ئەزەربەيجاننىڭ غەربىي شىمالى قىسمى) قازاخ، بورچالىن ۋە ئايرۇم دىيالېكتلىرىدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، بۇلارنىڭ ئاساسلىق ئورتاق ئالامەتلىرى مۇنۇلار: a) سۆز بېشىدىكى y نىڭ چۈشۈپ قېلىشى: مۇردتا<يۇ-مۇردتا «تۇخۇم»؛ b) سۆز ئوتتۇرىدا b>w نىڭ نۆۋەتلىشىشى: باۋا<بابا «بوۋا»؛ c) سۆز ئاخىرىدىكى جارانسىز ئۇزۇك تاۋۇشلار-نىڭ سىرىلاڭغۇلىشىشى: ئالىق<ئالىپ «ئېلىپ»؛ d) يۇمشاق تاللاي تاۋۇشى η نىڭ ساقلىنىپ قېلىشى: ئالدىڭىز «بىر نەرسىنى ئالدىڭىز» قاتارلىق.

3. شىمالىي دىيالېكتلار گۇرۇپپىسى (ئەزەربەيجاننىڭ شىمالىي قىسمى) نۇخا، قاتال ۋە قۇتقاش دىيالېكتلىرىدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، بۇلارنىڭ ئاساسلىق ئورتاق ئالامەتلىرى مۇنۇلار: a) دىماق سوزۇق تاۋۇشلىرى بار؛ b) t<p نىڭ ئالمىشىشى، مەسىلەن: كەلتە-دى<كەلىپتى «كېلىپتۇ» قاتارلىق.

4. جەنۇبىي دىيالېكتلار گۇرۇپپىسى (ئەزەربەيجاننىڭ جەنۇبىي قىسمى) يېرېۋان، ناخچېۋان ۋە ئوردۇباد دىيالېكتلىرىدىن تەركىپ تاپقان.

5. ئوتتۇرا قىسىم دىيالېكتلار گۇرۇپپىسى (ئەزەربەيجاننىڭ مەركىزىي قىسمى) كىروۋاباد ۋە قاراباخ دىيالېكتلىرىدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، بۇلارنىڭ ئاساسلىق ئورتاق ئالامەتلىرى مۇنۇلار: a) j تاۋۇشىنىڭ سۆز ئوتتۇرىدا ج غا ۋە سۆز ئاخىرىدا x غا نۆۋەتلە-شىشى، مەسىلەن: هاژى «هاجى»، ئاغاش «ياغاچ»؛ b) سۆز ئاخە-دا ۋە ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىدا b>w نۆۋەتلىشىشى: دىۋ<دىب «دىۋە»، غۇرۇان<غۇربان «قۇربان» قاتارلىق.

ئەزەربەيجان دىيالېكتلىرى سىستېمىسىدا قاشقاي (ئىران ئەزەر بەيجانى)، تەرەكەمە ۋە قىزىلباشلاردەك ئېتنىك گۇرۇپپىلار ئالاھىدە ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. بۇلار تىل جەھەتتە غەربىي دىيالېكتلار گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولۇپ، قازاخ (قازاخ تاتارلىرى) دىيالېكتىغا ئەڭ يېقىن. يەنە شۇنداقلا ئالاھىدە بولغانلىرى ئەزەربەيجان-تۈرك ئارىلاشما گوۋورىغا تەئەللۇق بولغان قارا پاپاخلار، تىل جەھەتتىن شىمالىي دىيالېكتلار گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان مۇغاللار (قاتال دىيالېكتى) ۋە باشقىلار.

ئەزەربەيجان ئەدەبىي تىلى تەرەققىياتىنى بىرنەچچە دەۋرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. XIV-XVI ئەسىرلەردىكى بىرىنچى دەۋردە ئەدەبىي ئەسەرلەر ئاساسەن پارس تىلىدا يېزىلغان بولۇپ، ئەرەپ ۋە پارس سۆزلىرى كۆپ ئارىلاشقان كونا ئەزەربەيجان تىلىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئىككىنچى دەۋر (XIX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە) ئەزەربەيجان ئەدەبىي تىلىدا مىللى قائىدىلەرنىڭ تۇرغۇزۇلۇشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ئەزەربەيجان ئەدەبىياتىنىڭ كىلاسسىكلىرى، بولۇپمۇ مىرزا فاتالى ئاخۇندوۋ بۇ تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىنى قۇردى. بۇ دەۋردە ئەزەربەيجان ئەدەبىي تىلىنىڭ تارىخىدا تۇنجى قېتىم خەلق ئېغىز تىلى تەرەپكە يۈزلىنىش بولدى. ئەدەبىي تىل ئۇنى بۇزۇپ تۇرغان ئەرەپ ۋە پارس سۆزلىرىدىن تازىلاندى ھەمدە ئۇنىڭ فونېتىكىلىق، گىراماتىكىلىق، لېكسىكىلىق قائىدىلىرى جانلىق خەلق تىلىغا يېقىنلاشتى.

ئاخىرقى، ئۇچىنچى دەۋر، ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىدىن كېيىنكى دەۋردىن ئىبارەت. بۇ دەۋردە ئەزەربەيجان تىلى ئەزەر-

بەيجان سوتسيالستىك مىللىتنىڭ تىلى بولۇپ قالدى.

هازىرقى زامان ئەزەربەيجان تىلى باكۇ-شەماخا دىيالېكتىنى ئاساس قىلغان. هازىر ئەدەبىي تىل ئىجتىمائى-سىياسى ۋە پەننى ئاتالغۇلار بىلەن بېيىتىلغان بولۇپ، بۇ تىلدا گېزىت-ژۇرنالار، پەننى ۋە بەدىئى ئەسەرلەر نەشر قىلىنماقتا. ئوتتۇرا ۋە ئالى مەكتەپلەردە دەرس ئۆتۈلمەكتە.

ئەزەربەيجان تىلىنىڭ يېزىغى 1923-يىلدىن بۇرۇن ئەرەپ ئېلىپبەسى ئاساسىدا ئىدى، 1923-يىلدىن 1939-يىلغىچە لاتىن ئېلىپبەسىدە بولدى، 1939-يىلدىن باشلاپ رۇس يېزىغى ئاساسىدىكى يېڭى ئېلىپبە قوبۇل قىلىندى.

تۈرك تىلى[96]

تۈرك تىلى تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ يەرلىك ئاھالىسىنىڭ (ئادەم سانى 24 مىليون ئەتراپىدا) تىلى بولۇپ، ئوغۇز تىللىرىنىڭ ئوغۇز-سالچۇق تارماق گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. بۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى ئاناتولى تۈركلىرى (تۈرك) بۇرۇن «ئوسمانلار» ياكى «ئوسمانىيە تۈركلىرى» (ئوسمانلى) دەپ، ئەدەبىي ئەسەرلەردە يەنە «ئوتومان تۈركلىرى» ياكى «ئوتتوھانلار» دەپمۇ ئاتالغان. ئۇلار تارىخىي جەھەتتىن ئىبىتقاندا، ئاسىيادىن غەربكە كۆچۈپ چىققان بىر تۈركۈم ئوغۇز قەبىلىلىرىدىن ئىبارەت. سالچۇقلار ۋە باشقا ئوغۇز يېرلەشمىلىرىنىڭ كۆچۈشى X-XI ئەسىرلەردە باشلانغان. لېكىن، تۈركلەر پەقەت XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندىلا خەلق بولۇپ شەكىللەندى.

هازىرقى زامان تۈرك تىلى ئەدەبىي يېزىق تىلى ۋە ئېغىز تىلىدىن ئىبارەت. ئەدەبىي يېزىق تىلى ماھىيەتتە XIX ئەسىرنىڭ

ئوتتۇرىلىرىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ھازىرقى قائىدىلىرى 1919، 1923 ـ يىللاردىكى ئىنقىلاپتىن كېيىن تۇرغۇزۇلغان. ئېغىز تىلى ئاساسلىق ئىككى تۈركۈم دىيالېكتلاردىن تەركىپ تاپقان. بۇلار: دۇناي ـ تۈرك دىيالېكتلىرى، يەنى ئادرىئانوپول، ماكېدونىيە، ئادا ـ كالى، بوسنىيە دىيالېكتلىرى ۋە شەرقىي ئاناتولى دىيالېكتلىرى، يەنى كاستامۇن، ئايدىن، كونىيى بىلەن كارامان، سىۋاس، ئەنقەرە، سمىرنا قاتارلىق جايلارنىڭ دىيالېكتلىرى.

تۈرك ئەدەبىي تىلى ئەرەپ ۋە پارس تىللىرىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئاستىدا تەرەققى قىلدى. كونا يېزىق تىلىنىڭ ئېغىز تىلىغا مۇشۇنداق تەسىر سىڭدۈرۈشى نەتىجىسىدە ئۇچ خىل ئىستىل كېلىپ چىققان. بىرىنچى ئىستىل ئەسلىدىكى خۇسۇسىيەتلەرنى ساقلاپ قالغان ئېغىز تىلى (سۇلتانلىق دەۋرىدىكى تۈركىيەنىڭ تىلىدىكى ئاتىلىشى بويىچە: كابا تۈركچە «قوپال تۈركچە»). ئىككىنچى ئىستىل سودىگەر، ھۈنەرۋەن، كاسىپلاردىن ئىبارەت بۇرژۇئازىيەنىڭ تىلى (ئورتا تۈركچە «ئوتتۇرا تۈركچە»)، ئۇچىنچى ئىستىل ئېئودالىلىق دەۋرىدىكى تۈركىيە ئەدەبىي تىلىنىڭ ئالى ئىستىلى (ئەسىخ تۈركچە «ساپ تۈركچە») بولۇپ، بۇنىڭدا ئەرەپ ۋە پارس تىللىرىدىن لېكسىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق قوبۇل قىلىشلار ئەڭ كۆپ بولغان.

ھازىرقى تۈرك ئەدەبىي تىلى ئىستامبۇل ۋە ئەنقەرەنىڭ شەھەر گوۋورلىرىنى ئاساس قىلىدۇ. ئەدەبىي تىلنىڭ تەسىرى ئاستىدا باشقا شەھەر گوۋورلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىمۇ ئۆزگەرمەكتە ۋە تەدرىجى ھالدا ئەدەبىي تىلنىڭ ئورتاق قائىدىسىگە بويسۇندۇرۇلماقتا. يېزا رايونلىرىدىكى گوۋورلار ئۆزلىرىنىڭ كونا دىيالېكتلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلاپ كەلمەكتە.

تۈرك تىلى ئوغۇز تىللىرىدىن بىرى بولۇپ، باشقا ئوغۇز تىللىرى بىلەن ئورتاق فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. لېكىن، بۇ تىل باشقا ئوغۇز تىللىرىدىن ئايرىم تەرەققى قىلغان بولغاچقا، يەنە ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقاردى (فونېتىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلەر 225 ـ، 226 ـ بەتلەردىكى باشقا ئوغۇز تىللىرىنىڭ سېلىشتۇرمىسىدا بېرىلدى).

تۈرك تىلىنىڭ لۇغەت تەركىۋى ئەرەپ ۋە پارس تىللىرىدىن، شۇنداقلا غەربىي ياۋروپا تىللىرىدىن (گرېك، ئىتالىيان، فرانسۇز، گوللاندىيە، نېمىس تىللىرى ۋە باشقا تىللاردىن) قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ھېسابقا ئېلىنمىغان.

تۈرك تىلىنىڭ زور ئەدەبىي ئەنئەنىسى بار. 1929 ـ يىلغىچە ئەرەپ ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىق ئىشلىتىلگەن، 1929 ـ يىلىدىن كېيىن لاتىن يېزىغى قوللىنىلدى.

III. قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسى

قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسى بىرنەچچە تارماق گۇرۇپپىدىن تەركىپ تاپقان: 1. قىپچاق ـ بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسى، بۇنىڭغا كىرىدىغان تىللار: *a*) قەدىمقى تىل ـــ ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلىنىڭ غەربىي ۋاريانتى (شەرقتىكى خارەزىم ۋاريانتىدىن پەرق قىلىدۇ). بۇ تىلنىڭ بۇلغار ـ قىپچاقچە ئالاھىدىلىكلىرىگە قارىغاندا، ئوغۇز ـ

قىپچاقچە ئالاھىدىلىكلىرى كۆپرەك؛ *b*) ھازىرقى تاتار ۋە باشقىرت تىللىرى؛ 2. قىپچاق-پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسى، بۇنىڭغا كىرىدىغان تىللار: *a*) قەدىمقى تىل — پولوۋ ياكى كۇمان تىلى؛ *b*) ھازىرقى قارايىم، قۇمۇق، قاراچاي-بالقار ۋە قىرىم تاتار تىللىرى؛ 3. قىپچاق-نوغاي تارماق گۇرۇپپىسى، بۇنىڭغا ھازىرقى نوغاي، قارا قالپاق، قازاق تىللىرى ۋە ئۆزبەك تىلىنىڭ بەزى دىيالېكتلىرى كىرىدۇ. قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسى ۋە ئۇنىڭ تەركىۋىدىكى تارىخىي جەھەتتىن تەدرىجى بارلىققا كەلگەن ئۇچ تارماق گۇرۇپپا شەرقىي ياۋروپا ۋە غەربىي ئاسىيادىكى كۆپلىگەن قىپچاق قەبىلىلىرى ئىچىدە شەكىللەنگەن. بۇ قىپچاق قەبىلىلىرى دەسلەپتە پەچەنەكلەر بىلەن (IX-XI ئەسىرلەردە)، كېيىن قىپچاقلار بىلەن (پولوۋ ياكى كۇمانلار) (XI-XIII ئەسىرلەردە) چېققان بولۇپ، ئالتۇن ئوردا (XIII-XV ئەسىرلەر) ئاھالىسىنىڭ ئاساسلىق يادروسىنى تەشكىل قىلغان. كېيىن ئۇلار ئاستىراخان، قازان ۋە قىرىم خانلىقلىرىغا بۆلۈنۈپ كەتتى. ئاز بىر قىسمى ئۆزبەك ۋە چوڭ نوغاي ئوردىلىرىغا قوشۇلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىر تۈركۈم قەبىلىلەر بۆلۈنۈپ چىقىپ، ئۆزبەك، قازاق ۋە قارا قالپاق ئىتتىپاقلىرىغا قوشۇلدى. تىل جەھەتتە بۇلغارلارغا قىسمەن ئاسسىمىلاتسىيە بولۇپ، ئالدى بىلەن ئالتۇن ئوردىغا، كېيىن قازان ۋە ئاستىراخان خانلىقلىرىغا قوشۇلغان قىپچاقلارنىڭ تەركىۋىدىن ھازىرقى تاتارلار ۋە باشقىرتلار كېلىپ چىقتى. تاتار ۋە باشقىرت تىللىرى بۇلغار ۋە قىپچاق گۇرۇپپىلىرىدىكى تىللار بىلەن ئورتاق ئىلىمىنتلارغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئارىلاش قىپچاق-بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈلگەن. قىپچاق-پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلى-

دىغان تىللار بىر تەرەپتىن، قەدىمقى پولوۋ ياكى كۇمان تىلى، يەنە بىر تەرەپتىن، ھازىرقى جانلىق تىللاردىن قارايىم، قۇمۇق، قاراچاي-بالقار ۋە قىرغىز تاتار تىللىرىدىن ئىبارەت. بۇ جانلىق تىللاردا سۆز-لەشكۈچىلەر ئېھتىمال پولوۋلارنىڭ بىۋاستە ئەۋلاتلىرى بولسا كېرەك. قىپچاق تىللىرىنىڭ ئەڭ كېينكى گۇرۇپپىسى قىپچاق-نوغاي تىللىرىدىن تەركىپ تاپقان. بۇ تىللار XIV-XVI ئەسىرلەردە شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇلار نوغاي، قاراقالپاق تىللىرى ۋە ئۆزبەك، قازاق تىللىرىنىڭ بەزى دىيالېكتلىرىدىن ئىبارەت.

شۇنداق قىلىپ، غەربىي ئاسىيا ۋە شەرقىي ياۋروپا تېرىتورىيە-سىدىكى قىپچاق تىللىرىنىڭ ئەڭ بالدۇرقى دەۋرى دەپ موڭغۇل ئىستىلاسىدىن بۇرۇنقى دەۋرنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بۇ دەۋردە بۇ تىللارنىڭ تېپولوگىيىسى ۋە لېكسىكىسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە بەلگە-لىنىشى تۈركى تىللارنىڭ (بۇلغار، ئوغۇز تىللىرىنىڭ) تەسىر كۆرسىتىشى ئاساسىدىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەنە شۇ چاغلاردا غەربىي ئاسىيا ۋە شەرقىي ياۋروپا تېرىتورىيىسىدە بولغان سلاۋيان، ئىران، فىن-ئۇگور ۋە باشقا قەبىلە تىللىرىنىڭ تەسىرىدىنمۇ بولغان. بۇ دەۋر خۇسۇسەن شۇنىڭ بىلەن خاراكتېرلىنىدۇكى، تۈركى تىللارغا كۆپلىگەن سلاۋيان، فىن-ئۇگور، ئىران تىللىرىنىڭ ۋە باشقا تىللارنىڭ لېكسىكىلىق ئېلېمېنتلىرى سىڭىپ كىردى. خۇددى شۇنداقلا سلاۋيان، فىن-ئۇگور، ئىران تىللىرى ۋە باشقا تىللار شۇچاغلاردا قىپچاق تىللىرىدىن كۆپلىگەن سۆزلەرنى قوبۇل قىلدى، يەنە شۇ دەۋردە شەرقىي ياۋروپا ۋە غەربىي ئاسىيا قىپچاقلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش بىلەن، ئۇلارنىڭ تىلىغا ئەرەپچە ئېلېمېنتلار كىرىشكە باشلىدى.

موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىنكى دەۋر بۇ تىللار تەرەققىياتىنىڭ ئىكىكىنچى دەۋرى بولۇپ هىساپلىنىدۇ. بۇ دەۋردە قىپچاق قەبىلىلىرىنىڭ زور كۆپچىلىگى باشتا ئالتۇن ئوردا تەركىۋىگە كىردى. ئالتۇن ئوردا يېمىرىلگەندىن كېيىن، قازان، ئاستراخان، قىرىم خانلىقلىرىغا، ئاز بىر قىسمى سىبىر خانلىغىغا هەمدە ئۆزبەك ۋە نوغاي ئوردىلىرىغا قوشۇلدى.

غەربىي ئاسىيا ۋە شەرقىي ياۋروپادىكى قىپچاق تىللىرى تەرەققىياتىنىڭ ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرى رۇس دۆلىتى موڭغۇل ئىستىلاسىدىن ئازات بولۇپ، شەرقىي ياۋروپا بىرلىككە كەلگەندىن كېيىنكى دەۋرنى كۆرسىتىدۇ. بۇ جەريانىدا قازان، ئاستراخان ۋە قىرىم خانلىقلىرى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى گۈمران بولدى. تاكى ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىغىچە داۋام قىلغان بۇ دەۋردە شەرقىي ياۋروپادىكى تۈركى خەلقلەر رۇس خەلقى بىلەن دائىمى ئالاقىدا بولۇش شارائىتىدا ياشىدى. بۇ هال ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئۇلارنىڭ تىللىرى بولسا، شۇ خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي تەرەققىياتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان رۇس لېكسىكىسى بىلەن بېيىتىلدى.

يەنە شۇ دەۋردە (بەزى خەلقلەرگە، مەسىلەن: قارايىملارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭدىن كېيىن) شۇ خەلقلەرنىڭ تۈرلۈك ئىدىيەۋى هەم دىنىي ئەقىدىلىرىگە باغلىق بولغان لېكسىكىلىق ئىلهىمىنتلار تىلدا خېلى راۋاجلاندى ۋە مۇقىملاشتى. ئالايىلى، قارايىملار بۇنىڭدىن خېلى بۇرۇنقى دەۋردە، قەدىمقى خازارلارغا ئوخشاش، يەهۇدى دىنىنى (ئۇ دىننىڭ مەزهەپلىرىدىن بىرىنى) قوبۇل قىلىش بىلەن قەدىمقى يەهۇدىلارنىڭ سۆزلىرى ۋە ئاتالـ

غۇلىرىنى كۆپ قوبۇل قىلدى، شۇنداقلا قەدىمقى يەھۇدى يېزىقىنى ئىشلەتتى. لېكىن، بۇ يېزىق خېلى كېيىنكى بىر دەۋرلەرگە كەلگەندىلا، كەڭرەك دائىرىدە تارقالدى.

تاتارلار بىلەن باشقىرتلار ئاساسلىق دىن سىستېمىسى سۈپىتىدە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان بولغاچقا (كېيىن خىرىستىيان دىنىنى قوبۇل قىلىپ، «كەرەشون» دەپ ئاتالغان ئاز بىر قىسىم تاتارلار بۇنىڭ سىرتىدا)، كۆپلىگەن ئەرەپچە ۋە پارسچە سۆزلەرنى ۋە ئاتالغۇلارنى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەرەپ يېزىقىنى قوبۇل قىلدى. بۇ يېزىق تاكى دەسلەپتە لاتىن يېزىغىغا، ئاندىن رۇسچە ھەرپلەر ئاساسىدىكى ھازىرقى ئېلىپبەگە كۆچكەنگە قەدەر مەۋجۇت بولۇپ تۇردى.

قىپچاق گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان تىللارنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە: *a*) سەككىز-توقۇز سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ü, u, i, ï لاردىن ئىبارەت تولۇق ياسالمىغان تار سوزۇق تاۋۇشلار ئۆزىگە خاس تاۋۇش ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە؛ *b*) قوشۇمچىلاردىكى تار سوزۇق تاۋۇشلار لەۋلەشمەيدۇ (مەسىلەن: ئوغۇز، قارلۇق تىللىرىدىكى «يارۇق» دېگەن سۆزگە سېلىشتۇرۇپ كۆرۈڭ)؛ *c*) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋلىشىش ئاھاڭداشلىغى ئاجىز بولىدۇ. لەۋلەشكەندىمۇ، پەقەت تار سوزۇق تاۋۇشلارلا لەۋلەشمەيدۇ؛ *d*) سوزۇلما سوزۇق تاۋۇشلار يوق؛ *e*) ئاغ>ئاۋ؛ ئېگ>ئېي؛ ئۆگ>ئۇي دېگەنلەردىكى *g/ɑ* سوزۇق ۋە ئۇزۇڭ تاۋۇشلىرىنىڭ يېڭىچە نۆۋەتلىشىشى قەدىمقى نۆۋەتلىشىشلەرگە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن: تاغ>تاۋ؛ تېگ>تېي؛ ئۆگرەن>ئۇيرەن؛ *f*)

سۆز بېشىدا جارانغلىق b كېلىدۇ (باشقا تىللارنىڭ سۆز بېشىدىكى p نىڭ ئورنىغا)، لېكىن يەنە سۆز بېشىدا جارانغسىز t ۋە k/k_i مۇ كېلىدۇ (مەسىلەن: بالتا، لېكىن يەنە تىل ۋە كەل) ۋە 1 ـ شەخس ئالمىشى «مەن»دە بۇنىڭ ئەكسىدىكى ئالامەت كۆرۈلىدۇ (ئوغۇز تىللىرىدىكى «دىل، گەل، بەن»نىڭ ئورنىغا)؛ g) سۆز بېشىدا $y\sim z\sim j$ لارنىڭ كېلىشى تۇراقلىق ئەمەس؛ h) ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەندە $b<p$، $g/o_i<k_i/k$ لار جارانغلىقلىشىدۇ ياكى $w<b/p$ ۋە $g/o_i<k_i/k$ لار سىرلاتقۇلىشىدۇ، خۇددى شۇنداقلا، پارتلىغۇچى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا كەلگەندە $h<k_i/k$ لار سىرلاتقۇلىشىدۇ.

قىپچاق تىللىرىنىڭ مورفولوگىيە ۋە لېكسىكىسىنىڭ خاراكتېرلىق خۇسۇسىيەتلىرى ئوغۇز ۋە قارلۇق تىللىرىنىڭ ئالامەتلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇشلاردا كۆرسىتىلدى.

قىپچاق تىللىرىنىڭ ھەر بىر تارماق گۇرۇپپىسى يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن ئالامەتلەرگە ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، يەنە ئۆزىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگىمۇ ئىگە. شۇنىڭغا ئاساسەن، مۇناسىۋەتلىك كونكرېت تىللار ئۆزئارا بىرلەشتۇرۇلىدۇ.

1. قىپچاق ـ پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسى

قىپچاق ـ پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسى قەدىمقى پولوۋ تىلى (قىپچاق ياكى كۇمانلارنىڭ تىلى) ۋە ھازىرقى قارايىم، قاراچاي ـ بالقار، قۇمۇق ۋە قىرىم تاتار تىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ تىللار تارىخىي يوسۇندا بۆلۈنۈپ كەتكەن بۇلغارچە، خازارچە، بولۇپمۇ

كېيىنكى دەۋرلەردىكى قىپچاقچە (پولوۋچە) خۇسۇسىيەتلەرنى ئاساس قىلىپ، ئالتۇن ئوردا تېرىتورىيىسىدە ئايرىم بىر ئۆزگىچە-لىكنى شەكىللەندۈردى. مۇشۇنداق ئۆزگىچىلىك سەۋەبىدىن ۋە بۇ تىللارغا باشقا قەبىلە ۋە خەلقلەر تىللىرىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى-دىن يەنە يېڭى-يېڭى پارچىلىنىش ئالامەتلىرى كېلىپ چىقتى.

قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسى تارىخىي جەھەتتىن تەدرىجى شەكىللەنگەن ئۇچ تارماق گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ. بۇلارنىڭ بىرى قىپچاق-بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسى بولۇپ (تاتار ۋە باشقىرت تىل-لىرى)، بۇ تارماق گۇرۇپپىدىكى تىللار بۇلغار ۋە قىپچاق قەبىللىرى ۋە تىللىرىنىڭ چېتىشىشى نەتىجىسىدە پەيدا بولغان. يەنە بىرى قىپچاق-نوغاي تارماق گۇرۇپپىسى بولۇپ (نوغاي، قاراقالپاق، قازاق تىللىرى قاتارلىق)، بۇ تارماق گۇرۇپپىدىكى تىللار تاتار-موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن پەيدا بولغان. قىپچاق-پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسى بولسا، ۋاقىت تەرتىۋى بويىچە مۇشۇ ئىككى تارماق گۇرۇپپىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئورۇننى ئىگەللەيدۇ.

پۈتۈن قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسىغا ئورتاق بولغان ئالاھىدە-لىكلەر ئىچىدىن قىپچاق-پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسىنىڭ ئۆزگىچىل-گىنى ئىپادىلەيدىغان ئالامەتلەر تۆۋەندىكىچە: *a*) قىپچاق-نوغاي تارماق گۇرۇپپىسىدىكى ئېسقىرتما *S* نىڭ ئورنىغا ۋىشىلدىما x كېلە-دۇ، مەسىلەن: تاش (تاس ئەمەس)، يەنە شۇ تارماق گۇرۇپپىدىكى سىرلاڭغۇ x نىڭ ئورنىغا پارتلىغۇچى-سىرلاڭغۇ *q* كېلىدۇ، مەسىلەن: قاچ (قاش ئەمەس)؛ *b*) باشقا تارماق گۇرۇپپىلاردا سۆز بېشىدا كېلىدىغان *j/ʒ* نىڭ ئورنىغا كۆپ ھاللاردا *y* كېلىدۇ، مەسىلەن: يول؛ *c*) سوزۇق تاۋۇشلار سىستېمىسى قىپچاق-نوغاي تارماق

گۇرۇپپىسىدىكىگە ئوخشايدۇ، ئەمما قىپچاق-بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسىدىكىگە ئوخشمايدۇ: $p/b/m(d$ تاۋۇشلىرىنىڭ ئاسسىملاتسىيسى قىپچاق-نوغاي تارماق گۇرۇپپىسىدىكىگە قارىغاندا ئانچە ئېنىق ئىپادىلەنمەيدۇ: $t/d/n$ $e)$ ئاسسىملاتسىيسى مەۋجۇت ئەمەس، لېكىن يىلتىزدىكى ئاخىرقى ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ قانداق بولۇشىغا قاراپ، قوشۇمچىلاردا t/d نۆۋەتلىشىشى ساقلىنىدۇ: $f)$ ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى $nin/nIn/\!/nIn/nin$ ۋە چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى nI/ni نىڭ فونېتىكىلىق مۇقىملىغى، باشقا قىپچاق تىللىرىدا بۇلارنىڭ $t/d/n$ ۋاريانتلىرى بار.

بۇ گۇرۇپپىغا كىرىدىغان ھەرقايسى تىللار يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن ئالاھىدىلىكلىرىگە باشقا، يەنە ئۆزلىرىنىڭ خاس ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە. مۇنداق ئالاھىدىلىكلەر قىپچاق-پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسىدىكى تىللارنى مۇستەقىل تىل بىرلىگى قىلىپ ئاجرىتىپ تۇرىدۇ.

قەدىمقى تىل

قىپچاق (كۇمان ياكى پولوۋ) تىلى[97]

قىپچاق (كۇمان ياكى پولوۋ) تىلى شەرقىي ياۋروپادا XI ئەسىرلەردە پەيدا بولغان يىرىك قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ ئاساسلىق يادروسىنى تەشكىل قىلغان كۇمانلار ياكى پولوۋلارنىڭ (خاراشلار، پىلاۋلارنىڭ) تىلىدۇر. بۇ قەبىلە ئىتتىپاقى ئۇ دەۋردە، شەرقىتە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دەشتى قىپچاق دالىلىرىنى، غەرپتە قارا دېڭىز بويىلىرىدىكى دالىلارنى، كېيىنچە قىرىم ۋە بالقان يېرىم ئارىلىنىڭ بىر قىسمىدىن ئىبارەت غايەت زور تېرىتورىيىنى ئىگەللىگەن. پولوۋلار

ياكى كۇمانلار شۇ جايلاردا ياشىغان تۈركى قەبىلىلەردىن ئۇزلارنى (<ئوغۇزلارنى)، پەچەنەكلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇششاق تارماقلىرى بولغان تورك، كوۋۇي، ببرىندىيلارنى ۋە باشقا ئوغۇز قەبىلىلىرىنى ئۆز تەركىۋىگە قوشتى. شۇنىڭ بىلەن، پولوۋلار ياكى كۇمانلار تىل جەھەتتە ئۆزلىرىنىڭ قىپچاقچە ئاساسىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، يەنە ئوغۇز تىللىرىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىنىمۇ ئۆزلەشتۈردى. ساقلىنىپ قالغان يادىكارلىقلاردىن پولوۋ ياكى كۇمان تىلىدا بىرنەچچە دىيالېكتلارنىڭ بولغانلىغىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. بۇ دىيالېكتلار ھەم قىپچاقچە (مەسىلەن: تاۋ «تاغ»، تۆۋ «تۇغماق»، بۇۋۇن «بوغۇن»)، ھەم ئوغۇزچە (تاغ، تۇغ // توغ، بوغۇن) ئالاھىدىلىكلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

موڭغۇل ئىستىلاسىدىن بۇرۇنقى قىپچاق تىلى ھەققىدىكى بىزگە مەلۇم بولغان مەلۇماتلار ھازىرغىچە ناھايىتى ئاز. مەلۇم بولغانلىرى، ئاساسىي جەھەتتىن، مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دىۋانىدىكى ماتېرىياللار، ۋاستىلىق مەنبەلەردە، جۈملىدىن XIII ئەسىرنىڭ يېرىمىگىچە بولغان رۇس يىلناملىرى[98] ۋە ۋېنگرىيە باياننامىلىرى ھەم شېئىرىي رامۇزايەتلىرىدە[99] ئۇچرايدىغان خاس ئىسىملار بىلەن جۈغراپىيەۋى ناملاردىن ئىبارەت. شۇنداقلا، موڭغۇل ئىستىلاسىدىن بۇرۇنقى قىپچاق تىلىغا دائىر بىر قىسىم ماتېرىياللارنى رۇس ئەدەبىياتىنىڭ قەدىمقى يادىكارلىقلىرىدىن، جۈملىدىن «ئىگور پولكى ھەققىدە قوشاق»تىن تاپقىلى بولىدۇ[100].

قىپچاق تىلىنىڭ سان جەھەتتە كۆپرەك ۋە ھەجىم جەھەتتە چوڭراق بولغان يادىكارلىقلىرى موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىنكى دەۋرگە تەئەللۇق. قىپچاق ئېغىز تىلىنىڭ بۇ دەۋرگە تەئەللۇق

بولغان ئەڭ بالدۇرقى يادىكارلىغى مىلادى 1245 ـ يىلى مىسىردا تۈزۈلگەن ۋە ت. خوئۇتسىما تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان تۈركچە ـ ئەرەپچە لۇغەتتىن ئىبارەت[101]. 1850 ـ يىلى م.ئوبولېنسىكىي تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان[102] ۋە كېيىن ۋ.باڭ تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان[103] پولوۋچە ـ رۇسچە لۇغەتنىڭ پارچىسىمۇ يەنە شۇ موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىنكى دەۋرگە تەئەللۇق.

قىپچاق (پولوۋ) تىلىنىڭ ئەڭ كاتتا يادىكارلىغى XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى لاتىنچە ـ پارسچە ـ قىپچاقچە لۇغەت ـ «CodexCumanicus» تىن ئىبارەت[104]. بۇلاردىن باشقا، ئىلىم ساھەسىدە قىپچاق تىلىنىڭ ئەرەپ تىلىدا يېزىلغان خېلى كۆپ لۇغەتلىرى ۋە گىراماتىكىلىق ئوچېركلىرى بار. بۇلاردىن ئەبۇ ھەييانىنىڭ لۇغەتىنى (مىلادى 1313 ـ يىل)[105] ۋە XV ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا تەئەللۇق بولۇپ، 1928 ـ يىلى ئىستامبۇلدا نەشر قىلىنغان نامەلۇم ئاپتورنىڭ گىراماتىكىسىنى[106] كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

پودولىيە ئەرمەنلىرىنىڭ پولوۋچە يېزىلغان ھۆججەتلىرى قىپچاق ياكى كۇمان تىلىنىڭ خېلى كېيىنكى يادىكارلىقلىرى بولۇپ، كىيېۋتا ساقلانغان ئىدى. لېكىن، ئۇلۇغ ۋەتەن ئۇرۇشىدا نابۇت بولدى.

پولوۋ (كۇمان ياكى قىپچاق) تىلى ھازىرقى تىللاردىن قارايىم، قۇمىق ۋە بەزى باشقا تىللار بىلەن بىرلىكتە، تۈركى تىللار قىپچاق گۇرۇپپىسىنىڭ قىپچاق ـ پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. بۇ تارماق گۇرۇپپىدىكى تىللار قىپچاقچە ئالاھىدىلىكلەرنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىللە، يەنە قىپچاق تىللىرىنىڭ باشقا تۇققان تىللارنى ئۆزىگە قوشۇشى نەتىجىسىدە، ئوغۇز ۋە قىسمەن بۇلغار تىللىرى بىلەن

ئورتاق ئالاهىدىلىكلەرنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقاردى.

قىپچاق (كۇمان ياكى پولوۋ) تىلى پۈتۈن قىپچاق-پولوۋ تىللىرى تارماق گۇرۇپپىسىغا خاس بولغان ئورتاق ئالامەتلەرگە ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، باشقا قىپچاق تىللىرىدىن تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئالاهىدىلىكلىرى بىلەن پەرقلىنىدۇ:

1) فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە - تاس/تاش دېگەندەك سۆزلەردە *s/x*نىڭ نۆۋەتلىشىشى تۈراقلىق ئەمەس؛ باشقا تىللاردا سۆز بېشىدا كېلىدىغان *j/ç*نىڭ ئورنىغا كۆپىنچە *y* ئىشلىتىلىدۇ ۋاهاكازا؛

2) گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا - *ur/ - ür* - ۋە *ar/ - ər* - بىلەن كېلىدىغان سۇپەتداش شەكىللىرى ئوخشاشلا ئىشلىتىلىدۇ. *uw/ - üw* - بىلەن كېلىدىغان شەكىللەرنىڭ ئورنىغا *mak/ - mək* - بىلەن كېلىدىغان هەركەت ناملىرى ئاكتىپلىشىدۇ. شۇنداقلا لېكسىكىدا هەم قىپچاقچە، هەم ئوغۇزچە ئېلېمېنتلارنىڭ بولۇشى.

قىپچاق (ياكى كۇمان) تىلىنى تەكشۈرۈش ساهەسىدىكى ئەڭ كاتتا تەتقىقاتلار تۆۋەندىكىلەر: كۇمان تىلىنىڭ ئاساسلىق يادىكارلىغى «*Codex Cumanicus*»نىڭ كلاپروت تەرىپىدىن 1828 - يىلى چىقىرىلغان بېرىنچى نەشرى؛ گ. كۇننىڭ تەرجىمىسى ۋە ئىزاهاتلىرى بىلەن بېرىلگەن، تولۇقلانغان ئىككىنچى نەشرى ۋە رۇس تۈركولوگلىرىدىن ۋ.رادلوۋ، س.مالوۋ («*Codex Cumanicus*» هەققىدە)، پ. مېلورانسكىي، ۋ، گوردلېۋسكىي ۋە س. مالوۋ («ئىگورپولكى هەققىدە قوشاق»تىكى پولوۋ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر هەققىدە)، ت. گرونىن (پودولىيە ئەرمەنلىرىنىڭ پولوۋچە هۆججەتلىرى هەققىدە)[107] لارنىڭ تەتقىقاتلىرى شۇنداقلا چەتئەل ئالىملىرىدىن ۋ. باڭ، ژ. دېنى، بولۇپمۇ دانىيە ئالىمى ك. گرىونبېك-

نىڭ يېقىنقى ئەمگەكلىرى («*Codex Cumanicus*»نىڭ فاكسىمىل باسمىسى ۋە ئۇنىڭغا بېرىلگەن لۇغەت).

هازىرقى تىللار

قارايىم تىلى[108]

قارايىم تىلى قارايىملارنىڭ (قارايلارنىڭ)تىلى بولۇپ، ئۇلار لىتۋا س س ر نىڭ ۋىلنۇس شەھرى رايونىدا، بولۇپمۇ تروكى ۋە پونېۋېژسا شەھەرلىرىدە، شۇنداقلا ئۇكرائىنا س س ر نىڭ لۇتسىك ۋە گالىچ شەھەرلىرىنىڭ ئەتراپلىرىدا ۋە قرىمدىكى يېڭىپاتوريىگە يېقىن جايلاردا ياشايدۇ. ئومۇمى سانى 5 مىڭ 9 يۈز ئادەم.

هازىرقى زامان قارايىم ئېغىز تىلى قارايىملارنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسىنىڭ ئورۇنلاشقان جايىغا قاراپ ئىككى ئاساسلىق دىيالېكتقا بۆلۈنىدۇ: 1) شىمالىي دىيالېكت، بۇ دىيالېكتتا لىتۋا س س ر نىڭ قارايىم ئاھالىسى، ئاساسىي جەھەتتىن ۋىلنۇس ۋە تروكىدىكى قارايىملار (لىتۋالىق قارايىملار) سۆزلىشىدۇ؛ 2) جەنۇبىي دىيالېكت، بۇ دىيالېكتتا لۇتسىك ۋە گالىچ شەھەرلىرىنىڭ قارايىم ئاھالىسى (لۇتسىلىق ۋە گالىچلىق قارايىملار) سۆزلىشىدۇ. قارايىم تىلىنىڭ شىمالىي دىيالېكتى مۇنداق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە: *a*) بىرىنچى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بوغۇملاردىكى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار مۇناسىۋەتلىك تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىشىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ئالدىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش يۇمشاقلىشىدۇ، يەنى *a*>*'a* مەسىلەن *S'and'an* (جەنۇبىي دىيالېكتتا *S'ənd'ən*) «سەندىن»؛ *o*>*ɵ* مەسىلەن: *k'ol'ag'a* (جەنۇبىي دىيالېكتتا *kɵlɵgɵ*<*kɵlɵygɵ*)

«كۆلەڭگە» ۋە شۇ قاتارلىق: *b*) *n*>*y* ئۇزۇك تاۋۇشلىرى *y*غا ئالمىشىدۇ، مەسىلەن: *maya* (جەنۇبىي دىيالېكتىتا *mana*<*maya*) «ماما»، *atəy* (جەنۇبىي دىيالېكتتا *atan*<*atay* «ئاتا») ۋە شۇ قاتارلىق ئالامەتلەر.

جەنۇبىي دىيالېكت شىمالىي دىيالېكتتىن پەرقلىنىدىغان تۆۋەندىكىدەك ئالامەتلەرگە ئىگە: *a*) لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارغا ئالمىشىدۇ: *ə*>*ɵ*، مەسىلەن: *əlg'ən* (شىمالىي دىيالېكتتا *ɵl'g'an*) «ئۆلگەن»؛ *i*>*ü*، مەسىلەن: *ic* (شىمالىي دىيالېكتتا *üq*) «ئۈچ»؛ *ilis* (شىمالىي دىيالېكتتا *ülüx*) «ئۈلۈش» ۋاھاكازا؛ *b*) بارلىق ۋىشىلدىما ئۈزۈك تاۋۇشلار مۇناسىۋەتلىك ئىسقىرتما ئۈزۈك تاۋۇشلارغا ئالمىشىدۇ. بۇ جەھەتتە بالقار تىلىغا ۋە تاتار تىلىنىڭ بارابىن دىيالېكتىغا ئوخشايدۇ: *x*>*s*، مەسىلەن: *yasirin* (شىمالىي دىيالېكتتا *yaxirin*) «يوشۇرۇن»؛ *q*>*c* مەسىلەن: *balcik* (شىمالىي دىيالېكتتا *balqih*) («سۇيۇق پاتقاق»؛ *j*>*z*، مەسىلەن: *acï zanlï* (شىمالىي دىيالېكتتا *janlï*) «ھەسرەتلىك»؛ *c*) *t'i*~*d'i*>*k'i*~*g'i* بىرىكمىلەرنىڭ نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن: *K'is* (شىمالىي دىيالېكتتا *tix*) «چىش»؛ *K'iyərmən* (*t'iyərmən* دىگەننىڭ ئورنىغا) «تۇڭمەن» ۋاھاكازا؛ *d*) ɵ>ə نىڭ ئالدىدىكى *l'*>*l* نىڭ نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن: *əlg'ən* (*ɵl'g'an* دىگەننىڭ ئورنىغا) «ئۆلگەن» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار.

بۇنىڭدىن باشقا، شىمالىي ۋە جەنۇبىي دىيالېكتلار لېكسىكىدىمۇ بىر-بىرىدىن خېلى پەرقلىنىدۇ.

قارايىم تىلى موڭغۇل ئىستىلاسىدىن بۇرۇنقى نىسبەتەن قەدىمقى تۈركى تىللار قۇرۇلمىسىغا كىرىدۇ. ۋ. رادلوۋ ۋە ت. كوۋالسكىينىڭ

پىكرىچە، قارايىم تىلى پولوۋ تىلىغائەك يېقىن، قارايىملارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى پولوۋلارنىڭ (كۇمانىلارنىڭ) ئەۋلاتلىرىدۇر.

بىراق، قارايىم تىلىغا دائىر مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، قارايىملار، ئۇنىڭدىنمۇ قەدىمقى ۋە كېلىپ چىقىشى ئوخشاش بولمىغان تۈركى قەبىلە تۈركۈملىرى بىلەن بولغان چېتىلىشىنىڭ نەتىجىسىدە ۋۇجۇتقا كەلگەن. بۇ قەبىلە تۈركۈملىرى تەدرىجى ھالدا، ئالدى بىلەن بۇلغار، خازار، ئوغۇز ياكى ئۇز-پەچەنەك قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرىغا، كېيىنچە قىپچاق-پولوۋ ئىتتىپاقىغا كىرگەن. دەرۋەقە، قىپچاق-پولوۋ ئىتتىپاقى يىمىرىلىپ، موڭغۇل-تاتار قوشۇنلىرىغا سىڭىشىپ كەتكەندىن كېيىن، پولوۋلارنىڭ بىر قىسمى ئۆزلىرىگە نىسبەتەن قەدىمقى بولغان قارايىملارنىڭ تەركىۋىگە قوشۇلغان بولۇشى مۇمكىن. شەرقىي ياۋروپانىڭ پولوۋلاردىن بۇرۇنقى ئاھالىسى بولغان خازارلارنىڭ قارايىملار بىلەن دىن ۋە ئېتنىك مۇناسىۋەتلىرى جەھەتتە بىرلىگى بار. قارايىم خەلقىنىڭ قەبىلىۋى تەركىۋىدىكى ئوخشاشماسلىق قارايىملارنىڭ بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان گۇۋور ۋە شۇبىلىرى بىلەنمۇ خاراكتېرلىنىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ت. كوۋالسكىينىڭ تەتقىقاتلىرىدىن قارىغاندا، قارايىم تىلى بىلەن پولوۋ تىلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىقنىڭ كۆپ بولۇشىدىكى سەۋەپ شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، موڭغۇل-تاتار ئىستىلاسىدىن كېيىن قارايىملارنىڭ تەركىۋىگە قوشۇلغان قىپچاقلارنىڭ (پولوۋلارنىڭ)زور بىر تۈركۈمى ئۆز ئالدىغا يەكلىنىپ قالغان ئىدى، شۇڭا ئۇلار ئۆز تىلىنىڭ پولوۋ تىلى بىلەن بولغان ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قالالىغان.

دېمەك، قارايىم تىلىنىڭ تۈركى تىللار سىستېمىسىدىكى ئورنىنى بەلگىلەشتە، بۇ تىلنى تۈركى تىللار ۋە تۈركى خەلقلەرنىڭ غەربىي

تارمىغىغا تەئەللۇق بولغان قىپچاق تىللىرىنىڭ قىپچاق-پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ[109]

قارايىم تىلى پۈتۈن قىپچاق-پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسىغا ئورتاق بولغان ئالامەتلەرگە ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگىمۇ ئىگە، بۇ ئالاھىدىلىكلەر بۇ تىلنى قىپچاق-پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسىنىڭ تەركىۋىدىكى مۇستەقىل تىل بىرلىگى سۈپىتىدە ئاجرىتىپ تۇرىدۇ. قارايىم تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىگىنى بەلگىلەيدىغان ئالامەتلەر تۆۋەندىكىچە:

a) تىل ئالدى سوزۇق تاۋۋشلارنىڭ ئالدى ۋە كەينىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ يۇمشاقلىشىش ئامىللىرى كۆرۈلىدۇ ھەمدە شۇ ئاساستا تاۋۇشلارنىڭ نۆۋەتلىشىشى كېلىپ چىقىدۇ: *ə>'a*، *ə>'o*، *ü>'u*، مەسىلەن: (ئەمەس *əzən*) *'oz'an* (ئەمەس *kəzümdə*) *k'oz'umd'a* ۋاھاكازا؛ *b*) سۆز ئوتتۇرىسى ۋە سۆز ئاخىرىدا *η>y* نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن: *bardİy<bardİη*، *<mana* *maya<maηa* ۋە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا *a>ə* نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن: *barsəy* (*barsay<barsaη* ئەمەس)؛ *c*) *ll>ηl* بىرىكمىلىرىنىڭ نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن: *uηlu<ullu* «چوڭ» ۋاھاكازا؛ *d*) *yİ>yi>i* بىرىكمىلىرىدە، شۇنداقلا *yü>u* بىرىكمىلىرىدە *y* نىڭ ئاجىزلىشىشى، مەسىلەن: *Iηlar<yİllar*، *igit<yigit*، *ür'ək<yürək* ۋاھاكازا؛ *e*) *n* بىلەن ئاياقلىشىدىغان ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى بار، يەنى باشقا تىللاردىكى *-nİη/-niη* نىڭ ئورنىغا *-nİn/-nin* كېلىدۇ؛ *f*) جۈملىدىكى سۆز تەركىۋى ئۆزگىچە بولۇپ، رۇسچە جۈملىلەرنىڭ سۆز تەركىۋىگە ئوخشايدۇ، مەسىلەن: مۇنۇ ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئورنىنى

سېلىشتۇرۇڭ: چاچى باشىنىن (بېشىنىڭ چېچى) ۋاھاكازا.

شۇنداق قىلىپ، قارايىم ئېغىز تىلى بىر قاتار ئالامەتلىرى بىلەن مۇستەقىل تىل بولۇپ ئايرىلىپ تۇرىدۇ. بۇ تىل مۇشۇ ئالامەتلەرنىڭ خاراكتېرى بويىچە، بىر تەرەپتىن، قەدىمقى قىپچاق (پولوۋ) تىلىغا، يەنە بىر تەرەپتىن، مەزكۇر تارماق گۇرۇپپىدىكى بەزى ھازىرقى زامان تىللىرىغا يېقىنلىشىدۇ.

قارايىملارنىڭ قەدىمقى يەھۇدى ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىغى يەھۇدى دىنىنى قوبۇل قىلىش بىلەن پەيدا بولغان. لېكىن بۇ يېزىق ئىنتايىن تار دىنىي مەقسەتلەر، يەنى دىنىي كىتاپلارنى چىقىرىش ئۈچۈنلا ئىشلىتىلەتتى. پەقەت XX ئەسىرنىڭ بېشىغا كەلگەندىلا، قەدىمقى يەھۇدى ھەرپلىرى ئاساسىدىكى قارايىم ئېلىپبەسىنى قەرەللىك مەتبۇئاتقا، يەنى گېزىت-ژورناللارغا ھەمدە قارايىم تىلىدىكى بەزى كىتاپلارنى (ئاساسەن تەرجىمە ئەسەرلەرنى) شۇنداقلا قارايىم ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ توپلاملىرىنى ۋە ناھايىتى ئاز ساندىكى قارايىم مۇئەللىپلىرىنىڭ نەسرى ۋە نەزمى ئەسەرلىرىنى نەشر قىلىشقا خىزمەت قىلدۇرۇش جەھەتتىكى ئۇرۇنۇپ كۆرۈشلەر بولدى. لېكىن، قارايىملارنىڭ بۇ يېزىق تىلى كەڭ تارقالالمىدى. ھازىر لىتۇا س س ر نىڭ تەركىۋىدىكى قارايىملار لىتۇا ۋە رۇس ئەدەبىي تىللىرىدىن پايدىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۆزىنىڭ ئاغزاكى ئانا تىلىنىمۇ ساقلاپ كەلمەكتە.

قۇمۇق تىلى[110]

قۇمۇق تىلى داغىستان ئا س س ر دىكى* قۇمۇقلارنىڭ تىلى

* ئا س س ر — ئاپتونوم سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى.

بولۇپ، قۇمىقلارنىڭ ئومۇمىي سانى 135 مىڭ ئادەم. قۇمۇق تىلى قىپچاق تىللىرىنىڭ قىپچاق-پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسىدىكى تۈركى تىللاردىن بىرى بولۇپ، ياۋروپاغا موڭغۇللار كېلىشتىن بۇرۇن، قىپچاق ۋە ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ ئارىلىشىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن، قۇمۇق تىلىنى باشقا قىپچاق ۋە قىپچاق-پولوۋ تىللىرىدىن پەرقلەندۈرىدىغان لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەردىن سىرت، يەنە مۇنۇلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ:

a) سۆز بېشىدا جارانمىسز *k*نىڭ ئورنىغا جارانمىلىق *g* كېلىدۇ، مەسىلەن: كېشى دېگەننىڭ ئورنىغا گىشى؛ *b*) پارتلىغۇچى بوغۇز تاۋۇشلىرى ۋە سوزۇلما سوزۇق تاۋۇشلار بار؛ *c*) قومۇق تىلغا خاس گىرامماتىكىلىق شەكىللەر: *aoqan/-əgən*-بىلەن كېلىدىغان سۆيەتداشلار، ئىگىلىك كېلىشىنىڭ *ni-nI/*-دىن ئىبارەت قىسقارغان قوشۇمچىسى، تىلىدا كېلىدىغان زامان سۆيەتدىشىنىڭ *ar-ər*-ۋە *ir-Ir/*-قوشۇمچىلىرى ئوخشاشلا مەۋجۇت بولىدۇ ۋە شۇ قاتارلىقلار.

ھازىرقى مەۋجۇت تۈر ئايرىمىسىغا ئاساسەن، قۇمۇق تىلىنى ئۇچ ئاساسلىق دىيالېكتقا بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇ دىيالېكتلار لېكسىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك پەرقلىرىدىن باشقا، يەنە مۇنداق فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە: 1) ھايداق دىيالېكتى، پارتلىغۇچى بوغۇز ئۈزۈك تاۋۇشلىرى *c^h, q^h, t^h, k^h* قاتارلىقلارنىڭ بولۇشى، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ دىسسىملاتسىيىسى: گەتماخ (گەتمەك ئەمەس) بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ؛ 2) بۇيناق دىيالېكتى ئۆزىگە خاس سوزۇلما ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ بولۇشى ۋە سۆز بېشىدىكى *k*نىڭ جارانمىلىقلىشىشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ؛ 3) خاساۋيۇرت دىيالېكتى،

ئاساسـي جەھەتتىن تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كۆپ ئىشلىتىلىشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

خاساۋيۇرت دىيالېكتىغا ئاساسلانغان قۇمۇق ئەدەبىي تىلى ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن كېيىن ۋۇجۇتقا كەلگەن بولۇپ، دەسلەپتە ئەرەپ يېزىغى، ئاندىن لاتىن يېزىغى ئىشلەتكەن. 1939 - يىلى رۇس ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېڭى يېزىق قوبۇل قىلىندى. ھازىر قۇمۇق تىلىدا گېزىت - ژورنالىلار بېسىلىدۇ، كۆپ ساندىكى ئىجتىمائى - سىياسى ۋە بەدىئى ئەسەرلەر، شۇنداقلا باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىكلىرى نەشر قىلىنىدۇ.

كۆپ مىللەتلىك داغىستان ئا س س ر دا قۇمۇق تىلى مىللەتلەر ئارا ئالاقىلىشىش تىلى بولۇپ تۇرماقتا.

قاراچاي - بالقار تىلى

قاراچاي - بالقار تىلى قاراچاي [قاراي] (81مىڭ ئادەم)ۋە بالقار [بالقار // مالقار] (42 مىڭ ئادەم)دىن ئىبارەت چوڭ بولمىغان ئېتنىك گۇرۇپپىنىڭ تىلىدۇر. قاراچاي - بالقارلار ھازىر ئاساسىي جەھەتتىن كاپكاز ۋە قىرغىزىستانىدا ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىلى قىپچاق تىللىرىنىڭ قىپچاق - پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ.

قاراچاي - بالقار تىلى كېلىپ چىقىشى جەھەتتىن قىپچاق تىلى بىلەن، يەنى قىپچاق قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ تىلى بىلەن زىچ باغلانغان ھەمدە ھازىرقى تىللاردىن قۇمۇق ۋە قىسمەن نوغاي تىلى بىلەن، ئۇلۇغەن تىللاردىن پولوۋ تىلى بىلەن خېلى كۆپ ئوخشاشلىقلارغا ئىگە.

قاراچاي - بالقار تىلى بۇ تارماق گۇرۇپپىدىكى باشقا تىللار

بىلەن ئورتاق ئالامەتلەرگە ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، يەنە تۆۋەندىكىدەك پەرقلەندۈرگۈچى ئالاھىدىلىكلەرگىمۇ ئىگە:

1. فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە: (a) قاراچاي-بالقار تىلىنىڭ دىيالېكتلىرىدا q>c نۆۋەتلىشىشى بار، مەسىلەن: kaq (kac ئەمەس)، aqkIq>aqhIq>ahqIq (ahcIc ئەمەس)؛ (b) قاراچايلارنىڭ تىلىدا نەپەس تاۋۇشلىرى q, k, k, t, n لار، بالقارلارنىڭ تىلىدا چىش ئارىسى s ۋە z لار بار؛ (c) بەزى سۆزلەردە سۆز بېشىدىكى y چۈشۈپ قالىدۇ، مەسىلەن: yahxi (ahxi ئەمەس, Yahya) Ahya, ئەمەس («ئادەم ئىسمى يەھيا»؛ d) بەزى ئالماش قوشۇمچىلىرىنىڭ ئاخىرىدىكى n چۈشۈپ قالىدۇ، مەسىلەن: mən-/man- دىگەننىڭ ئورنىغا mə-/ma- (بىرلىك سان 1-شەخس ئالماش قوشۇمچىسى)، sən-/san- دىگەننىڭ ئورنىغا sə-/sa- (2-شەخس ئالماش قوشۇمچىسى) ۋاھاكازا.

2. گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا: (a) ئىگىلىك كېلىشىنىڭ شەكىل جەھەتتىن چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسىغا قىسقارغان قوشۇمچىسى ni-/nI-؛ (b) ساناق سانلارنىڭ ئالاھىدە بىر خىل يىگىرمىلەپ سانىلىشى ۋە باشقىلار.

3. لۇغەت تەركىۋىدە: ئۆزگىچە لېكسىكا ۋە خوشنا بولغان كاپكاز تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان ئېلېمېنتلار بار.

قاراچاي-بالقار تىلىنىڭ بىرنەچچە دىيالېكتلىرى بولۇپ، ئىككى ئاساسلىق گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى گۇرۇپپا، يەنى بالقار (مالقار) گۇرۇپپىسى c- دىيالېكتلاردىن تەركىپ تاپقان. كۆپچىلىك بالقارلار مۇشۇ دىيالېكتلاردا سۆزلىشىدۇ. ئىككىنچى گۇرۇپپا، يەنى قاراچاي گۇرۇپپىسى q- دىيالېكتلاردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، بۇلاردا

كۆپچىلىك قاراچايلار سۆزلىشىدۇ. بالقار گۇرۇپپىسىدىكى c دىيالېكتلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى مۇنداق:

1. فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە: a) q>c نىڭ نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن: küqük(kücük ئەمەس)، bicaq bïqaq (blqaq ئەمەس)«پىچاق» قاتارلىقلار؛ b) j(ž)>z نىڭ نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن: jüz(züz ئەمەس) «يۈز»، jïl(zïl ئەمەس)«يىل»قاتارلىق؛ c) تاۋۇشلارنىڭ سىرلاڭغۇلىشىشى b/p>f: uruf(urup ئەمەس)، caf-(qap ئەمەس)؛ g/k>h: cefhen(ak qəpkən ئەمەس)«ئاق رەخت» ۋاھاكازا.

2. گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا: a) شەخس قوشۇمچىلىرىنىڭ ئاخىرىدا n نىڭ پەيدا بولۇشى، مەسىلەن: kələmən (kələmə ئەمەس) «كېلىمەن»؛ b) ئىستەك پېئىل رايى قوشۇمچىسى -ayïn (-ayïm ئەمەس)، مەسىلەن: mən buzdïrayïn(mən buzdïrayïm ئەمەس) ۋە باشقىلار. لۇغەت تەركىۋىدە، ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن بۇرۇن قوبۇل قىلىنغان رۇسچە سۆزلەر كۆپ.

قاراچاي گۇرۇپپىسىدىكى دىيالېكتلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى يۇقۇرىدا سۆزلەنگەن ئالاھىدىلەرنىڭ ئەكسىچە. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئارىلاشما گوۋورلارمۇ بولۇپ، بۇلاردا تۈرلۈك ئالاھىدىلەرنىڭ ئارىلىشىپ كەتكەنلىگى كۆرۈلىدۇ.

ھازىر قاراچايلار بىلەن بالقارلارنىڭ ئەدەبىي تىلى بىر بولۇپ، رۇس ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىق ئىشلىتىلىدۇ.

قىرىم تاتار تىلى[18]

قىرىم تاتار تىلى ھازىر ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزبەكىستانىدا

ياشاۋاتقان بىر كىچىك ئېتنىڭ گۇرۇپپىسىنىڭ تىلىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇزۇنىڭ ئاساسلىق دىيالېكتلىرىغا ئاساسلانغاندا، قىپچاق تىللىرىنىڭ قىپچاق-پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسىغا تەئەللۇق.

قىرىم تاتارلىرى (خەلق ئېغىز تىلىدا تاۋرىچ تاتارلىرى) ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كېلىشتىن ئىلگىرى تىل جەھەتتىن ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنەتتى: *a*) قىرىم تاتارلىرى، يەنى شىمالىي ياكى دالا تاتارلىرى (نوغاي) ۋە *b*) جەنۇبتىكى دېڭىز ياقىسى تاتارلىرى. ئالدىنقىلىرىنىڭ تىلى ئۇزۇنىڭ ئاساسلىق ئالامەتلىرى بويىچە قىپچاق تىللىرىنىڭ قىپچاق-پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسىغا، كېيىنكىلىرىنىڭ تىلى ئوغۇز تىللىرىنىڭ ئوغۇز-سالچۇق تارماق گۇرۇپپىسىغا كىرەتتى. شىمالىي ياكى دالا قىرىم تاتارلىرىنىڭ تىلى ئومۇمى قىپچاقچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، يەنە قىسمەن ئۇزگىچە ئالاھىدىلىكلەرگىمۇ ئىگە. بۇ ئالاھىدىلىكلەر شىمالىي قىرىم تىلىنى قىپچاق-پولوۋ تىللىرىنىڭ تەركىۋىگە كىرگۈزىدۇ، يەنى:

1. فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە: *a*) سۆز بېشى ۋە سۆز ئاخىرىدا *h* چۈشۈپ قالىدۇ، مەسىلەن: *awa* (*ḥawa* ئەمەس)، *saba* (*sabaḥ* ئەمەس) «سەھەر»؛ *b*) بۇ تىلدا باشقا تۈركى تىللاردىكىگە قارىغاندا، قىپچاق-نوغاي تىللىرىدىكىگە ئوخشاش تىل ئارقا *k* (تىل ئارقا تاكىلاي ئەمەس) بار. شۇنداق بولغاچقا، مۇناسىۋەتلىك سوزۇق تاۋۇشلارمۇ خېلى تىل ئارقا بولۇپ ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: *kün* (*k'ün* ئەمەس)؛ *c*) تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن كېلىدىغان سۆزلەردە بەزى سۆز ئاخىرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلار يۇمشاقلىشىدۇ، مەسىلەن: *soz'* (*söz* ئەمەس)؛ *d*) ئالدىدا *y* كەلگەندە، ئۇنىڭ تەسىرى بىلەن كېيىنكى ئۇزۇك تاۋۇش يۇمشاقلىشىدۇ، مەسىلەن:

bayl'anmak ،*saylamak*>*sayl'amak* قاتارلىق.

2. گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا: a) *bizim* ،*mənim* *bizin*،*mənin* ئەمەس) دىگەنگە ئوخشاش. بىرلىك ۋە كۆپلۈك ساندىكى 1 ـ شەخس ئالمىشىنىڭ ئىگىلىك كېلىش شەكىللىرى بار؛ b) *maz*/*məz*- بىلەن كېلىدىغان سۈپەتداشلاردىن 1 ـ شەخس كېلىدىغان زامانىنىڭ قىسقارغان ئىنكار شەكلى ياسىلىدۇ، مەسىلەن: *mən yazmam* (*mən yazmazĭm*>) «مەن يازمايمەن»، *məm* (*mən kəlməzim*>) «مەن كەلمەيمەن» ۋاھاكازا.

3. لۇغەت تەركىۋىدە: پەقەت قىرىم تاتار تىلىغىلا خاس بولغان لېكسىكا قاتلىمى بار. مەسىلەن: بالابان «چوڭ»، قورانتا «ئائىلە» قاتارلىقلار.

يۇقۇرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، قىرىم تاتار تىلى شىمالىي ۋە جەنۇبىي دىيالېكتلاردىن ئىبارەت ئىككى دىيالېكىت گۇرۇپپىسىغا بۆلۈنىدۇ. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۆز ۋاقتىدا قىرىم خاندانلىغىدىن چىققان بېلوروسىيە ۋە لىتۋا تاتارلىرىنىڭ تىلىدىكى دىيالېكتلارمۇ نەسەپ جەھەتتىن قىرىم تاتار تىلى دىيالېكتلىرىغا باغلىنىدۇ. شۇنداقلا سېمىتلاردىن كېلىپ چىققان قىرىمچاقلار ياكى قىرىم يەھۇدىلىرىنىڭ ئېتنىك گۇرۇپپىسىمۇ قىرىم تاتار تىلىدا سۆزلەشكەن.

ئىنقىلاپتىن بۇرۇنقى قىرىم تاتار ئەدەبىي تىلى ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، قىرىم خانلىرىنىڭ يارلىقلىرى ۋە ھۆججەتلىرىدىن ئىبارەت خېلى كۆپ ساندىكى يادىكارلىقلارنى ساقلاپ قالغان[13].

كېيىنچە، ئەدەبىي تىل بىرنەچچە قېتىم ئىسلاھ قىلىنىپ، ئېغىز تىلى قائىدىلىرىگە بارغانسىرى يېقىنلاشتى. دەسلەپتە قىرىم تاتارلىرى

ئەرەپ ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقىنى قوللانغان، ئاندىن لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىقىغا ئۆزگەرتىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، رۇس ھەرپلىرىنى ئاساس قىلغان يېزىق يارىتىلدى.

2. قىپچاق-بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسى

قىپچاق-بۇلغار تىللىرى تارماق گۇرۇپپىسى غەربىي ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلى[114] ۋە ھازىرقى زامانداشكى ئىككى تۈركى تىلدىن، يەنى تاتار ۋە باشقىرت تىللىرىدىن تەركىپ تاپىدۇ.

تاتار ۋە باشقىرت ئېغىز تىللىرى بۇلغار ۋە قىپچاق قەبىلە تىللىرىنىڭ چېتىشىشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇ تىللار-نىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى ئالتۇن ئوردا خەلقلىرىنىڭ تەركىۋىدە بولدى.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئالتۇن ئوردا تەركىۋىگە كىرگەن ھەممە خەلقلەر تاتار دېگەن ئومۇمىي نام بىلەن ئاتالغان بولسىمۇ، ھازىرقى تېرىتورىيە چېگرىلىرى ئىچىدىكى تاتار تىلى بۇ تېرىتورىيىنىڭ ئورتاق تىلى بولمىغان، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىردا-سىدە چەكلەنگەن. چۈنكى، ئالتۇن ئوردا دەۋرىدىكى تىلغا ئائىت بەزى يادىكارلىقلار، ئالايلى، قىپچاقچە گىراماتىكىلار ۋە مىسرىنىڭ ئەرەپ تىلشۇناسلىرى تۈزگەن لۇغەتلەر، ئالتۇن ئوردىنىڭ باشقا رايونلىرىدا باشقا تۈركى تىللارنىڭ بولغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ تىللار باشقىچىرەك ئالامەتلەرگە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى قىپچاق تىللىرىنىڭ قىپچاق-پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسىغا، يەنە بىر قىسمىنى قىپچاق-نوغاي تارماق گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈشكە

بولىدۇ.

تاتار ۋە باشقىرت تىللىرى ئالتۇن ئوردا يېمىرىلگەندىن كېيىنكى قازان، ئاستىراخان ۋە سىبىرخانلىقلىرى دەۋرىدە ۋە بۇ خانلىقلار روسىيىگە قوشۇلغاندىن كېيىنكى چاغلاردا تولۇق شەكىللەندى.

تاتار ۋە باشقىرت تىللىرى قەبىلە تىللىرىنىڭ مۇرەككەپ ئارىلىشىشىنىڭ نەتىجىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەركىۋىدە كۆپلىگەن دىيالېكتلار ساقلىنىپ قالدى. بۇ جەھەتتە بولۇپمۇ باشقىرت تىلى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ. باشقىرتلار مەركەزدىن يىراق جايلاردا ۋە قىسمەن تاغلاردا تۇرغانلىغى ئۈچۈن باشقا تۈركى قەبىلىلەردىن خېلىلا ئايرىلىپ قالغان ئىدى. بۇ ھال، بىر تەرەپتىن، باشقىرت تىلىنىڭ ئەڭ ئارخايىك خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشىغا ئىمكان بەردى. بۇ خۇسۇسىيەتلەر باشقىرت تىلىنى شەرقىي ھون تارمىغدىكى خاكاس، تۇۋا، ياقۇت تىللىرى قاتارلىق بەزى ھازىرقى تۈركى تىللارغا يېقىنلاشتۇرىدۇ. شەرقىي ھون تارمىغدىكى بۇ خەلقلەر تارىخىي جەھەتتىن باشقىرتلار بىلەن ئورتاق ئېتنىك ئېلېمېنتلارغا ئىگە ئىدى (مەسىلەن: قەدىمقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بۇلغار قاتارلىق غەربىي تۈركى خەلقلەر تەركىۋىدىگىمۇ كىرگەن، شۇنداقلا كېيىنكى ۋاقىتلاردا، ھازىرقى خاكاس، تۇۋا قاتارلىقلار كېلىپ چىققان شەرقىي ھون تارمىغدىكى بەزى تۈركى خەلقلەرنىڭ تەركىۋىگىمۇ كىرگەن). يەنە بىر تەرەپتىن، باشقىرتلارنىڭ تاغلارغا تارقىلىشىدەك، تەبىئى شارائىتى ئايرىم قەبىلە گۇرۇپپىلىرىنىڭ ۋە دىيالېكتلارنىڭ بىر بىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشىغا ئېلىپ كەلدى. شۇ سەۋەپتىن ھازىرقى زامان باشقىرت

تىلىدا كۆپ ساندىكى تۈرلۈك دىيالېكىت ۋە گوۋورلار ساقلىنىپ قالغان.

شۇنداق قىلىپ، تاتار ۋە باشقىرت تىللىرىنىڭ تۈركى تىللار سىستېمىسىدىكى ئورنىنى بەلگىلەشتە، بۇ تىللارنى ھەم تارىخىي جەھەتتىن، ھەم نەسەپلىك مۇناسىۋەتلىرى جەھەتتىن، تۈركى تىللارنىڭ غەربىي ھون تارمىغىدىكى قىپچاق گۇرۇپپىسىنىڭ قىپچاق-بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسىغا تەۋە قىلىش لازىم.

قىپچاق-بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسىدىكى تىللار قىپچاق ۋە بۇلغار تىللىرىنىڭ ئارىلىشىشىدىن كېلىپ چىققان بولغانلىغى ئۈچۈن، پۈتۈن تارماق گۇرۇپپىغا ئورتاق بولغان تۆۋەندىكى ئالامەتلەر بىلەن خاراكتىرلىنىدۇ:

1. بۇ تارماق گۇرۇپپىدىكى تىللارغا خاس بولغان توققۇز سوزۇق تاۋۇشتىن ئىبارەت سوزۇق تاۋۇشلار سىستېمىسى بار بولۇپ، بۇلار خاراكتېرى جەھەتتىن بۇلغار گۇرۇپپىسىدىكى تىللارغا، مەسىلەن، چۇۋاش تىلىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلار سىستېمىسىغا يېقىنلىشىدۇ ھەمدە ئۇنىڭدىن، ئانا تىلىدىكى سۆزلەردە رۇس تىلىدىكى (e)ə تاۋۇشىغا توغرا كېلىدىغان تاۋۇشنىڭ بولماسلىغى، ئۇنىڭ ئورنىغا ə تاۋۇشىنىڭ ئىشلىتىلىشى بىلەن، شۇنداقلا تاتارچە ۋە باشقىرتچە تولۇق چىقىرىلمايدىغان ü, û, î, î سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ (ھازىرقى تاتار ئېلىپبەسىدە ə, o, e, î) باشقىچىرەك ئېيتىلىشى بىلەن پەرقلىنىدۇ. بۇ تاۋۇشلار، ئېيتىلىشى جەھەتتىن، چۇۋاشچە تولۇق چىقىرىلمايدىغان لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار û, î (ھەرپلىك شەكلى ă) î ۋە ü (ھەرپلىك شەكلى ĕ) لارغا يېقىن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تاتار ۋە باشقىرت تىللىرىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلار سىستېمىسى قىپچاق گۇرۇپپىـ

سەدىكى باشقا تىللارنىڭ سوزۇق تاۋۇش سىستېمىسىدىن خېلى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. بۇ پەرقلەر مۇنداق: 1) قېپچاق گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان باشقا تىللاردىكى ə، o، ɵ سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ ئورنىغا قېپچاق-بۇلغار تىللىرىدا i، u، ü تاۋۇشلىرى ئىشلىتىلىدۇ، مەسىلەن: تاتارچە، باشقىرتچە kil (نوغاي تىلىدا ۋە باشقا تىللاردا kəl)؛ تاتارچە، باشقىرتچە qul (نوغايچە qol)؛ تاتارچە، باشقىرتچە kül (نوغايچە kөl) ۋاھاكازا (بۇ مىساللاردا، قېپچاق-بۇلغار تىللىرىدا تولۇق ئېيتىلىدىغان ə، o، ɵ تاۋۇشلىرى يوق، قېپچاق گۇرۇپپىسىدىكى باشقا تىللاردا i، u، ü تاۋۇشلىرى يوق)؛ 2) قېپچاق-بۇلغار تىللىرىدىكى نىسبەتەن قېلىنراق ɪ̂، î، ẑ، û̂ تاۋۇشلىرى (ھازىرقى تاتار ئېلىپبەسىدە ɪ̂، e، o، ɵ) بىلەن، قېپچاق گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان باشقا تىللاردىكى شۇلارغا فونېما جەھەتتىن ئوخشاش بولغان نىسبەتەن تار î، ǐ، ž، û̌ تاۋۇشلىرىنىڭ ئېيتىلىشىدا قىسمەن پەرقلەر بار. مەسىلەن: تاتارچە qɪ̂z (نوغايچە qǐz)، تاتارچە tîl (نوغايچە tǐl)، تاتارچە-tûr (نوغايچە-tŭr)، تاتارچە kûl (نوغايچە kŭl) ۋاھاكازا؛ 3) ئالاھىدە بىر خىل لەۋلەشكەن å تاۋۇشى بار، مەسىلەن: qåldɪ دېگەن سۆزدە. بۇنداق تاۋۇش قېپچاق گۇرۇپپىسىدىكى باشقا تىللاردا مەۋجۇت ئەمەس.

2. ئۆز ئارا ماس كېلىدىغان تاۋۇشلاردىن ئېيتقاندا، قېپچاق-بۇلغار تىللىرىنىڭ بۇلغار تىللىرىدىن (چۈۋاش تىلىدىن) ئاساسىي جەھەتتىن مۇنداق پەرقلىرى بار: يەنى قېپچاق-بۇلغار تىللىرىدا ئۇزۇك تاۋۇش فونېمىلىرىنىڭ چۈۋاش تىلىدا بار بولغان يۇمشاقلاشقان ۋاريانتلىرى (p'، b'، t'، d'، ç قاتارلىقلار) يوق: ئۇزۇك تاۋۇش فونېمىسى يوق بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا y، z ياكى j

ئىشلىتىلىدۇ؛ شۇنداقلا w فونېمىسىمۇ قىپچاق-بۇلغار تىللىرىدا تېخى يېقىنقى ۋاقىتلارغىچە يوق ئىدى. بۇ فونېما پەقەت ئەدەبىلىكتە، رۇس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سوزلەر ئارقىلىق تىلغا سىڭىپ كىرمەكتە. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قىپچاق-بۇلغار تىللىرىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى قىپچاق گۇرۇپپىسىدىكى باشقا تىللاردىكىدىن مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. بۇ پەرقلەر بىرىنچىدىن، باشقا قىپچاق تىللىرىدىكى x/q ئۇزۇك تاۋۇش فونېمىسىنىڭ ئورنىغا ئىشلىتىلىدىغان باشقىرتچە s ۋە تاتارچە q تاۋۇشلىرىدا كۆرۈلىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، باشقىرت تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى باشقا قىپچاق تىللىرىدىنلا ئەمەس، بەلكى تاتار تىلىدىنمۇ خېلى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، قىپچاق-بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسىغا تەۋە تىللاردىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشىنى ئىپادىلەيدىغان ئالامەتلەر يەنە تاتار تىلىنىڭ قىپچاق-بۇلغار تىللىرى گۇرۇپپىسىدىكى ئۆزگىچىلىكىنى ئىپادىلەيدىغان ئالامەت بولۇپمۇ هساپلىنىدۇ، چۈنكى تاتار تىلى باشقىرت تىلىدىن، ئاساسەن، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان سىستېمىلىرى بىلەن پەرقلىنىدۇ («باشقىرت تىلى» دېگەن قىسمغا قارالسۇن) باشقىرت تىلىنىڭ ئۇزۇك تاۋۇشلار سىستېمىسى ئەھۋالدىن قارىغاندا ئىنتايىن قەدىمقى خۇسۇسىيەتلەرنى ساقلاپ قالغان بولسا كېرەك. باشقىرت تىلى شۇ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن شەرقىي هون تارمىغا كىرىدىغان بەزى هازىرقى تۈركى تىللارغا (خاكاس، تۇۋا، ياقۇت تىللىرىغا) يېقىنلىشىدۇ.

هازىرقى تىللار

تاتار تىلى[115]

تاتار تىلى تاتارىستان ئا س س ر نىڭ ئاساسلىق ئاھالىسىنىڭ، شۇنداقلا بەزى خوشنا رايونلار ۋە سىبىرىيىنىڭ ئايرىم رايونلىرىدىكى تاتارلارنىڭ (تومسكى، بارابىن، تۇمېن، توبول قاتارلىق جايلاردىكى تاتارلارنىڭ) ئاغزاكى ۋە ئەدەبىي تىلىدىن ئىبارەت. تاتارلارنىڭ ئومۇمى سانى 4 مىليون 969 مىڭ ئادەم.

تاتار خەلق ئېغىز تىلى ئاساسلىق ئۇچ دىيالېكتقا بۆلۈنىدۇ.

1. مەركىزىي ياكى ئوتتۇرا دىيالېكت. بۇ تاتارىستان ئا س س ر ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىگىنى تەشكىل قىلغان ۋولگا ئەتراپىدىكى تاتارلارنىڭ، يەنى قازان تاتارلىرىنىڭ ياكى قازانلىقلارنىڭ (قازانلى) (ئومۇمى سانى 1.5 مىليون) دىيالېكتىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ دىيالېكتنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىچە: *a*) باشقا دىيالېكتلاردىكى سۆز بېشى *y* نىڭ ئورنىغا سۆز بېشىدا *j* كېلىدۇ، مەسىلەن: جىر «يەر»، «جاي»؛ *b*) باشقا دىيالېكتلاردىكى ئوتتۇرا تاكىلاي *k* ۋە *g* نىڭ ئورنىغا ئارقا تاكىلاي *ķ* ۋە *oı* كېلىدۇ؛ *c*) *a* فونېمىسىنىڭ ئىككى ۋاريانتى بار (رۇس تىلىدىكىدەك *a* ۋە ئۆزبەك تىلىدىكىدەك لەۋلەشكەن â)؛ *d*) تار î ۋە î نىڭ (ھەرپلىك شەكلى *e*) لەۋلىشىشى، مەسىلەن: *ķix* دېگەننىڭ ئورنىغا *ķux* ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلەر.

2. غەربىي دىيالېكت ياكى مىشەر دىيالېكتى. بۇ ئاز ساندىكى لىرىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، تاتارىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ سىرتىدىكى

گورکي، تامبوۋ، ۋورونېژ، رەزان، پېنزا، ئۇلياڭنوۋ، كۇيبىشېۋ، ساراتوۋ، ئورېنبۇرگ ئوبلاستلىرىدا، شۇنداقلا، موردوۋا ئاس س ر، باشقىرتىستان ئاس س ر دا ياشىغۇچى تاتارلارنىڭ، يەنى مىشەر تاتارلىرىنىڭ ياكى مىشەرەكلەرنىڭ (سانى 300 مىڭ كىشىگە يېقىن) دىيالېكتىدۇر. بۇ دىيالېكتنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىچە:

a) سۆز بېشىدا *j* نىڭ ئورنىغا *y* كېلىدۇ، مەسىلەن: يىر (جىر ئەمەس) «يەر»؛ *b*) ئارقا تاڭلاي *q*، *k* نىڭ ئورنىغا ئوتتۇرا تاڭلاي *g*، *k* كېلىدۇ، مەسىلەن: كارگا (قارغا ئەمەس) «قاغا»؛ *c*) لەۋلەشكەن *å* يوق؛ *d*) *o*، *ɵ*، *u*، *ü* سوزۇق تاۋۇشلىرى لەۋلەشمىگەن تاۋۇشلارغا ئالمىشىدۇ، مەسىلەن: *køn* (*kün* ئەمەس) «كۈن»، *bøgøn* (*bügün* ئەمەس) «بۈگۈن»؛ *e*) بۇ دىيالېكتنىڭ بەزى گوۋورلىرىدا *q*>*c* نۆۋەتلىشىشى ۋە شۇ قاتارلىق فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلەر.

3. شەرقىي دىيالېكت ياكى سىبىر تاتارلىرىنىڭ (تۇرىن، بارابىن، تومسكىي، تۇمېن، ئىشىم يالۇتور، ئېرتىش، توبول، تار قاتارلىق جايلاردىكى تاتارلار) دىيالېكتى. بۇ دىيالېكتتا سۆزلىشىدىغان تاتارلارنىڭ ئومۇمى سانى 100 مىڭ كىشىگە يېقىن. بۇ دىيالېكتنىڭ تىل قۇرۇلۇشى جەھەتتىكى ئالامەتلىرى مۇنۇلار: *a*) جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش *b*>*p*، *d*>*t*، *z*>*s* لار جاراڭسىزلىشىدۇ؛ *b*) سۆز بېشىدا *j*>*y* ۋە *q* لار نۆۋەتلىشىدۇ ۋە شۇ قاتارلىقلار.

ئۇچ ئاساسلىق دىيالېكتتىن تاشقىرى يەنە ئارىلاش شۇۋلەرمۇ بار. بۇلار مۇنۇلار:

1. ۋولگىنىڭ تۆۋەنكى قىسمىدا ئولتۇراقلاشقان ئاستراخان تاتارلىرىنىڭ (43 مىڭ ئادەم) شۇۋىسى. بۇلار بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا

يۇرت ۋە كۇندۇر تاتارلىرى (قاراغاچ قەبىلىسىدىن چىققان نوغايلار) دەپ ئىككىگە ئايرىلىغان بولۇپ، ئەسلىدە كاپكازدىن كەلگەن. ھازىر ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ۋولگا تاتارلىرى تەرىپىدىن ئاسسىمىلاتسىيە قىلىنىپ بولدى. ئاستراخان تاتارلىرى ھازىرقى ۋاقىتتا، تاتار ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسى قىلىپ ئېلىنغان ۋولگا تاتارلىرى دىيالېكتىدا ياكى مەركىزىي دىيالېكتتا سۆزلىشىدۇ. پەقەت نوغاي-قاراغاچلارلا ئۆز شۇبىسىنىڭ قىسمەن خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قالغان بولۇپ، ئۇلاردا ھازىرغىچە شىمالىي كاپكازدىكى نوغايلارنىڭ تىلىغا ئوخشاش بولغان فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ۋە لېكسىكىلىق ئايرىم ئالاھىدىلىكلەر بار.

2. قاسىمو ۋە سابىق رەزان ۋىلايىتىنىڭ بەزى باشقا جايلىرىدا ياشايدىغان قاسىم تاتارلىرى ياكى قاسىملىقلار (5 مىڭ ئادەم) نىڭ شۇبىسى. بۇ شۇبە تاتار تىلىنىڭ مەركىزىي دىيالېكتى ياكى ۋولگا تاتارلىرىنىڭ دىيالېكتى بىلەن غەربىي دىيالېكتى يەنى مىشەر ياكى مىشەرەك دىيالېكتىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئورۇنىنى ئىگەللەيدۇ. بۇ شۇبىنىڭ مۇنداق ئالامەتلىرى بار: *a*) ئارقا تاڭلاي ئۈزۈك تاۋۇشلىرى *h*، *oq*، *k* لار پۈتۈنلەي ئىشلىتىلمەيدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئەرەپچە ع غا يېقىن بولغان بوغۇز جارانگىلىق ئۈزۈك تاۋۇشلىرى ئىشلىتىلىدۇ، مەسىلەن: ع ئال (قال-ئەمەس)؛ *b*) سۆز بېشىدا *y* نىڭ ئورنىغا *j* كېلىدۇ، مەسىلەن: جۇل (يۇل ئەمەس) «يول»؛ *c*) باشقا دىيالېكتلاردىكى *ə* نىڭ ئورنىغا *i* كېلىدۇ، مەسىلەن: تىرىزى (تەرەزە ئەمەس) «دېرىزە» ۋە شۇ قاتارلىقلار. تۇرمۇشقا دائىر سۆزلەردە رۇسچە سۆزلەر ناھايىتى كۆپ.

3. تېپىتەر شۇبىسى. بۇ شۇبىدە سۆزلىشىدىغانلار پېبرىم ياكى

گلازوۋ تاتارلىرى ۋە باشقىرتىستاندىكى تاتار ئاھالىلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، نوپۇسى 300 مىڭ كىشىگە يېقىن (1946 ـ يىلى)، بۇ شۇۋە ئارىلاش گوۋورلاردىن ئىبارەت بولۇپ، تاتار ۋە باشقىرت تىللىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئورۇننى ئىگەللەيدۇ.

4. ئۇرال تاتارلىرىنىڭ، جۈملىدىن ناغايباكلارنىڭ (سابىق يۇقۇرى ئۇرال ۋىلايىتىدىكى «كىرەشون» دەپ ئاتالغان خىرىستىيان دىنىدىكى تاتارلارنىڭ) شۇۋىسى. بۇ شۇۋىدە سۆزلەشكۈچىلەرنىڭ سانى 110 مىڭ. بۇ شۇۋىنىڭ ئۆزىگە خاس بەلگىلىرى: *a*) سۆز بېشىدىكى *y* نىڭ ئورنىغا *j* كېلىدۇ، مەسىلەن: جىگىت (يىگىت ئەمەس)؛ *b*) بەزى قوشۇمچىلاردا *q/s* نۆۋەتلىشىشى بولىدۇ، مەسىلەن: كىلگىس (كىلگىچ ئەمەس)؛ *c*) دىفتونگلار سوزۇلما سوزۇق ياكى قىسقا سوزۇق تاۋۇشلارغا ئالمىشىدۇ، مەسىلەن: بوزۇ (بۇزاۇ ئەمەس) «موزاي»، شۇلى (شۇلىي ئەمەس) «شۇنداق»، ئەتە (ئەيتە ئەمەس) «ئېيتىدۇ» ۋاھاكازا.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، تاتار تىلىنىڭ بارلىق دىيالېكىت ۋە شۇۋىلىرى ئورتاق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولۇپ، شۇ ئارقىلىق ئۇلار بىر پۈتۈن تاتار تىلىغا بىرلىشىدۇ. بۇ دىيالېكىت ۋە شۇۋىلەردە سۆزلەشكۈچىلەر ھازىرقى ۋاقىتتا بىر پۈتۈن تاتار ئەدىبىي تىلىنى ئىشلىتىدۇ. ئەدىبىي تىل فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گىراممىتىكىدىكى دىيالېكىتلىق پەرقلەرنى بارغانسېرى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بارماقتا.

تاتار ئېغىز تىلى بۇلغار ۋە قىپچاق قەبىلە تىللىرىنىڭ ئارىلىشىشى نەتىجىسىدە ۋۇجۇتقا كەلگەن. كېيىن بۇ تىل، ئالتۇن ئوردا دەۋرىدە، ئاساسىي جەھەتتىن ئوتتۇرا ۋولگا دائىرىسىدە مەركەز-لەشكەن ھالدا تەرەققى تاپتى. تاتار ئېغىز تىلى ئالتۇن ئوردا

يېمىرىلگەندىن كېيىنكى قازان خاندانلىغى دەۋرىدە ۋە رۇسىيەگە قوشۇلغاندىن كېيىن تولۇق شەكىللەندى.

شۇنداق قىلىپ، تاتار تىلىنىڭ تۈركى تىللار سىستېمىسىدىكى ئورنىنى بەلگىلەشتە، بۇ تىلنى ھەم تارىخىي جەھەتتىن، ھەم تېپولوگىيىلىك مۇناسىۋەتلىرى جەھەتتىن تۈركى تىللارنىڭ غەربىي تارمىغىدىكى قىپچاق گۇرۇپپىسىنىڭ قىپچاق-بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. تاتار تىلى ئۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ماس ھالدا يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن قىپچاق-بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسىغا ئورتاق بولغان ئالامەتلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

كونا تاتار ئەدەبىي يېزىق تىلىغا كەلسەك، بۇ تىل تارىخىي جەھەتتىن ئالتۇن ئوردىنىڭ يېزىق تىلىغا باغلىنىدۇ. ئالتۇن ئوردا يېزىق تىلى دەسلەپتە قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ۋە قاراخانىلار دۆلىتى تىلىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئاستىدا تەرەققى قىلغان. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى بىلەن قاراخانىلار تىلىدا سۆزلەشكۈچىلەر موڭغۇل مەھكىمىلىرىنىڭ ئەمەلدارلىرى بولغان ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار ئۇيغۇر يېزىغنى ئىشلەتكەن.

غەربىي قىسمىدىكى جۇجى ئۇلۇسىنىڭ ئەدەبىي تىلى، ساقلىنىپ قالغان «خىسراۋ ۋە شىرىن» ناملىق يادنكارلىقنىڭ قوتبا تەرجىمىسىدىن (XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى)[16]، شۇنداقلا خانلىق يارلىقلىرىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭغا ئۇيغۇرچە ئېلىمېنتلار كۆپ ئارىلاشقان بولۇپ، قىسمەن مەھەللىۋى خاراكتېرغا ئىگە. بۇنداق مەھەللىۋى ئالاھىدىلىكلەر جۇجى ئۇلۇسى ئەدەبىي تىلىنى ئالتۇن ئوردىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى خارەزىمنىڭ ئالتۇن ئوردا تىلىدىن پەرقلەندۇرۇپ تۇرىدۇ. لېكىن بۇ شەرقىي ھەم غەربىي تىللار ئۆزئارا زىچ

باغلانغان.

قەدىمقى ئۇيغۇرلاردىن قوبۇل قىلىنغان كونا يېزىق بىلەن بىللە، تىلغا نۇرغۇنلىغان كونا ئۇيغۇرچە سۆزلەرمۇ سىڭىپ كىرگەن. ئۇنىڭ-دىن كېيىنكى بىر دەۋردە يېزىق ئەدەبىي تىلى، كونا ئۆزبەك تىلىنىڭ ئېلېمېنتلىرى تاتار ئېغىز تىلىغىمۇ خېلى زور دەرىجىدە سىڭىپ كىردى.

ئوتتۇرا ئاسىيا يېزىق تىلى (بۇ تىل خارەزىمدە موڭغۇل ئىستىلا-سىدىن بۇرۇنقى دەۋردىلا تەرەققى تاپقان ئىدى) ھەم ئالتۇن ئوردا، ھەم جاغاتاي ئۇلۇسى ئەدەبىي تىللىرىنىڭ ئاساسى بولغان ئىدى. تۆمۇرلەڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، بۇ تىل ئۇلۇغ ئۆزبەك شائىرى ئەلىشىر ناۋايى ۋەكىللىگىدىكى ئۆز زامانىسىنىڭ كاتتا شائىرلىرى تەرىپىدىن زور دەرىجىدە تەرەققى قىلدۇرۇلدى. ئوتتۇرا ئاسىيا يېزىق تىلىنىڭ قائىدىلىرى ۋە ئەنئەنىلىرى بىلەن بىللە، ئەرەپ يېزىغىمۇ ئۆزلەشتۈرۈلدى. ئەرەپ يېزىغى مەخسۇس ھۆججەتلەردە ھەم ئىجتىمائى ئەدەبىياتتا مەلۇم مەزگىلگىچە ئۇيغۇر يېزىغى بىلەن بىر قاتاردا ئىشلىتىلدى.

فېئودالىق يېزىق تىلىنىڭ ئۇيغۇرچە ۋە كونا ئۆزبەكچە ئەنئەنە-لىرى كونا تاتار ئەدەبىي تىلىنى ئامېباپ خەلق ئېغىز تىلىدىن ئايرىپ قويدى. شۇنداقتىمۇ، ئەدەبىي تىلنى ھۆكۈمران ئورۇندىكى ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ ئىشلەتكىنىگە قارىماي، بۇ تىل تاكى XIX ئەسىرگە قەدەر مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. پەقەت XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندىلا، خاس ۋولگا تاتار تىلىدا يېزىلغان كىتاپلار پەيدا بولۇشقا باشلىدى. لېكىن تاتار ئەدەبىي تىلى ۋە تاتار ئەدەبىياتى ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى دەۋردىلا تولۇق گۈلە-

نىشكە ئېرىشتى.

هازىرقى زامان تاتار ئەدەبىي تىلى مەركىزىي ياكى ئوتتۇرا دىيالېكتقا ئاساسلانغان. ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن بۇرۇن ۋە ئىنقىلاپ-تىن كېيىنكى دەسلەپكى يىللاردا تاتارلار ئەرەپ يېزىغىنى قوللىناتتى. بۇ يېزىق دەسلەپتە ئەنئەنىۋى ئىملا قائىدىلىرى بىلەن ۋە ئەرەپ ئېلىپبەسىنىڭ ھەممە بەلگىلىرىنى ساقلاپ قالغان ھالدا ئىشلىتىلگەن. كېيىن، 20-يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ئىملا قائىدىلىرى ئىسلاھ قىلىندى ھەمدە تاتار تىلىدا بولمىغان خاس ئەرەپچە تاۋۇشلارنى ئىپادىلەشكە ئىشلىتىلدىغان ھەرپلەر قىسقارتىلدى، شۇنداقلا ئەرەپ ئېلىپبەسىگە سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىلەر تولۇقلاپ كىرگۈزۈلدى. 20-يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئىسلاھ قىلىنغان ئەرەپ ئېلىپبەسىنىڭ ئورنىغا لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىق قوبۇل قىلىندى. بىراق بۇ يېزىقنىڭ قوللىنىلىشى ئۇزاققا بارمىدى.

1938-يىلىدىن باشلاپ تاتارلار رۇسچە ھەرپلەرنى ئاساس قىلغان يېڭى ئېلىپبەنى ئىشلىتىپ كېلىۋاتىدۇ. ھازىر تاتار تىلىدا كەڭ كۆلەملىك گېزىت-ژورنال ۋە بەدىئى، ئىلمىي ھەم ئىجتىمائىي-سىياسىي ئەسەرلەر بېسىلىدۇ.

باشقىرت تىلى[117]

باشقىرت تىلى باشقىرتىستان ئاس س رىنىڭ دۆلەت تىلى، يەرلىك باشقىرت ئاھالىسىنىڭ تىلى. باشقىرتلارنىڭ سانى 983 مىڭ كىشى.

باشقىرت ئېغىز تىلى كۆپلىگەن دىيالېكت، شىۋە ۋە گوۋورلارغا

بۆلۈنگەن. بۇلار ئاساسلىق ئۇچ دىيالېكت ۋە گوۋور گۇرۇپپىلىرىغا ئايرىلىدۇ: قۇۋاقان ياكى تاغلىق دىيالېكتى، بۇ باشقىرتستانىنىڭ شەرقىي شىمال ۋە شەرقىي جەنۇپ رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ يۇرمات، ياكى دالا دىيالېكتى، بۇ غەربىي جەنۇپ ۋە قىسمەن مەركىزىي رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ بۇرژان ياكى غەربىي شىمال دىيالېكتى، بۇ باشقىرتستانىنىڭ غەربىي شىمال ۋە غەربىي رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ دىيالېكتلارنىڭ بىر بىرىدىن پەرقلىنىشى، لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى، شۇنداقلا سۆز ۋە جۈملىلەرنىڭ ئۇنداق ياكى مۇنداق سىنتاكسىسلىق مۇناسىۋەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان فونېتىكىلىق، مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

ئالايلى، فونېتىكا ۋە مورفولوگىيە جەھەتتە قۇۋاقان دىيالېكتى قوشۇمچىلاردا *z/t/d~l/n* نۆۋەتلىشىشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. مەسىلەن: كۆپلۈك ساندىكى قوشۇمچىلارنىڭ ئەسلىدىكى شەكىللىرى ھەمدە بۇنداق شەكىللەردە *i*، *u*، *ü* دىن باشقا ھەممە سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياقلىشالايدىغان يىلتىزلارغا ئۇلانغاندا ۋە جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشلاردىن كېيىن كەلگەندە، *l/n* بىلەن باشلىنىدىغان بەزى كېلىش قوشۇمچىلىرى ۋە باشقا قوشۇمچىلار *t* بىلەن باشلىنىدىغان شەكلىنى ئالىدۇ؛ جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇش *l*، *m*، *n*، *ƶ* لاردىن كېيىن كەلگەندە جاراڭلىق *d* بىلەن باشلىنىدىغان شەكلىنى ئالىدۇ ھەمدە *z*، *y*، *r* ئۇزۇك تاۋۇشلىرى ۋە *i*، *u*، *ü* سوزۇق تاۋۇشلىرىدىن كېيىن كەلگەندە *z* بىلەن باشلىنىدىغان شەكلىنى ئالىدۇ. يۇرمات دىيالېكتىدا *l* بىلەن باشلىنىدىغان قوشۇمچىلارنىڭ پەقەت

ئىككى خىل شەكىلى بار: دىئاق ئاھاڭدار ئۈزۈك تاۋۇشلىرى *m*، *n*، *y* لاردىن كېيىن كەلگەندە، *n* بىلەن ئايالقىشدۇ، باشقا تاۋۇشلاردىن كېيىن كەلگەندە، *l* بىلەن ئايالقىشىدۇ. *n* بىلەن باشلىنىدىغان قوشۇمچىلار بولسا، ئالدىنقى دىيالېكتتىكىگە ئوخشاش تۆت خىل شەكىلنى ئالىدۇ. بۇرۇن دىيالېكتنىڭ پەرقلەندۈرگۈچى ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بۇنىڭدا ئىگىلىك كېلىش ۋە چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا *n* بىلەن باشلىنىدىغان ئۆزگەرمەس شەكلى بار.

ئۇنىڭدىن باشقا، باشقىرت دىيالېكتلىرى بەزى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تۈرلۈك نۆۋەتلىشىشلىرى بىلەنمۇ خاراكتېرلىنىدۇ. مەسىلەن: *s* ياكى ŝ نىڭ ئورنىغا سۆز ۋە قوشۇمچىلار مۇتلەق *h* بىلەن باشلىنىدىغان گوۋورلار، مەسىلەن: *hĭw* (*sĭw* ياكى *ŝĭw* ئەمەس) «سۇ»، *hĭwhĭz* «سۇسىز»؛ ئەرەپ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىن باشقا ھەممە سۆزلەردە سۆز بېشىدىكى *h*، ŝ غا ئالمىشىدىغان گوۋورلار، مەسىلەن: *hĭw* (ŝĭw ئەمەس) «سۇ»: ئۈزۈك تاۋۇش *h* سۆز ۋە بوغۇملارنىڭ باش ۋە ئايىغىدا كېلىش بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان گوۋورلار، مەسىلەن: *akhak* «ئاقساق»، *khh* «قىز» (باشقا دىيالېكتلاردا *khz/khs/khŝ*)؛ *h*، *q*، ŝ تاۋۇشلىرى *s* غا ئالمىشىدىغان گوۋورلار، مەسىلەن: *saloqĭ* (*qaloqĭ* ئەمەس) «چالغا»، *as* (*aq* ئەمەس) «ئاچ قوساق» ۋاھاكازا.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، باشقىرت تىلىنىڭ ھەممە دىيالېكتلىرى، ئومۇمىي يۈزلۈك ئالغاندا، باشقا تىللاردىن، جۈملىدىن تاتار تىلىدىن (تاتار تىلى بىلەن باشقىرت تىلى تۈركىي تىللارنىڭ غەربىي تارمىقىدىكى قىپچاق تىللىرىنىڭ قىپچاق-بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسىنى

تەشكىل قىلىدۇ) پەرقلىنىدىغان ئورتاق ئالامەتلەرگىمۇ ئىگە. بۇنداق پەرقلەر پەقەت تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش ئالاھىدىلىگىدىنلا ئىبارەت. چۈنكى باشقىرت ۋە تاتار تىللىرىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلار سىستېمىسى ئومۇمەن ئالغاندا ئوخشاش (يۇقۇرىدىكى قىپچاق-بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسىنىڭ ئورتاق ئالامەتلىرىگە قارالسۇن). باشقىرت تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىچە: *a*) باشقىرت تىلىدا *z* تاۋۇشىنىڭ پەقەت چەتتىن كەلگەن سۆزلەردىلا بولۇشى ۋە بۇ فونېمىنىڭ باشقىرتچە سۆزلەردە *ẑ* فونېمىسى (چىش ئارىسى تاۋۇش) بىلەن نۆۋەتلىشىشى؛ مەسىلەن: *ḳĬẑ* (*ḳĬz* ئەمەس) «قىز»؛ *b*) *q* فونېمىسىنىڭمۇ پەقەت چەتتىن كەلگەن سۆزلەردىلا بولۇشى ۋە بۇ فونېمىنىڭ ئانا تىلدىكى سۆزلەردە *s* بىلەن ئالمىشىشى، مەسىلەن: *bĬsaḳ* (*bĬqaḳ* ئەمەس) «پىچاق»؛ *c*) تاتار تىلى ۋە باشقا تۈركى تىللاردىكى مۇناسىۋەتلىك سۆزلەردىكى سۆز ئاخىرىدا كېلىدىغان *s* فونېمىسى باشقىرتچە چىش ئارىسى *ŝ* بىلەن ئالمىشىدۇ، مەسىلەن: *baŝ*(*bas* ئەمەس) «باسماق»؛ *d*) تاتار تىلىدىكى ۋە باشقا تۈركى تىللاردىكى مۇناسىۋەتلىك سۆزلەردە سۆز بېشىدا ۋە قوشۇمچىلارنىڭ بېشىدا كېلىدىغان *s* فونېمىسى كۆپىنچە ھاللاردا باشقىرتچە *ḥ* فونېمىسىغا ئالمىشىدۇ، مەسىلەن: *ḥĬyĬr*(*sĬyĬr* ئەمەس) «كالا»، *ḥĬz ḥĬw*(*sĬz sĬw* ئەمەس) «سۇسىز»؛ باشقىرت تىلىنىڭ ئايرىم گوۋورلىرىدا سۆز ئاخىرىسىدىكى *s* ۋە *z* تاۋۇشلىرى *ḥ* فونېمىسىغا ئالمىشىدۇ، مەسىلەن: *ḳĬḥ* «قىز»؛ *e*) سۆز بېشىدا تاتارچە *p* نىڭ ئورنىغا كۆپىنچە *b* ئىشلىتىلىدۇ (بەزى گوۋورلارنى ھىساپقا ئالمىغاندا)، مەسىلەن: *bĬsaḳ*(*piqaḳ* ئەمەس)؛ *f*) سۆز بېشىدا تاتارچە *j/ẓ/y* نىڭ ئورنىغا كۆپىنچە

ۋ ئىشلىتىلىدۇ، مەسىلەن: يىر (جىر ئەمەس) «يەر».

باشقىرت خەلقى ۋە ئۇلارنىڭ تىلى خۇددى تاتار خەلقى ۋە ئۇلارنىڭ تىلىغا ئوخشاشلا كۆپلىگەن قەبىلە ۋە قەبىلە تىللىرىنىڭ ئارىلىشىشىدىن ۋۇجۇتقا كەلگەن، لېكىن باشقىرت تىلىدا خۇددى تاتار تىلىدىكىگە ئوخشاشلا قىپچاقچە ۋە بۇلغارچە ئېلېمېنتلار ئەڭ روشەن ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، باشقىرت تىلى قىپچاق-بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسىغا تەۋە قىلىنغان.

باشقىرت تىلى، خۇددى تاتار تىلىغا ئوخشاشلا، ئالتۇن ئوردا يېمىرىلگەندىن كېيىن تولۇق شەكىللەنگەن. باشقىرت يېزىق ئەدەبىي تىلى بولسا، ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن كېيىنلا بارلىققا كەلدى. مۇستەقىل ئەدەبىي تىلنىڭ بارلىققا كېلىشىدىن ئىلگىرى باشقىرتلار تاتار يېزىق تىلىنى، يەنى دەسلەپتە ئوتتۇرا ئەسىر كونا تاتار تىلىنى، كېيىن، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، تاتار ئېغىز تىلىنىڭ مەركىزىي دىيالېكتىغا ئاساسلانغان يېڭى تاتار تىلىنى ئىشلەتكەن. مۇستەقىل باشقىرتستان ئاپتونوم سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇۋاقان تاغلىق دىيالېكتىنى ئاساس قىلغان ۋە يۇرمات دىيالېكتىنىڭ ئېلېمېنتلىرى ئارىلاشقان باشقىرتچە مىللى تىل بەرپا قىلىندى. باشقىرتچە مىللى ئەدەبىي تىلدا دەسلەپتە ئەرەپ يېزىغى، كېيىن لاتىن يېزىغى قوللىنىلغان. ھازىر باشقىرتلار رۇس ھەرپلىرى ئاساسىدا يارىتىلغان ئېلىپبەنى ئىشلىتىدۇ. ھازىرقى زامان باشقىرت ئەدەبىي تىلى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققى تاپقان مىللى تىل بولۇپ، بۇ تىلدا باشقىرتچە گېزىت-ژۇرناللار ۋە ئىجتىمائى-سىياسى، پەننى، بەدىئى ئەسەرلەر بېسىلىدۇ.

3. قىپچاق-نوغاي تارماق گۇرۇپپىسى

قىپچاق تىللىرىنىڭ قىپچاق-نوغاي تارماق گۇرۇپپىسىغا نوغاي، قاراقالپاق، قازاق تىللىرى ۋە ئۆزبەك تىلىنىڭ قىپچاقچە دىيالېكتلىرى كىرىدۇ. بۇ تارماق گۇرۇپپا ئالتۇن ئوردا دۆلىتىنىڭ يېمىرىلىش دەۋرىدە شەكىللەنگەن بولۇپ، باشقا تىلىلارنىڭ تەرەققىياتى بىلەن، يەنى بىرىنچىدىن، قىپچاق-بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسىدىكى تىللارنىڭ، ئىككىنچىدىن، قىپچاق-پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسىدىكى تىللارنىڭ تەرەققىياتى بىلەن باغلانغان. بولۇپمۇ، قىپچاق-پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسىدىكى تىللار بىلەن بولغان باغلىنىشى ئالدىنقىسىغا قارىغاندا يەنىمۇ كۆپرەك كۆرۈلىدۇ.

يۇقۇرىدا بىز تۈركى تىللارنىڭ يىرىك تۈركۈملىرىنى تونۇشتۇرغاندا، قىپچاق تىللىرىغا خاس ئورتاق ئالامەتلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن ئىدۇق. ئەمدى قىپچاق-نوغاي تارماق گۇرۇپپىسىنى باشقا قىپچاق تىللىرى تەركىبىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان ئەڭ خاس ئالاھىدىلىكلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

قىپچاق-نوغاي تىللىرى تارماق گۇرۇپپىسى تارىخىي جەھەتتىن بىرقەدەر قەدىمقى بولغان قىپچاق-بۇلغار ۋە قىپچاق-پولوۋ تارماق گۇرۇپپىلىرىدىن تۆۋەندىكىدەك خاس ئالامەتلەر بىلەن پەرقلىنىدۇ: q (a فونېمىسى مەۋجۇت ئەمەس. بۇ تاۋۇشنىڭ ئورنىغا x تاۋۇشى، x تاۋۇشنىڭ ئورنىغا s تاۋۇشى ئىشلىتىلىدۇ، مەسىلەن: قاش-<قاچ-«قاچماق»، قىس<قىش «قىش»؛ b) $p/b/m$ لار ئۆزىنىڭ يېنىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ قانداق بولۇشىغا قاراپ نۆۋەتلە-

لىشدۇ. قىپچاق-نوغاي تارماق گۇرۇپپىسى ئۆز ئىچىدىن ئىككى قىسمغا بۆلۈنىدۇ. بۇلارنىڭ بىرى قاراقالپاق ۋە نوغاي تىللىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، قازاق تىلىدىن مۇنداق ئالامەتلەر بىلەن پەرقلەنىدۇ: *a*) *t /d/l* تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆز ئالدىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشقا مۇناسىۋەتلىك هالدا نۆۋەتلىشىشى مەۋجۇت ئەمەس. بۇنداق ئەھۋال قازاق تىلىغا خاس؛ مەسىلەن: قاراقالپاقچە ۋە نوغايچە تاسلار (قازاقچە تاستار) «تاشلار»؛ *b* مورفولوگىيىلىك ئالامەتلىرى، جۈملىدىن قازاق تىلىدا مەۋجۇت بولمىغان ئاجاق/ئەجەك بىلەن ئىپادىلىنىدىغان كېلىدىغان زامان سۈپەتداش شەكىللىرى بار ۋاهاكازا.

هازىرقى تىللار

نوغاي تىلى[18]

نوغاي تىلى نوغاي خەلقىنىڭ تىلى بولۇپ، نوغايلار (ئومۇمى سانى 41 مىڭ كىشى) ستاۋروپول ۋىلايىتى تەۋەسىدە ۋە چېركەس ئاپتونوم رايونىدا ياشايدۇ. نوغاي تىلى تۈركى تىللارنىڭ قىپچاق گۇرۇپپىسىغا تەئەللۇق بولۇپ، بۇ گۇرۇپپا ئىچىدە نوغاي تىلى قاراقالپاق ۋە قازاق تىللىرى بىلەن بىرلىكتە قىپچاق-نوغاي تارماق گۇرۇپپىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ تارماق گۇرۇپپىنىڭ ئاساسلىق ئالاهىدىلىگى *q>x* ۋە *x/s* نۆۋەتلىشىشىدىن ئىبارەت. مەسىلەن: شىق «چىق»، تاس «تاش» (باشقا تىللاردا چىق ۋە تاش). نوغاي تىلى لۇغەت تەركىۋى ۋە گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى جەهەتتە قاراقالپاق تىلى بىلەن هەممىدىن كۆپرەك تۇققانلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە. نوغاي تىلى قاراقالپاق تىلى بىلەن بىرلىشىپ *l* تاۋۇشىنىڭ ئاسسىمى-

لاتسىيسى مەۋجۇت بولماسلىقتەك ئۆزىگە خاس فونېتىكىلىق ئالا-مىتى بىلەن قازاق تىلىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، مۇنۇ سۆزلەردە: تاسلار، قىزلار، قىسلاۋ، ئاتلار (قازاق تىلىدا بولسا تاستار، قىز-دار، قىستاۋ، ئاتتار).

نوغاي تىلىدا فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسى، لۇغەت تەركىۋى ۋە گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن بىر بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان ئۇچ ئاساسلىق دىيالېكىت بايقىلىدۇ، بۇلار: ئاق نوغاي دىيالېكتى (بۇ دىيالېكتتا سۆزلەشكۈچىلەر ئۆزلىرىنى بۇرۇن شۇنداق دەپ ئاتايتتى)، يەنى چېركەس ئاپتونوم رايونىنىڭ تېرىتورىيىسىدە ياشايدىغان نوغايلارنىڭ دىيالېكتى؛ خاس نوغاي دىيالېكتى، بۇ دىيالېكتنىڭ تارقىلىش چېكى ستاۋروپول-نىڭ تەخمىنەن ئاچقۇلاق ۋە قوياسۇل رايونلىرىنىڭ مەۋرى چېگرىلىرىغا توغرا كېلىدۇ ۋە قارا نوغاي دىيالېكتى (ستاۋروپولنىڭ قارا نوغاي رايونىدا ياشايدىغان مەزكۇر گۇرۇپپىدىكى نوغايلار ئۆزلىرىنى شۇنداق دەپ ئاتايدۇ). تىلغا ئېلىنغان دىيالېكتلاردىن ئاق نوغاي دىيالېكتى ئۆزگىچە.

نوغاي تىلى تارىخىي جەھەتتىن، چوڭ نوغاي ئوردىسى، ئالتۇن ئوردا، قىپچاق قەبىلىلەر ئىتتىپاقى ۋە بىرقەدەر قەدىمقى بولغان باشقا ئىتتىپاق ۋە بىرلەشمىلەردەك قەبىلىۋى ھەم سىياسى بىرلەش-مىلەرنىڭ تەرەققىياتى بىلەن باغلانغان.

نوغاي ئەدەبىي تىلى ۋە نوغاي يېزىغى ئۆكتەبىر سوتسىيالىس-تىك ئىنقىلاۋىدىن كېيىنلا راۋاجلاندى. 1938 - يىلى نوغاي تىلى ئۇچۇن رۇس ھەرپلىرى ئاساسىدىكى ئېلىپبە قوبۇل قىلىندى. ھازىر نوغاي تىلىدا باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىكلىرى بېسىلىدۇ.

بەدىئى ۋە ئىجتىمائى ـ سىياسى ئەسەرلەر ھەم بىرنەچچە رايونلۇق گېزىتلەر نەشر قىلىنىدۇ. نوغاي تىلىنىڭ تەتقىقاتى چېركەس ئاپتونوم رايونىنىڭ تىل ۋە ئەدەبىيات ئىنستىتۇتىغا مەركەزلەشكەن.

قاراقالپاق تىلى

قاراقالپاق تىلى قاراقالپاقلارنىڭ (173 مىڭ ئادەم) تىلى بولۇپ، ئۆزبەكستان تەركىۋىدىكى قاراقالپاقستان ئاپتونوم جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت تىلىدىن ئىبارەت. شۇنداقلا، باشقا جۇمھۇرىيەت ۋە رايونلاردىكى ئاھالىنىڭ يەنى ئۆزبەكستانىنىڭ خارەزىم ئوبلاستى (خارەزىم ياكى خىۋا قاراقالپاقلىرى)، فەرغانە (فەرغانە ياكى قوقان قاراقالپاقلىرى)، ئاستىراخان ئوبلاستى (ئاستىراخان قاراقالپاقلىرى) ۋە چەتئەلدىكى يەنى ئافغانستاندىكى قاراقالپاقلارنىڭ (ئافغانستان قاراقالپاقلىرى) تىلىدىن ئىبارەت.

قاراقالپاق ئېغىز تىلى پەچەنەك (X ـ XI ئەسىرلەر) ۋە پولوۋ (XI ـ XIII ئەسىرلەر) قەبىلە ئىتتىپاقلىرىغا، ئالتۇن ئوردا دۆلىتىگە (XIII ـ XIV ئەسىرلەر)، چوڭ نوغاي ئوردىسى (XV ئەسىرگە قەدەر) تەركىۋىگە قوشۇلۇپ كەتكەن قىپچاق قەبىلىلىرى ئىچىدە شەكىللەنگەن. چوڭ نوغاي ئوردىسى تەركىۋىدىن قىسمەن ھالدا قازاق، ئۆزبەك، كېيىنرەك قاراقالپاق ئىتتىپاقلىرى شەكىللىنىپ چىقتى. ھازىرقى زامان قاراقالپاق تىلىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغان قەبىلىۋى تىللار ئۆز تارىخىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە بىر تەرەپتىن، بۇلغار تىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى، بۇ ھال بەزى ئورتاق ئالاھىدىلىكلەردە ئىپادىلەندى (سۆز بېشىدىكى لەۋلەشكەن قىلىن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ دىفتونگلىشىپ كېتىشى، ئۇزۇك تاۋۇش فونېمىسى **q** نىڭ

مەۋجۇت بولماسلىغى قاتارلىقلار)؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئوغۇز تىلـ
لىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى، بۇ ھال سۆز يېشىدىكى جاراڭلىق
ئۈزۈك تاۋۇش g ۋە d لارنىڭ بولۇشىدا ئىپادىلەندى (مەسىلەن:
دۇز «تۇز»، دىزە «تىز»، گۈز «كۈز».) قاراقالپاق تىلى،
شۇنداقلا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمقى ئاھالىسىنىڭ، بولۇپمۇ
خارەزىملارنىڭ تەسىرىگىمۇ كۆپ ئۇچرىدى.

دىمەك، قاراقالپاق تىلىنى باشقا خەلقلەر ۋە تىللار بىلەن بولغان
تارىخىي ھەم تىل جەھەتتىكى باغلىنىشلىرىغا ئاساسەن، تۈركى تىلـ
لارنىڭ غەربىي تارمىغىغا كىرىدىغان قىپچاق تىللىرىنىڭ قىپچاق ـ نوغاي
تارماق گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈش لازىم. قاراقالپاق تىلى تۈركى تىلـ
لارنىڭ قىپچاق گۇرۇپپىسىغا ئورتاق بولغان ئالامەتلەرگە ئىگە بولۇش
بىلەن بىللە، يەنە قىپچاق گۇرۇپپىسىدىن قىپچاق ـ نوغاي تارماق
گۇرۇپپىسىنى ئايرىپ تۇرىدىغان ئالامەتلەرگىمۇ ئىگە. شۇنداقلا يەنىمۇ
ئۆزىگە خاس بولغان ئالامەتلەرگە ئىگە بولۇپ، بۇ ئالامەتلەر قىپچاق ـ
نوغاي تارماق گۇرۇپپىسى ئىچىدىن قاراقالپاق تىلى بىلەن نوغاي
تىلىنى قازاق تىلىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ. بۇنداق ئالامەتلەر
يۇقۇرىدا كۆرسىتىلدى.

قاراقالپاق ئېغىز تىلى ئاساسلىق ئىككى دىيالېكىتقا بۆلۈنىدۇ:
شەرقىي شىمال دىيالېكتى، بۇ دىيالېكىتتا قارائۆزەك، تاختا كۆپىر ۋە
دېڭىز بويى (مۇيناق) رايونلىرىنىڭ ئاھالىسى سۆزلىشىدۇ (تاختا
كۆپىر رايونىدىكى قازاق ۋە قاراقالپاق تىللىرىنىڭ ئۆزئارا تەسىر
كۆرسىتىشىدىن كېلىپ چىققان ئارىلاش گوۋورلارمۇ مۇشۇ دىيالېكىتقا
تەئەللۇق)؛ غەربىي جەنۇپ دىيالېكتى، بۇ دىيالېكىتتا قاراقالپاقىسـ
تاننىڭ باشقا رايونلىرىدىكى يەنى چىمباي، كەگەيلىن، كۇيبىشېۋ،

قونغىرات، خوجەيلىن، قىپچاق، شاباز ۋە تۆرتكۆل رايونلىرىنىڭ ئاھالىسى سۆزلىشىدۇ. ئاخىرقى دىيالېكت يەنە بىر نەچچە گۇۋورلارغا بۆلۈنىدۇ. بۇلار قاراقالپاق تىلى بىلەن تۇركمەن تىلىنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى ئاساسىدا تەرەققى قىلغان خوجەيلىن گۇۋورى ۋە تۆرتكۆلدىكى بەزى ئارىلاش گۇۋورلار ھەمدە قاراقالپاق تىلى بىلەن ئۆزبەك تىلىنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى ئاساسىدا تەرەققى قىلغان قونغىرات، قىپچاق، شاباز ۋە تۆرتكۆل رايونلىرىدىكى ئارىلاش گۇۋورلار.

شەرقىي شىمال ۋە غەربىي جەنۇپ دىيالېكتلىرىنىڭ خاراكتېرلىق سېلىشتۇرما ئالامەتلىرى تۆۋەندىكىچە: *a*) شەرقىي شىمال دىيالېكتىدا ە فونېمىسى يوق. بۇ فونېما غەربىي جەنۇپ دىيالېكتىدا بار؛ *b*) شەرقىي شىمال دىيالېكتىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋلىشىش ئاھاڭداشلىغى ئانچە ئېنىق ئىپادىلەنمەيدۇ؛ *c*) شەرقىي شىمال دىيالېكتىدا لەۋلەشمىگەن تار سوزۇق تاۋۇشلار بار. غەربىي جەنۇپ دىيالېكتىدا شۇنىڭغا ماس ھالدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بار. مەسىلەن: بىزاۋ~بۈزاۋ، ملتىق~مۈلتۈق؛ *d*) شەرقىي شىمال دىيالېكتىدا سۆز بېشىدا *ج* كەلسە، غەربىي جەنۇپ دىيالېكتىدا *j* كېلىدۇ؛ *e*) شەرقىي شىمال دىيالېكتىدا سۆز بېشىدا كۆپىنچە جارانلىق *d* كېلىدۇ، غەربىي جەنۇپ دىيالېكتىدا *p/b*، مەسىلەن: بوۋ~بوۋ «ھور»، باقىر~پاقىر «ۋاقىرىماق»؛ *f*) شەرقىي شىمال دىيالېكتىدا سۆز بېشىدا كۆپىنچە جارانسىز *t* ۋە *ك/k* كەلگەندە، غەربىي جەنۇپ دىيالېكتىدا ئادەتتە جارانلىق تاۋۇشلار كېلىدۇ، مەسىلەن: كۈز~گۈز، تۈز~دۈز؛ *g*) شەرقىي شىمال دىيالېكتىدا *h* فونېمىسى مەۋجۇت ئەمەس، لېكىن غەربىي جەنۇپ دىيالېكتىدا بۇ فونېما ناھا-

يەتى كۆپ ئىشلىتىلىدۇ؛ *h*) ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىملاتسىيە تۈرلىرىنىڭ قارىمۇ-قارشىلىغى، مەسىلەن: غەربىي جەنۇپ دىيالېكـتىدا *ll*/*nl*، شەرقىي شىمال دىيالېكتىدا *nn*/*nl*، مەسىلەن: كۈلـلەر~كۈنلەر «كۈنلەر».

قاراقالپاق ئەدەبىي تىلى ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى دەۋردە بارلىققا كەلدى. ھازىرقى ۋاقىتتا بۇ تىلدا كۆپ ساندىكى ئەسلى يەرلىك تىلدا پەيدا بولغان ۋە تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەر، جۈملىدىن ماركسىزم-لېنىنىزم كىلاسسىكلىرى نەشر قىلىندى. باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىكلىرى تۈزۈلدى؛ قاراقالپاق تىلىدا ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ۋە قىسمەن ئوقۇتقۇچىلىق ھەم پىداگوگىكا ئىنىستىتۇتلىرىدا دەرس ئۆتۈلىدۇ. مىللى سەنئەت نومۇرلىرى قويۇلىدۇ، رادىيو ئاڭلىتىشلىرى بېرىلىدۇ.

قازاق تىلى[121]

قازاق تىلى قازاقستان سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى بولغان قازاقلارنىڭ (بۇرۇنقى ناملىرى قىرغىز، قىرغىز-قايساق، كازاك ياكى قايساق) تىلى بولۇپ، ئومۇمى نوپۇسى 3 مىليون 581 مىڭ.

قازاق تىلى قاراقالپاق ۋە نوغاي تىللىرى بىلەن بىرلىكتە قىپچاق تىللىرىنىڭ ئالاھىدە قىپچاق-نوغاي تارماق گۇرۇپپىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ تارماق گۇرۇپپا ئاساسىي جەھەتتىن بەزى فونېتىكىلىق ئالامەتلىرى بىلەن پەرقلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ خاراكتېرلىق بولغانلىرى دەپ مۇنۇلارنى ھىساپلاشقا بولىدۇ، ئەسلىدىكى سۆزلەردە *q* فونېمىسى يوق بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۈزۈك تاۋۇش *x* ئىشلىتى-

لمدۇ. باشقا قىپچاق تىللىرىدىكى *x* تاۋۇشى بولسا، *s* غا ئالماشتۇ-رۇلدۇ، مەسىلەن: قاش (قاچ ئەمەس)، ئاش (ئاچ ئەمەس)، قىس (قىش ئەمەس)، تىس (تىش ئەمەس) «چىش».

قازاق تىلىنىڭ، خۇسۇسەن، راۋاج تاپقان چارۋىچىلىق ئاتالغۇ-لىرى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان لۇغەت تەركىۋىدىكى ئالاھىدىلىكلىرى-دىن باشقا، ئۆزىنىڭ تارماق گۇرۇپپىسى ئىچىدە مۇنداق پەرقلەندۇر-گۈچى ئالامەتلىرى بار:

1. فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە: *l*(*a* تاۋۇشىنىڭ ئاسسىمىلاتسىيىسى بولۇپ، بۇ ئۆزىنىڭ يېنىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشقا قاراپ، *t/d/l* نىڭ نۆۋەتلىشىشىدە ئەمىلىلىشىدۇ، مەسىلەن: قىزدار، ئاتتار، تاستار (نوغاي ۋە قاراقالپاق تىللىرىدا قىزلار، ئاتلار، تاشلار)؛ *b*) نۆۋەتلىشىدىغان *y/ʒ/j* لارنىڭ ئىچىدە سۆز بېشىدا كۆپىنچە *ʒ* ئىشلىتىلىدۇ، مەسىلەن: ژول (قاراقالپاق ۋە نوغاي تىللىرىدا يول ياكى جول) ژاھاكازا؛

2. گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا: *a*) ھازىرقى زامان ۋە كېلىدىغان زامان سۈپەتداشلىرىنىڭ *-atïn/-ətin/-ïtïn/-itin* دىن ئىبارەت قوشۇمچىلىرى بار (نوغاي تىلىدا ئاتاغان/ئەتەگەن ۋە قاراقالپاق تىلىدا ئاتۇغۇن/ئەتۇغۇن)؛ *b*) قاراقالپاق ۋە نوغاي تىللىرىدا بار بولغان -ئاجاق/ئەجاق ياكى ئاياق/ئەياق بىلەن ئاياقلىشىدىغان كېلىدىغان زامان سۈپەتداش شەكىللىرى قازاق تىلىدا يوق ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار.

تەتقىقاتچىلار دىيالېكتىلىق پەرقلىرى ناھايىتى ئاز بولغان قازاق تىلىنىڭ نىسبەتەن بىر خىلىلىغىنى قەيت قىلىدۇ. بىراق، قازاق تىلىنىڭ دىيالېكتىلىق پەرقلىرى ھازىرغا قەدەر تېخى يېتەرلىك

دەرىجىدە تەكشۈرۈلمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنداق ياكى مۇنداق دىيالېكت ياكى گوۋورلار سىستېمىسىنىڭ بار ئىكەنلىگىنى تولۇق ئېنىقلاشقا مۇمكىنچىلىك يوق.

قازاق تىلىدىكى دىيالېكتلار ھەققىدە بىر قاتار ئىلمىي پەرەزلەر مەۋجۇت، بۇلارنىڭ ئىچىدىن ئاساسلىق ئىككى خىل پەرەزنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ. بۇلارنىڭ بىرى، ئىككى دىيالېكتنىڭ مەۋجۇت ھەققىدىكى پەرەز، يەنە بىرى، ئۈچ دىيالېكتنىڭ يەنى شەرقىي شىمال، جەنۇپ ۋە غەرپ دىيالېكتلىرىنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىگى ھەققىدىكى پەرەز.

1. شەرقىي شىمال دىيالېكتى، ھازىرقى زامان قازاق ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ. قازاق ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن ئاباي قۇنانبايۇلى (1845 — 1904)، ئىبراي ئالتىنسارىن (1843 — 1889) قاتارلىقلار مۇشۇ دىيالېكتتا سۆزلىگەن ھەم يازغان. دېمەك، بۇ دىيالېكت ھازىرقى زامان ئەدەبىي تىلى بىلەن ئورتاق ئالامەتلەرگە ئىگە.

2. جەنۇپ دىيالېكتى، ئۇ لۇغەت تەركىۋىدىكى قىسمەن ئوخشىماسلىقلاردىن تاشقىرى، فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسى ۋە گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى جەھەتتە تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئەدەبىي تىلدىن پەرقلىنىدۇ: *a*) سۆز بېشىدا بەزىدە جارانگسىز بولىدىغان *k*>*g* نىڭ نۆۋەتلىشىشى بولىدۇ. مەسىلەن: گۈرىش (كۈرىش ئەمەس) «گۈرۈچ»، گۆڭ (كۆڭ ئەمەس) «قىغ»؛ *b*) سۆز بېشىدا *ɣ*>*ɛ* نىڭ نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن: ياق (ژاق ئەمەس) «ياق، تەرەپ»؛ *c*) *t*/*d*/*l* نىڭ ئاسسىمىلاتسىيىسى مەۋجۇت ئەمەس، مەسىلەن: ماڭلاي (ماڭداي ئەمەس)؛ *d*) *x*<*s* نۆۋەتلىشىشى،

مەسلەن: مىشق (مىسىق ئەمەس) «مۇشۇك»؛ e) ـ ئالى/ ـ ئېلى بىلەن كېلىدىغان 1 ـ شەخس كۆپلۈك ساندىكى بۇيرۇق ـ ئىستەك پېئىل رايى شەكىللىرى بار، مەسلەن: بارالى (بارايىق ئەمەس) «بارايلى»؛ f) مىنان (مان ئەمەس) «بىلەن» دىن ئىبارەت ئارقا يارەمچى سۆزنىڭ بىرقەدەر تولۇق شەكلى بار ۋاھاكازا.

3. غەرپ دىيالېكتى، بۇ ئاساسىي جەھەتتىن جەنۇپ دىيالېكتىدىكىگە ئوخشاش ئالامەتلەر بىلەن خاراكتېرلىنىپ، ئۇنىڭدىن تۆۋەندىكىدەك ئايرىم ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن پەرقلىنىدۇ، مەسىلەن، قېلىن $u<o$ نىڭ نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن: قۇل (قول ئەمەس)؛ b) سوراق ئالمىشى قاندا (قايدا ئەمەس) دېگەن سۆزدە $y>n$؛ c) 1 ـ شەخس كۆپلۈك ساندىكى ئىگىلىك ئالماشلىرىنىڭ قىسقارغان شەكلى، مەسىلەن: بىزنىڭ (بىزدىڭ ئەمەس)؛ d) ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ باردى/بارۇۋلى شەكىللىرىنىڭ بىرەك ئىشلىتىلىشى ۋاھاكازا.

قازاق تىلى ئۆزىنىڭ تەرەققىيات ۋە شەكىللىنىش جەريانىدا، تارىخىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، بىر تەرەپتىن، غەرپتىكى تۈركى قەبىلە ئىتتىپاقلىرىدىن بۇلغار، پەچەنەك، قىپچاقلارنىڭ ۋە ئالتۇن ئوردا دۆلىتى چوڭ نوغاي ئوردىسىنىڭ تىللىرى بىلەن باغلانغان؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە قازاقستان تېرىتورىيىسىدە بارلىققا كەلگەن غەربىي تۈرك خاقانلىغى، قاراخانىلار دۆلىتى ۋە باشقا قەبىلە ئىتتىپاقلىرى ھەم دۆلەت تۈزۈلمىلىرىنىڭ تىللىرى بىلەن باغلانغان. قازاق تىلى بىر خەلق تىلى سۈپىتىدە XV ـ XVI ئەسىرلەردە تولۇق شەكىللەندى.

ئەرەپ يېزىغىدىكى قازاق ئەدەبىي تىلى XIX ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ۋۇجۇتقا كەلدى ھەمدە شۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا

كه‌لگه‌نده، يىرىك قازاق ئاقارتقۇچىلىرى ئاباي قۇنانبايىۇ ۋه ئىبراي ئالتىنسارىنلارنىڭ پائالىيه‌تلىرى بىلەن رەسمى شه‌كىللىنىپ چىقتى.

شۇنداقتىمۇ، قازاق مىللى تىلىنىڭ بارلىققا كىلىشى ۋه ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۇزۇل ـ كېسىل شه‌كىللىنىشى ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى دەۋرگه تەئەللۇق بولۇپ، بۇ دەۋرده قازاق تىلى ۋه قازاق ئەدەبىياتىدىن پۈتۈن خەلق بەھرىمەن بولدى.

قازاق يېزىقى 1938 ـ يىلى رۇس يېزىقىغا ئۆزگەرتىلدى. بۇ يېزىق ئەرەپچه كونا يېزىق ۋه لاتىن ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىققا قارىغاندا قازاق تىلىنىڭ تاۋۇش تەركىۋىگه ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدۇ. ھازىرقى زامان قازاق ئەدەبىي تىلى يېڭى، سوتسىيالىستىك شارائىتتا پەننىڭ ھەممه تارماقلىرىدىكى ئوبدان راۋاجلانغان ئاتالغۇلارغا ئىگه بولۇپ، بۇ تىلدا كەڭ كۆلەملىك گېزىت ـ ژورنال ۋه بەدىئى، پەننى ھەم ئىجتىمائى ـ سىياسى ئەسەرلەر بېسىلىدۇ.

IV قارلۇق گۇرۇپپىسى

قارلۇق تىللىرى گۇرۇپپىسى تۈركى تىللارنىڭ غەربىي ھون ۋه شەرقىي ھون تۈركۈملىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. بۇ گۇرۇپپىدىكى تىللار نىسبەتەن كېيىنكى دەۋرگه، يەنى X ـ XI ئەسىرلەرگه تەئەللۇق بولۇپ، قاراخانىلار دەۋرىده، بىر تەرەپتىن، غەربىي ھەم شەرقىي تىللارنىڭ يەنه بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاجىك ـ ئىران تىللىرىنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى نەتىـ

جەسەدە ۋۇجۇتقا كەلگەن.

تۈركى تىللارنىڭ قارلۇق گۇرۇپپىسىغا ئىككى تارماق گۇرۇپپە-دىكى تىللار كىرىدۇ: 1) قارلۇق-ئۇيغۇر تارماق گۇرۇپپىسى، بۇ ئىككى قەدىمقى تىلنى — قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ (X-XI ئەسىرلەر) تىلى[11] ۋە «پەيغەمبەرلەر ھەققىدە قىسسە» («قىسسەسۇل ئەنبىيا») رابغۇزى (XIV ئەسىر) تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ 2) قارلۇق-خارەزىم تارماق گۇرۇپپىسى؛ بۇ قەدىمقى تىللاردىن قارلۇق-خارەزىم تىلى، ئەخمەت يەسەۋى ئەسەرلىرىنىڭ تىلى، ئالتۇن ئوردا (شەرقى)، چاغاتاي، كونا ئۆزبەك تىللىرىنى، ھازىرقى زامان تىل-لىرىدىن ئۆزبەك ۋە يېڭى ئۇيغۇر تىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ تىللار گۇرۇپپىسى تەدرىجى ھالدا ياغما، تۈركەش ۋە قارلۇق قەبىلە تۈركۈملىرى (بۇلار، تۈرك ۋە ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن زىچ مۇنا-سىۋەتتە بولغان) ئىچىدە شەكىللەنگەن. ياغما، تۈركەش، قارلۇقلار كېيىنرەك قاراخانىلار دۆلىتىنى تەشكىل قىلدى، ئاندىن خارەزىم دۆلىتىنى تەشكىل قىلغان ئوغۇز-قىپچاق ۋە سالجۇقلارنىڭ تەركىۋىگە قىسمەن ھالدا قوشۇلدى. ئاخىرى چاغاتاي ۋە كېيىن تۆمۈرلەڭ ئۆزبەك دۆلىتىنىڭ تەركىۋىگە كىردى. بۇلارنىڭ تىللىرىغا ھازىر شۇ قەبىلە ئىتتىپاقلىرى ۋە دۆلەتلەرگە كىرگەن خەلقلەرنىڭ بىۋاستە ۋارىسلىرى بولغان تىللار كىرىدۇ، يەنى 1) يېڭى ئۇيغۇر تىلى — شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق گەۋدىسىنىڭ تىلى؛ 2) ئۆزبەك تىلى — ئۆزبەكىستان تەركىۋىدىكى كۆپچىلىك رايونلاردىكى ئاھالە-نىڭ تىلى. يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەندەك، بۇ خەلقلەر ۋە تىللار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەسلىدىكى غەيرى قەبىلە ئاھالىلىرىدىن تاجىك، سوغد، خارەزىملىقلار بىلەن، شۇنداقلا تۈركەش ۋە قارلۇقلار ئارقە-

لىق شەرقتىكى تۈركى قەبىلىلەر بىلەن ئېتنىكىلىق ۋە تىل باغلىنىش-لىرىغا ئىگە. بۇ گۇرۇپپىدىكى تىللارنىڭ خاراكتېرلىق ئالامەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە: *a*) ھەرقايسى تىللاردىلا ئەمەس، بەلكى تىللارنىڭ دىيالېكتلىرى ئىچىدىمۇ سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرى ئالتىدىن توققۇزغىچە ۋە ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق فونېما بولۇپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ؛ *b*) ئۈزۈك تاۋۇش *k* نىڭ ھەر خىل دەرىجىدىكى يۇمشاقلا-شىشى؛ c) ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئوتتۇرىدا كەلگەندە *p*، *t*، *k/ḳ* ئۈزۈك تاۋۇشلىرى جارانغلاشمايدۇ؛ *d*) سۆز ئاخىرىدا *oq*، *g* ئۈزۈك تاۋۇشلىرى ساقلىنىدۇ ياكى *k*، *ḳ* غا ئالمىشىدۇ، مەسىلەن: سارىغ // سارىق، تىرىك، ئۆلۈك.

2. لۇغەت تەركىۋىدە: ئوغۇز ۋە قىپچاق تىللىرىغا نىسبەتەن ئۆز-گىچە تۈپ سۆزلەرنىڭ كۆپ بولۇشى، مەسىلەن: تولا (ئوغۇزچە، قىپ-چاقچە كۆپ)، چاپسان (ئوغۇزچە، قىپچاقچە تېز)، ئۇستۇن (ئوغۇزچە ئۆزەرە)، باشقا (ئوغۇزچە ئۆزگە)؛ لۇغەت تەركىۋىگە ئەرەپچە ۋە پارسچە ئېلېمېنتلار كۆپ ئارىلاشقان.

3. گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا: a) -ئاغۇ/-ئەگۈ بىلەن ئاياق-لىشىدىغان جەملىگۈچى سان شەكىللىرى بار. بۇنداق سانلار ئوغۇز-چىدا -ئىلا/ئىلە، قىپچاقچىدا -ئاۋ/ئەۋ بىلەن ئاياقلىشىدۇ، يەنى: ئىكەگۈ (ئوغۇزچە ئىككىلە، قىپچاقچە ئېكەۋ)؛ *b*) *-unq/-ünq* بىلەن كېلىدىغان ھەركەت نام شەكلى بار، مەسىلەن: قورقۇنچ؛ c) «ئۇ» دىن ئىبارەت 3-شەخس ئىگىلىك ئالماش شەكلى بار، (باشقا تىل-لاردا ئول)؛ *d*) غان/-گەن بىلەن كېلىدىغان سۈپەتداش شەكىل-لىرى كەڭ تارقالغان، ئوغۇز تىللىرىنى ئالساق، بۇ قوشۇمچىنىڭ

ئورنىغا بىر بولسا قىسقارغان -ئان/ -ئەن شەكلى، يەنە بىر بولسا -دىق/ -دىك شەكلى ئىشلىتىلىدۇ: e) ئىگىلىك كېلىشىنىڭ -niy/ -nïy- بىلەن كېلىدىغان تولۇق شەكلى بار بولۇپ، بۇنىڭدا ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ۋارىيانتلىرى مەۋجۇت ئەمەس، شۇنداقلا، چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى باشقا تىللاردىكىدەك -دان/ -دەن ياكى -ناڭ/نەڭ بولماستىن، بەلكى -دىن.

قارلۇق گۇرۇپپىسى، تارىخىي جەھەتتىن تۈرلۈك دەۋرلەرگە تەئەللۇق بولغان بىرنەچچە تىللاردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەندەك، ئىككى تارماق گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ. بۇ تارماق گۇرۇپپىلار ئۆزلىرىگە خاس ئالاھەتلىرى بىلەن خاراكتىرلىنىدۇ.

1. قارلۇق-ئۇيغۇر تارماق گۇرۇپپىسى

قارلۇق-ئۇيغۇر تىللىرى تارماق گۇرۇپپىسى، تارىختا قاراخانىلار دۆلىتى دەپ ئاتالغان، X-XI ئەسىرلەردىكى قەبىلە ۋە خەلقلەر تۈركۈملىرىگە تەئەللۇق بولۇپ، ئىككى قەدىمقى تىلدىن تەركىپ تاپىدۇ. بۇلارنىڭ بىرى ئۇيغۇر، تۈركەش، ياغما ۋە قارلۇق قەبىلىلىرى ئىچىدە شەكىللەنگەن قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئەدەبىي تىلىدىن ئىبارەت. بۇ قەبىلە تىللىرى ئىران قەبىلىلىرى بىلەن ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە غالىپ تىل بولۇپ چىقتى. شۇنداقتىمۇ، بۇ تىللار دەسلەپتە ئەرەپ تىلى بىلەن، ئاندىن سامانى دۆلىتىنىڭ پارس ئەدەبىي تىلى بىلەن ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش ۋە ئارىلىشىش نەتىجىسىدە خېلى زور بىر قاتلام ئەرەپ ۋە ئىران

سۆزلىرىنى ئۆزلەشتۈردى. قاراخانىلار تىلىنىڭ يادىكارلىقلىرىدىن ئىككى كاتتا ئەسەر مەلۇم، يەنى يۈسۈپ خاس ھاجىپ بالاساغۇنىنىڭ ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىك»[122] ۋە مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى»[123].

بۇ تارماق گۇرۇپپىدىكى يەنە بىر تىل موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىنكى XI ـ XIV ئەسىرلەردىكى دەۋرگە تەئەللۇق بولغان نىسبەتەن كېيىنكى دەۋرنىڭ ئەدەبىي تىلىدىن ئىبارەت. بۇ تىل ئاساسىي جەھەتتىن قاراخانىلار تىلىنىڭ ئەنئەنىلىرىنى، يەنى ئۇيغۇرچە ئاساسىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، شارائىتقا ھەمدە ئۇ ياكى بۇ ئەدەبىي يادىكارلىقنىڭ تەۋەلىك ئورنىغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا، خۇددى كېيىنكى دەۋردىكى كونا ئۆزبەك تىلىغا ئوخشاشلا يەرلىك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ تىلىنىڭ ئورتاق قائىدىلىرىمۇ يوق ئىدى. بۇ تىلدا يېزىلغان ئەدەبىي يادىكارلىقلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: ئەدەپ ئەخمەت يۈكنەكى (XI ـ XII) «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» («ھەقىقەت سوغىسى»)[124] ۋە نەسىرىدىن رابغۇزنىڭ ئەسىرى (XV) «قىسەسۇل ئەنبىيا» («پەيغەمبەرلەر ھەقىقىدە قىسسە»)[125]. بۇ ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېلىمېنتلىرى ئالتۇن ئوردا خانلىرىنىڭ يارلىقلىرىدىمۇ كۆرۈلىدۇ[126]، چۈنكى بۇ يارلىقلارنى ئالتۇن ئوردىنىڭ خانلىق مەھكىمىلىرىدىكى ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرى يازغان ۋە تۈزگەن.

قارلۇق ـ ئۇيغۇر تارماق گۇرۇپپىسىدىكى تىللارنىڭ خاراكتېرلىق ئالاھىدىلىكلىرى مۇنۇلار: *a*) *y* > *ç* ياكى *d* نىڭ نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن: ئەزگۈ~ئەدگۈ (باشقا تىللاردا ئىيگى) «ياخشى»، ئازغىر~ئادغىر (ئايغىر ئەمەس)؛ *b*) *yü* / ـ *yu* ـ بىلەن كېلىدىغان رەۋىشـ

داشلار، مەسلەن: ئوتلايۇ؛ c) ـ غىنچا/ ـ گىنچە بىلەن كېلىدىغان رەۋىشداشلار؛ d) ـ غۇسى/گۇسى بىلەن كېلىدىغان سۈپەتداشلار ۋە غۇلۇق/ ـ گۇلۇك بىلەن كېلىدىغان ھەركەتنامىلرى؛ e) سۆز ئوتتۇرـ سىدا كېلىدىغان n بار، مەسىلەن: ئىچىندە. شۇنداقلا، بۇ تىللارنىڭ لۇغەت تەركىۋى ھەم گىراممماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدىكى ئۆزگىچىلىكلەر.

قەدىمقى تىللار

قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇرتىلى ۋە قاراخانىلاردىن كېيىنكى دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى

قاراخانىلار دەۋرىدىكى ۋە قاراخانىلاردىن كېيىنكى (قەشقەر) دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى ھەم فونېتىكىلىق، ھەم لېكسىكىلىق ۋە گىراممماتىكىلىق ئالامەتلىرى جەھەتتە قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىن خېلى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ يادىكارلىقلىرىغا كىرىدىغانلار يۇسۇپ خاس ھاجىپ بالاساغۇنلىنىڭ XI ئەسىردىكى دىداكتىكىلىق داستانى «قۇتادغۇبىلىك» ۋە مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دىۋانىدىكى شۇ دەۋرنىڭ جانلىق ئېغىز تىلىدىن ئېلىنغان خاتىرىلەردىن ئىبارەت. XI ئەسىردە قاراخانىلار دۆلىتى ئىككى دۆلەت بولۇپ بۆلۈنۈپ كەتتى. بۇلارنىڭ بىرى بالاساغۇنى، كېيىنچە قەشقەرنى مەركەز قىلغان، يەنە بىرى ئۆز كەنتنى، كېيىنچە سەمەرقەندنى مەركەز قىلغان. بۇ دەۋردىكى تىلنىڭ يادىكارلىقلىرى ئەدىپ ئەخمەت يۈكنەكنىڭ XII ئەسىردىكى داستانى «ئەتەبەتۇل ھەقايىق» (XV

ئەسىردىكى قوليازمىسى ساقلىنىپ قالغان)، شۇنداقلا، تىلىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ ئىزلىرى كۆرۈلىدىغان خېلى كېيىنكى يادداكارلىق نەسىرىدىن رابغۇزىنىڭ ئەسىرى «قىسسەسۇل ئەنبىيا»، بۇ ئەسەر XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىغا (مىلادى 1311 — 1310، ھىجرى 710 - يىل) تەئەللۇق.

قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە: a) $d \sim z \sim y$ نۆۋەتلىشىدە d ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ، لېكىن ئايرىم سۆزلەردە z ۋە y شەكىللىرىمۇ ئۇچرايدۇ؛ b) ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەردە $a - ï$ ئەمەس، بەلكى $u - o$ // $u - a$ نۆۋەتلىشىدۇ، مەسىلەن: خاتۇن (خاتىن ئەمەس)، ئالتۇن (ئالتىن ئەمەس)؛ c) سۆز ئاخىرىدا n نىڭ ئورنىغا y كېلىدۇ، مەسىلەن: ئوتۇڭ (ئوتۇن ئەمەس)؛ d) بارغان (باران ئەمەس) دېگەندەك سۆزلەردە «غ» ساقلىنىپ تۇرىدۇ.

2. گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا a) چىقىش كېلىشىنىڭ $-din/-dïn$ - شەكلى (-دان/-دەن ئەمەس)؛ b) چۈشۈم كېلىشىنىڭ -ئىڭ/-ئىگ ۋە $-ni/-nï$ - شەكلى؛ c) ئىستەك رايىنىڭ -غا/-گە (-غاي/-گەي ئەمەس) دىن ئىبارەت قىسقارغان شەكلى، مەسىلەن: بولغا (بولغاي ئەمەس) بىلمەگە (بىلمەگەي ئەمەس)؛ d) شەرت رايى قوشۇمچىسىنىڭ قىسقارغان ۋارىيانتى -سا/-سە (-سار/-سەر ئەمەس)، مەسىلەن: تىلەسە، قىلسا.

3. لېكسىكىدا: a) پارسچە سۆزلەرنىڭ كۆپ بولۇشى؛ b) ئەرەپ لېكسىكىسىنىڭ سىڭىپ كىرىشى.

قاراخانىلاردىن كېيىنكى دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى قاراخانىلار

دەۋرىدىكى تىل بىلەن كۆپ جەھەتتىن ئورتاقلىققا ئىگە، لېكىن يەنە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىمۇ بار. *d*~*z*~*y* نىڭ نۆۋەتلىشىنى ئالساق، بەزى يادىكارلىقلاردا، مەسىلەن: «ئەتەبەتۈل ھەقايىق»تا *d* بىلەن كېلىدىغان شەكىللەر يەنىلا ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيدۇ. باشقا يادىكارلىقلاردا، مەسىلەن: «قىسسەسۇل ئەنبىيا»دا *z* لىق شەكىللەر ۋە قىسمەن *y* لىق شەكىللەر ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيدۇ، مەسىلەن: قازغۇ (قايغۇ ئەمەس)، قۇزۇق (قۇيۇ ئەمەس) «قۇدۇق»، قۇزرۇق (قۇيرۇق ئەمەس). كېيىنكى يادىكارلىقنىڭ خاراكتېرلىق ئالامەتلىرىدىن *w/v*>*f* نىڭ ئالمىشىشىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ، مەسىلەن: ئەفى (ئەۋ ئەمەس) «ئۆي»، سۇف (سۇۋ ئەمەس) «سۇ»، سۆفمەك (سۆۋمەك ئەمەس) «سۆيمەك». گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ۋە لۇغەت تەركىۋىدە ئوغۇزچە ۋە قىسمەن قىپچاقچە ئىلىمىنتلار كۆرۈلىدۇ.

قاراخانىلار دەۋرىدىكى ۋە قاراخانىلاردىن كېيىنكى دەۋردىكى ئۇيغۇر تىلى بىر خىل ئەمەس ئىدى. مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «يازغان» لىرىغا قارىغاندا، دىيالېكتلىق پەرقلىرى بار ئىدى.

مەھمۇت قەشقەرىنىڭ دېۋاندا كەلتۈرۈلگەن تىل ۋە دىيالېكتلار ئىچىدە مۇنۇلار بار: قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسىنىڭ ئېغىز تىلى، يەنى خاقانىيە تۈركلىرىنىڭ (ئۇيغۇرلارنىڭ) تىلى، ئوغۇز، قىپچاقلارنىڭ تىللىرى، شۇنداقلا يەنىمۇ ئۇششاق دىيالېكتلىق گۇرۇپپىلار — ئارغۇ (ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈرۈق بۆلۈنمىسى بولۇپ، بۇلارنىڭ تىلىدىكى بىر قاتار سۆزلەردە *n*>*y* بولىدۇ)، ياغما (قەدىمقى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ ئەۋلاتلىرى)، چىگىل (قارلۇق قەبىلىسى بولۇپ، بۇ تىل سۆز بېشىدا *y*>*j* نىڭ ئالمىشىشى بىلەن خاراكتېر-

لىندۇ)، تۇركمەن (ئوغۇز قەبىلىسى)، قاڭلى قاتارلىقلار.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ھازىرقى ئۆزبەك ۋە ئۇيغۇر-لارنىڭ ئېغىز تىللىرى ئۆزلىرىنىڭ دىيالېكتلىق تەرىكىدە، X-XII ئەسىرلەردىكى قاراخانىلار دۆلىتى خەلقىنىڭ ئېغىز تىلىغا خاس بولغان قىسمەن ئالاھىدىلىكلەرنى ساقلاپ قالغان. ئالايلى، ھازىرقى زامان ئۆزبەك تىلىنىڭ دىيالېكتلىق تۈزۈلمىسى ئوغۇزچە، قارلۇقچە ئۇيغۇرچە ۋە قىپچاقچە دىيالېكت ئالاھىدىلىكلىرى يەنى ھازىر ئوخشاشمىغان تۈرلەردىكى گۈرۈپپىلارغا تەقسىملەنگەن تىللارنىڭ ئېلېمېنتلىرى بولۇشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. ھازىرقى ئالتاي ۋە خاكاس تىللىرىمۇ خۇددى شۇنداقلا ئارىلاشما دىيالېكت تەرىكە-ۋىگە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەرىكىدە قەدىمقى ئۇيغۇر، ئوغۇز ۋە قىرغىزلاردىن كېلىپ چىققان دىيالېكتلىرى بار.

قاراخانىلار دەۋرىدىكى ۋە قاراخانىلاردىن كېيىنكى دەۋردىكى تىللار خارەزىم ئەدەبىي تىلى، كونا ئۆزبەك تىلى، شۇنداقلا ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە زور تەسىر كۆرسەتتى. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، تارىخىي جەھەتتىن بىرقەدەر كېيىنكى دەۋرلەردىكى تىللارنىڭ ئاساسىدا تېخى يېقىنقى بىر ۋاقىتلارغىچىلا ماھىيەتتە يەنە شۇ قاراخانىلار ئەدەبىي تىلى ساقلىنىپ كەلگەن ئىدى. شۇنداقتىمۇ، بۇ تىللارنىڭ قىسمەن يەرلىك ھالەتلىرى بولۇپ، بۇلار نەسەب جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئوغۇز، قىپچاق ۋە قىسمەن بۇلغارچە ئېلېمېنتلارنىڭ ئوخشاشمىغان دەرىجىدىكى تەسىر كۆرسىتىشىنىڭ ئىنكاسى ئىدى. شۇنداق قىلىپ تۈركى ئەدەبىي تىللارنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا شەرقىي ئالاھىدىلىكلەرنىڭ (قەدىمقى ئۇيغۇر ۋە قەدىمقى ئوغۇز ئېلېمېنتلىرىنىڭ) ئاستا-ئاستا يوقىلىشى

ۋە غەربىي تىللارغا خاس ئالاھىدىلىكلەرنىڭ (ئوغۇز، قىپچاق ۋە بۇلغار ئېلىمېنتلىرىنىڭ) پەيدا بولۇشى كۆرۈلۈشكە باشلىدى.

2. قارلۇق-خارەزىم تارماق گۇرۇپپىسى

قارلۇق-خارەزىم تىللىرى تارماق گۇرۇپپىسى ۋاقىت تەرتىۋى جەھەتتىن بىرقەدەر كېيىنكى ئەدەبىي ۋە ئېغىز تىللىرىدىن تەركىپ تاپقان. بۇ تىللارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ قەدىمقىسى خوجا ئەخمەت يەسەۋىي يازغان «دىۋانى ھىكمەت»[17] نامىلىق ئەسەرنىڭ تىلىدىن ئىبارەت. بۇ ئەسەر XII ئەسىرگە تەئەللۇق بولۇپ، زور دەرىجىدە ئوغۇز ۋە قىپچاق تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان خەلق تىلى ئاساسىدا يېزىلغان. خوجا ئەخمەت يەسەۋىي «دىۋانى»نىڭ تىلى، ساقلىنىپ قالغان خاتىرىلەرگە قارىغاندا، خۇددى خوجا ئەخمەت يەسەۋىنىڭ كېيىنكى شاگىرتلىرىنىڭ، مەسىلەن، خارەزىملىق سۇلەيمان باقىرغانى (ھاكىم ئاتا)نىڭ ئەدەبىي تىلىغا ئوخشاشلا، جانلىق ئوغۇز-قىپچاق شۇبىلىرى ۋە قاراخانىلار ئەدەبىي تىلى ئاساسىدا يارىتىلغان بولۇپ، بۇنى شەرتلىك ھالدا ئوتتۇرا ئەسىر قاراخانى خارەزىم تىلى دەپ ئاتاشقىمۇ بولار. مەلۇمكى، بۇ تىل موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن، ۋاقىت تەرتىۋى جەھەتتىن بىرقەدەر كېيىنكى بولغان ۋە ئەينى تارماق گۇرۇپپىغا تەئەللۇق بولغان ئىككى تىلنىڭ ئاساسىنى بەرپا قىلدى، يەنى بۇلارنىڭ بىرى، جۈجى ئۇلۇسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئەدەبىي تىل، يەنى خارەزىم تىلى (بۇ تىلنىڭ يادىكارلىقلىرىدىن ئەڭ كاتتىسى، شائىر خارەزىمنىڭ «مۇھەببەتنامە» سىدىن ئىبارەت، مىلادى 1353-يىل)، يەنە بىرى، چاغاتاي ئۇلۇ-

سىنىڭ (XIII ـ XIV) ئەدەبىي تىلى ۋە كونا ئۇزبەك تىلى (XV).

دەمەك، كونا ئۇزبەك تىلى ئۇزبىنىڭ ئاساسى بولغان خەلق ئېغىز تىلىدىن باشقا، ئالدىنقى ئەۋلاتلىرىدىن بولغان مۇنۇ ئەدەبىي تىللار-نىڭ ئەنئەنىلىرىنىمۇ ئىستىمال قىلغان: *a*) قاراخانىلار ئەدەبىي تىلى؛ *b*) XII ئەسىردە خارەزىمدە بارلىققا كەلگەن قارلۇق-خارەزم ياكى ئوغۇز-قىپچاق ئەدەبىي تىلى؛ *c*) چاغاتاي تىلى (XIII ـ XIV).

شۇنداق قىلىپ، قارلۇق-خارەزىم تارماق گۇرۇپپىسىدىكى تىللار-غا، بىرىنچىدىن، مۇنۇ ئوتتۇرا ئەسىر تىللىرى كىرىدۇ: 1) قارلۇق-خارەزىم تىلى (خوجا ئەخمەت يەسەۋى ۋە ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن هاكىم ئاتا قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تىلى)؛ 2) جۇجى ئۇلۇسىنىڭ ئالتۇن ئوردا تىلى (ئۇنىڭ شەرقىي ۋاريانتى)، بۇ تىل، يەنە شۇ خارەزىم ئەدەبىي تىلىنى ئاساس قىلغان؛ 3) چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ چاغاتاي تىلى؛ 4) كونا ئۇزبەك تىلى، بۇ تىل تۆمۇرلەر سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇز تەرەققىياتىنىڭ يۇكسەك پەللىسىگە چىققتى. ئىككىنچىدىن، بۇ تارماق گۇرۇپپىغا هازىرقى زامان تىللىرىدىن يېڭى ئۇيغۇر تىلى (ئۇنىڭ خىلمۇ-خىل دىيالېكتلىرىنىڭ هەممىسى شۇنىڭ ئىچىدە) ۋە ئۇزبەك تىلىنىڭ ئاساسلىق دىيالېكتلىرى كىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يېڭى ئۇيغۇر تىلى قارلۇق تىللىرىنىڭ قارلۇق-ئۇيغۇر تارماق گۇرۇپپىسى بىلەن ئورتاق بولغان بەزى ئالاهىدىلىكلەرگىمۇ ئىگە. ئۇزبەك تىلىدا بولسا، پەقەت قارلۇق-خارەزىم تارماق گۇرۇپپىسىنىڭ ئالاهىلىكلىرىلا بار.

شۇنداق قىلىپ، ئۇزبەك ۋە يېڭى ئۇيغۇر ئېغىز تىللىرى بىر تەرەپتىن، قەدىمقى ئۇيغۇر، تۇركەش ۋە قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ

تىللىرى ئاساسدا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوغۇز ۋە قىپچاق تىللىرى ئاساسدا شەكىللەنگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۆزبەك تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە، قىسمەن ھالدا، چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ تەركىۋىگە ۋە چوڭ نوغاي ئوردىسىنىڭ تەركىۋىگە كىرگەن قىپچاقلار ئىشتىراك قىلغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئۆزبەك ۋە يېڭى ئۇيغۇر ئېغىز ھەم يېزىق تىللىرىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمقى ئاھالىسى بولغان تاجىكلار ۋە خارەزىمدىكى ئىران قەبىلىلىرىمۇ مۇھىم رول ئوينىغان. دېمەك، ئۆزبەك ۋە يېڭى ئۇيغۇر تىلىدا دىيالېكتلارنىڭ كۆپ بولۇشى، دىيالېكتلارنىڭ بىر بىرىدىن كەسكىن پەرقلىنىشى، شۇنداقلا، بىر تەرەپتىن، ئۆزبەك ۋە يېڭى ئۇيغۇر تىللىرىنىڭ بىر بىرىدىن خېلى زور دەرىجىدە پەرقلىنىشى، يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ تىللارنىڭ باشقا تۈركى تىللاردىن پەرقلىنىشى، ئاساسىي جەھەتتىن، ئۆزبەك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ شەكىللىنىشىگە قاتناشقان ئېتنىك گۇرۇپپىلار تەركىۋىنىڭ خىلمۇ-خىل بولغانلىغىدىن كېلىپ چىققان.

بۇ تارماق گۇرۇپپىدىكى تىللارغا خاس بولغان ئالاھىدىلىكلەر قارلۇق-ئۇيغۇر تارماق گۇرۇپپىسىغا قارىمۇ-قارشى قويۇلىدىغان ئالامەتلەردىن ئىبارەت، يەنى: $y<d\sim z(a$، يەنى: ئايغىر (ئازغىر~ ئادغىر ئەمەس)؛ $i<\text{I}/i(b$ پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ؛ c) چۈشۈم كېلىشىنىڭ تولۇق شەكلى بار، مەسىلەن: قىزىنى (قىزىن ئەمەس) ۋە ئوتتۇرا ئەسىر تىللىرىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ئىچىدە (ئىچىندە ئەمەس) دېگەندەك كېلىش شەكىللىرىدە ئارىلىقتىكى n يوق؛ d) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ يۇمشاقلىشىش ئاھاڭداشلىغى ئەمەلدىن قالغان، لەۋلىشىش ئاھاڭداشلىغىنىڭ ئىپادىلىنىشى كۇچلۇك ئەمەس؛ e) بەزى تىللاردا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆز ئالدىغا ئالاھىدە قانۇنىيەتـ

لىرىنىڭ بولۇشى: f) پېئىل ۋە ئىسىم شەكىللىرىنىڭ ياسىلىشىدىكى مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلەر، خۇسۇسەن، قارلۇقچە ۋە ئوغۇزچە شەكىللەرنىڭ ئوخشاشلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، مەسىلەن: غۇ، ـ غۇلۇق ۋە ـ ماق، ماقلىق بىلەن كېلىدىغان ھەركەتنامىلىرى: ـ غۇسى بىلەن، ئاجاق بىلەن ۋە ـ غاي بىلەن كېلىدىغان سۈپەتداشلار: g) بۇ گۇرۇپپىدىكى تىللارنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى ئۆزگىچىلىك.

قەدىمقى تىللار

قارلۇق خارەزىم، ئالتۇن ئوردا (شەرقىي) ۋە چاغاتاي تىللىرى

قارلۇق ـ خارەزىم ئەدەبىي تىلى قاراخانىلاردىن كېيىنكى دەۋر ـ دىكى ئەدەبىي تىلنىڭ تۈرلىرىدىن بىرى بولۇپ، موڭغۇل ئىستىلا ـ سىدىن بۇرۇنقى دەۋردە خارەزىمدە بارلىقىقا كەلدى. كېيىن، موڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرىدە بۇ تىل ئۆزئارا ئىنتايىن يېقىن بولغان ئىككى تىلنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساس بولدى. بۇ ئىككى تىل مۇنۇلار: خارەزىمنى مەركەز قىلغان جۇجى ئۇلۇسىنىڭ ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلى ۋە چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ چاغاتاي تىلى بولۇپ، بۇ تىللىرىن كېيىنـ چە ئەلىشىر ناۋائىينىڭ دەۋرىدە كونا ئۆزبەك تىلى شەكىللەندى.

قارلۇق ـ خارەزىم ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسلىق يادىكارلىقلىرىدىن بىرى ئەخمەت يەسەۋىنىڭ «دىۋانى ھىكمەت» نامىلىق ئەسىرىدىن ئىبارەت. بۇ تىلنىڭ كېيىنكى تارماقلىرىنىڭ يادىكارلىقلىرى ئالتۇن ئوردا ئەدەبىي تىلىنىڭ «نەھجۇل فەرادىس»[28]، «مۇھەببەتنامە»، «خىسراۋ ۋە شىرىن»، «مىراجنامە» قاتارلىقلار؛ چاغاتاي ئۇلۇسى

ئەدەبىي تىلىنىڭ «مۇقەددىمەتۇل ئەدەب»، «يۇسۇف ۋە زۇلەيخا»، «رەۋناقۇل ئىسلام»، «ئوغۇزنامە» قاتارلىقلار.

بۇ يادىكارلىقلارنىڭ ھەممىسى بىرلىكىكە كەلگەن ئەدەبىي قائىدىگە ئىگە ئەمەس. ئۇلار يېزىلغان ئورنى ۋە ئاپتورىغا قاراپ، فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسى، گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ۋە لۇغەت تەركىۋىدىكى قىسمەن ئوخشىماسلىقلار بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

ئالايلى، ئالتۇن ئوردا يادىكارلىقلىرىدىن «مۇھەببەتنامە» ۋە «نەھجۇل فەرادىس»، ئوغۇزچە ھەم قىپچاقچە ئارىلاش تىل ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. سېلىشتۇرۇڭ: $b>w$: ۋەرمەك (بەرمەك ئەمەس)؛ $t>d$: دۇرتمەك (تۇرتمەك ئەمەس)؛ سۆز ئاخىرىدىكى $t>d$: ئاد<ئات؛ $d/z>y$: ئايرىلماق؛ $q>x$: ئۇشماق< ئۇچماق، قاشتىلار<قاچتىلار؛ $oq>w$: ئاۋىز<ئاغىز؛ $b>m$: مەن< بەن، مىنمەك>بىنمەك. گىراماتىكىلىق شەكىللەر: a) قىسقارغان بېرىش كېلىش سىزە (سىزگە ئەمەس)؛ گۆزلەرە (گۆزلەرگە ئەمەس)؛ b) ئىگىلىك قوشۇمچىسى: سۆزلى (سۆزلىك ئەمەس)؛ c) ئىستەك راي شەكلى: باشلاغايىن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار. شۇنداقلا، ئۆتكەن زاماننىڭ ئۆزگىچە شەكىللىرى: باردى ئەردى، باريور ئەردى دېگەندەكلەر. ئاتالمىش چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنىڭ يادىكارلىقلىرىغا كەلسەك، بۇلار ئاساسىي جەھەتتىن قاراخانىلار ئەدەبىي تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قالغان. ئالايلى، «ئوغۇزنامە»، «مۇقەددىمەتۇل ئەدەب»، «رەۋناقۇل ئىسلام» قاتارلىق يادىكارلىقلارنىڭ تىلىدا $z\sim y$ ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنىڭ خاراكتېرلىق ئالمىشىش ئىزلىرى ساقلىنىپ قالغان («مۇقەددىمەتۇل ئەدەب»تە: z، «ئوغۇزنامە» ۋە «رەۋناقۇل ئىسلام»دا $z>y$) چىقىش كېلىشنىڭ $dIn/-din$ - بىلەن

كېلىدىغان كونىچە شەكىلى ساقلانغان («ئوغۇزنامە»دە، «رەۋناقۇل ئىسلام»دا).

بەزى يادىكارلىقلاردا تولاراق تىلىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرى ئەكس ئەتكەن، مەسىلەن: «رەۋناقۇل ئىسلام»نىڭ تىلىدا تۈركىمەن تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى، «ئوغۇزنامە»نىڭ تىلىدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەرقىي دىيالېكتلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئەكس ئەتكەن (سۆز بېشىدا q~y: چارۇق~يارۇق، چالغۇز~يالغۇز دېگەنگە ئوخشاشلار).

بۇ ئۇچ تىلدا ھەم قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغى، ھەم ئەرەپ ئېلىپبەسى قوللىنىلغان.

كونا ئۆزبەك تىلى[129]

كونا ئۆزبەك تىلى ئۆزبەك خەلقىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرىدە (XV ئەسىر) بارلىققا كەلگەن ئەدەبىي تىل. بۇ تىل ئومۇمى خەلق تىلى ئاساسىدا ۋە بىرقەدەر قەدىمقى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبى تىللىرى، بولۇپمۇ قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ ئەدەبى تىلى ئاساسىدا، شۇنداقلا موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن جۇجى ئۇلۇسىنىڭ شەرقىي قىسمى، يەنى خارەزىم ئەدەبىي تىلى ۋە چاغاتاي ئەدەبىي تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن. كونا ئۆزبەك تىلى چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنىڭ بىۋاستە ۋارىسى بولۇپ، پەندە چاغاتاي يېكى چاغاتاي تىلى دەپ ئاتالدى.

كونا ئۆزبەك تىلىنىڭ گۈللىنىشى ۋە ئۇنىڭ شەكىللىنىش جەريانىنىڭ تۈگەللىنىشى بىرقەدەر كېيىنكى تۆمۇرلەر دەۋرىگە، يەنى دانا ئۆزبەك شائىرى ئەلىشىر ناۋايىنىڭ (1441 — 1501) پائالىيەت ۋە ئىجادىيەت دەۋرىگە تەئەللۇق. ئەلىشىر ناۋايى كونا ئۆزبەك تىلى

كىلاسسىك قائىدىلىرىنىڭ ئاساسچىسى بولۇپ، كېيىنكى دەۋرلەرنىڭ ئاپتورلىرىمۇ ئۆز ئەسەرلىرىنى مۇشۇ تىلدا يازغان. زاھىرىدىن مۇھەممەت باتۇر (1483 — 1530)نىڭ «باتۇرنامە»سى، مۇھەممەت سالىخ (1535 ـ يىلى ئۆلگەن)نىڭ «شەيبانىنامە»سى قاتارلىقلار. يەنە شۇ تىل تۆمۈرلەر ھۆكۈمرانلىغى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىنكى بۇخارا، خۇۋا ۋە قوقان خانلىقلىرىنىڭ ئەدەبىي تىلى بولغان. شۇنداق قىلىپ، كونا ئۆزبەك تىلى يېزىق ئەدەبىي تىلى بولۇش سۈپىتى بىلەن تاكى ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىغا قەدەر مەۋجۇت بولۇپ تۇردى.

كونا ئۆزبەك تىلى خوشنا خەلقلەردىن تۇركمەن، قازاق قاراقالپاق، ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق تىللىرىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئويناندى.

ئۆزبەك مىللىتى پەيدا بولغاندىن كېيىن (ئۆزبەك مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلىنىپ، ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىنلا تۈگەللەنگەن)، كونا ئارخايىك قائىدىلىرى بولغان كونا ئۆزبەك تىلى ئۆزبەك مىللى تىلىغا ئورۇن بەردى. ئۆزبەك مىللى تىلى ھازىرقى جانلىق ئۆزبەك ئېغىز تىلى ئاساسىدا، بولۇپمۇ بۇ تىلنىڭ ئىلغار شەھەر گوۋۇرلىرى ئاساسىدا ۋۇجۇتقا كەلگەن.

ھازىرقى تىللار

ئۆزبەك تىلى[134]

ئۆزبەك تىلى ئۆزبەكلەرنىڭ تىلى بولۇپ، ئۆزبەكىستان سوۋېت سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتىنىڭ دۆلەت تىلىدىن ئىبارەت. ئۆزبەك-

لەرنىڭ ئومۇمى سانى 6 مىليون 4000 كىشى. ھازىرقى تۈر ئايرىمسىدا ئۆزبەك تىلى يېڭى ئۇيغۇر تىلى بىلەن بىرلىكتە تۈركى تىللارنىڭ قارلۇق گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ.

ھازىرقى ئېغىز تىلى كۆپلىگەن دىيالېكت ۋە گۇۋورلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئا. بورۇكوۋنىڭ تۈر ئايرىمىسىدا بۇ دىيالېكت ۋە گوۋورلار ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ:

1. ئوتتۇرا ئۆزبەك ياكى o لىشىدىغان دىيالېكتلار گۇرۇپپىسى. بۇ گۇرۇپپىغا شەھەر مەركەزلىرى ۋە شەھەرئەتراپى رايونلىرىدىكى گوۋورلار كىرىدۇ (تاشكەنت، سەمەرقەنت، بۇخارا، كاتتا قورغان، قارشى، جىزەك، ئەنجان، قوقان، مەرغىلان، نامانگەن قاتارلىق)، بۇ گۇرۇپپىدىكى دىيالېكتلار تۆۋەندىكىدەك ئاساسلىق ئالامەتلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ: a) پەقەت ئالتە سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى بار: i، u، e، o، ə، a. باشقا دىيالېكتلاردا توققۇز سوزۇق؛ b) باشقا دىيالېكتلاردىكى a نىڭ ئورنىغا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش å نىڭ بولۇشى؛ c) ئاھاڭداشلىق مەۋجۇت ئەمەس.

2. «a لىشىدىغان» دىيالېكت ۋە گوۋورلار گۇرۇپپىسى. بۇ گۇرۇپپا، «o لىشىدىغان» گۇرۇپپىغا قارىمۇ-قارشى ئالامەتلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ: a) سوزۇق تاۋۇشلار سەككىزدىن ئونغىچە: b) å نىڭ ئورنىغا سوزۇق تاۋۇش a كېلىدۇ؛ c) ئاھاڭداشلىغى بار. بۇ گۇرۇپپا ئىككى تارماق گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ:

a) «o لىشىدىغان» ياكى غەربىي شىمال تارماق گۇرۇپپىسى (جەنۇبىي خارەزىم گوۋورلىرى ۋە جەنۇبىي قازاقستاندىكى تۈركستان، چىمكەنت، قارابۇلاق، مانكەنت قاتارلىق جايلارنىڭ گوۋورلىرى). بۇ تارماق گۇرۇپپا ئومۇمى ئالامەتلەردىن تاشقىرى، يەنە سۆز

بېشىدا y نىڭ كېلىشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ، مەسىلەن: يول، يان؛

b) «j لىشدىغان» ياكى جەنۇبىي گۇرۇپپا (قاشقا دەريا ۋادىسى، سەمەرقەنت ئوبلاستى ۋە ئۆزبېكستاننىڭ ئايرىم رايونلىرىدىكى گوۋورلار). بۇ گۇرۇپپا سۆز بېشىدا y نىڭ ئورنىغا j كېلىشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. مەسىلەن: جول، جان.

قۇرامالىقلار، لوخايلىقلار ۋە خۇالىق سارتلارنىڭ گوۋورلىرى ئالاھىدە بىر خىل دىيالېكتلىق گۇرۇپپىلارنى تەشكىل قىلىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۆزبېك ئېغىز تىلىنىڭ شەكىللىنىشىنى XV ئەسىرگە تەئەللۇق دەپ قاراشقا توغرا كېلىدۇ. كونا ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىنىڭ كېلىپ چىقىشىمۇ شۇ دەۋرگە تەئەللۇق بولۇپ، ئۇ مۇنۇ تىللارنى ئاساس قىلغان: a) قاراخانىي دۆلىتىنىڭ ئەدەبىي تىلى؛ b) قارلۇق-خارەزىم ياكى XII ئەسىردە سىر دەريادا بارلىققا كەلگەن ئوغۇز-قىپچاق ئەدەبىي تىلى، چاغاتاي تىلى. كونا ئۆزبېك ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسچىسى ئۇلۇغ ئۆزبېك شائىرى ئەلىشىر ناۋايى (1441 — 1501) ئىدى. ئۆزبېك ئېغىز تىلىمۇ، بىر تەرەپتىن، قەدىمقى ئۇيغۇر، تۈركەش ۋە قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ تىللىرى ئاساسىدا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوغۇز ۋە قىپچاقلارنىڭ تىلى ئاساسىدا، بولۇپمۇ قىسمەن چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ تەركىۋىگە ۋە چوڭ نوغاي ئوردىسىنىڭ تەركىۋىگە كىرگەن قىپچاقلارنىڭ تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئېغىز تىلىنىڭ، شۇنداقلا يېزىق تىلىنىڭمۇ بارلىققا كېلىشىدە، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمقى ئاھالىسى بولغان تاجىك ۋە خارەزىمدىكى ئىران قەبىلىلىرىمۇ خېلى زور رول ئوينىدى.

شۇنداق قىلىپ، ئۆزبېك تىلىنىڭ تۈركى تىللار سىستېمىسىدىكى

ئورنىنى بەلگىلەشتە، بىز بۇ تىلنى تۈركى تىللارنىڭ غەربىي ھون تارمىغىدىكى قارلۇق گۇرۇپپىسىنىڭ ئالاھىدە بىر قارلۇق-خارەزىم تارماق گۇرۇپپىسىغا تەۋە قىلىشىمىز كېرەك. قارلۇق-خارەزىم تارماق گۇرۇپپىسى ۋاقىت تەرتىۋى بويىچە بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى پەيدا بولغان تۆت قەدىمقى ئەدەبىي تىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار X-XI ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بولغان قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تىلى (ئۇيغۇر-قارلۇق)؛ قارلۇق-خارەزىم ياكى ئوغۇز-قىپچاق ئەدەبىي تىلى (خوجا ئەخمەت يەسەۋى ئەسەرلىرىنىڭ تىلى، XII ئەسىر)؛ چاغاتاي تىلى ۋە كونا ئۆزبەك تىلى ھەمدە ھازىرقى زامانىدىكى ئككى جانلىق تىل — ئۆزبەك ۋە يېڭى ئۇيغۇر تىللىرى.

تۈركى تىللارنىڭ قارلۇق گۇرۇپپىسىدىكى قارلۇق-خارەزىم تارماق گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان تىللارغا خاس ئورتاق ئالامەتلەردىن باشقا، ئۆزبەك تىلى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇپ، بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئۆزبەك تىلىنى بۇ تارماق گۇرۇپپىسىنىڭ ئىچىدىن ئايرىپ تۇرىدۇ، يەنى بۇ گۇرۇپپىدىكى يەنە بىر ھازىرقى زامان تىلى بولغان يېڭى ئۇيغۇر تىلىدىن پەرقلەنىدۇرۇپ تۇرىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكلەر: *a*) ئالتە سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى بار، يېڭى ئۇيغۇر تىلىدا بولسا، سەككىز-توققۇز؛ *b*) يېڭى ئۇيغۇر تىلىدىكى *a* نىڭ ئورنىغا كۆپىنچە دىيالېكتلاردا لەۋلەشكەن *å* نىڭ بولۇشى؛ *a*) ئۆزبەك تىلىنىڭ كۆپچىلىك شەھەر گوۋورلىرىدا ئاھاڭداشلىق مەۋجۇت ئەمەس، يېڭى ئۇيغۇر تىلىدا بولسا ئاھاڭداشلىق ساقلىنىپ قالغان؛ *d*) *l'*>*l*/*l'* نىڭ ئوخشاپ كېتىشى ۋە باشقا پەرقلەر («يېڭى ئۇيغۇر تىلى» بۆلۈمىگە قارالسۇن).

ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، ئۆزبەك تىلى

ئاپتونوم سوتسیالستیك دۆلەتنىڭ يېڭى شارائىتىدا تەرەققى قىلىپ، بىر مەزگىل ئىسلاھ قىلىنغان ئەرەپ يېزىقىنى قوللانغان، كېيىن بۇ يېزىق لاتىن يېزىقىغا ئۆزگەرتىلدى، ئاندىن رۇسچە ھەرپلەر ئاساسىدىكى يېزىق قوبۇل قىلىندى. ئۆزبەك تىلى شەھەر ئاھالىسىنىڭ گووۋرلىرىغا تايىنىپ، يېڭى رۇس يېزىغىدا مۇئەييەنلىك راۋاجلانماقتا. ئۆزبەك ئەدەبىي تىلىدا زور مىقدارداكى بەدىئى، ئىلمىي ۋە ئىجتىمائى-سىياسى ئەسەرلەر نەشر قىلىندى.

يېڭى ئۇيغۇر تىلى

يېڭى ئۇيغۇر تىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاز سانلىق مىللەت بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى 95 مىڭ ئادەم. بۇ تىل شۇنداقلا، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تەركىۋىدىكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ھاكىمىيەت تىلىدىن ئىبارەت.

يېڭى ئۇيغۇر ۋە ئۆزبەك تىللىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ئەدەبىي تىللىرى بىلەن، يەنى قاراخانىلار دۆلىتىنىڭ تىلى، ئەخمەت يەسەۋى ئەسەرلىرىنىڭ تىلى، چاغاتاي ۋە كونا ئۆزبەك تىللىرى بىلەن قوشۇلۇپ، تۈركى تىللارنىڭ ئايرىم بىر قارلۇق گۇرۇپپىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. قارلۇق گۇرۇپپىسى تۈركى تىللار سىستېمىسىدىكى غەربىي ۋە شەرقىي تۈركى تىللارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. بۇ تىللار تۈركۈمى نىسبەتەن كېيىنكى دەۋرگە، يەنى X-XI ئەسىرلەرگە تەئەللۇق بولۇپ، ماھىيەتتە قاراخانىلار دۆلىتى دەۋرىدە، بىر تەرەپتىن، غەربىي ۋە شەرقىي تۈركى تىللارنىڭ، يەنە بىر تەرەپتىن، تاجىك ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا ئىرانى تىللارنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە

شەكىللەنگەن.

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئىككى ئەدەبىي تىلغا ئايرىلغان: 1) سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەدەبىي تىلى بولۇپ، بۇ تىل ئۇيغۇر تىلىنىڭ شىمالىي دىيالېكتلىرىنى ئاساس قىلغان (رۇس ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىق قوللىنىلىدۇ)؛ 2) شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلى بولۇپ، بۇ تىل گەرچە تولۇق مۇقىملاشمىغان بولسىمۇ، جەنۇبىي دىيالېكتلارغا ئاساسلانغان (بۇ تىل كونا ئەرەپ يېزىغىنى قوللىنىدۇ ھەمدە ئالدىنقىسىدىن ئاساسىي جەھەتتىن لېكسىكىدا پەرقلىنىدۇ). هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئېغىز تىلى ۋە كۆپلىگەن دىيالېكتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ دىيالېكتلار ئاساسىي جەھەتتىن تۆت گۇرۇپپىغا بۆلۈنىدۇ.

بىرىنچى گۇرۇپپا (جەنۇبىي دىيالېكتلار) مۇنۇلاردىن تەركىپ تاپىدۇ: 1) قەشقەر-يەكەن دىيالېكتى بىلەن يېڭى ھىسار (يېڭىسا) گۇۋورى، 2) خوتەن-كېرىيە دىيالېكتى بىلەن چەرچەن گۇۋورى، 3) ئاقسۇ دىيالېكتى. بۇ دىيالېكتلار گۇرۇپپىسىنىڭ ئاساسلىق ئورتاق ئالامەتلىرى مۇنۇلار: $i(a$ ۋە I سوزۇق تاۋۇشلىرى بىر بىرىدىن تولۇق ئايرىلمىغان b) $iyt>ixt$ ؛ $ir>iz$ بىرىكمىلىرىنىڭ تۆۋەتلىشى؛ c) $t>q$ نىڭ يۇمشاقلىشىشى ۋە نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن: چۇش<تۇش، چىش<تىش، يەنى شىپلىدىغۇچى تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا كېلىدىغان تار لەۋلەشكەن ۋە لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدىكى نۆۋەتلىشىش؛ d) تار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا $s>q$ نۆۋەتلىشىشى (ئىسقىرتما z/s نىڭ ئالدىدا كەلگەندە، مەسىلەن: سىزىق>چىزىق)؛ e) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى k/k نىڭ مۇقىملىغى ۋاھاكازا.

ئىككىنچى گۇرۇپپا (شىمالىي دىيالېكتلار) مۇنۇلاردىن تەركىپ تاپىدۇ؛ 1) كۇچا-تۇرپان دىيالېكتى (قاراشەر، كۇچار، تۇرپان، قۇمۇل) ۋە باشقىلار؛ 2) ئىلى ياكى غۇلجا دىيالېكتى، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارمۇ مۇشۇ دىيالېكتتا سۆزلىشىدۇ. بۇ دىيالېكتلار گۇرۇپپىسىنىڭ ئاساسلىق ئورتاق ئالامەتلىرى: *a*) *i* ۋە *ï* دىن ئىبارەت ئىككى ھونېما بار؛ *b*) *k* ۋە *ķ* لار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا كەلگەندە جارانلىق بولىدۇ؛ *c*) بەزى گوۋور-لاردا، مەسىلەن: تۇرپان گوۋورىدا *g*<*w* نىڭ ئالمىشىشى، مەسىلەن: ئەگگەل (ئەۋۋەل ئەمەس)؛ *d*) ئىلى گوۋورىدا *r* تاۋۇشى بوغۇز تاۋۇشى قىلىپ ئېيتىلىدۇ.

يېڭى ئۇيغۇر تىلىدىكى دىيالېكتلارنىڭ ئۇچىنچى گۇرۇپپىسى[1] لوپنۇر دىيالېكتىدىن ئىبارەت. بۇ دىيالېكتنىڭ ئالامەتلىرى: *a*) قوشۇمچە ۋە يىلتىزلاردىكى *l* /*d*/ /*i* *z* نىڭ خوشنا ئۇزۇك تاۋۇشلارغا قاراپ نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن: قىززار<قىزلار، تاشتاپ<تاشلاپ؛ *b*) *p*/*b*/*m* نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن: باسپادى<باسمادى؛ *c*) *is*>*ss* نىڭ تەتۇر ئاسسىملاتسىيىسى: ئۇنۇسسا<ئۇنۇتسا ۋاھاكازا.

تۆتىنچى گۇرۇپپا، ئاتالمىش گەنسۇ دىيالېكتلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئىككى دىيالېكتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: سالار ۋە سېرىق ئۇيغۇر دىيالېكتلىرى. بۇ ئىككى دىيالېكت باشقا ئۇيغۇر دىيالېكتلىرىدىن كەسكىن پەرقلىنىدۇ ۋە ماھىيەتتە باشقا تۇردىكى گۇرۇپپىغا، يەنى تۈركى تىللارنىڭ ئۇيغۇر-ئوغۇز گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ. بۇلارنىڭ ئاساسلىق خاراكتېرلىنىدىغان ئالامەتلىرى: *a*) سۆز بېشىدا جارانلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار كەلمەيدۇ، مەسىلەن: پاس (باش

ئەمەس)؛ b) $s<x$ نۆۋەتلىشىش، مەسىلەن: تاس (تاش ئەمەس)؛ c) $x<q$ نۆۋەتلىشىش، ئاش (ئاچ ئەمەس)؛ d) سۆز ئوتتۇرىدا $z<y$ نۆۋەتلىشىش، مەسىلەن: ئازاق (ئاياق ئەمەس)؛ e) $j<y$ نۆۋەتلىشىش، مەسىلەن: جىل (يىل ئەمەس) ۋاھاكازا.

سان جەھەتتە ئاز بولغان تۈركى خەلق ــ خوتۇنلارنىڭ[134] تىلىنىمۇ ئۇيغۇر دىيالېكتلىرى قاتارىدا ھىساپلاشقا بولىدۇ. خوتۇن تىلىنى تۇرلۇك تەتقىقاتچىلار تۇرلۇك خەلقلەرگە تەۋە دەپ قارىغان، يەنى ئۇيغۇرلارغا (ب. ۋىلادىمىرتسوۋ)، ئۆزبەكلەرگە (گ. ۋامبېرى) ۋە قىرغىزلارغا (گ. پوتانىن). خوتۇنلارنىڭ تىلى ئارىلاش تىل بولۇپ، قىسمەن يېڭى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە (سۆز ئاخىرىدا η نىڭ كېلىشى: ئوچاغ «ئوچاق» دېگەنگە ئوخشاشلار)، قىسمەن قىرغىز تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى (تۆتۈي «تۆگە»، ئوتۇزۇ «ئاغىز» دېگەنگە ئوخشاشلار) ۋە قىسمەن تۇركىمەن تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە (گول «قول») ۋاھاكازا.

يېڭى ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش جەريانى، ئاساسىي جەھەتتىن، ئۆزبەك تىلىنىڭ تارىخى بىلەن ئوخشاش. شۇنداقتىمۇ، بەزى پەرقلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بۇ پەرقلىق ئالاھىدىلىكلەر ئاساسىي جەھەتتىن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېتنىك تەركىۋىدىكى ئۆزگىچىلىكلەردىن، خۇسۇسەن قىپچاق ئېلېمېنتلىرىنىڭ ئاز بولۇشى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ كېلىپ چىقىشىدا شەرقتىكى قەدىمقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئاكتىپ قاتناشقانلىغىدىن بارلىققا كەلگەن.

يېڭى ئۇيغۇر تىلى ئۆزبەك تىلى بىلەن ئورتاق ئالامەتلەرگە ئىگە بولغاچقا، شۇ ئورتاق ئالامەتلەرگە ئاساسەن، بۇ ئىككى تىل تۈركى تىللارنىڭ قارلۇق ــ خارەزىم تارماق گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈلگەن (بۇ

ئالامەتلەرنىڭ شەرھى يۇقۇرىدا كۆرسىتىلدى). شۇنىڭ بىلەن بىللە، يېڭى ئۇيغۇر تىلى يەنە ئۆزبەك تىلىدىن پەرقلىنىدىغان ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بۇ ئالاھىدىلىكلەر تۆۋەندىكىچە: *a*) ئۇرغۇسىز بوغۇملاردا ۋە سۆز ئوتتۇرىسىدا *a*، *ə*، *e* كەبى سوزۇق تاۋۇشلىرى زور دەرىجىدە ئاجىزلىشىدۇ، مەسىلەن: باالالارى، ئۇيغۇرچە باللىرى // باللىرى؛ *b*) ئىككىنچى بوغۇمدىكى تار سوزۇق تاۋۇش بىرىنچى بوغۇمدىكى كەبى سوزۇق تاۋۇشقا ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ، مەسىلەن: ئال ـ ئېلىش (ئالىش ئەمەس)، كەت ـ كېتىش (كەتىش ئەمەس)؛ *c*) سۆز ئاخىرىدا ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا كېلىدىغان *r* نىڭ ۋە بەزىدە *l*، *y* تاۋۇشلىرىنىڭ تەلەپپۇزدا چۈشۈپ قېلىشى، مەسىلەن: قار>قا(ر)، قارغا> قا(ر)غا، بولسا>بو(ل)سا؛ *d*) ئالدى ۋە ئارقا قاتتىق تاكلاي ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنىڭ يۇمشاقلىشىشى (دىيالېكتلاردا)، مەسىلەن: كىم>چىم. بۇنىڭدىن باشقا، مورفولوگىيە ۋە لۇغەت ساھەسىدە يېڭى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزبەك تىلىدىن خېلى كۆپ پەرقلىرى بار. بۇ پەرقلەر يېڭى ئۇيغۇر تىلىدا خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ كۆپ بولۇشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان.

سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئەدەبىي تىلى بولۇپ، بۇ تىلدا رۇس ھەرپلىرى ئاساسىدىكى يېزىق بىلەن ئۇيغۇرچە گېزىتلەر، دەرسلىكلەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەر نەشر قىلىنىدۇ. شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا ئەرەپ يېزىغى قوللىنىلىدۇ. ئۇ يەردە كۆپ ساندىكى گېزىت ۋە ژورناللار نەشر قىلىنىدۇ ھەمدە ئۇيغۇرچە ئەدەبىي ئەسەرلەر، گەرچە تېخى ناھايىتى ئاز بولسىمۇ، پەيدا بولۇشقا باشلىدى.

شنجاڭ جۇڭگو خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى تەرىپىدىن ئازات قىلىنغاندىن كېيىن، يېڭى ئۇيغۇر تىلى جۇڭگونىڭ چوڭ بىر ئۆلكە-سىنىڭ ھاكىمىيەت تىلى بولۇشتەك ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. ھازىر بۇ تىل جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تەركىۋىدىكى يېڭىچە شارائىتتا تەرەققى قىلماقتا.

B. تۈركى تىللارنىڭ شەرقىي ھون تارمىغى

تۈركى خەلقلەرنىڭ شەرقىي ھون تارمىغى تارىخىي جەھەتتىن رەت تەرتىۋى بويىچە ئاساسەن شەرقىي ھون قەبىلىلەر ئىتتىپاقى، شەرقىي تۈرك خاقانلىغى، قەدىمقى ئۇيغۇر دۆلتى ۋە قىرغىز قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا كىرگەن تۈركى قەبىلىلەردىن تۇزۇلگەن. شۇنداق قىلىپ، بۇ قەبىلىلەردىن ئاساسلىق ئىككى ئۇرۇق-قەبىلە بىرلەشمىسى كېلىپ چىقتى. بۇ ئىككى بىرلەشمىنىڭ تىل تۈركۈملىرىدىن شەرقىي ھون تارمىغىغا كىرىدىغان تىللارنىڭ ئىككى گۇرۇپپىسى شەكىللەندى. بۇلار:

I. ئۇيغۇر-ئوغۇز گۇرۇپپىسى. بۇنىڭغا مۇنداق 3 تارماق گۇرۇپپىغا بۆلۈنگەن تىللار كىرىدۇ:

1) ئۇيغۇر-تۈرك تارماق گۇرۇپپىسى. بۇ يېنىسەي-ئورخۇن يېزىقلىرىنىڭ تىلى (ياكى قەدىمقى ئوغۇز تىلى) ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىن ئىبارەت ئىككى قەدىمقى تىلنى، شۇنداقلا تۇۋا (تۇبا// تۇۋا) تىلى بىلەن قاداغاس (تۇبا// تۇفا// توفا) تىلىدىن ئىبارەت ئىككى ھازىرقى تىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاخىرقى ئىككى تىل چېرىنۇۋ تاتارلىرىنىڭ دىيالېكتى ياكى ئالتاي تىلىنىڭ «يىش كۆرى»

(تۇبا // تۇۋا // تۇما) دىيالېكتى بىلەن كۆپ جەھەتتىن تۇرتاقلىقتا ئىگە. لېكىن چېرنېۋ تاتارلىرىنىڭ ئۇزۇنغىچە ئۆزگە تىللار ئارىسىدا بولغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ سان جەھەتتە ئاز بولغانلىقى بۇ تۇرتاقلىقلارنىڭ بۇزۇلۇشىغا ۋە چېرنېۋ تاتار دىيالېكتىنىڭ شور دىيالېكتلىرى بىلەن يېقىنلىشىشىغا سەۋەپ بولدى. گ. پوتانىننىڭ مەلۇماتلىرىغا[13] ئاساسلانساق، بۇ تارماق گۇرۇپپىغا ئاھايىتى ئاز تەكشۈرۈلگەن سالار تىلى بىلەن خارا يوغۇر تىلىنىمۇ كىرگۈزۈشكە بولىدۇ. بۇ تىللارنى باشقا تەتقىقاتچىلار تەرىپىدىن يېغىلغان تىل پاكىتلىرىغا[14] ئاساسەن يېڭى ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىيالېكتلىرى دەپ ھېسابلاشقا بولىدۇ.

2) ياقۇت تارماق گۇرۇپپىسى. بۇنىڭغا يالغۇز ياقۇت تىلى كىرىدۇ. ياقۇت تىلى نەسەپ جەھەتتىن خاكاس تىلىنىڭ ساغاي ۋە بەلتىر دىيالېكتلىرىغا يېقىنلىشىدۇ (ئۇزۇك تاۋۇش *x* نىڭ بولماسلىقى).

3) خاكاس تارماق گۇرۇپپىسى. بۇ تۆۋەندىكى تىل ۋە دىيالېكتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: *a*) خاكاس تىلى (ئىسقىرتما دىيالېكتلار گۇرۇپپىلىرى — ساغاي ۋە بەلتىر دىيالېكتلىرى ھەمدە ئۇنىلىدىما دىيالېكتلار گۇرۇپپىلىرى — كاچىن، قويبال، قىزىل ۋە شور دىيالېكتلىرى)؛ *b*) كاماسىن تىلى؛ *c*) كۇئەرىك تىلى؛ *d*) شور تىلى؛ *e*) ئالتاي تىلىنىڭ شىمالىي دىيالېكتلىرى، يەنى چېرنېۋ تاتار دىيالېكتى ياكى «يېش كىژى» (تۇبا // تۇۋا // تۇما)، لېبېدىن دىيالېكتى ياكى «قۇۋۇ كىژى» (شالقاندۇۇ) ۋە كۇماندىن دىيالېكتى. خاكاس تارماق گۇرۇپپىسىغا يەنە مۇشۇ تارماق گۇرۇپپا بىلەن ئۇيغۇر — تۈرك تارماق گۇرۇپپىسىنىڭ ئوتتۇرىدىكى ئورۇنىنى ئىگىلەگەن سېرىق ئۇيغۇر تىلىنى (جۇڭگونىڭ گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى سېرىق

ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىنى) كىرگۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. سېرىق ئۇيغۇر تىلى، *y~z/s~d~t~r* نىڭ نۆۋەتلىشىش ئالامەتلىرىگە قارىغاندا، *z/s* تېپىدىكى تىللارغا كىرىدۇ. شۇنداقتىمۇ، بەزى مەنبەلەردىن سېرىق ئۇيغۇر تىلىدىكى *y* نىڭ نۆۋەتلىشىشىنىمۇ كۆرگىلى بولىدۇ.

II. قىرغىز — قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسى. بۇ گۇرۇپپا قەدىمقى قىرغىز تىلى ۋە ئىككى ھازىرقى زامان تىلىنى، يەنى قىرغىز ۋە ئالتاي تىللىرىنى (خۇسۇسەن بۇ تىلنىڭ جەنۇبىي دىيالېكتلىرىنى، يەنى ئالتاي، تەلەنغىت ۋە تېلەئۈت دىيالېكتلىرىنى) ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تۈركى تىللارنىڭ شەرقىي ھون تارمىغى غەربىي ھون تارمىغىغا قارشى قويۇلغاندا، ئۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك ئالامەتلىرى كۆرۈلىدۇ:

1. فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە: *a*) شەرقىي ھون تارمىغىدىكى قەدىمقى تىللارنى (يەنى، قەدىمقى ئۇغۇز ياكى يېنىسەي-ئۇرخۇن تىلى بىلەن قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنى) ھىساپقا ئالمىغاندا، كۆپىنچە تىللاردا ئىككىلەمچى سوزۇلما سوزۇق فونېمىلىرى بار (بۇ، ئاغ/ئەگ بىرىكمىلىرىنىڭ كىرىشىپ كېتىشى نەتىجىسىدە ئىپادىلىنىدۇ). بۇنداق ئەھۋال جانلىق موڭغۇل شۇۋىلىرىدىمۇ بار؛ *b*) غەربىي تارماق تۈركى تىللاردىكى *y* نىڭ ئورنىغا شەرقىي تارماقتىكى ئايرىم تىللاردا *z*، *d*، *t* ئۈزۈك تاۋۇشلىرى نۆۋەتلىشىدۇ، مەسىلەن: ئاداق // ئازاق سۆزىدە («ئاياق» ئەمەس)، (نىسبەتەن يېڭى تىلاردىن بولغان قىرغىز ۋە ئالتاي تىللىرى بۇنىڭ سىرتىدا)؛ *c*) جارانسىز ھەم جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار *t/d*، *p/b*، *g/ɑ~k/ķ*، *z/s* لارنىڭ بىر-بىرىدىن ئايرىلىشى ئاجىز ياكى ئايرىلمايدۇ. شەرقىي ھون تارمىقىغا كىرىدىغان تىللاردىكى يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن

ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ھەر بىر جۈپى بىر فونېمىنىڭ ۋاريانتلىرى سۈپىتىدە قارىلىدۇ[135]: *d*) *h*، *w*، *ɦ* ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىلىرى پەرقلەندۈرۈلمەيدۇ. بۇ تاۋۇشلار غەربىي تارماقتىكى تىلىلاردا مەۋجۇت.

2. ئاساسلىق لۇغەت فوندىدا لۇغەت تەركىۋىنىڭ ئۆزگىچىلىگى، جۈملىدىن موگغۇل تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ سان جەھەتتىن كۆپ بولۇشى، ئەكسىچە غەربىي گۇرۇپپىدىكى تىلىلاردا قوبۇل قىلىنغان ئەرەپچە-پارسچە سۆزلەرنىڭ ئۇسۇنلۇكنى ئىگىلەيدىغانلىغى.

3. گراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا: *a*) قوشما جۈملىلەر تۈزۈلمىسى ئانچە راۋاج تاپمىغان ھەمدە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھالدا يارىدەمچى سۆزلەرنىڭ سانى كۆپ ئەمەس؛ *b*) ئىسىم ۋە پېئىللارنىڭ بىرىكمە شەكىللىرى ئىنتايىن تەرەققى تاپقان. يۇقۇرىدا شەرقىي تارماقتىكى تىللارنى غەربىي تارماقتىن ئايرىپ تۇرىدىغان ئاساسلىق پەرقلەرنىلا سۆزلەپ ئۆتتۇق. ھەر بىر گۇرۇپپا يەنە ئۆز نۆۋىتىدە باشقا گۇرۇپپىلاردىن ئايرىلىدىغان ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

I. ئۇيغۇر-ئوغۇز گۇرۇپپىسى

ئۇيغۇر-ئوغۇز گۇرۇپپىسى شەرقىي تارماقتىكى كۆپچىلىك تىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ گۇرۇپپىغا كىرىدىغان ھەممە تىلىلار مىلادىنىڭ دەسلەپكى ئەسىرلىرىدىن باشلاپ، ھون، شىيەنبى،

تۈرك، ئۇيغۇر ۋە باشقىلارنىڭ قەبىلىۋى ئىتتىپاقلىرىدا بولغان ئۇيغۇر قەبىللىرى تەرىپىدىن بەرپا قىلىنغان تۇراقلىق ۋە ئۇزاق مۇددەتلىك تۈركۈملىرى ئىچىدە شەكىللەنگەن.

دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، مەزكۇر شەرقىي تارماق تىللىرى ئىچىدىكى قەدىمقى تىلىلارنىڭ، ئالايىلى، قەدىمقى ئوغۇز تىلىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى غەربىي تارماقتىكى ئەڭ قەدىمقى تۈركى تىللارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى بىلەن ئورتاقلىشىدۇ. بۇنداق ئالاھىدىلىكلەردىن ئورخۇن يېزىقلىرى تىلىدىكى خاراكتىرلىق سوزۇق تاۋۇشلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. باشقا تىللاردىكى e نىڭ ئورنىغا ئورخۇن يېزىقلىرى تىلىدىكى تار i ئالمىشىدۇ. ئۇزۇك تاۋۇشلار سىستېمىسىدىمۇ بەزى ئۆزگىچىلىكلەر بار. مەسىلەن: باشقا تىللاردىكى ɤ نىڭ ئورنىغا s ئالمىشىدۇ: بىس (باشقا تىللاردا «بەش»)، ئېسىد (باشقا تىللاردا «ئېشىد») «ئاڭلىماق»، يىر (باشقا تىللاردا «يەر»). بۇ ھادىسىلەر، ئالايىلى، چۇۋاش تىلىغا، سوزۇق تاۋۇشلار سىستېمىسى جەھەتتە بۇلغار ۋە قىپچاق-بۇلغار گۇرۇپپىلىرىدىكى تاتار ۋە باشقىرت تىللىرىغا ئىنتايىن يېقىن. تاتار ۋە باشقىرتلار ئەسلىدە قەدىمقى غەربىي ھون قەبىللىرىدىن سارىغۇر، ئون ئوغۇر، قوتىرىغۇر قاتارلىق قەبىلىلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن تۈركۈمىدىن ئىبارەت بولۇپ، تارىخىي جەھەتتىن، قەدىمقى شەرقىي ئۇيغۇر ۋە ئوغۇز قەبىللىرى بىلەن تۇققاندۇر.

ئاشۇ ئۇيغۇر قەبىللىرى كېيىنكى ۋاقىتلاردا بارلىققا كەلگەن جۇڭغار خانلىغى زېمىنىدىكى توققۇز ئوغۇز قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ (IX — XIII ئەسىرلەر)، شۇنداقلا خېلى كېيىنكى قەبىلىۋى بىرلىكلەردىن ياغما، تۈركەش، قارلۇق ۋە ئوغۇزلارنىڭ شەكىللىنىشىگىمۇ

ئۆز هەسسىنى قوشقان.

ئۇيغۇر-ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسىغا خاراكتىرلىق بولغان ھەمدە شەرقىي تارماقتىكى تىللارنىڭ قىرغىز-قىپچاق گۇرۇپپىسىدىن پەرقلىنىدىغان ئورتاق ئالامەتلەر تۆۋەندىكىچە: *a*) سۆز ئوتتۇرىدىكى *y* نىڭ ئورنىغا *z*~*d*~*t* كېلىدۇ. مەسىلەن: ئاتاخ~ئاداق~ئازاق («ئاياق» ئەمەس)؛ *b*) سۆز ئاخىرىدىكى y نىڭ ئورنىغا *s*~*t* كېلىدۇ. مەسىلەن: قوت («قوي» ئەمەس) «قويۇش»، پوس («بوي» ئەمەس)، پوزىم («بويىم» ئەمەس) «ئۆزۈم»؛ *c*) سۆز ئاخىرىدا جارانغلىق *oq* ۋە *g* ساقلىنىدۇ، مەسىلەن: تاغ.

ئۇيغۇر-ئوغۇز گۇرۇپپىسىدىكى تىللارنىڭ گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ۋە لۇغەت تەركىۋىدىمۇ خېلى زور ئۆزگىچىلىكلەر بار. ئۇيغۇر تىللىرى گۇرۇپپىسىغا ئۇيغۇر-تۇرك، ياقۇت ۋە خاكاس تارماق گۇرۇپپىلىرى كىرىدۇ.

1. ئۇيغۇر-تۇرك تارماق گۇرۇپپىسى

ئۇيغۇر-تۇرك تارماق گۇرۇپپىسى كېلىپ چىقىشى جەھەتتە ئەڭ قەدىمقى تىللارنىڭ تارماق گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت. بۇ تارماق گۇرۇپپا ئىككى قەدىمقى تىلدىن، يەنى قەدىمقى ئوغۇز ياكى يېنىسەي-ئورخۇن يېزىقلىرىدىكى تۇرك تىلىدىن ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىن، شۇنداقلا تۆۋا ۋە قاراغاس تىللىرىدىن ئىبارەت ئىككى ھازىرقى زامان تىلىدىن تەركىپ تاپقان.

قەدىمقى تىللار، بولۇپمۇ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى، ئەھۋالىدىن قارىغاندا، بىر خىل بولمىغان. بۇ تىللار قايسى تېرىتورىيە، قايسى

مەدەنىيەتنىڭ يادىكارلىقلىرىغا تەئەللۇق بولۇشىغا قاراپ، ئۆزىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن پەرقلىنىدۇ. خېلى كېيىنكى تىل بولغان كونا ئۆزبەك تىلىمۇ شۇنداق.

ئاتالمىش يېنىسەي ـ ئورخۇن يېزىق تىلىنىڭ ئاساسلىق يادىكارلىقلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: مىلادى 731 ـــ 734 ـ يىللىرىغا تەۋە بولغان بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى ۋە كۈل تېگىن مەڭگۈ تېشى[135]؛ توئىيۇقۇق مەڭگۈ تېشى[136]؛ ئونگىنىدىكى قۇتلۇغ قاغان مەڭگۈ تېشى (692 ـــ 693 ـ يىللار)؛[137] ئىشبادا بىلگە كۈلچور مەڭگۈ تېشى[138]، شۇنداقلا ۋ. رادلوۋ ۋە س. مالوۋلار تەرىپىدىن ئېلان قىلىنغان تۈرك يېزىقىنىڭ بىرقەدەر كىچىكرەك يېنىسەي يادىكارلىقلىرى.

قەدىمقى ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرىغا كەلسەك، بۇلارنى تۈرلۈك مەدەنىيەت ۋە دۇنياقاراشلارنىڭ خرونولوگىيىلىك ھەم تەدرىجى ئالمىشىش تەرتىۋى بويىچە تۆۋەندىكىدەك بىرنەچچە دەۋرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. ئەڭ قەدىمقى بولغان بىرىنچى دەۋر ئاتالمىش رۇنىك يادىكارلىقلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. رۇنىك يادىكالقىلىرى دىگىنىمىز، تاشقا ئويۇلغان خەتلەر بولۇپ، ئۇنىڭ يېزىغى يېنىسەي ـ ئورخۇن يادىكارلىقلىرىنىڭ يېزىغى بىلەن ئوخشاش. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭى ئانىمىستىك دۇنياقاراشقا (شامان دىنى) ۋەكىللىك قىلىدىغان «سېلېنگا تېشى»دىن ئىبارەت[139]. شۇنداقلا، نېستورىيان مەزھىپىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان يەنە بىر كىچىكرەك يادىكارلىق بولۇپ، ئۇمۇ يۇقۇرقى يېزىق بىلەن يېزىلغان[140]. ئىككىنچى دەۋرگە خاراكتېرلىق بولغانلىرى سوغدـمانى[141] ۋە بۇددا يادىكارلىقلىرى، شۇنداقلا ئۇنىڭدىن كېيىنكى ۋاقىتلارغا تەئەللۇق بولغان سىياسى ـ قانۇن ھۆججەتلىرى بولۇپ، بۇلار ئۇيغۇرلارنىڭ سوغدلاردىن قوبۇل

قىلغان ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان[142].

بۇ تارماق گۇرۇپپىغا كىرىدىغان ھازىرقى زامان جانلىق تىللىرىدىن تۆۋا ھەم قاراغاس تىللىرىمۇ ھازىرقى زامانداكى باشقا تۈركى تىللارغا قارىغاندا، قەدىمقى ئوغۇز ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر تىللىرىغا ئەڭ يېقىن بولغان قەدىمقى تۈزۈلۈشىنى ساقلاپ قالغان. تۆۋا ھەم قاراغاس تىللىرى تۆۋالار ۋە قاراغاسلارنىڭ تىلىدىكى بولۇپ، تۆۋالار بىلەن قاراغاسلار ئۆزلىرىنى تۇبا // تۇۋا // تۇما // توفا دەپ ئاتىغان نام بىلەن ئاتايدۇ. ئۇلارنىڭ ئۇرۇق ۋە قەبىلىلىرىمۇ شۇ نامىلار بىلەن ئاتىلىدۇ. لېكىن، ئۇلار ھازىر خاكاس ۋە ئالتاي خەلقلىرىنىڭ تەركىۋىگە قوشۇلغان. ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇ قەبىلىلەرنىڭ ھەممىسى ئاساسلاشما خاراكتېرغا ئىگە. ئۇلار چوڭ تۇبا قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا قاتناشقان. بۇ قەبىلىلەر تۈرك ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ تەركىۋىي قىسمى بولغان دەۋردە قەدىمقى ئوغۇز ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر تىللىرىنىڭ تۈزۈلۈشىگە ئىنتايىن يېقىن بولغان تىلنى ئۆزلەشتۈرگەن. بۇ قەبىلىلەر مۇشۇ گۇرۇپپىغا تەۋە بولغان باشقا قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە تەدرىجى ھالدا ئورتاق ئىتتىپاقلارغا قوشۇلۇش نەتىجىسىدە شۇ قەبىلىلەرنىڭ تىللىرىمۇ مەلۇم دەرىجىدىكى ئورتاقلىققا ئىگە بولغان.

بۇ تارماق گۇرۇپپىنىڭ خاراكتېرلىق ئالامەتلىرى تۆۋەندىكىدەك:

1. فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە: *a*) باشقا تىللاردا سۆز ئوتتۇرىسىدا نۆۋەتلىشىدىغان *y*~*z*~*t* نىڭ ئورنىغا ئۇيغۇر تاۋۇش d كېلىدۇ. مەسىلەن: ئاداق («ئاتاخ~ئازاق~ئاياق» ئەمەس)، ئادىرىلماز («ئايرىلماس» ئەمەس)، ئەدگۈ («ئېيگى» ئەمەس)، قۇدرۇق («قۇيرۇق~قۇزرۇق» ئەمەس)؛ *b*) سۆز ئاخىرىدا، باشقا تىللاردا

نۆۋەتلىشىدىغان $n \sim y$ نىڭ ئورنىغا ئۇزۇك تاۋۇش i كېلىدۇ. مەسىلەن: قوت («قوي» ئەمەس)؛ c) $lɨ$، $rɨ$ ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنىڭ دىسسىملاتسىيىسى. مەسىلەن: كۆرتى («كۆردى» ئەمەس)، ئۆلتى («ئۆلدى» ئەمەس؛ d) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋلىشىش ئاھاڭداشلىغى مەۋجۇت ئەمەس؛ e) سۆز ئاخىرىدا g، $oɣ$ جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنىڭ ساقلىنىشى. مەسىلەن: تاغ، بەگ؛ f) y دىماق تاۋۇشى بار.

2. گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا: a) $-ar/-ər$ بىلەن ياسىلىدىغان كەلگۈسى زامان سۈپەتداشلىرى مەنىسىدە كۆپىنچە $-ur/-ür$ ۋە $-ir/-Ir$ بىلەن ياسىلىدىغان شەكىللەر ئىشلىتىلىدۇ ۋە شۇ قاتارلىقلار. قەدىمقى تىللار بولسا، بۇنىڭدىن تاشقىرى يەنە مۇنداق ئالامەتلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ: b) چۈشۈم كېلىش شەكىللىرى $-ig/-Iɣ$ بىلەن ياسىلىدۇ؛ c) شەرتلىك مودالىنىڭ $-sar$ $-sər/-$ بىلەن ياسىلىدىغان شەكلى، مەسىلەن: ساقىنسارسەن «ئويلىساڭ». بۇنىڭدىن سىرت، بۇ تارماق گۇرۇپپىدىكى تىللار ئارخايىك سۆزلەر بىلەن ھەمدە خەنزۇ، سانسكرىت قاتارلىق تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ كۆپ بولۇشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ تارماق گۇرۇپپىنىڭ لۇغەت تەركىۋىدىكى ئالاھىدىلىكلىرى سۈپىتىدە ئورخۇن يېزىقلىرىدىكى قەدىمقى ئوغۇز تىلىغا خاس بولغان تۆۋەندىكى سۆزلەرنى كەلتۈرۈشكە بولىدۇ: سابىم «سۆزۈم»، بۇدۇن «خەلق»، سۇلە «ئۇرۇشماق»، سۇسى «قوشۇنى»، نەڭ «نەرسە»، ئىدۇق «مۇقەددەس»، بالىق «شەھەر»، بالبال «تاش ھەيكەل». شۇنداقلا، يارىمچى مودال سۆزلەر: ئەرمىش، ئەرىنچ قاتارلىقلار.

قەدىمقى تىللار

قەدىمقى ئوغۇز تىلى ياكى يېنىسەي-ئورخۇن يېزىقلىرى تىلى[14]

قەدىمقى ئوغۇز تىلى قەدىمقى ئوغۇزلارغا (كۆك تۈرك) تەئەللۇق بولغان يېنىسەي-ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ تىلىدىن ئىبارەت. يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن ئاساسلىق قەدىمقى ئوغۇز يادىكارلىقلىرىدىن سىرت، يەنە بىرمۇنچە ئۇششاق قەبرە تاشلىرى[15]، شۇنداقلا رۇنىك يېزىغىدا پۈتۈلگەن قەغەز پارچىلىرى تېپىلدى[16].

بۇ يادىكارلىقلار تىل جەھەتتە بىر بىرىگە ناھايېتى يېقىن بولغان تۈرلۈك تۈركى خەلقلەرگە تەئەللۇق. يېنىسەي-ئورخۇن يېزىقلىرىنىڭ تىلى d/t تىللار جۈملىسىدىن بولۇپ، سۆز ئاخىرى ۋە سۆز ئوتتۇرىدا $y \sim z/s \sim d/t \sim r$ نىڭ نۆۋەتلىشىشىدىن كېلىپ چىققان d/t ئۈزۈك تاۋۇشلىرى بولىدۇ. مەسىلەن: ئاداق (سېلىشتۇرۇڭ: ئۇرا، ئازاق، ئاياق) «ئاياق».

س. ي. مالوۋ يېنىسەي-ئورخۇن يېزىقلىرى تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى دەپ مۇنۇلارنى كۆرسىتىدۇ: a) $-\text{ɣ}/-g$، $-\text{ɣ}/-ig$-بىلەن كېلىدىغان چۈشۈم كېلىش شەكلى، مەسىلەن: چىغانىغ «كەمبەغەللەرنى»، كۈيۈنچۈيۈگ «مەلىكىنى»؛ b) بېرىش كېلىش قوشۇمچىسىدا كۆپىنچە جاراڭسىز k/k كېلىدۇ. مەسىلەن: ئۆدكە «ۋاقىتقا»، تالۇيقا «دېڭىزغا»؛ c) بېرىش كېلىش قوشۇمچىسى-غارو/-گەرۇ ھازىرقى زامان تىللىرىدىكىگە قارىغاندا خېلى ئۈنۈملۈك بولغان. مەسىلەن: ئوغۇزغارۇ «ئوغۇزلارغا»، ئول يىرگەرۇ «ئۇ يەرگە»؛ d) پېئىل يىلتىزىدىكى بوغۇم ئاخىرى جاراڭلىق

ئۈزۈك تاۋۇشتىن كېيىن كېلىدىغان ئۆتكەن زامان پېئىلى قوشۇمچىسىنىڭ جاراڭسىز ۋاريانتى (مەسىلەن: ئولۇرتىم) ۋە يىلتىزدىكى بوغۇم ئاخىرى جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشتىن كېيىن كېلىدىغان جاراڭلىق ۋاريانتى، مەسىلەن: ئەتتىم «ئەتتىم»، تىكتىم «تىكتىم». ئورۇن كېلىش قوشۇمچىلىرىدىمۇ خۇددى شۇنداق ھادىسىلەر كۆرۈلىدۇ؛ *e*) سۈپەتداش شەكىللىرىدىن -تاچى/-تەچى بىلەن كېلىدىغانلىرى، مەسىلەن: ئۆلتەچى «ئۆلگۈچى»؛ -دۇقتا/-دۈكتە بىلەن كېلىدىغانلىرى، مەسىلەن: قوندۇقتا «قونغانىدا»؛ *f*) *-ür/-ur* بىلەن كېلىدىغان ھازىرقى-كەلگۈسى زامان، مەسىلەن: بېرۈر «بېرەر»، بارىر «بارار»؛ *g*) -سار/-سەر بىلەن كېلىدىغان شەرت پېئىلى شەكلى، مەسىلەن: كەلسەر «كەلسە»؛ *h*) *-mix/-mïx* بىلەن كېلىدىغان ئۆتكەن زامان پېئىلى؛ *i*) *-igmə/-ïqma* بىلەن كېلىدىغان ھازىرقى زامان شەكلى، مەسىلەن: كۆرىگمە «كۆرۈۋاتقان»؛ *j*) *-i/-ï* بىلەن كېلىدىغان رەۋىشداشلار، مەسىلەن: ئېتى «ئېتىپ، قىلىپ»، ئالى «ئېلىپ»؛ *k*) *-ü/-u* بىلەن كېلىدىغان رەۋىشداشلار، مەسىلەن: ئۆلۈ «ئۆلۈپ»، يوقادۇ «يوقىتىپ»؛ *l*) *-ti/-tï* بىلەن كېلىدىغان رەۋىشداشلار، مەسىلەن: ساقىنماتى «ئويلانماي»؛ *m*) -پان/-پەن بىلەن كېلىدىغان رەۋىشداشلار، مەسىلەن: ئولۇرپان «ئولتۇرۇپ»، سۈلەپەن «جەڭ قىلىپ»؛ *n*) -تىغ/-تىگ بىلەن كېلىدىغان 2-شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك ساندىكى ئۆتكەن زامان پېئىلى، مەسىلەن: ياڭلىتىغ «يېڭلىشتىڭ» ۋە باشقا ئالامەتلەر.

يېنىسەي-ئۇرخۇن يېزىقلىرى تىلىنىڭ فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە *i<ə* سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ ئالمىشىش ھادىسىسى ئۇچرايدۇ، مەسى-

لەن: يىر («يەر» ئەمەس) ۋە ﻳ<ﺭ نىڭ ئالمىشىش ھادىسىسى، مەسىلەن: ئەسىد («ئېشىش» ئەمەس) ۋە شۇ قاتارلىقلار.

ئورخۇن يېزىقلىرى تىلىنىڭ لېكسىكىسى ئەرەپ ۋە ئىران ئېلېمېنتلىرىنىڭ بولماسلىقى بىلەن ۋە ھازىرقى تۈركى تىللاردا يوق بولغان قەدىمقى سۆز قاتلاملىرىنىڭ بولۇشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

يېنىسەي ـ ئورخۇن يېزىقلىرى تىلى يەگانە تىل ئەمەس ئىدى. ھازىرغىچە تېپىلغان يادىكارلىقلاردىن قارىغاندا، بۇ بىرنەچچە تىلنى (قەدىمقى ئوغۇز، قەدىمقى ئۇيغۇر، قەدىمقى قىرغىز تىللىرى ۋە باشقا تىللارنى) ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى[1]

قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ئاتالمىش ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمقىلىرىغا (V ـ IX ئەسىرلەر) تەئەللۇق. بۇلار ـــ ئورخۇن يېزىغى يادىكارلىقلىرى («سېلېنگا تېشى») ۋە ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ ئەڭ قەدىمقى يادىكارلىقلىرى بولغان مانى ـ ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرى، شۇنداقلا كونا ئۇيغۇر يېزىغىدا يېزىلغان بىرقەدەر ئاز بولغان بۇددا ـ ئۇيغۇر قولىيازمىلىرى. ئەرەپ يېزىغىدا يېزىلغان ئۇيغۇر ـ مۇسۇلمان يادىكارلىقلىرىغا كەلسەك، بۇلار خېلى كېيىنكى دەۋرگە، يەنى قارا ـ خانىلار دەۋرىدىكى تىلغا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردىكى تىلغا (X ـ XIII ئەسىرلەر) تەئەللۇق. بۇ ئىككى دەۋرنىڭ يادىكارلىقلىرى ئادەتتە تۈركولوگىيىدە ئۇيغۇر يېزىق يادىكارلىقلىرى دېگەن ئومۇمى نام بىلەن ئاتىلىدۇ.

يۇقۇرىقىدەك بۆلۈنۈش ئەمىلىيەتكە ئۇيغۇن بولۇپ، ئالدىنقى

دەۋردىكى يادىكارلىقلارنىڭ تىلى ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق ۋە گىراممـا-تىكىلىق قائىدىلىرى جەھەتتىن كېيىنكى دەۋردىكى يادىكارلىقلار تىلىدىن پەرقلىنىدۇ.

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلىغا يېقىن بولغاندىن كۆرە، تولاراق ئورخۇن تۈركىلىرى تىلىغا، يەنى قەدىمقى ئوغۇزلارنىڭ تىلىغا يېقىن ئىدى. س. مالوۋ «مانىخەيلەرنىڭ دۇئا-تىلاۋەتلىرى» ھەققىدە مۇنداق دەپ يازغان ئىدى: «بۇ يادىكارلىقنىڭ پۈتكۈل فونېتىكىسى ۋە گىراماتىكىسى بۇددا-ئۇيغۇر (كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى ئۇيغۇر-مۇسۇلمان) يادىكارلىقلىرىغا يېقىنراق» [148].

ئالايلى، فونېتىكىلىق تۈزۈلۈشى جەھەتتە قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى خۇددى قەدىمقى ئوغۇز تىلىغا ئوخشاشلا t/d تىلىلارغا تەئەللۇق بولۇپ، تارىخىي جەھەتتىن كېيىنرەك شەكىللەنگەن s/z ۋە y تىلىلارغا ئوخشىمايتتى. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا، شۇنداقلا قەدىمقى ئوغۇز تىلىدا، ئېھتىمال دىيالېكتلار بويىچە x/s ئۆزۈك تاۋۇشلىرىنىڭ نۆۋەتلىشىشى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: "مانىخەيلەرنىڭ دۇئا-تىلاۋەتلىرى" تىلىغا s ئۆزۈك تاۋۇشى خاس: ئالقىس ("ئالقش" ئەمەس) [149]. باشقا يادىكارلىقلارنىڭ تىلىغا X تاۋۇشى خاس. شۇنداقلا، ئالدىنقى يادىكارلىقنىڭ تىلىدا، خۇددى قەدىمقى ئوغۇز تىلىدىكىگە ئوخشاش $i\sim ə$ سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ نۆۋەتلىشىشى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: بىس («بەش» ئەمەس). قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى بوغۇملارغا ئايرىلىدىغان يىلتىزلاردا lt، rt، nt لاردەك بىرىككەن تاۋۇشلار بار. مەسىلەن: بولتۇموز «بولمىز»، بىلتىمىز «بىلمىز».

قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا ma-

بىلەن كېلىدىغان قەدىمقى سۈپەتداشلار، مەسىلەن: يورىغما «مېڭە-ۋاتقان»، تىگمەكە «سۆزلەۋاتقانغا» ۋە -ماتىن/ — مەتىن/ -مەدىن بىلەن كېلىدىغان بىلىمەتىن «بىلىمەستىن»، كىرتكۈنىمەدىن «ھەقىقەت دەپ ھىساپلىماستىن» دىگەنگە ئوخشاش ئىنكار رەۋىش-داشلار كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ.

ئەڭ قەدىمقى يادىكارلىق «مانىخەيلەرنىڭ دۇئا-تىلاۋەتلىرى» نىڭ لېكسىكىسىدا خېلى كۆپ ساندىكى قەدىمقى ئىران ئېلىمېنتلىرى ئۇچرايدۇ.

تەرەققىياتنىڭ كېيىنكى دەۋرلىرىگە كەلگەنسېرى قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمقى ئوغۇز تىلى بىلەن بولغان پەرقى چوڭىيىشقا باشلىدى. مەسىلەن: مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ دىۋانىدا ئۇيغۇر ۋە ئوغۇز تىللىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تۆۋەندىكىدەك ئاساسىي فونېتىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق پەرقلەرنى كۆرسەتكەن: *a*) ئۇيغۇر تىلىدا سۆز بېشىدا *m* كەلسە، ئوغۇز تىلىدا *b* كېلىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇرچە «مەن»، ئوغۇزچە «بەن»؛ *b*) ئۇيغۇر تىلىدا سۆز بېشىدا جاراڭسىز *t* كەلسە، ئوغۇز تىلىدا جاراڭلىق *d* كېلىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇرچە «تەۋە»، ئوغۇزچە «دەۋە» (تۆگە)؛ *c*) سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردىكى *g/oq* ئۇيغۇر تىلىدا ساقلانغان، لېكىن ئوغۇز تىلىدا بۇ تاۋۇشلار چۈشۈپ قالغان. مەسىلەن: ئۇيغۇرچە «بارغان»، ئوغۇزچە «باران»، ئۇيغۇرچە «تامغاق»، ئوغۇزچە «تاماق» (تاماق)؛ *d*) ئىستەك پېئىل رايى: ئۇيغۇرچە «بارغۇ»، ئوغۇزچە «باراسى» («بار» دىن ياسالغان)، ئۇيغۇرچە «تۇراغۇ»، ئوغۇزچە «تۇراسى» («تۇر» پېئىلىدىن ياسالغان) ۋە باشقىلار.

قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى، مەيلى ئەڭ قەدىمقى دەۋردە بولسۇن

ياكى كېيىنكى دەۋردە بولسۇن، دىيالېكتلارغا بۆلۈنۈش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. يۇقۇرىدا قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ قەدىمقى دەۋرىدىكى دىيالېكتلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى كۆرسىتىلىدى $x \sim s$ ئۇزۇك تاۋۇشلىرى ۋە $a \sim i$ سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ نۆۋەتلىشىشى قاتارلىقلار). مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ دىۋانىدا X ـ XI ئەسىرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىدىمۇ دىيالېكتلارنىڭ بولغانلىغىنى قەيت قىلىدۇ. ئۇ ئاساسلىق ئۇيغۇر دىيالېكتلىرى قاتارىغا مۇنۇ دىيالېكتلارنى قويىدۇ: ئارغۇ دىيالېكتى. بۇ دىيالېكت y نىڭ ئورنىغا n ئۇزۇك تاۋۇشىنىڭ كېلىشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ، موڭغۇل تىللىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن: قون («قوي» ئەمەس) «قوي»، چىغان («چىغاي» ئەمەس) «كەمبەغەل»، قاندا («قايدا» ئەمەس) «قەيەردە»؛ چىگىل دىيالېكتى باشقا تىللار ۋە دىيالېكتلار دىكى d ۋە y نىڭ ئورنىغا z ئۇزۇك تاۋۇشىنىڭ كېلىشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. مەسىلەن: توزتى («تويدۇ» ياكى «دويدۇ» ئەمەس) «تويدى»، ئازاق («ئايىاق» ياكى «ئىداق» ئەمەس ۋە باشقا دىيالېكتلار.

قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى قەدىمقى يېزىق تىللىرىدىن بىرىدۇر. بۇ تىلدا قوللىنىلغان يېزىق، يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگىنىدەك، ئۇچ خىل ئېلىپبە ئاساسىدا بولغان: تاشقا ئويۇلغان «رۇنىك» ئورخۇن ئېلىپبەسى، يۇقۇرىدىن تۆۋەنگە يېزىلىدىغان قەدىمقى سوغد ئېلىپبەسى (سۇرىيەدىن كېلىپ چىققان) ۋە ئەڭ كېيىنكى دەۋردە ئەرەپ ئېلىپبەسى[15].

هازىرقى تىللار

تۇڭا تىلى

تۇڭا تىلى روسىيە سوۋېت ئىتتىپاقداش سوتسىيالىستىك جۇمھۇرىيىتى قارىمىغىدىكى تۇڭا ئاپتونوم رايونى يەرلىك ئاھالىسىنىڭ، يەنى تۇڭا (تۇبا) لارنىڭ تىلى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي سانى 100 مىڭ ئادەم. تۇڭالار (بۇرۇنقى ئاتلىشى: سويۇت. سويۇن، ئۇرەنخاي، تاننۇ ـ تۇۋا) ئۆز تىلىنىڭ قەدىمقى خۇسۇسىيەتلىرىنى ساقلاپ قالغان. مۇشۇ خۇسۇسىيەتلەرگە ئاساسلانغاندا، تۇڭا ـ تىلىنىڭ قەدىمقى ئوغۇز ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر تىللىرى بىلەن ۋە يېڭى تىللاردىن توفالار (قاراغاس) ۋە ياقۇت تىللىرى بىلەن يېقىن تۇققانلىقى بار.

تۇڭا تىلى تۈركى تىللارنىڭ ئۇيغۇر ـ ئوغۇز گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ ھەمدە بۇ گۇرۇپپىدىكى قەدىمقى ئوغۇز، قەدىمقى ئۇيغۇر ۋە توفالار (قاراغاس) تىللىرى بىلەن قوشۇلۇپ، ئايرىم بىر ئۇيغۇر ـ تۈرك تارماق گۇرۇپپىسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

تۇڭا تىلى بىر تەرەپتىن مۇشۇ تىللاردىن تەركىپتاپقان تارماق گۇرۇپپىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز ئالدىغا ئايرىم تىل بولغان خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ئاخىرقى ئالاھىدىلىكلەر تۆۋەندىكىچە:

1. فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە: *a*) نەپەسسىز *p*، *t* لارغا توغرا كېلىدىغان نەپەسلىك ئۈزۈك تاۋۇشلار بار؛ *b*) تارىخىي جەھەتتىن ئىككىلەمچى سوزۇلمىلىقتىن كېلىپ چىققان سوزۇلما تاۋۇشلار بار.

مەسىلەن: خانار «ياپىماق» (سىلىشتۇرۇڭ: خار «قار»)، چىشىل «يىغىلماق» (چىل «يىل») ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار: c) سۆز بېشىدا باشقا تىللاردىكى k نىڭ ئورنىغا h كېلىدۇ: d) دىماق تاۋۇشى y بار.

2. گىرامماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا: a) شەرت رايىنىڭ ئۆزىگە خاس شەكلى بار: بارىمزا «بارسام». شۇنداقلا، بۇنىڭ دىيالېكتلاردىكى قەدىمقى تەڭداش شەكىللىرى: باردىم ئەرزە «بارسام»؛ b) كۆپ خىل رەۋىشداش شەكىللىرى بار ۋاھاكازا.

3. لۇغەت تەركىۋىدە: a) موڭغۇل تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر كۆپ؛ b) ئۆزبېگە خوشنا بولغان قەدىمقى فېن-ئۇگور، سامودى، قەدىمقى ئاسىيا ۋە تۇنگۇس-مانجۇ تىللىرىنىڭ ئېلېمېنتلىرى بار.

تۇۋا تىلى كۆپلىگەن دىيالېكت ۋە گۇۋورلاردىن تەركىپ تاپقان ئېغىز تىلى (بۇ دىيالېكت ۋە گۇۋورلار تېخى يېتەرلىك دەرىجىدە تەكشۈرۈلمىدى) ۋە ئەدەبىي يېزىق تىلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1930-يىلىدىن 1941-يىلغىچە لاتىن يېزىغى ئىشلىتىلگەن. 1941-يىلىدىن باشلاپ رۇسچە ھەرپلەر ئاساسىدىكى يېزىق ئىشلىتىلمەكتە.

ھازىر تۇۋا تىلىدا پەننى، ئىجتىمائىي-سىياسىي ۋە بەدىئى ئەسەرلەر نەشر قىلىنىدۇ، قەرەللىك گېزىت-ژۇرناللار چىقىدۇ.

توفالار (قاراغاس) تىلى ⓫

قاراغاس (ياكى توفالار) تىلى ئادەم سانى 600 ئەتراپىدا بولغان بىر كىچىك ئېتنىك گۇرۇپپىنىڭ تىلىدۇر (ئۇلار ئۆزلىرىنى

توفا، توفالار دەپ ئاتايدۇ). توفالار كراسنو يارسك ئۆلكسىدە ياشايدۇ. ئۇلار بەزى ئالملارنىڭ تەخمىن قىلىشچە، نەسەب جەھەتـ تىن نېنېتس (سامودىي) قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا تەئەللۇق. تۇبا دېگەن ئۇرۇق نامى قاراغاسلاردىن باشقا يەنە تۇۋا (تۇبا)، شور، خاكاس ۋە ئالتايلىقلاردىمۇ (تۇبا، تۇۋا، تۇما) ساقلىنىپ قالغان. توفالار ياكى قاراغاس تىلى تۈركى تىللارنىڭ ئۇيغۇر ـ ئوغۇز گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ ھەمدە تۇۋا تىلى ۋە قەدىمقى تۈركى تىللار (قەدىمقى ئۇيغۇر ۋە قەدىمقى ئوغۇز) بىلەن بىرلىكتە ئاتالمىش ئۇيغۇر ـ تۈرك تارماق گۇرۇپپىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. توفالار (ياكى قاراغاس) تىلى ئۆزىنىڭ فونېتىكىلىق، گىراماتىكىلىق ۋە لېكسىكىلىق ئالاھەتـ لىرى جەھەتتىن تۇۋا تىلىغا ئەڭ يېقىن بولۇپ، ماھىيەتتە تۇۋا تىلىنىڭ بىر دىيالېكتى دېيىلسىمۇ بولىدۇ.

توفالار تىلىنىڭ ئۆز يېزىغى يوق. بۇ تىلدا سۆزلەشكۈچىلەر رۇس ئەدەبىي تىلىنى ئىشلىتىدۇ.

2. ياقۇت تارماق گۇرۇپپىسى

ياقۇت تارماق گۇرۇپپىسى يالغۇز ياقۇت تىلىدىنلا ئىبارەت. ياقۇتلار ۋە ياقۇت تىلى غەيرى تىللىق قەبىلىلەر ئارىسىدا بولۇپ، باشقا تۈركى خەلقلەر ۋە تۈركى تىللار گەۋدىسىدىن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. شۇنداقتىمۇ، ياقۇت خەلقى ۋە ياقۇت تىلىنىڭ باشقا تۈركى خەلقلەر ۋە تۈركى تىللار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قەبىلە ناملىرى دىلا ئەمەس (سىبىلىشتۇرۇڭ: ياقۇتچە ــ ساخا ۋە بىر خاكاس قەبىلە سىنىڭ نامى ــ ساغاي، ياقۇتلارنىڭ خەلق ئەدەبىياتىدىكى ئۆز

نامى ــ ئۇرا ئانغاي، تۈۋا خەلقنىڭ موڭغۇلچە ئاتىلىشى ــ ئۇرەنـ خاي)، بەلكى بەزى ئورتاق تىل ئالاھىدىلىكلىرىدىمۇ (مەسىلەن: ياقۇت تىلى ئاساسلىق لۇغەت تەركىۋىدىكى تۈپ سۆزلەردە X فونېمـ سىنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىگى، شۇنداقلا خاكاس تىلىنىڭ ساغاي ۋە بەلتىر دىيالېكتلىرىدىكى ياقۇت ۋە تۈۋا تىللىرىغا ئوخشاش بولغان ئالاھىدىلىكلەر) ساقلىنىپ قالغان.

تىللارنىڭ نەسەبىنى ئېنىقلاش نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ياقۇت تىلىنىڭ چۈۋاش ۋە باشقىرت تىللىرى بىلەن ئورتاق بولغان بەزى ئالاھىدىلىكلىرىگىمۇ دىققەت قىلىشقا ئازرىيدۇ (سېلىشتۇرۇڭ: ياقۇتچە ــ سوئول ۋە چۈۋاشچە ــ جۇل «يول»؛ ياقۇت ۋە باشقىرت تىللىرىدا سۆز ئوتتۇرىسىدىكى $h<s$ نىڭ ئالمىشىشى؛ چۈۋاش، ياقۇت ۋە خاكاس تىللىرىدا $s<x/q$ نىڭ ئالمىشىشى ۋە باشقىلار). بۇ ھال، بۇ تىللارنىڭ قەدىمقى باغلىنىشلىرىنى ئىسپاتلايدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، ياقۇت خەلقىنىڭ ئۇزۇن ۋاقىتلارغىچە باشقا تۈركى تىللىق خەلقلەردىن ئايرىلىپ تۈرغانلىغى ياقۇت تىلـ نىڭ شەكىللىنىشىگە ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتتى. ياقۇت تىلى بىلەن باشقا خوشنا خەلقلەر تىللىرىنىڭ ئۆز ئارا تەسىر كۆرسەتكەنلىگى ياقۇت تىلىنىڭ ئۆزىگە خاس لېكسىكىسىدىلا ئەمەس، بەلكى فونېتـ كىلىق تۈزۈلمىسى ۋە گىراممماتىكىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىگىدە ئەكس ئەتتى.

ھازىرقى زامان ياقۇت تىلى ئۇيغۇر ـ ئوغۇز تىللىرىنىڭ قىسمەن ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، يەنە بۇ تىلىنى ئۇيغۇر ـ ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان تۆۋەندىـ كىدەك ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە: a) سۆز ئوتتۇرىسىدا

باشقا تىللار ئارىسىدا نۆۋەتلىشىدىغان *y*~*d*~*z* ئۈزۈك تاۋۇشلىرىنىڭ ئورنىغا *t* ئۈزۈك تاۋۇشى ئالمىشىدۇ. مەسىلەن: ئاتاخ (ئاياق~ئاداق~ئازاق ئەمەس)؛ b) سۆز بېشىدا باشقا تىللار ئارىسىدا نۆۋەتلىشىدىغان *y*~*d*~*j*~*z*~*q* لارنىڭ ئورنىغا s ئۈزۈك تاۋۇشى كېلىدۇ. مەسىلەن: سىد (يىل~ژىل~جىل~دىل~چىل ئەمەس)، سوئول (يول~ژول~چول ئەمەس)؛ c) بەزى سۆزلەردە سۆز بېشىدىكى *s* چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن: ئاغىس (باشقا تىللاردا سېگىز «سەككىز»، ئەن (باشقا تىللاردا «سەن»)؛ d) سۆز ئوتتۇرىدا *s*(<)(*q*/*x*>) تاۋۇشى *h* غا ئالمىشىدۇ. مەسىلەن: بىھاخ (باشقا تىللاردا ــ بىساق، بىشاق، پىچاق)؛ e) *ia*، *iə*، *uo*، *üө* شەكلىدىكى كۈچەيتكۈچى دىفتونگلار بار. بۇ باشقا تۈركى تىللاردا يوق. بۇنىڭدىن سىرت، ياقۇت تىلى ئۆزىنىڭ گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدىكى، بولۇپمۇ مورفولوگىيە ساھەسىدىكى ۋە يۇقۇرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، باشقا تۈركى تىللاردىن پەرقلىنىدىغان لېكسىكىسىدىكى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

ھازىرقى تىل

ياقۇت تىلى[153]

ياقۇت تىلى ياقۇتىيە ئا س س رىنىڭ يەرلىك ئاھالىسى بولغان ياقۇتلار (ساخالار) ۋە دولغانلارنىڭ تىلىدۇر. ياقۇتلارنىڭ ئومۇمى سانى 236 مىڭ كىشى، دولغانلارنىڭ سانى 3 مىڭ 500 ئۆپچۈرىسىدە.

ياقۇت تىلى باشقا تۈركى تىللاردىن خېلى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. بۇ تىل بەزى ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن تۈركى

تىللارنىڭ ئۇيغۇر ـ ئوغۇز گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ ھەمدە بۇ گۇرۇپپا ئىچىدىكى ئايرىم بىر ياقۇت تارماق گۇرۇپپىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. ياقۇت تىلى قەدىمقى تىللاردىن قەدىمقى ئوغۇز ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر تىللىرى بىلەن ۋە يېڭى تىلىلاردىن تۈۋا، خاكاس، باشقىرت تىلىرى بىلەن ئورتاق بولغان بەزى خاراكتىرلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، يەنە كۆپ جەھەتلەردە باشقا تۈركى تىلىلارغا ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. ياقۇت تىلىنى باشقا تۈركى تىللاردىن، جۈملىدىن يەنە شۇ ئۇيغۇر ـ ئوغۇز گۇرۇپپىسىدىكى تىلىلاردىن كەسكىن پەرقلەندۈرىدىغان ئالاھىدىلىكلەر تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە: *a*) قەدىمقى ۋە يېڭى تۈركى تىللارغا قارىغاندا، ياقۇت تىلىدا *y*~*d*/*t*~*z*/*s*~*r* لارنىڭ نۆۋەتلىشىش سىستېمىسىدىكى *d*/*t* ئەڭ ئىزچىل تۈردە ساقلانغان. مەسىلەن: ياقۇتچە ــ ئاتاخ (باشقا تىللاردا ــ ئۇدا، ئازاق، ئاداق، ئاياق)، شەرت رايى قوشۇمچىسى ـ تار/ ـ دار (قەدىمقى ئۇغۇز ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر تىللىرىدا ـ سار/ ـ سەر) ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار؛ *b*) *y*~*q*~*j*~*z*~*d*/*t*~*s* لارنىڭ نۆۋەتلىشىش سىستېمىسىدا سۆز بېشىدا *s* كېلىدۇ. مەسىلەن: سوئول (باشقا تىلىلاردا: تول، دول، ژول، جول، يول)؛ *c*) تۆپ سۆزلەردە ۋىشىلدىغۇچى X ئۈزۈك تاۋۇشى يوق بولۇپ، بۇ جەھەتتە خاكاس تىلىنىڭ ساغاي دىيالېكتىغا ئوخشايدۇ؛ *d*) دىماق *y* تاۋۇشى بولۇپ، بۇ جەھەتتە تۈۋا تىلىغا ئوخشايدۇ؛ *e*) سۆز ئوتتۇرىسىدا *h*/*s* نۆۋەتلىشىدۇ، بۇ جەھەتتە قىسمەن باشقىرت تىلىغا ئوخشايدۇ؛ *f*) مۇنۇ خىلدىكى سوزۇلما سوزۇق تاۋۇشلار بار: ساۋاس (~ياز)، خاۋار (~قار)، تىئىس (~تىش) «چىش» ۋە باشقىلار:

g) مۇنۇ خىلدىكى دىفتونگلار بار: ia، iə، uo، üə؛ h) ياقۇت تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلاتسىيە ۋە دىسسىمىلاتسىيىسىنىڭ كۆپ خىل تۈرلىرى بار.

2. گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا: a) ئىگىلىك كېلىش ئىستىمالىدىن قالغان بولۇپ، پەقەت تۈرلەنمەيدىغان سۆز شەكىللىرىدىلا ساقلىنىپ قالغان؛ b) پېئىل شەكىللىرىنى ياساشتىكى فونېتىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق پەرقلىرى خېلى زور ۋە باشقا ئالاھىدىلىكلەر.

3). لۇغەت تەركىۋىدە: a) ياقۇت تىلى بىلەن باشقا قەدىمقى تىللار ئۆزئارا تەسىر كۆرسەتكەن ئەڭ قەدىمقى دەۋرگە تەئەللۇق بولغان قەدىمقى لېكسىكا قاتلىمى بار؛ b) خېلى زور سالماقنى تەشكىل قىلغان تۇنگۇس ـ مانجۇچە ۋە موڭغۇلچە لېكسىكا قاتلىمى بار بولۇپ، بۇ، ياقۇت تىلىنىڭ شۇ تىللار بىلەن ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن.

ياقۇت تىلى يېزىق ئەدەبىي تىلى ۋە جانلىق ئېغىز تىلىغا بۆلۈنىدۇ. ئومۇمىي خەلق ئېغىز تىلىدا دولغان دىيالېكتىدىن باشقا دىيالېكتلارمۇ بار. لېكىن، بۇ دىيالېكتلار تېخى تولۇق تەكشۈرۈلمىدى.

ياقۇت ئەدەبىي تىلى پەقەت ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىدىن كېيىنلا تولۇق شەكىللىنىپ چىقتى. XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياقۇت يېزىق تىلىنى بەرپا قىلىشقا دەسلەپكى ئۇرۇنۇشلار بولغان ئىدى. 1819 ــ 1820 ـ يىللىرى ياقۇت تىلىدا تۇنجى كىتاپلار نەشر قىلىنغان. دەسلەپكى ياقۇتچە كىتاپلاردىن تەرغىباتچىسى گ. پوپوۋ تەرىپىدىن رۇسچە ھەرپلەر بىلەن بېسىلغان ئىدى. ياقۇت تىلى يېزىغىنىڭ باشقا تەجرىبىلىرىدىن يەنە ئۇ. بيوتلىنگنىڭ تىرانسكرىپسىيىلىك ئېلىپبە ئاساسىدىكى يېزىغى ۋە د. خىتروۋنىڭ رۇسچە

هەرپلەرنى ئاساس قىلغان يېزىقى بار. س. نوۋگورودوۋنىڭ خەلقا-
رالىق تىرانسكرىپسىيە ئاساسىدا تۈزگەن ئېلىپبەسى ئەڭ مۇكەممەل
ئېلىپبە بولۇپ، ياقۇتىيىدە 1922 ـ يىلىدىن 1924 ـ يىلىغىچە قوللا-
نىلدى. 1924 ـ يىلىدىن 1939 ـ يىلغا قەدەر ياقۇتلار لاتىن ئېلىپبەسى
ئاساسىدىكى يېزىقنى ئىشلەتتى. 1939 ـ يىلىدىن باشلاپ، رۇسچە
هەرپلەر ئاساسىدىكى هازىرقى زامان ياقۇت ئېلىپبەسى ئىشلىتىل-
مەكتە.

هازىر ياقۇت ئەدەبىي تىلى تەرەققى تاپقان تىل بولۇپ، بۇ
تىلدا پەننى، ئىجتىمائىي ـ سىياسى ۋە بەدىئى ئەسەرلەر نەشر
قىلىنىدۇ، گېزىت ـ ژورناللار چىقىدۇ.

3. خاكاس تىللىرى تارماق گۇرۇپپىسى

خاكاس تىللىرى تارماق گۇرۇپپىسى ئىككى قىسىمغا ئايرىلىدۇ.
بىرىنچى قىسمى خاكاس تىلىدىن ئىبارەت بولۇپ، هازىر ئىككى
تۈركۈم دىيالېكتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: *a*) ئىسقىرتما دىيالېكتە-
لار تۈركۈمى ــ ساغاي ۋە بەلتىر دىيالېكتلىرى؛ *b*) ۋىشىلدىما
دىيالېكتلار تۈركۈمى ــ شور تىلىنىڭ مىراس دىيالېكتىدىن، سېرىق
ئۇيغۇر، كاماسىن تىللىرىدىن ۋە چۈلىم تاتار تىلىدىن كېلىپ چىققان
كاچىن، قويبال، قىزىل ۋە شور دىيالېكتلىرى. ئىككىنچى قىسمى
شور تىلىنىڭ كوندوم دىيالېكتىنى، شۇنداقلا ئالتاي تىلىنىڭ شىمالىي
دىيالېكتلىرىنىڭ، يەنى چېرنېۋ (يىش كىژى، تۇبا) دىيالېكتى، قۇماندى
(قۇماندى // قۇباندى) ۋە لەبەدىن (قۇۋ كىژى، چالقانداۋ // شالقان-
داۋ) دىيالېكتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ خەلقلەرنىڭ تىل تۈزۈ-

لۇشمۇ، ئېھتىمال، ئېتنىك تەركىۋىمۇ ئورتاق (مەسىلەن: مۇنۇ ناملار- نىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى ئورتاقلىق ئېھتىمالىنى سېلىشتۇرۇڭ: قۇۇ كىژى<قۇۇ «قۇش»+كىژى «كىشى»، قۇبانىدى<قۇبا — ياقۇتچە «ئاققۇ»+ندى — ياسغۇچى قوشۇمچە، شۇنداقلا قۇمان ۋە لېبېدىيە مەملىكىتىنىڭ نامى. بۇ مەملىكەت IX — X ئەسىرلەردە دون ۋە دۇناي دەريالىرىنىڭ ئارىلىغىدا بولۇپ، ئۇ يەرلەردە بۇرۇن ماجارلار ياشىغان، كېيىن ماجارلار بۇلغار ۋە پەچەنەكلەر تەرىپىدىن سىقىپ چىقىرىلغان) 154.

بۇ قەبىلىلەرنىڭ، شۇنداقلا خاكاس تارماق گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان تىللار ۋە شۇنىلەرنىڭ ئوخشاش بولۇشىدىكى سەۋەپ مۇقەررەر هالدا شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بىرىنچىدىن، ئۇلار تەدرىجى هالدا بىر تەرەپ- تىن خاكاس قەبىلىلىرىنىڭ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ قەبىلىۋى ئىتتىپاقلىرىغا ۋە بىرلەشمىلىرىگە كىرگەن. خاكاس ۋە ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بۇ ئورتاق ئالاھىدىلىكلەرنى مەزكۇر تارماق گۇرۇپپىغىلا ئەمەس، بەلكى بارلىق ئۇيغۇر-ئوغۇز گۇرۇپپىسىدىكى خەلقلەر ۋە تىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يەنمۇ كەڭرەك دائىرىدىكى خەلقلەر ۋە تىللار بىرلەشمىلىرىگىمۇ سىڭدۈرگەن. ئىككىنچىدىن، ئۇلار خېلى كېيىنكى، يەنى ئۇيغۇرلارنىڭ هۆكۈمرانلىغى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىنكى خاكاس بىرلەشمىلىرىگىمۇ كىرگەن.

خاكاس تىللىرى تارماق گۇرۇپپىسى ئۇيغۇر-ئوغۇز گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان باشقا تىللار بىلەن ئورتاق ئالامەتلەر ئارقىلىق بىرلىشىپ تۇرسىمۇ، يەنە تۇركى تىللارنىڭ ئومۇمى ئۇيغۇر-ئوغۇز گۇرۇپپىسىدىن بۇ تارماق گۇرۇپپىنى ئايرىپ تۇرىدىغان ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

مەزكۇر تارماق گۇرۇپپىسنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىچە: a) سۆز ئوتتۇرىسىدا باشقا تىللار ئارىسىدا نۆۋەتلىشىدىغان $y \sim d \sim t$ ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنىڭ ئورنىغا z ئۇزۇك تاۋۇشى كېلىدۇ. مەسىلەن: ئازاخ (باشقا تىللاردا ــ ئاياق، ئاداق، ئاتاخ). شور تىلىنىڭ كوندوم دىيالېكتى ۋە ئالتاي تىلىنىڭ شىمالىي دىيالېكتلىرى بۇنىڭ سىرتىدا؛ b) سۆز ئاخىرىدا باشقا تىلىلاردىكى y نىڭ ئورنىغا $s \sim z$ ئۇزۇك تاۋۇشى كېلىدۇ. مەسىلەن: كېس («كىي» ئەمەس) «كىيىمەك» (شور تىلىنىڭ كوندوم دىيالېكتى ۋە ئالتاي تىلىنىڭ شىمالىي دىيالېكتلىرى بۇنىڭ سىرتىدا)؛ c) سۆز بېشىدا باشقا تىللاردا نۆۋەتلىشىدىغان $s \sim d \sim j \sim z \sim y$ لارنىڭ ئورنىغا q ۋە $n \sim n'$ كېلىدۇ. مەسىلەن: چىل (يىل، ژىل، جىل، دىل، سىل ئەمەس)، ناڭمىر // ن' ئامىر // نانبۇر // نانمۇر ياغمۇر، يامغىر ئەمەس) «يامغۇر»؛ d) سۆز ئوتتۇرىسىدا b/m ئۇزۇك تاۋۇشلىرىنىڭ نۆۋەتلىشىشى. مەسىلەن: كەبە (كەمە ئەمەس) «كېمە»، تەبىر (تەمىر ئەمەس) «تۆمۈر»؛ e) سۆيەتداشلارنىڭ پىلگەچى // پىلەئەچى دېگەندەك تۈرلىرى بار. بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر قاتار فونېتىكىلىق ۋە مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى، شۇنداقلا مەزكۇر تارماق گۇرۇپپىسىدىكى تىللارغىلا خاس بولغان لۇغەت تەركىۋىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

ھازىرقى تىللار

خاكاس تىلى[155]

خاكاس تىلى خاكاس (بۇرۇنقى ناملىرى ئاباقان، يېنىسەي

تۈركلىرى) خەلقىنىڭ تىلى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئومۇمى سانى 57 مىڭ كىشى. خاكاسلار ئۆكتەبىر سوتسيالىستىك ئىنقىلاۋىدىن كېيىن مۇستەقىل مىللەت بولۇپ شەكىللەندى.

بۇ تۈر ئايرىمىسى ئىسخىمىسىدا خاكاس تىلى تۈركى تىللارنىڭ ئۇيغۇر ـ ئوغۇز گۇرۇپپىسىغا تەۋە بولۇپ، بۇ گۇرۇپپىدىكى كاماسىن، كۇئەرىك، شور، سېرىق ئۇيغۇر تىللىرى ۋە ئالتاي تىلىنىڭ شىمالىي دىيالېكتلىرى بىلەن بىرلىكتە ئايرىم خاكاس تارماق گۇرۇپپىسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ھازىرقى زامان خاكاس تىلىنىڭ خاراكتېرلىق خۇسۇسىيەتلىرى (گەرچە بۇ خۇسۇسىيەتلەر ئۇنىڭ ھەممە دىيالېكتلىرىغا خاس بولمىسىمۇ) تۆۋەندىكىچە: *a*) لەۋلەشمىگەن تار سوزۇق تاۋۇش فونېمىسىدىن ئۇچى بولۇپ، بۇلار: *i*، ɪ، ɪ̈ دىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن باشقا قىسقا ۋە ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇشلار مەزكۇر خاكاس گۇرۇپپىسىدىكى باشقا تىللاردىكىگە ئوخشاش: *b*) ئەسلىدىكى خاكاسچە سۆز-لەردە *x*، *ҳ* ئۇزۇك تاۋۇش فونېمىلىرى يوق بولۇپ، بۇ جەھەتتە ياقۇت تىلىغا ئوخشايدۇ *c*) نۆۋەتلىشىدىغان *r~l/d~s/z~y* ئۇزۇك تاۋۇشلىرىدىن خاكاس تىلىغا خاس بولغىنى *s/z*. مەسىلەن: ئازاخ (باشقا تىللاردا: ئاياق~ئاداق~ئاتاخ~ئۇدا).

نەسەب جەھەتتىن، خاكاس تىلى قەدىمقى قىرغىز تىلىغا، ئۇنىڭ-دىنمۇ قەدىمقى دەۋردە قەدىمقى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تىلىغا باغ-لانغان. خاكاس تىلى تېخى يېقىندىلا بىر نەچچە قەبىلىلەر تىللىرى-نىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغاچقا، ئۆزىنىڭ دىيالېكتلىق ئالاھىدە-لىكلىرىنى يېتەرلىك دەرىجىدە ساقلاپ قالغان. شۇنداقتىمۇ، خاكاسچە دىيالېكتلارنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىدىن قارىغاندا، بۇ دىيالېكتلارنىڭ

ئۇزاق مۇددەتلىك ئۆزگىرىش جەريانىنى بېسىپ ئۆتكەنلىگىنى كۆر-گىلى بولىدۇ. شۇنىڭ نەتىجىسىدە بەزى ئورتاق قانۇنىيەتلەر ۋۇجۇتقا كەلدى. بۇ قانۇنىيەتلەر ھازىر ئومۇمى خەلق خاكاس تىلىغا ئاساس بولدى.

بۇ قانۇنىيەتلەر ۋۇجۇتقا كېلىشتە ساغاي-كاچىن دىيالېكتىغا تايانغان بولۇپ، بۇ دىيالېكت ساغاي ۋە كاچىن دىيالېكتلىرىنىڭ بىرىكىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن.

تارىخىي نۇقتىدىن قارىغاندا، خاكاس تىلى ئىككى ئاساسلىق دىيالېكتلار گۇرۇپپىسىنىڭ تەرەققىياتى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن. بۇلار: 1) ساغاي-بەلتىر گۇرۇپپىسى ياكى ئىسقىرتما دىيالېكتلار گۇرۇپپىسى بولۇپ، بۇنىڭغا ساغاي دىيالېكتى ۋە شۇنىڭغا ئاسسىمىلاتسىيە بولۇپ كەتكەن بەلتىر دىيالېكتى كىرىدۇ؛ 2) كاچىن-قويبال-قىزىل گۇرۇپپىسى ياكى ۋىشلىدىما دىيالېكتلار گۇرۇپپىسى. بۇنىڭغا كىرىدىغانلىرى كاچىن، قويبال (بۇ دىيالېكت ھازىر كاچىن ۋە ساغاي دىيالېكتلىرى تەرىپىدىن تولۇق ئاسسىمىلاتسىيە قىلىنىپ بولدى) دىيالېكتلىرى ۋە خاراكتېرى جەھەتتىن ئۆزلىرىگە خوشنا بولغان شور تىلىغا ئوخشاپ كېتىدىغان قىزىل ھەم شور دىيالېكتلىرى.

بىرىنچى گۇرۇپپا ھازىر ساغاي دىيالېكتى ۋە بەلتىر گوۋورىدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، بۇلارنىڭ بىر-بىرىدىن پەرقى چوڭ ئەمەس[156]. ساغاي دىيالېكتىدا ئاسكىز رايونىدىكى ۋە تاشتىپ رايونىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئۆزلىرىنى ساغاي دەپ ئاتايدىغان ئاھالىلار سۆزلىشىدۇ. بۇ دىيالېكتنىڭ ئىچىدە بەلتىر گوۋورى ئايرىم بىر گۇرۇپپىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ گوۋوردا ئاسكىز رايونىنىڭ

كىچىك مونوك يېزىسىدىكى ۋە تاشتىپ رايونىنىڭ ئاربات يېزىسىدىكى ئاھاللىلەر سۆزلىشىدۇ.

ساغاي دىيالېكتى بىلەن بەلتىر گوۋورى ھازىرقى ۋاقىتتا تۆۋەندىكىدەك ئورتاق ئالامەتلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ:

ئۇزۇك تاۋۇشلار جەھەتتە: *a*) ئانا تىلىدىكى سۆزلەردە ۋىشىلدىغۇچى *x/ɣ* تاۋۇشلىرى يوق بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا *s/z* ئالمىشىدۇ. بۇ ياقۇت تىلىدىكىگە ئوخشايدىغان ھادىسە. مەسىلەن: تاس «تاش»، تازى (باشقا دىيالېكتلاردا: تاشى، تاژى) «تېشى»، پاس «باش»، پازى (باشقا دىيالېكتلاردا: پاشى، پاژى) «بېشى»، سلتاۋ (باشقا دىيالېكتلاردا: شلتاق) «سەۋەپ»، سىرەئە (باشقا دىيالېكتلاردا: شىرەئە) «شىرە»؛

b) ئەسلى خاكاسچە سۆزلەرنىڭ سۆز ئاخىرىدا *x/q* تاۋۇشلىرى يوق بولۇپ، بۇ تاۋۇشلار *s/z* تاۋۇشلىرىغا ئالمىشىدۇ (ياقۇت ۋە باشقىرت تىللىرىدىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش ھادىسىلەر كۆرۈلىدۇ). مەسىلەن: ئاس «ئاچ، ئاچماق»، ئازىخ «ئوچۇق» (ئاچ، ئاش، ئاچىغ، ئاشىخ ئەمەس)، ئاغىس «ياغاچ»، ئاغىزى «ياغىچى» (باشقا دىيالېكتلاردا: ئاغاچ، ئاغاچچى، ئاغاژى)، ساس «چاچ»، سازى «چېچى» (باشقا دىيالېكتلاردا: چاچ/شاش، چاچى/شاشى)؛

c) باشقا تۈركى تىللاردىكى *s~d~j~ʒ~y* بىلەن باشلىنىدىغان سۆزلەردە سۆز بېشىدا *q* كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئەھۋالدا *s<q* نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن: چايغى (باشقا تىللاردا: ياي، ژاي) «ياز»، چار (باشقا تىللاردا: يار، ژار، دار) «يار»، چاخسى (باشقا تىللاردا: ياخشى، ژاخشى، جاقسى). لېكىن، يەنە مۇنداق ئەھۋاللارمۇ بار: سورتان (باشقا تىللاردا: چورتان/شورتان) بىر خىل

بىلىقىنىڭ نامى، سانا (باشقا تىللاردا: چانا/شانا) «چاڭغا»، سىغ (باشقا تىللاردا: چىق/شىق) «چىق، چىقماق» ۋەھاكازا.

ساغاي دىيالېكتىدىكى قىسمەن ھاللاردا، s بىلەن y نىڭ ئالمىشىدىغان جايلىرىدا q كېلىدۇ. مەسىلەن: ساغ (باشقا تىللاردا: چاغ، ياغ).

d) سۆز بېشىدا $m<p/b$ نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن: مۇزۇك (پۆزمك ئەمەس) «بۇيۇك».

سوزۇق تاۋۇشلار جەھەتتە:

a) $o>u$ نىڭ نۆۋەتلىشىشى: خۇل (ئەدەبىي تىلدا: خول) «قول»، ئۇت (ئەدەبىي تىلدا: ئوت)؛

b) $o/\ddot{u}$ نىڭ ئالمىشىشى: ئۈسكى (ئەدەبىي تىلدا: ئۆسكى) «ئۆچكە»، ئۇل (ئەدەبىي تىلدا: ئۆل) «ھۆل»؛

c) $oo>uu$ نۆۋەتلىشىشى بار: چۇئۇخ (ئەدەبىي تىلدا: چوئوخ) «سۆھبەت»، سۇئۇخ (ئەدەبىي تىلدا: سوئوخ) «سوغۇق»؛

d) $\ddot{o}\ddot{o}>\ddot{u}\ddot{u}$ نىڭ ئالمىشىشى: كۈئۈك (ئەدەبىي تىلدا: كۆئۆك) «كاككۈك»، ئۇئۇر (ئەدەبىي تىلدا: ئۆئۆرە) «ئۆرە»؛

e) بەزى سۆزلەردە ئۇرغۇ بىرىنچى بوغۇمغا كۆچىدۇ ۋە شور دىيالېكتىدا $a>\ddot{a}$ ئاجىزلىشىشى بولىدۇ. مەسىلەن: ئاغىس (ئەدەبىي تىلدا: ئاغاس) «ياغاچ»، ئوسخىس (ئەدەبىي تىلدا: ئوسخاس) «ئوخشاش»، ئابىم (ئەدەبىي تىلدا: ئابام) «ئاتام»؛

f) تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىش ھادىسىسى: ئاخسىر (ئەدەبىي تىلدا: ئاسخىر) «ئايغىر»، ئۆرگەن (ئەدەبىي تىلدا: ئۆگرەن) «ئۆگەن»، ساخپى (ئەدەبىي تىلدا: ساپىخى) «ئۆرۈمە چاچ» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار.

فونېتىكىلىق پەرقلەردىن سىرت، ساغاي دىيالېكتى يەنە قىسمەن گىرامماتىكىلىق ۋە لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرگىمۇ ئىگە. لېكىن، بۇ ئالاھىدىلىكلەر ھازىرقى زامان ئەدەبىي تىلى تەرىپىدىن ئاساسىي جەھەتتىن بويسۇندۇرۇلدى.

ۋىشىلدىما دىيالېكتلاردىن تەركىپ تاپقان ئىككىنچى تۈركۈمگە كاچىن (ئۇنىڭغا ئاسسىملاتسىيە بولغان قويۇبال دىيالېكتىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، قىزىل ۋە شوردىيالېكتلىرى كىرىدۇ.

بۇ ئۈچ دىيالېكت ساغاي دىيالېكتىدىن مۇنداق ئالامەتلەر ئارقىلىق پەرقلىنىدۇ: *a*) *ʒ/x* فونېمىسى بار؛ *b*) سۆز ئاخىرىدا ساغاي دىيالېكتىدا كېلىدىغان *s* نىڭ ئورنىغا *x/q* كېلىدۇ. مەسىلەن: ئاچ/ئاش (ئاس ئەمەس) «ئاچماق».

كاچىن دىيالېكتىنىڭ ئالاھىدىلىگى شۇكى، سۆزنىڭ ھەرقايسى ئورۇنلىرىدا، مەزكۇر تۈركۈمدىكى باشقا دىيالېكتلاردا كېلىدىغان *x* نىڭ ئورنىغا ۋە ئىسقىرتما دىيالېكتلاردا كېلىدىغان *s* نىڭ ئورنىغا *q* تاۋۇشى ئالمىشىدۇ. مەسىلەن: كاچىنچە: چاچىم، قىزىلچە: شاشىم، شورچە: شاڑىم، ساغايچە: سازىم «چېچىم».

قىزىل دىيالېكتى سۆزنىڭ ھەرقايسى ئورۇنلىرىدا *x/ʒ* ئۈزۈك تاۋۇشلىرىنىڭ ئورنىغا *q* ئۈزۈك تاۋۇشىنىڭ ئالمىشىشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. مەسىلەن: شار)باشقا دىيالېكتلاردا: چار) «يار».

شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ تۈركۈمدىكى ھەر قايسى دىيالېكتلار يەنە باشقا خاراكتېرلىق ئالامەتلەرگىمۇ ئىگە.

كاچىنلار (خائاس) خاكاس ئاپتونوم رايونىنىڭ ئۇست ئاباقان، ئالتاي ۋە شىرىن رايونلىرىدا ياشايدۇ.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، كاچىن دىيالېكتىنىڭ تەركىۋىدە ئىككى

گوڤور، يەنى باراڑۇل ۋە كونا نۇس گوڤورلىرى بار. بۇ گوڤورلار-نىڭ ئۆزىگە خوشنا بولغان قىزىل دىيالېكتى بىلەن قىسمەن ئوخشاشلىقلىرى بار.

كاچىن دىيالېكتى ئەدەبىي تىل بىلەن بولغان قىسمەن لېكسىكىلىق ۋە گىراممماتىكىلىق ئوخشىماسلىقلىرىدىن سىرت، ئاساسەن تۆۋەندىكى-دەك فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

ئۇزۇك تاۋۇشلار جەھەتتە:

a) q تاۋۇشى سۆزنىڭ ھەر قانداق ئورۇنلىرىدا كېلىۋېرىدۇ ۋە $s/x\sim z/ʒ$ ئۇزۇك تاۋۇشلىرى ئەركىن ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: چاچىن/چازىن (ساغاي دىيالېكتىدا: سازىن) «قەغەز» ئاغاچىم (ساغايچە: ئاغازىم) «ياغىچىم»، چاچىم (ساغايچە: سازىم) «چېچىم»، شوخشا/سوخسا (ئەدەبىي تىلدا: سوسخا) «چوشقا»، تاش/تاس (ئەدەبىي تىلدا: تاس) «تاش»، ئىزىك/ئىزىك (ئەدەبىي تىلدا: ئىزىك) «ئىشىك».

b) ئەدەبىي تىلدىكى h نىڭ ئورنىغا كاچىن دىيالېكتىنىڭ بەزى گوڤورلىرىدا ئارقا تاڭلاي پارتلىغۇچى جارانسىز k تاۋۇشى كېلىدۇ. مەسىلەن: قاراق (ئەدەبىي تىلدا: خاراخ) «كۆز»، قارا (ئەدەبىي تىلدا: خارا) «قارا»؛

c) ئەدەبىي تىلدىكى سۆز بېشىدا كېلىدىغان جارانسىز p نىڭ ئورنىغا كاچىن دىيالېكتىنىڭ بەزى گوڤورلىرىدا جارانلىق b كېلىدۇ. مەسىلەن: باس (ئەدەبىي تىلدا: پاس) «باش»، بائارساخ (ئەدەبىي تىلدا: پائارساخ) «ئەركە».

سوزۇق تاۋۇشلار جەھەتتە:

a) h، k/g بىلەن ئاياقلىشىدىغان سۆزلەرگە سوزۇق تاۋۇش

بىلەن باشلىنىدىغان قوشۇمچىلار ئۇلانسا، سوزۇلما سوزۇق تاۋۇش هاسىل بولىدۇ. مەسىلەن: ئازائام (ساغايچە: ئازاغىم) «ئايىغىم»، كۆنەئەم (ساغايچە: كۆنەگىم) «چېلىگىم»، خونىئىم (ساغايچە: خونىغىم) «ئۆمرۇم»؟

b) لەۋلىشىش ئاھاڭداشلىغى ساغايچىغا نىسبەتەن ئانچە كۈچلۈك ئەمەس. مەسىلەن: خۇزۇختى (ساغايچە: خۇزۇختۇ) «ياڭاقنى»، چۇستۇكتىك (ساغايچە: چۇستۇكتۇگ) «ئۇزۇكلۇك، ئۇزۇلگەن».

قىزىل دىيالېكتىدا سۆزلىشىدىغانلار سان جەھەتتە ئاز بولغان قىزىللىقلار (خىزمەت كىشى) دىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلار كراسنويار ئۆلكىسىنىڭ ئۇرۇر ۋە شارىپ رايونلىرىدا، خاكاس ئاپتونوم رايونىنىڭ قارا ئىيۇس ۋە ئاق ئىيۇس دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىغا جايلاشقان سارالىن ۋە شىدىن رايونلىرىدا ياشايدۇ.

قىزىل دىيالېكتى خاكاس ئەدەبىي تىلىغا گىراماتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتلىرىدىكى ئوخشىماسلىقلاردىن تاشقىرى، ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

ئۇزۇك تاۋۇشلار جەھەتتە:

a) ئەدەبىي تىلدىكى تۆپ سۆزلەردە كېلىدىغان *z/s* نىڭ ئورنىغا *z/x* ۋە xx ئۇزۇك تاۋۇش فونېمىلىرى كېلىدۇ. مەسىلەن: تۆزەك (ئەدەبىي تىلدا: تۆزەك) «تۆشەك»، كىزى (ئەدەبىي تىلدا: كىزى) «كىشى»، ئىلگىشىش (ئەدەبىي تىلدا: ئىلگىس) «ئىلگۈچ»، تۆشىش (ئەدەبىي تىلدا: تۆس) «تۆش»، شەر (ئەدەبىي تىلدا: چىر) «يەر»، شول (ئەدەبىي تىلدا: چول) «يول»؛

b) سۆز بېشىدا *q* تاۋۇشى *y* غا ئالمىشىدۇ، لېكىن سۆز ئوتتۇرىسىدا ۋە سۆز ئاخىرىدا ساقلىنىدۇ. مەسىلەن: يابال (ئەدەبىي تىلدا:

چابال) «يامان»، ياخسى (ئەدىبىي تىلدا: چاخسى) «ياخشى»، لېكىن-چەچ (ئەدىبىي تىلدا: ساس) «چاچ»، تۆكپەچ (ئەدىبىي تىلدا: تۆكپەس) «تاختاي»؛

c) *oq/g* نىڭ ئالدىدا كېلىدىغان *r*، *l* چۈشۈپ قالىدۇ: پاغان (ئەدىبىي تىلدا: پارغان) «بارغان»، ساغان (ئەدىبىي تىلدا: سالغان) «سالغان».

سوزۇق تاۋۇشلار جەھەتتە:

a) ئەدىبىي تىلدىكى *i* تاۋۇشى *ə* گە ئالمىشىدۇ: مەن (ئەدىبىي تىلدا: مىن) «مەن، كەل (ئەدىبىي تىلدا: كىل) «كەل»، ئەت (ئەدىبىي تىلدا: ئىت) «گۆش»؛

b) *ə*<*ü* ۋە *əə*<*üü* نۆۋەتلىشىشى. مەسىلەن: كۆش (ئەدىبىي تىلدا: كۈس) «كۈچ»، كۆمۈش (ئەدىبىي تىلدا: كۈمۈس) «كۈمۈش»، پۆئۆر (ئەدىبىي تىلدا: پۈئۈر) «بۆرە».

خاكاس ئاپتونوم رايونىنىڭ تاشتىپ رايونىدىكى شورلارنىڭ ئاز بىر قىسمى شور دىيالېكتىدا سۆزلىشىدۇ. ئۆلار ئاساسەن يۇقۇرى ماتۇر ۋە تۆۋەن ماتۇر يېزىلىرىدا ئولتۇراقلاشقان. بۇ يېزىلاردا، شوردىيالېكتىدا سۆزلىشىدىغان خاكاسلار بىلەن بىرلىكتە تاغلىق شورىيىدىن كۆچۈپ چىققان شورلارمۇ ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان،

شور دىيالېكتى ئەدىبىي تىلدىن تۆۋەندىكىدەك خاراكتىرلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن پەرقلىنىدۇ.

فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى:

a) تۈپ سۆزلەردە *x* ۋە *z* ئۈزۈك تاۋۇشلىرى كېلىدۇ. مەسىلەن: شىن (ئەدىبىي تىلدا سىن) «چىن»، ئاپشاخ (ئەدىبىي تىلدا: ئاپساخ «بوۋاي»، كۈش (ئەدىبىي تىلدا: كۈس) «كۈچ» خاژىخ

(ئەدەبىي تىلدا: خازىغ) «ئۇستىخان»؛

b) سوزۇق تاۋۇشلار ئاھاڭداشلىغىنىڭ بۇزۇلۇشى، مەسىلەن: ئابەزى (ئەدەبىي تىلدا: ئاباڭى) «ئاتىسى»، پالەزى (ئەدەبىي تىلدا: پالاڭى) «بالىسى».

فونېتىكا ـ مورفولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى:

a) بېرىش كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ شەكلى تولۇقراق بولۇپ، ـزار/ ـسارنىڭ ئورنىغا ـزارى/ ـسارى كېلىدۇ. مەسىلەن: سىغزا-رى (ئەدەبىي تىلدا: سۇغزار) «سۇغا»، تايغازارى (ئەدەبىي تىلدا: تايغازار) «تاققا»؛

b) ھازىرقى زامان پېئىلى بىرقەدەر تولۇق فونېتىكىلىق شەكىل-گە ئىگە. مەسىلەن: پارچار (ئەدەبىي تىلدا: پارچا) «مېڭىۋاتىدۇ»، ئودىرچار (ئەدەبىي تىلدا: ئودىرچا) «ئولتۇرۇۋاتىدۇ»؛

c) بىلە، پىلە ياردەمچى سۆزلىرىنىڭ تولۇق فونېتىكىلىق شەكـ-لى بار. بۇ ياردەمچى سۆزلەر ئەدەبىي تىلدا قوشۇمچىغا ئايلىنىپ كەتكەن. مەسىلەن: مالىتى بىلە (ئەدەبىي تىلدا: پالىتىناڭ) «پالتا بىلەن»، مىلتىخ پىلە (مىلتىخناڭ) «مىلتىق بىلەن»؛

d) ئىنكار شەكلىدىكى ھازىرقى زامان پېئىلىنىڭ ـپائان/باۋان/ ـماۋان قوشۇمچىسى بار (ئەدەبىي تىلدا ـپىن/ ـبىن/ ـمىن). مەسىلەن: پاربائانچا (ئەدەبىي تىلدا: پاربىنچا) «ماڭمىدى»، توغنما-ئانچا (ئەدەبىي تىلدا: توغنمىنچا) «ئىشلىمىدى»؛

e) پېئىل تومۇرىدا *ir*ـنىڭ ئورنىغا *ar*ـكېلىدىغان كەلگۈسى زامان سۈپەتداش شەكلى، مەسىلەن: ئاڭنارغا (ئەدەبىي تىلدا: ئاڭنىرغا) «ئوۋ قىلىشقا»، پالىختارغا (ئەدەبىي تىلدا: پالىختىرغا) «بېلىق تۇتۇشقا».

بۇنىڭدىن سىرت، شور دېيالېكتى ئەدەبىي تىلىدىن ئۆزىگە خاس لۇغەت تەركىۋى بىلەنمۇ پەقلىنىدۇ (مەسىلەن، مۇنۇ سۆزلەر ئەدەبىي تىلدا ئۇچرىمايدۇ: ئوتتۇ «تىۋىپ»، ئۇستۇكەن «بېخىل»، خۇتۇخ «قۇدۇق»، خوناخ «پەرۋانە»).

شۇنداق قىلىپ، ھازىرقى زامان خاكاس تىلى بىر نەچچە دېيالېكتلارغا ئايرىلىدۇ. بۇ دېيالېكتلار خاكاس خەلقىنىڭ مىللىلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئۆزىنىڭ خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى يوقاتماقتا ۋە خاكاس ئەدەبىي تىلىنىڭ تەسىرى ئاستىدا بىرلىككە كەلمەكتە.

خاكاس تىلىنىڭ بىر قىسىم دەسلەپكى يېزىقلىرى گەرچە ئىنقىلاپىتىن بۇرۇن باشلانغان بولسىمۇ، خاكاس ئەدەبىي يېزىق تىلى ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن بارلىققا كەلدى. خاكاس ئاپتونوم رايونىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن يېزىق، ئىملا ئىشلىرى ۋە خاكاس تىلشۇناسلىغىنىڭ باشقا ئەملىي مەسىلىلىرى ئۇستىدىكى ئىشلار باشلىنىپ كەتتى.

خاكاس تىلى ۋە يېزىغى تەرەققىياتىنىڭ بىرىنچى باسقۇچى 1929 ـ يىلدىن بۇرۇنقى دەۋرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. رۇس ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى يېزىق تۇنجى قېتىم 1924 ـ يىلى ئىشلەپ چىقىلغان ئىدى. خاكاس ئېلىپبەسىنى ئىشلەشتە ئىنقىلاپتىن بۇرۇنقى تۇنجى خاكاس ئېلىپبەسىنىڭ تەجرىبىسى قوللىنىلدى.

خاكاس ئەدەبىي تىلى ۋە يېزىغى تەرەققىياتىنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى 1929 ــ 1930 ـ يىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋردە رۇسچە ھەرپلەر ئاساسىدىكى خاكاس ئېلىپبەسى لاتىن يېزىغىغا ئۆزگەرتىلدى ۋە 1930 ـ يىلدىن باشلاپ خاكاس تىلىدىكى گېزىت ـ ژورناللار ۋە كىتاپلار لاتىن يېزىغىدا نەشر قىلىنىدى.

بىراق، ئەمىلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، لاتىن يېزىغى ئۇقۇغۇچىلار-نىڭ ئۆز ئانا تىلىنى ئۆزلەشتۈرۈشىگە ئاسانلىق يارىتىپ بېرەلمەس-لىك بىلەنلا قالماي، بەلكى خاكاس تىلىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە بۈيۈك رۇس تىلى بىلەن زىچ مۇناسىۋەت ئورنىتىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلدى.

ئۇچىنچى باسقۇچ (1930 ـ يىلدىن باشلىنىدۇ) خاكاس يېزىغىنىڭ رۇسچە ھەرپ شەكىللىرىگە كۆچۈشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. مۇشۇ دەۋردىن باشلاپ ئاساسلىق يېزىق مەسلىلىرىلا ئەمەس، بەلكى ئاتالغۇلار تەتقىقاتى، گرامماتىكا، دىيالېكتولوگىيە ۋە خاكاس تىلىنىڭ تارىخى[157] مەسىلىلىرى ئۇستىدىمۇ جىددى ئىشلار باشلاندى.

كاماسىن تىلى[158]

كاماسىن تىلى كاماسىنلاردىن ئىبارەت (كانماجى) بىر كىچىك ئېتنىك گۇرۇپپىنىڭ (ئادەم سانى 200 ئۆچۈرىسىدە) تىلىدۇر. كاماسىنلار ئەسلىدە نېنېتس قەبىلىسىدىن كېلىپ چىقىقان بولۇپ، تۈركى تىلىنى قوبۇل قىلغان. ئۇلار كراسنويار ئۆلكىسىدىكى مانى ۋە كانادەريالىرىنىڭ باشلىنىش قىسمىدىكى جايلاردا ياشايدۇ. كاماسىن تىلىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم تىل بولۇش سۈپىتىدىكى ئەھمىيىتى يوق. بۇ تىل ئاساسلىق تۈركە ئايرىلغان ئالامەتلىرىگە قارىغاندا، جۈملىدىن $y\sim z/s\sim t/d\sim r$ تاۋۇشلىرىنىڭ سۆز ئوتتۇرىسىدا ۋە سۆز ئاخىرىدا نۆۋەتلىشىشىگە قارىغاندا، خاكاس تىلىنىڭ z/s دىيالېكتلىرى سىستېمىسىغا كىرىدۇ. لېكىن، كاماسىنلار ئۆزلىرى خاكاس ئاپتونوم رايونى ئاھالىسىنىڭ تەركىۋىگە كىرمەيدۇ.

كاماسىن تىلىنىڭ ئۆز يېزىغى يوق. بۇ تىلدا سۆزلەشكۈچىلەر

ئاساسەن رۇس تىلىدىن پايدىلىنىدۇ.

شور تىلى[158]

شور تىلى شور خەلقىنىڭ تىلى بولۇپ، ئۇلارنىڭ نوپۇسى تەخمىنەن 15 مىڭ كىشى. شورلار شىمالىي ئالتاي ۋە كۇزنېتس، ئالاتاۋدىكى كوندوما، مىراس ۋە تومىسى دەريالىرىغا تۇتاش جايلاردا، يەنى خاكاس ۋە تاغلىق ئالتاي ئاپتونوم رايونلىرىغا چېگرىداش تېرىتورىيىدە ياشايدۇ. بۇرۇنقى ئېتنوگرافىيە ئەسەرلىرىدە شور خەلقى شورلار، چېرنېۋ تاتارلىرى، مىراس ۋە كوندوم تاتارلىرى، تومى ـ كۇزنېتس تاتارلىرى، ئابىنلىقلار...دەپ ئاتالغان. شور تىلى تۈركى تىللارنىڭ ئۇيغۇر ـ ئوغۇز گۇرۇپپىسى خاكاس تارماق گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ.

شور تىلى خاكاس تارماق گۇرۇپپىسىدىكى باشقا تۈركى تىللار بىلەن ئورتاق ئالاھىدىلىرگە ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، يەنە بۇ تىلنى ئايرىم تىل قىلىپ ئايرىپ تۇرىدىغان ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بۇ ئالاھىدىلىكلەر تۆۋەندىكىچە:

1. فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە: *a*) دىيالېكتلار ئارىسىدا مۇنۇ تاۋۇشلار نۆۋەتلىشىدۇ: *o*~*u*، مەسىلەن: ئوڭنا~ئۇڭنا «بىلمەك» (<ئاڭلا ـ)؛ *oo*~*uu*، مەسىلەن: ئوئول~ئۇئۇل «ئوغۇل»؛ *b*) *i*~*iy* نۆۋەتلىشىدۇ، مەسىلەن: كىژى~كىيژى «كىشى»؛ c) دىيالېكتلار ئارىسىدا *z*~*y* تاۋۇشلىرى نۆۋەتلىشىدۇ: قوزان~قويان «توشقان»، پوزۇ~پويۇ «ئۆزى»، *q*~*t* نۆۋەتلىشىدۇ: چوق~توق «يوق».

2. لۇغەت تەركىۋىدە ئوۋچىلىق ئاتالغۇلىرى راۋاج تاپقان ۋە

لېكسىكسى موكغۇلچە ئېلېمېنتلار بىلەن تولۇپ تاشقان.

3. گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا: *a*) -پائان/-پەئەن، -بائان/-بەئەن، — مائان/-مەئەن (خاكاسچە: — پىئىن/-بىئىن/-مىئىن) بىلەن كېلىدىغان ئىنكار شەكلىدىكى رەۋىشداشلار؛ *b*) -غائاچى/-گەئەچى بىلەن كېلىدىغان سۈپەتداش شەكلى ۋە -ئائاچى/-پەئەچى بىلەن كېلىدىغان ئىنكار شەكلى؛ *c*) -چاك/-چەك بىلەن كېلىدىغان سۈپەتداش شەكلى؛ *d*) كىرىشپ كەتكەن پېئىل شەكىللىرى ۋە باشقىلار.

شور ئۇمۇمى خەلق ئېغىز تىلى ئاساسلىق ئىككى دىيالېكتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: 1) *z* دىيالېكت: بۇ، مىراس ۋە تومى دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىدا ياشىغۇچى شورلارنىڭ دىيالېكتى بولۇپ، بۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى خاكاس تىلىغا يېقىن؛ 2) *y* دىيالېكت: بۇ، كوندوما ۋە تۆۋەنكى تومى (مىراسنىڭ قۇيۇلۇشىدىن تۆۋەندىكى) دەريالىرىنىڭ ۋادىلىرىدا ياشىغۇچى شورلارنىڭ دىيالېكتى بولۇپ، بۇنىڭ ئالاھىدىلىگى ئالتاي تىلىنىڭ شىمالىي دىيالېكتلىرىغا يېقىن.

مىراس ياكى z دىيالېكتى ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەيدۇ. بۇ دىيالېكت ئاساسىدا شور ئەدەبىي تىلى يارىتىلغان بولۇپ، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكلىرى نەشر قىلىنغان ئىدى. مىراس دىيالېكتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە: *a*) ھەر قايسى دىيالېكتلار ئارىسىدا نۆۋەتلىشىدىغان *y~s/z~t/d~r* تاۋۇشلىرى ئىچىدىن مىراس دىيالېكتى *s/z* گۇرۇپپىسىغا تەئەللۇق. بۇ جەھەتتە، ئۇ، *y* گۇرۇپپىسىغا كىرىدىغان كوندوما دىيالېكتىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: مىراسچە مۆزۈك، كوندومچە پىيىك «بۇيۇك»؛ مىراسچە كېس،

كوندومچه كبي «كىيمەك»؛ *b*) *i*~*a* سوزۇق تاۋۇشلىرى نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن: مىراسچە ئاتارا، كوندومچە ئاتارى «ئۇ ياقتا»؛ مىراسچە ئالباغا، كوندومچە ئالباغى «سۆسەر»؛ *c*) *u*~*o* ۋە *uu*~*oo* نىڭ نۆۋەتلىشىشى: مىراسچە قۇزۇرۇق، كوندومچە قويرۇق «قۇيرۇق».

2. گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا: *a*) ـ چاتقان بىلەن كېلىدىغان تۇرلۇك سۈپەتداش شەكىللىرى، مەسىلەن: مىراسچە پارچاتقان، كوندومچە پارچىتان، پارچىن «كېتىۋاتقان»؛ *b*) سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ـ چاق~ـ چىق نىڭ تۇرلۇك شەكىللىرى، مەسىلەن: مىراسچە شومالانچاق، كوندومچە شومالانچىق «كەپسىز بالا» قاتارلىق؛ *c*) ـ شەخس كۆپلۈك ساندىكى ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ تۇرلۇك شەكىللىرى: مىراسچە كەلدىبىس، كوندومچە كەلدىس «كەلدۇق» قاتارلىق.

شور ئەدەبىي تىلى ھازىر مەۋجۇت ئەمەس. شور يېزىق ئەدەبىي تىلى سۈپىتىدە ئۆزلىرىگە ئەڭ يېقىن بولغان خاكاس تىلىنى ياكى رۇس تىلىنى ئىشلىتىدۇ.

چۇلىم تاتارلىرى، كۆكەرىك ۋە كېچكىلەرنىڭ تىلى

چۇلىم تىلى ياكى چۇلىملىقلارنىڭ، چۇلىم تاتارلىرىنىڭ (ھېلىبت ياكى ھېلبتس) تىلى چۇلىم دەريا‌سى (ئوب دەريا‌سىنىڭ تارمىقى) بويىدا ياشىغۇچى بىر ئاز سانلىق خەلقنىڭ تىلىدىن ئىبارەت. كەڭ مەنىدىن ئالغاندا، چۇلىم تاتارلىرىنىڭ تىلىغا خوشنا قەبىلىلەردىن كېتسىك (كەزىك) ۋە كۆكەرىكلەرنىڭ تىللىرىنىمۇ كىرگۈزۈشكە بولىدۇ، شۇنداق بولغاندا، چۇلىم تاتارلىرىنىڭ تىلىنى ئوچ دىيالېكت

گۇرۇپپىسىغا ئايرىشقا بولىدۇ: 1) كىچىك (ۋ. رادلوۋنىك پەرزىچە، كىچىك نەسەب جەھەتتىن توبول تاتارلىرىغا تەئەللۇق) دىيالېكتى؛ 2) كۇئەرنىك (ۋ. رادلوۋ كۇئەرىكلەرنى تېلەئۇتلاردىن كېلىپ چىققان دەپ ھىساپلىغان) دىيالېكتى؛ 3) چۇلىم (چۇلىم تاتارلىرى نەسەب جەھەتتىن تۇركلىشىپ كەتكەن ئوستياك ياكى كېتلارغا تەئەللۇق) دىيالېكتى.

چۇلىم ياكى مېلېتىس تاتارلىرىنىڭ تىلى ئۇيغۇر-ئوغۇز گۇرۇپپىسىنىڭ خاكاس تارماق گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ ھەمدە مەزكۇر تارماق گۇرۇپپىدىكى باشقا تىللار بىلەن ئورتاق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بۇ تىل، ئەڭ ئالدى بىلەن، شۇر تىلىغا ۋە بولۇپمۇ خاكاس تىلىنىڭ قىزىل دىيالېكتىغا يېقىن.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، چۇلىم تاتارلىرىنىڭ تىلى باشقا تىللاردىن پەرقلىنىدىغان ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگىمۇ ئىگە. بۇ ئالاھىدىلىكلەر تۆۋەندىكىچە:

1. فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە: a) تىل بىلەن چىش ئارىلىغىدىن چىقىدىغان جارانگسىز c ۋە جارانگلىق ẓ(ذ) تاۋۇشلىرى بار، مەسىلەن: cĭḳ «چىق»، aoqac «ياغاچ»»، kūe «كۆچ»، pužaḳ/ pĭzaḳ «پىچاق» (چۇلىم تىلى شۇ ئالامتى بىلەن بارلىنىدىغان تىلىغا يېقىنلىشىدۇ)؛ b) مۇنداق دىفتونگلار بار: ua، uo، üə، iə. مەسىلەن: سوئاق «سوغاق»، كۇئۆك «كاككۇك»، سىئەك «كۆكۈيۇن».

2. گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا: a) -غوق/ -گۆك بىلەن ياسىلىدىغان كەلگۈسى زامان پېئىل شەكلى، مەسىلەن: مەن پادغوئوم «مەن بارىمەن» (<پادغوغۇم)؛ b) -لۇق/ -لۈك، /رۇق/ -رۈك، -شۇق/ -شۈك، -نۇق/نۈك، -يۇق/ -يۈك، / -سۇق/ -سۈك، -

تسۇق/ ـ تسۇك بىلەن ياسىلىدىغان كەلگۈسى زامان پېئىل شەكلى، مەسىلەن: ئول پائارروق «ئۇ بارىدۇ»، ئول كەئەللۇك «ئۇ كېلىدۇ»، تائانـدۇق «تونۇۋالـدۇ»، قائاپـپۇق «چـىشلىۋالـدۇ»، ئۆئۆسـۇك «ئۆسىدۇ».

3. لۇغەت تەركىۋىـدە: چاڑىچـىلىق، دېخانچـىلىق ۋە ئولتۇراق تۇرمۇشقا دائىر لېكسىكىسى باي ئەمەس.

چۈلىم تىلىنىڭ تەركىۋىـدە ئىككى دىيالېـكت (تۆۋەنـكى چۈلىم ۋە يۇقۇرى چۈلـم) ۋە بىرنەچـچە گوۋور بولۇپ، بۇلار بىر بىرىدىن ئاساسەن فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلـىرى بىلەن پەرقلىنىدۇ.

تۆۋەنكى چۈلىم دىيالېكتى چۈلىم دەريـاسىنىڭ تۆۋەن ۋە ئوتتۇرا قىسمى ئەتراپىدىكى ئاسنوۋ ۋە زىران رايونلىرىغا تارقالغان بولۇپ، خاراكتېرى جەھەتـتىن بارابـىن شىۋىسـىگە يېقىنـلىشـىدۇ. يۇقۇرى چۈلىم دىيالېكتى چۈلـىم دەريـاسـىنىڭ يۇقۇرىقى قىسـمىغا تارقالغان بولۇپ، خاكاس تىلىنىڭ قەزىل دىيالېكتىغا ئەڭ يېقىن. بۇ دىيالېكتـلارنىڭ فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە تۆۋەندىكىدەك ئاساسـلىق پەرقلەر بار: *a*) تۆۋەنكى چۈلىم دىيالېكتىدىكى سۆز بېشىدا كېلىدىغان *y* غا ئوتتۇرا چۈلىم دىيالېكتىدىكى *q* توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن: ياي~چاي «ياز»، ياخشى~چاقشى «ياخشى»؛ *b*) تۆۋەنكى چۈلىمـدا سۆز ئاخىرىدا كېلىدىغان *c* غا ئوتتۇرا چۈلىمدىكى *q* توغـرا كېلىـدۇ. مەسىلەن: *iq~ic* «ئىـچـىمەك»؛ *kaq~kac* «قاچـاق»؛ *c*) تـۆۋەنـكى چۈلىمدا سۆز ئوتتۇرىسى ۋە سۆز ئاخىرىدا كېلىدىـغان *y* غا ئوتتۇرا چۈلىمدىكى *s/z* توغرا كېلىدۇ. مەسـىلەن: قۇيرۇق~قۇزرۇق «قۇيرۇق»، قايىك ـ قازىك «قېيىن»؛ d) تۆۋەنكى چۈلـمدا سۆز بېشىدا كېلىدىغان *c* غا ئوتتۇرا چۈلىمدىكى *x* تاۋۇشى توغرا كېلىدۇ. مەسـ

لەن: *xaŋ~caŋ* «قوڭغىراق»، *xïk~cïk* «چىق».

بۇ دىيالېكتلارنىڭ گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشى ۋە لۇغەت تەركىۋىدىكى پەرقلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس.

چۇلىم تىلىنىڭ ھەر بىر دىيالېكتى بىر نەچچە گۇۋورنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ گەۋدىلىك بولغانلىرى: تۆۋەنكى چۇلىم دىيالېكتىدا پېرېۋوز كەنتىنىڭ گوۋورى، ئوتتۇرا چۇلىم دىيالېكتىدا تۇتال، يېڭى يېزا، تىزىراچېۋ، پۇشتاكوۋ كەنتلىرىنىڭ گوۋورلىرى ۋە باشقىلار.

چۇلىم تاتارلىرى تىلىنىڭ ئۆز يېزىغى يوق. ئاھالىلار ئاساسىي جەھەتتىن رۇس ئەدەبىي تىلىدىن پايدىلىنىدۇ. خاكاس، كاماسىن، شور ۋە چۇلىم تاتار تىللىرىدىن باشقا يەنە ئالتاي تىلىنىڭ شىمالىي دىيالېكتلىرى، يەنى تۇبا، شالقاندۇ ۋە قوماندى دىيالېكتلىرى (ئالتاي تىلىنىڭ تونۇشتۇرۇلۇشىغا قارالسۇن) ۋە سېرىق ئۇيغۇر تىلىمۇ («يېڭى ئۇيغۇرتىلى» بۆلۈمىگە قارالسۇن) خاكاس تىللىرى تارماق گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ.

II قىزغىر-قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسى

تۈركى تىللارنىڭ قىرغىز-قىپچاق گۇرۇپپىسى ئالاھىدە بىر مۇستەقىل گۇرۇپپىدىن ئىبارەت بولۇپ، قەدىمقى قىرغىز تىلىنى ۋە ھازىرقى تىللاردىن قىرغىز ۋە ئالتاي تىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ گۇرۇپپىدىكى تىللار قەدىمقى قىرغىز قەبىلىلىرىنىڭ دىيالېكتلىرى ئاساسىدا

شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇ قەبىلىلەرنىڭ تىلى بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېنىسەي يېزىقلىرى ئارقىلىق يېتىپ كەلگەن. لېكىن، قىرغىز ۋە ئالتاي تىللىرىنىڭ ھازىرقى تەرىكۈدىن قارىغاندا، بۇ تىلىلارنىڭ شەكلى خېلى زور دەرىجىدە ئۆزگەرگەنلىگىنى ھەمدە كېيىنكى دەۋرلەردە قېپچاق قەبىلىلىرىنىڭ تىللىرى بىلەن ئارىلىشىش نەتىجىسىدە ۋە مۇڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ تىللىرى بىلەن يېقىن ئالاقىدا بولۇش ھەم ئۆز ئارا تەسىر كۆرسىتىش نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن تىل قۇرۇلمىسىدىن ئىبارەت ئىكەنلىگىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ ھال بولۇپمۇ ئالتاي تىلىدا روشەن ئىپادىلىنىدۇ. ئالتاي تىلىدا سۆزلەشكۈچىلەر (ئالتايلىقلار) ئۇزۇن ۋاقىتلارغىچە ئويرات مۇڭغۇل قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ ۋە جۇڭغار (مۇڭغۇل) دۆلىتىنىڭ تەركىۋىدە بولغان.

بۇ گۇرۇپپىدىكى تىللارنىڭ خاراكتېرلىق ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: *a*) تولۇق تەلەپپۇز قىلىنىدىغان سوزۇق تاۋۇشلار: ئادەتتىكىلىرى سەككىز، ئىككىلەمچى سوزۇلما سوزۇقلار ئالتە ـ سەككىز؛ *b*) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋلىشىش ئاھاڭداشلىغى ئەڭ تولۇق ئىپادىلەنگەن؛ *c*) دىيالېكتلار ئارا جاراڭلىق ۋە جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ پەرقى چوڭ ئەمەس؛ *d*) *q* ۋە *x* دىن ئىبارەت ۋىشىلدىغۇچى ئۇزۇك تاۋۇشلار بار. بۇ جەھەتتە قېپچاق ـ نوغاي گۇرۇپپىسىدىكى تىللاردىن پەرقلىنىدۇ. قېپچاق ـ نوغاي گۇرۇپپىسىدىكى تىللاردا *q* ۋە *x* نىڭ ئورنىغا *x* ۋە *s* كېلىدۇ، يەنى: قاچ ۋە باش (قاش ۋە باس ئەمەس)؛ *e*) سۆز بېشىدا كۆپىنچە جاراڭسىز ئۇزۇك تاۋۇشلار كېلىدۇ. بۇ ھال بولۇپمۇ ئالتاي تىلىدا ئېنىق كۆرۈلىدۇ؛ *f*) سوزۇق تاۋۇشلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلار جاراڭسىزلىشىدۇ (بولۇپمۇ ئالتاي تىلىدا). بۇ ئالاھەت قىرغىز تىلىغا خاس

ئەمەس. شۇنداقتىمۇ، بىرمۇنچە دىيالېكتلاردا بۇ ھادىسە ئىزچىل ئىپادىلىنىدۇ؛ *g*) قەدىمقى تۈركى تىللاردىكىگە ئوخشاش گىراماتىكىلىق شەكىللەر خېلى كۆپ؛ *h*) تولۇق شەخس قوشۇمچىلىرى ئاجىز-لىشىپ قىسقارغان قوشۇمچىلارغا ئايلىنىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ 1 ـ ۋە 2 ـ شەخسلىك شەكىللىرى بىر ـ بىرىگە ئوخشايدۇ، لېكىن مەنە جەھەتتىن ئىگىلىك قوشۇمچىلىرىغا ئوخشىمايدۇ ۋاھاكازا.

قىرغىز ۋە ئالتاي تىللىرىنى باشقا قىپچاق تىللىرىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان خاس ئالاھىدىلىكلەر (مەسىلەن: سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىككىلەمچى سوزۇلمىلىغى، سۆز ئاخىرى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىشىشى، سوزۇق تاۋۇشلار ئوتتۇرىدىكى ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ جاراڭلىق بولۇشى قاتارلىقلار) بۇ ئىككى تىلنى باشقا ئالتاي تىللىرىغا (جۇغراپىيە مەنىسىدىكى ئالتاي تىللىرىغا)، يەنى خاكاس، شور، تۇۋا، ياقۇت تىللىرىغا يېقىنلاشتۇرىدۇ. بۇ تىللار (خاكاس، شور، تۇۋا، ياقۇت تىللىرى) ئالتاي تىلى ۋە قىسمەن قىرغىز تىلى بىلەن بىرلىكتە ئۇزاق بىر دەۋر ئىچىدە مۇڭغۇل تىللىرى بىلەن ۋە قىسمەن مانجۇ ـ تۇڭگۇس، قەدىمقى ئاسىيا تىللىرى بىلەن خوشنا بولۇپ راۋاجلانغان. شۇنداق قىلىپ، يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن تۈركى تىللار باشقا تۈركى تىللاردىن پەرقلىنىدىغان ئورتاق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغان.

قىرغىز ۋە ئالتاي تىللىرىنىڭ بىر بىرىگە ئوخشايدىغان ئالاھەتلىرى تۆۋەندىكىچە: *a*) قىرغىز تىلىدا ئالتە ۋە ئالتاي تىلىدا سەككىز سوزۇلما (ئىككىلەمچى) سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى بار (ئالتە فونېما+سوزۇلما *ii*، ïï)؛ *b*) قىرغىز تىلىدا *j* فونېمىسى بولۇپ، ئالتاي تىلىدا ئۇنىڭ ئورنىغا *t~d* ئالمىشىدۇ؛ *c*) قىرغىز تىلىدا

جاراڭلىق ۋە جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىلىرى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ، ئالتاي تىلىدا بۇلارنىڭ پەرقى يوق؛ *d*) قىرغىز تىلىدا ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى: *-nin/-nIn*، *-din/-dIn*، *-tIn/tin* ۋە چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى: -دان/-دەن، -تان/-تەن-نان/-نەن؛ ئالتاي تىلىدا ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى: *-niŋ/-nIŋ*، *diŋ/-dIŋ*، *tiŋ/-tIŋ* ۋە چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى: -داڭ/-دەڭ، -تاڭ/-تەڭ، -ناڭ-/-نەڭ.

قىرغىز-قىپچاق گۇرۇپپىسىدىكى تىللار شەرقىي ھون تارمىغىدىكى تىللاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ تىللارنىڭ لېكسىكا تەركىۋى موڭغۇلچە سۆزلەرنىڭ كۆپ بولۇشى ۋە ئەرەپ-پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئاز بولۇشى بىلەن غەربىي ھون تارمىغىدىكى تىللارنىڭ سۆزلىرىدىن پەرقلىنىدۇ.

قەدىمقى تىل

قەدىمقى قىرغىز تىلى[165]

قەدىمقى قىرغىز تىلى يېنىسەي ئەتراپلىرىدا ياشىغان قەدىمقى قىرغىزلارنىڭ تىلىدىن ئىبارەت. قەدىمقى قىرغىزلار بىر يېرىك قەبىلىلەر ئىتتىپاقىغا باشچىلىق قىلغان. بۇ ئىتتىپاقتىكى قەبىلىلەر قەبىرە تاشلىرىغا ئويۇلغان خەتلەردىن ئىبارەت بولغان ئۆز يېزىغىنىڭ يادىكارلىقلىرىنى قالدۇرۇپ كەتتى. قەدىمقى قىرغىز تىلى قەدىمقى ئوغۇز ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر تىللىرى[166] بىلەن ئورتاق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، يەنە ئۆزىنىڭ خاراكتېرلىق ئالاھىدىلىكلىرىگىمۇ ئىگە[167].

س. مالوژ كۆرستىپ ئۆتكەنىدەك[164]، قىرغىزلار بىلەن يېقىن نەسەبلىك باغلىنىشتا بولغانلار ھازىرقى توفالار (قاراغاس)، تۇۋا (ئۇرەنخاي، سويئوت)، ياقۇت، خاكاس، شۇنداقلا كىماكلار ۋە قىپچاقلارنىڭ ئەجداتلىرىدىن ئىبارەت. قىرغىز، كىماك ۋە قىپچاقلارنى ھىساپقا ئالمىغاندا، بۇ خەلقلەرنىڭ ھەممىسى بۇگۈنكى كۈنگە قەدەر ئۆز تىللىرىنىڭ قەدىمقى ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ كەلمەكتە. بۇ تىللار ئاتالمىش t/d ۋە s/z تىللارغا تەئەللۇق. بۇ جەھەتتە بۇ تىللار يەنىمۇ قەدىمقى بولغان r تىللاردىن ۋە نىسبەتەن يېڭى بولغان y تىللاردىن پەرقلىنىدۇ.

قەدىمقى قىرغىز تىلى، خۇددى باشقا قەدىمقى تىللارغا ئوخشاشلا، بىرلىككە كەلگەن ۋە بىر خىل تىل ئەمەس ئىدى. بۇ تىل بىر نەچچە دىيالېكت ۋە شۇبىلەرگە بۆلۈنگەن. بۇنى يېنىسەي يېزىقلىرى يادىكارلىقلىرىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

شۇنى ئەسكەرتىش لازىمكى، بۇ تىلنىڭ يادىكارلىقلىرى خۇددى قەدىمقى ئوغۇز ۋە قەدىمقى ئۇيغۇر تىللىرىنىڭ يادىكارلىقلىرىغا ئوخشاشلا، تېخى يېتەرلىك دەرىجىدە تەكشۈرۈلمىدى. شۇڭا، بۇ تىللارنىڭ ئوتتۇرىدىكى ئېنىق چېگرىلارنى بەلگىلەشكە ھازىرچە تېخى مۇمكىنچىلىك يوق.

ھازىرقى تىللار

قىرغىز تىلى[165]

قىرغىز تىلى قىرغىزلارنىڭ (بۇرۇنقى ناملىرى: بۇرۇت، ياۋايى تاش قىرغىز، قارا قىرغىز) تىلى بولۇپ، قىرغىزىستان س س ر

نىڭ دۆلەت تىلى. قىرغىزلارنىڭ نوپۇسى 974 مىڭ ئادەم. بۇ تىل ئالتاي تىلى بىلەن بىرلىكتە تۈركى تىللارنىڭ غەربىي ھون تارمىغا دىكى قىرغىز-قىپچاق گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ.

قىرغىز تىلىدا يېزىق ئەدەبىي تىلى بىلەن بىر قاتاردا ئىككى تۈركۈم ئېغىز دىيالېكتى بار. بۇلار شىمالىي ۋە جەنۇبىي دىيالېكت تۈركۈملىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، قىرغىز تىلى بىلەن ئۆزبەك تىلىنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. بۇ ئىككى تۈركۈم بىر بىرىگە قارىمۇ-قارشى بولغان مۇنداق ئالامەتلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ: a) شىمالىي دىيالېكتلاردا سۆز بېشىدا j، جەنۇبىي دىيالېكتلاردا y/j كېلىدۇ؛ b) شىمالىي دىيالېكتلاردا سوزۇلما سوزۇق تاۋۇشلار بار، جەنۇبىي دىيالېكتلاردا بۇلارنىڭ ئورنىغا دىفتونگلار ئالمىشىدۇ؛ c) شىمالىي دىيالېكتلاردا a سوزۇق تاۋۇشى يوق، جەنۇبىي دىيالېكتلاردا بۇ تاۋۇش بار ۋە شۇ قاتارلىقلار.

قىرغىز تىلىنىڭ ئومۇمىي ئاساسى گەرچە مىلادىنىڭ دەسلەپكى ئەسىرلىرى يېنىسەي ئەترابىدا ياشىغان قەدىمقى قىرغىز قەبىلىلىرىنىڭ تىلىدىن ئىبارەت بولسىمۇ، ھازىرقى زامان قىرغىز تىلى نىسبەتەن كېيىنكى بىر دەۋردە شەكىللەنگەن. قىرغىز تىلىنىڭ تېپولوگىيىسى ۋە ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندا، بۇ تىل كېيىنكى بىر ۋاقىتلاردا قىپچاق تىللىرىنىڭ ئاسسىمىلاتسىيىسىگە ئۇچرىغان.

قىرغىز تىلىنى باشقا قىپچاق تىللىرىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان خاس ئالاھىدىلىكلەر (مەسىلەن: سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ دىيالېكتلاردا ئۇچرايدىغان ئىككىلەمچى سوزۇلمىلىغى، سۆز ئاخىرىدا ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىشىشى ۋە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوتتۇرىدىكى ئۇزۇك

تاۋۇشلارنىڭ جاراڭلىقلىشىش ھادىسىلىرى قاتارلىقلار) بۇ تىلنى ئالتاي تىللىرى (جۇغراپىيە مەنسىدىكى ئالتاي تىللىرى) تۈركۈمى بىلەن، جۈملىدىن ئالتاي تىلىنىڭ ئۆزى بىلەن يېقىنلاشتۇرىدۇ. ئالتاي تىلى بىلەن قىرغىز تىلى، شۇنداقلا خاكاس، شور، تۇۋا، ياقۇت تىللىرى ۋە بەزى باشقا تىللار موڭغۇل تىللىرى بىلەن ۋە قىسمەن تۇنگۇس-مانجۇ، قەدىمقى ئاسىيا تىللىرى بىلەن ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە خوشنىدارچىلىقتا ئۆتكەن. شۇنىڭ بىلەن، بۇ تۈركى تىللار ئۆزلىرىنى تۈرك گۇرۇپپىسىدىكى باشقا تىللاردىن ئايرىپ تۇرىدىغان ئورتاق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولدى.

قىرغىز تىلىغا ۋە ئۇنىڭغا يېقىن بولغان باشقا تىللارغا، جۈملىدىن ئالتاي تىلىغا خاس بولغان ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ تىللارنى تۈركى تىللارنىڭ شەرقىي ھون تارمىغىغا كىرگۈزۈشكە بولىدۇ. شەرقىي ھون تارمىغىدىكى تۈركى تىللار جۇغراپىيىلىك ئورۇنلىشىشى شەرقتە بولغان تۈركى قەبىلىلەر ئىچىدە موڭغۇل، تۇنگۇس-مانجۇ، قەدىمقى ئاسىيا قەبىلىلىرى ۋە باشقا قەبىلىلەر بىلەن بىۋاستە ئالاقىدا بولۇپ تەرەققىي قىلغان. قىرغىز ۋە ئالتاي تىللىرى تۈركى تىللارنىڭ شەرقىي تارمىغى تەركىۋىدىكى ئايرىم قىرغىز-قىپچاق گۇرۇپپىسىنى تەشكىل قىلىدۇ.

تۈركى تىللارنىڭ بارلىق شەرقىي ھون تارمىغى غەربىي ھون تارماقتىكى تىللاردىن پەرقلىنىدىغان مۇنداق بىرنەچچە ئالامەتلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ: ئىككىلەمچى سوزۇلما سوزۇق تاۋۇشلىرى بار، جاراڭلىق ۋە جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ پەرقلىنىشى ئانچە كۆچلۈك ئەمەس، سۆز ئاخىرىدا جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار كەلمەيدۇ، جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار ئىككى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئوتتۇ-

رىسىدا كەلگەندە جاراڭلىق بولۇپ قالىدۇ ۋاھاكازا. ئەمدى، تۈركى تىللارنىڭ شەرقىي ھون تارمىغدىكى قىرغىز-قىپچاق گۇرۇپپىسى يەنە مۇنداق قوشۇمچە ئالامەتلەر بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ: *a*) چەتتىن كىرمىگەن سۆزلەرنىڭ تاۋۇش تەركىۋىدە *h* ۋە *w* فونېمىلىرى يوق؛ *b*) سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ لەۋلىشىش ئاھاڭداشلىغى ئىزچىل بولىدۇ، بۇنىڭدىن مۇستەسنا بولىدىغىنى لەۋلەشكەن تار سوزۇق تاۋۇشلار *u* ۋە *ü* لەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمدىكى لەۋلەشمىگەن كەڭ سوزۇق تاۋۇشلار *a* ۋە *ə* لەرگە تەسىر كۆرسىتىشىدىن ئىبارەت؛ *c*) تولۇق شەخس قوشۇمچىلىرى ئاجىزلىشىپ قىسقارغان قوشۇمچىلارغا ئايلىنىدۇ، بۇنداق قوشۇمچىلار ئىگىلىك قوشۇمچىلىرىغا شەكىل جەھەتتىن ئوخشايدۇ، ئەمما مەنا جەھەتتىن ئوخشمايدۇ (بۇ قوشۇمچىلارنىڭ مەنا جەھەتتىكى ئوخشماسلىغىنى يەنە شۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئاجىزلاشقان شەخس قوشۇمچىلىرى سىستېمىسىدا 3-شەخس قوشۇمچىسى يوق، 3-شەخسنىڭ شەخسلىك شەكلىگە تۈرلەنگەن سۈپەتداشنىڭ نۆل قوشۇمچىلىق شەكلى توغرا كېلىدۇ، ئەمما ئىگىلىك قوشۇمچىلار سىستېمىسىدا 3-شەخس ئىگىلىك قوشۇمچىسىنىڭ مەخسۇس شەكلى بار).

قىرغىز تىلى بىلەن ئالتاي تىلىنى بىر-بىرىدىن پەرقلەندۈرىدىغان ئالامەتلەر مۇنۇلار: *a*) قىرغىز تىلىدا ئالتە، ئالتاي تىلىدا سەككىز سوزۇلما (ئىككىلەمچى) سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرى بار (ئالتە فونېما+سوزۇلما *ii*، *üi*)؛ *b*) قىرغىز تىلىدا *j* فونېمىسى بار، ئالتاي تىلىدا ئۇنىڭ ئورنىغا *d*~*t* ئالمىشىدۇ؛ *c*) قىرغىز تىلىدا جاراڭلىق ۋە جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىلىرىنىڭ پەرقلىنىش دەرىجىسى چوڭ، ئالتاي تىلىدا بۇلارنىڭ پەرقى يوق؛ *d*) قىرغىز تىلىدا

ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى: -nïn/-nin ، -dïn/-din ، -tin/-tïn ۋە چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى: -dan/-dən ، -tan/-tən ، -man/-nən ، ئالتاي تىلىدا ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسى: -niη/-nï ، -dïη/-diη ، -tïη/-tiη ۋە چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى: -daη/-dəη ، -taη/-təη ، -naη/-nəη.

قىرغىز تىلىنىڭ لېكسىكىسى تۈركى تىللارنىڭ شەرقىي ھون تارمىغىدىكى تىلىنىڭ لېكسىكىسى بولۇپ، ئۆزىنىڭ تەركىۋىدە موڭغۇلچە ئالامەتلەرنىڭ كۆپ بولۇشى ۋە ئەرەپ، پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ئاز بولۇشى بىلەن غەربىي تارماقتىكى تىللاردىن پەرقلىنىدۇ. شۇنداقتىمۇ، قىرغىز تىلىدا ئەرەپ ۋە پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر ئالتاي تىلىدىكىگە قارىغاندا كۆپرەك.

ھازىرقى ۋاقىتتا قىرغىزلارنىڭ ئېغىز تىلى ۋە بولۇپمۇ ئەدىبىي تىلى ئىلىم-پەننىڭ ھەممە ساھەلىرىدىكى ئوبدان پىششىقلانغان ئاتالغۇلار سىستېمىسىغا ئىگە. قىرغىز تىلىدىكى بۇ ئاتالغۇلار سىستېمىسى ئاساسەن سوۋېت، خەلقارا ۋە رۇس ئاتالغۇلىرى ھىساۋىغا بېيىغان.

ھازىر قىرغىزلارنىڭ رۇسچە ھەرپلەر ئاساسىدىكى يېزىغى بولۇپ قىرغىز تىلىدا بەدىئى، پەننى ۋە ئىجتىمائى-سىياسى ئەسەرلەر كەڭ كۆلەمدە نەشر قىلىنىدۇ ھەمدە باشلانغۇچ، ئوتتۇرا ۋە ئالى مەكتەپلەردە دەرس ئۆتۈلىدۇ. قىرغىز تىلىدا ماركسىزىم-لېنىنىزىم كىلاسسىكلىرىنىڭ ۋە رۇس ھەم سوۋېت يازغۇچىلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەسەرلىرىنىڭ تەرجىمىلىرى نەشر قىلىنىدۇ.

ئالتاي تىلى[166]

ئالتاي تىلى ئالتاي ئۆلكىسىدىكى تاغلىق ئالتاي ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى بولغان ئالتاي خەلقىنىڭ ھازىرقى زامان ئەدەبىي تىلىدىن ئىبارەت. ئالتايلىقلارنىڭ ھازىرقى سانى 45 مىڭ كىشى بولۇپ، ئۇلار بىرنەچچە قەبىلىنىڭ بىرىكىشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان. بۇ قەبىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئېتنىك تەركىۋى ۋە دىيالېكتلىرىغا ئاساسەن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئالتايلىقلاردىن ئىبارەت ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ.

ئالتاي تىلى تۈركى تىللارنىڭ شەرقىي ھون تارمىغىغا كىرىدۇ ۋە قىرغىز تىلى بىلەن بىرلىكتە ئايرىم بىر تارماق گۇرۇپپىنى تەشكىل قىلىدۇ. شۇنى ئەسكەرتىش لازىمكى، ئالتاي تىلىنىڭ بىر قىسىم دىيالېكتلىرى، يەنى شىمالىي دىيالېكتلار تۈركۈمى ھازىرقى زامان ئەدەبىي تىلىنىڭ قائىدىلىرىدىن خېلى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. ئەدەبىي تىل ئالتاي تىلىنىڭ جەنۇبىي دىيالېكتلار تۈركۈمىگە كىرىدىغان ئالتاي دىيالېكتىغا ئاساسلانغان.

ئالتاي تىلىنىڭ شىمالىي دىيالېكتلىرى بىر قاتار ئالاھەتلىرىدىن قارىغاندا، تۈركى تىللارنىڭ شەرقىي ھون تارمىغىدىكى ئۇيغۇر-ئوغۇز دەپ ئاتالغان باشقا بىر گۇرۇپپىغا كىرىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، ئومۇمى خەلق ئالتاي ئېغىز تىلى بىرلىكىگە كەلگەن تىل ئەمەس، بۇ تىل بىرنەچچە دىيالېكتلاردىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئىككى دىيالېكت تۈركۈمىنى، يەنى فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان جەنۇبىي ۋە شىمالىي دىيالېكتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

جەنۇبىي گۇرۇپپا 3 ئاساسلىق دىيالېكتتىن تەركىپ تاپقان.

1. ئالتاي دىيالېكتى. بۇ دىيالېكتتا سۆزلەشكۈچىلەر قاتۇن، سەما، قۇملۇق، چارىش، ئۇرسۇل ۋە مايما دەريالىرىنىڭ بويلىرىغا جايلاشقان ئونغۇداي، ئۇستقان، ئەلىكمانار ۋە شېبالىن ئايماقلىرىدا ياشايدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئالتاي كىشى دەپ ئاتايدۇ. ئۇلار شۇنداقلا تارىخىي مەنبەلەردە ۋە مەخسۇس ھۆججەتلەردە «ئالتاي تاغلىقلىرى، ئاق ياكى چېگرىدىكى قالماقلار» دېگەن ناملار بىلەنمۇ ئاتالغان.

بۇ دىيالېكتنىڭ ئىچىدە ئاتالمىش مايما كىشى ياكى مايمالار ئايرىم بىر گۇرۇپپىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلار تىل جەھەتتىن ئايرىم ۋە بىرقەدەر يىگانە بولغان مايما گوۋورىدا سۆزلىشىدۇ.

تەلەڭگۈت دىيالېكتى. بۇ دىيالېكتتا ئۇلاغان ۋە قىسمەن قوش ئاغاچ ئايماقلىرىنىڭ ئاھالىسى سۆزلىشىدۇ. بۇ دىيالېكتنى ئىككى گوۋورغا بۆلۈنىدۇ: a) تەلەڭگۈت-تۆلۆس گوۋورى، بۇ چۈلىشمان، باشقا ئۆز دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا ۋە تۆلۆس كۆلىنىڭ جەنۇبىي ساھىلىدە ياشايدىغان تەلەڭگۈت ۋە تۆلۆسلارنىڭ گوۋورى؛ b) چۈي گوۋورى، بۇ چۈي دەرياسىنىڭ بويىدا ياشايدىغان ۋە ئۆزلىرىنى چۈي كىشى دەپ ئاتايدىغان ئاھالىنىڭ گوۋورى.

3. تەلەڭگۈت دىيالېكتى. بۇ دىيالېكت تاغلىق ئالتاي ئاپتونوم رايونىغا قاراشلىق ئايماقلاردىن شېبالىن (مىيتۇ، چېرگا كەنتلىرى)، مايمالار ۋە ئالتاي ئۆلكىسىنىڭ چۆمىش رايونىدىكى، بولۇپمۇ نوۋۇ-سىبىرسك ئوبلاستىغا قاراشلىق بېلوۋ رايونىدىكى چوڭ باچات ۋە كىچىك باچات دەريالىرىنىڭ بويىدا (چولۇخوي، شاندۇ، چوڭ ئۇلۇس قاتارلىق كەنتلەر) ياشايدىغان ئاز سانلىق ئاھالىنىڭ دىيالېكتى، ئۇلار

ئۆزلىرىنى تەلەپپۇت ياكى تەلەپپۇت دەپ ئاتايدۇ.

شىمالىي گۇرۇپپىسىدىكى 3 دىيالېكتنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1. تۇبا دىيالېكتى. بۇ دىيالېكتتا سۆزلەشكۈچىلەر ئۆزلىرىنى تۇبا // تۇۋا // تۇما كىشى، تۇبالار، دىش // تىش // يىش كىشى دەپ ئاتايدۇ. ئۇلار قاتۇن ۋە بىيا دەريالىرىنىڭ ئارىلىغىدا، ئۇيمەن، پىژا، چوڭ ئىشا، كىچىك ئىشا، ساري كۆكشى ۋە قارا كۆكشى دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا، مايما دەريانىڭ يۇقۇرىقى قىسمىدىكى چۇي ئايمىغدا (سالغاندى، ئىنىرغا، تۇشكەنەك قاتارلىق كەنتلەردە) ۋە تۇراچان ئايمىغدا (كېببېزبەن، ئاتباش قاتارلىق كەنتلەردە) ياشايدۇ. تۇبا قەبىلىسىنىڭ نوپۇسى 7 مىڭ كىشى ئۆپچۆرىسىدە.

2. قۇماندى دىيالېكتى. بۇ ئۆزلىرىنى قۇباندى // قۇۋانتى // قۇماندى كىشى دەپ ئاتايدىغان قەبىلىنىڭ دىيالېكتى. ئۇلارنىڭ ئومۇمى سانى 7 مىڭ كىشى ئۆپچۆرىسىدە بولۇپ، ئۇلار بىيا دەريا-سىي بويىدا، لېببە دەريانىڭ قۇيۇلۇش جايىدىن تاغلىق ئالتاي ئاپتونوم رايونىغا قاراشلىق تۇراچاق ئايمىغدىكى بالىقسۇغا قەدەر بولغان جايلاردىكى شۇ ناراق، سۇرباسېۋو كەنتلىرىدە ۋە لېببە دەريا-سىنىڭ قۇيۇلۇشىدىن يۇقۇرىدىكى جايلاردا، يەنى سانكىت ئاۋۇلىدا ھەم توندۇشكىدا، شۇنداقلا ئالتاي ئۆلكىسىنىڭ سولتون (كوئوبىيا، ئۇرتاي، بەشتەر كەنتلىرى) ۋە كونا باردىن (قوجا باجى، نارلىق، ئاق قۇل، چېگېنىگ، كۇرلىك كەنتلىرى) رايونلىرىدا ياشايدۇ.

قۇماندى دىيالېكتى يەنە بىر بىرىدىن پەرقلىنىدىغان 3 گۇۋورغا ئايرىلىدۇ؛ a) تۇراچاق، b) سولتون، c) كونا باردىن گۇۋورلىرى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ خاراكتېرلىق بولغىنى ۋە ئۆز ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ قالغىنى كونا باردىن گۇۋورىدىن ئىبارەت.

3. چالقان دیالېکتی. بۇ، ئۆزلىرىنى چالقاندۇ // شالقاندۇ كېرەك، قۇۇ كېرەك دەپ ئاتايدىغان قەبىلىنىڭ دىيالېكتى. بۇ قەبىلىنىڭ ئومۇمى سانى تەخمىنەن 2 مىڭ كىشى بولۇپ، ئۇلار لېبىد دەرياسى بويىدىكى ۋە بۇ دەريانىڭ بايغۇل دېگەن تارمىغىنىڭ بويىدىكى قۇرماچ بايغول، سۇراناش، كىچىك چىبىچىن ۋە ئىتقۇچ كەنتلىرىدە ياشايدۇ. لېبىدىنلىقلار ئۆز نۆۋىتىدە شالقانىغ ۋە شاغشالىق دەپ ئىككى تارماق گۇرۇپپىغا ئايرىلىدۇ، لېكىن بۇلار تىل جەھەتتە پەرقلەنمەيدۇ.

ئالتاي تىلىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي گۇرۇپپىلىرىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى ۋە پەرقلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت.

1. فونېتىكىلىق تۈزۈلمىسىدە:

a) سوزۇق تاۋۇشلار جەھەتتە:

	شىمالىي گۇرۇپپا	جەنۇبىي گۇرۇپپا	
u~o	ئۇل	ئول	ئۇ
	ئۇرا	ئورو	ئورا
	پۇل- // پول	پول-	بول-
	مۇرساق	بورسوق	بارسۇق
	ئۇيدا	ئويتو	قايتا
ü~ö	مۇرۇ	بۆرۆ	بۆرە
	پۇرۇك	پۆرۆك	قۇلاقچا
	شۇي-	چۆي-	تارت
i~ə	سىبىس	سەمس	سېمىز
	پىك	بەك	بەك، چىك
	پىل // پەل	بەل	بەل

ئىلەك ئەلەك ئەگلەك

بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئالتاي تىلىنىڭ شىمالىي دىيالېكتلىرىغا خاس بولغان فونېتىكىلىق ھادىسىلەر تاتار ۋە باشقىرت تىللىرىغا ئوخشايدۇ، ə~i نىڭ نۆۋەتلىشىش ئەھۋالىدا بولسا، ئورخۇن يېزىقلىرىدىكى قەدىمقى ئوغۇز تىلىغا ۋە ھازىرقى زامان خاكاس تىلىغا ئوخشايدۇ.

سوزۇلما سوزۇق تاۋۇشلار جەھەتتە بۇنىڭغا قارىمۇ-قارشى ھادىسىلەر كۆرۈلىدۇ، يەنى:

شىمالىي گۇرۇپپا		جەنۇبىي گۇرۇپپا
oo~uu	ئوئول	ئۇئۇل ئوغۇل
	قوئوق	قۇئۇق دوۋسۇن
aa~uu // oo	ئائار	ئۇئۇر بېغىر
	ئائاس	ئوئوس ئېغىز

بۇنداق نۆۋەتلىشىشلەر شىمالىي دىيالېكتلار گۇرۇپپىسىدىكى قۇماندىۋ ۋە چالقان دىيالېكتلىرىدا بىرقەدەر تولۇق، تۇبا دىيالېكتىدا ئازراق ساقلانغان.

شىمالىي دىيالېكتلار گۇرۇپپىسىنىڭ خاس ئالاھىدىلىگى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، *a* ۋە ə كەڭ سوزۇق تاۋۇشلىرىغا نىسبەتەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىزچىل تۇرىدىكى لەۋلىشىش ئاھاڭداشلىغى مەۋجۇت ئەمەس. مەسىلەن، شىمالىي دىيالېكتتا: كۆرگېن، جەنۇبىي دىيالېكتتا، كۆرگۆن «كۆرگەن»، شىمالىي دىيالېكتتا: بولغان، جەنۇبىي دىيالېكتتا: بولغون «بولغان».

b) ئۇزۇق تاۋۇشلار جەھەتتە:

شىمالىي دىيالېكتلاردا سۆز ئاخىرىدا جارانلىق ئارقا يۇمشاق

تاكلاي سىرلاڭغۇ تاۋۇش *oɣ* ۋە پارتىلىغۇچى ئارقا قاتتىق تاكلاي تاۋۇش *g* ساقلانغان، جەنۇبىي دىيالېكتلاردا بۇلارنىڭ ئورنىغا سوزۇلما سوزۇق تاۋۇشلار *uu/üü* ئالمىشىدۇ، مەسىلەن:

شىمالىي گۇرۇپپا	جەنۇبىي	گۇرۇپپا
تاغ	تۇئۇ	تاغ
سۇغ	سۇئۇ	سۇ
ئۇگ/ئۇغ/ئۇئۇ	ئۇي	ئۆي
ئەپتىگ	ئەپتۇئۇ	ئەپلىك
شېرىگ	چېرۇ ئۇ	چېرىك
قويىغ	قويۇئۇ	قويۇق
قىرلىغ	قىرلۇئۇ	تاغلىق

سۆز بېشىدا *t/d~ʒ // q* نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن:

	شىمالىي گۇرۇپپا	جەنۇبىي	گۇرۇپپا
d~q	چىلَ	دىل	يىل
	چىت	دىت	پۇراق
	چىش	دىش	ئورمان
	چاپ	داپ	ياپماق
	چاقشى	داقشى	ياخشى

تۇبا دىيالېكتىدا سۆز بېشىدىكى *q* بەزىدە *y* غا ئالمىشىدۇ: يىل «يىل»، يىت «پۇراق» قاتارلىقلار، بەزىدە *g/k* گە ئالمىشىدۇ، مەسىلەن: كاساپ (داساپ ئەمەس) «ياساپ»، كېدىپ // گېدىپ (دېدىپ ئەمەس) «يېتىپ بېرىپ» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار.

سۆز ئوتتۇرىسىدىمۇ يەنە شۇنداق نۆۋەتلىشىش بولىدۇ، مەسىلەن: شىمالىي دىيالېكتتا: ئاچا // ئاژا~جەنۇبىي دىيالېكتتا: ئادا «ئاكا»،

شمالي دیالېکتتا: ئەچە // ئەژە~جەنۇبي دیالېکتتا: ئەدە «هامـ ما»، شمالي دیالېکتتا: کەچىر // کەژىر~جەنۇبـي دیالېکتـتا: کەدىر «کېکىرتەك، بوغۇز» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار.

سۆز بېشىدا $d\sim n$ نۆۋەتلىشىشى:

شمالي گۇرۇپپا	جەنۇبي	گۇرۇپپا
نائان	دائان	یوغان
ناغىس	داڭىس	یالغۇز
ناك	داك	ئادەت
نائاق	دائاق	مەڭىز
نەك	دەك	یەك
نەڭىل	دەڭىل	یەڭگىل

سۆز بېشىدا $q\sim x$ نۆۋەتلىشىشى:

شمالي گۇرۇپپا	جەنۇبي	گۇرۇپپا
شاناق	چاناق	چانا
شاپقان	چاپقان	چاپقان
شىق	چىق	چىق
شەكپەن	چەكپەن	چەكمەن
شەدەن	چەدەن	قاشا

سۆز ئوتتۇرىسىدا $q\sim z$ نۆۋەتلىشىشى:

شمالي گۇرۇپپا	جەنۇبي	گۇرۇپپا
پىزاق	پىچاق	پىچاق
قازان	قاچان	قاچان
پىزى	بىچى	یاز-، یازماق

سۆز بېشىدا $b\sim m$ نۆۋەتلىشىشى:

شمالي گۇرۇپپا	جەنۇبىي	گۇرۇپپا
مۆرې // مۆرۇ	بۆرۇ	بۆرە
مولوت // مولات	بولوت	پولات
مۇرساق	بورسوق	بارسۇق
مالقاش	بالقاش	پاتقاق

سۆز ئوتتۇرىسىدا $m \sim w/b$ نىڭ تەتۇر نۆۋەتلىشىشى:

شمالي گۇرۇپپا	جەنۇبىي	گۇرۇپپا
تەبىر	تەمىر	تۆمۇر
تاباق	تاماق	تاماق
كەبە	كەمە	كېمە
تۆبەن	تۆمۆن	تۆۋەن

شمالي دىيالېكتلار گۇرۇپپىسىدا تەبىر، تاباق كەبە، تۆبەن دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنىڭ يەنە تەۋىر، تاۋۇق، كەۋە، تۆۋەن دېگەن شەكىللىرىمۇ ئۇچرايدۇ.

شمالي دىيالېكتلار گۇرۇپپىسىدا ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ دىسسىمىلاتسىيىسى بىرقەدەر كۆپرەك، مەسىلەن:

شمالي گۇرۇپپا	جەنۇبىي	گۇرۇپپا
كەلتى	كەلدى	كەلدى
ئالتىلار	ئالدىلار	ئۇلار ئالدى
چۇغۇلتادى	چۇغۇلدادى خاپا بولدى	
تۇنتە	تۇندە	تۇندە
كۆرتى	كۆردى	كۆردى

2. گىراماتىكىلىق قۇرۇلۇشىدا:

a) رەۋىشداشلارنىڭ ئالاھىدە بىر خىل ئىنكار شەكلى بار،

مەسلەن: دېۋىسىن (جەنۇبىي دىيالېكتىتا: دىمەي) «يىمەي»، سۇراۋىسىن (جەنۇبىي دىيالېكتتا: سۇراماي) «سورىماي»؛

b) چىقىش كېلىش شەكلى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى چىقىش كېلىش شەكلىگە ئوخشايدۇ: *-dIn/-tin* ، *-dIn/-din* ، جەنۇبىي دىيالېكتلار گۇرۇپپىسىدا *-daŋ/-dəŋ* ، *-taŋ/-təŋ*، مەسلەن: شىمالىي دىيالېكتتا: مەندىن~جەنۇبىي دىيالېكتتا: مەنەك «مەندىن»، شىمالىي دىيالېكتتا: ئۇغدىن~جەنۇبىي دىيالېكتتا: ئۆيدەك «ئۆيدىن» ۋاھاكازا.

c) بەزى كۆرسەتكۈچ ۋە سوراق ئالماشلىرىنىڭ ئوخشاشمىغان شەكىللىرى، مەسلەن: شىمالىي دىيالېكتتا: پو~جەنۇبىي دىيالېكتتا: بۇ«بۇ»، شىمالىي دىيالېكتتا: دۇۇغ // دۇۇ~جەنۇبىي دىيالېكتتا: نە «نىمە»؛

d) پېئىللارنىڭ تۈرلىنىشىدىكى ئۆزگىچە شەكىللەر، مەسىلەن: ھازىرقى زامان شەكىللىرى: شىمالىي دىيالېكتتا: كۆرۇبىت~جەنۇبىي دىيالېكتتا: كۆرۇپەت «كۆرۋاتىدۇ»، شىمالىي دىيالېكتتا: ئىچىبىت~جەنۇبىي دىيالېكتتا: ئىچىپەت «ئىچىۋاتىدۇ»؛

e) 3-شەخس ئىگىلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىدىغان چۈشۈم كېلىشنىڭ تولۇق شەكلى، مەسلەن: شىمالىي دىيالېكتتا: مۆرىگەنى // مۆرۈگىنى ئالدى~جەنۇبىي دىيالېكتتا: بۆرۈگەن ئالدى «قۇلاقچىسىنى ئالدى» ۋاھاكازا.

3. لۇغەت تەركىۋىدىمۇ شىمالىي ۋە جەنۇبىي دىيالېكتلار ئوتتۇرىسىدا خېلى زور پەرقلەر كۆرۈلىدۇ. بۇنداق پەرقلەر مۇشۇ دىيالېكتلاردا سۆزلەشكۈچىلەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقلىشىشىدا بىر بىرىنىڭ سۆزىنى چۈشىنىشتە بەلگىلىك قىيىنچىلىقلارنى تۇغدۇرىدۇ.

a) ئىسىملار:

شىمالىي گۇرۇپپا	جەنۇبىي	گۇرۇپپا
ئاغا	ئادا	ئاتا
ئىلىندا	ئاباغاي	چوڭ ئاتا، كىچىك ئاتا
ئىنا	دەدە	يەدىگە
ئاداق	تاتادا	ئاتا تەرەپتىن بوۋا
ئاتاناق	ئەنەش	ئاتا تەرەپتىن موما
تاناق	تۇمچۇق	تۇمشۇق
ئەچەك	چۆتۆچەي	چۆچەك (قاچا)
ئۇن	قۇلۇر	ئۇن
قارات	بوروكوت	قارىقات
چىربىت	دودرو	
كۇبۇرگەن	سوغونو	ياۋا پىيار
تۆردەن	تون	جۇۋا
كۆكىنەك	چامچا	كۆينەك
نانچىق	قالتا	خالتا
نەمچى	چىچقان	چاشقان
پىچان	ئۆلۆك	پىچەن
چىپ	تۇك	تۇك، يۇك
چۇرمەچ	كەدە	قىزلارنىڭ ئۆرۇمە چېچى
قۇساق	كۇرەك	كۇرەك، گۇرجەك
قاغات	چازىن	قەغەز

b) باشقا سۆز تۈركۈملىرى:

شىمالىي گۇرۇپپا	جەنۇبىي گۇرۇپپا	
قاندىغ	قاندىي	قانداق
دۇغ/چۇغ	نە	نېمە
پارچىن	باسترا	پارچە، ھەممە
ناتا	داغى	يېڭى
ئەئەس	بىيىك	ئېگىز، بۇيۇك
تۇنۇغ	سوئوق	سوغاق
قبالا-	ئىستە-	كۆزەتمەك
تىك-	كۆكتە-	تىكمەك، كۆكلىمەك
تىڭدا-	بەدرە-	ئېزدىمەك
پىچ-	كەس	پىچماق، كەسمەك
ئەلەبىن	كەنەتەيىن	ئۇشتۇمتۇت

شۇنداق قىلىپ، يۇقۇرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئالتاي تىلىنىڭ شىمالىي دىيالېكتلىرى جەنۇبىي گۇرۇپپىدىكى دىيالېكتلار-دىن خېلى پەرقلىنىدۇ ھەمدە تارقىلىشى جەھەتتىن ئۆزىگە خوشنا بولغان شور تىلىغا ئوخشايدىغان ئالاھىدىلىكلەر نىسبەتەن كۆپرەك. ئالتاي تىلىنىڭ شىمالىي دىيالېكتلىرى شور تىلى بىلەن بىرلىكتە خاكاس گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت باشقا بىر تۇردىكى گۇرۇپپىغا كىرىدۇ، جەنۇبىي دىيالېكتلار بولسا، تولاراق قىرغىز تىلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

شۇنداقتىمۇ ھازىرقى زامان ئالتاي ئەدەبىي تىلىنىڭ فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گراممماتىكىلىق قائىدىلىرى شىمالىي دىيالېكتلارنىڭ (تۇبا، قۇمانىدى ۋە چالقان) قائىدىلىرىدىن خېلى زور

دەرىجىدە پەرقلىنىدىغانلىغىغا قارىماستىن، ئەدەبىي تىل بۇ پەرقـ
لەرنى تەدرىجى ھالدا يوقىتىپ بارماقتا. ئالتايلىقلارنىڭ ياش ۋە
ئوتتۇرا ياش ئەۋلادى ھازىر ئادەتتە ئەدەبىي تىلدا سۆزلىشىدۇ.
جەنۇبىي ۋە شىمالىي دىيالېكتلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئاستا-
ئاستا يوقىلىشقا يۈزلەنمەكتە. بۇنداق يۈزلىنىش بولۇپمۇ تۇبا دىيا-
لېكتىنىڭ گوۋورلىرىدا ئەڭ روشەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ گوۋورلارنىڭ
قائىدىلىرى ھازىر ئەدەبىي تىلنىڭ قائىدىلىرىگە قوشۇلۇپ
كېتىۋاتىدۇ.

ئاپتونوم رايون قۇرۇلغاندىن تارتىپ 1947 - يىلىغىچە ئالتايلىقلار
ئۆزلىرىنى ئويروتلار، ئۆز تىلىنى ئويروت تىلى دەپ ئاتايتتى،
يەنى بىر زامانلاردا ئالتايدا ھۆكۈمرانلىق قىلغان موڭغۇل قەبىلىسى
ئويروتلارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان ئىدى. 1947 - يىلىدىن باشلاپ
«ئويروتلار» دېگەن نام «ئالتايلىقلار» دېگەنگە، ئويروت ئاپتونوم
رايونىنىڭ نامى تاغلىق ئالتاي ئاپتونوم رايونى دەپ ئۆزگەرتىلدى.

ئالتاي تىلى ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن بۇرۇن سىبىرىيەدىكى ئۆز
يېزىغى ۋە ئىنتايىن ئاز سانىدىكى بىر قىسىم ئەدەبىي ئەسەرلىرى
بولغان بىرنەچچە تىلنىڭ بىرىدىن ئىبارەت. رۇس ئېلىپبەسى ئاسا-
سىدىكى يېزىق ۋە تېلەئۇت دىيالېكتى ئاساسىدىكى ئەدەبىي تىل
ئەڭ دەسلەپتە ئۆتكەن ئەسىرنىڭ قىرىقىنچى يىللىرى ئالتاي دىنىي
ئۆلىمالىرى تەرىپىدىن ئىشلەپ چىقىلغان ئىدى. بۇ تىل ئالتايدا
كەڭ تارقالمىدى ۋە دىن تەرغىباتچىلىرى تەرىپىدىن، ئاساسەن
ئۆز مەقسەتلىرى ئۈچۈن، يەنى دىنىي كىتاپلارنى بېسىش ئۈچۈن
ئىشلىتىلدى. شۇنداقتىمۇ، دىنىي كىتاپلار بىلەن بىر قاتاردا بىر قە-
سىم ئىجتىمائى ئەسەرلەر يادىكارلىقلىرى ھەمدە مەخسۇس تىلشۇناس-

لىق تەتقىقات ئەسەرلىرى بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە ساقلىنىپ كەلدى.

× × ×

شۇنداق قىلىپ، بارلىق تۈركى تىللارنى تارىخىي جەھەتتىن، شۇنداقلا ئاساسلىق تىل ئالامەتلىرى جەھەتتىن غەربىي ھون ۋە شەرقىي ھوندىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تارماققا ئايرىشقا بولىدۇ.

تۈركى تىللارنىڭ غەربىي ھون تارمىغى ھونلارنىڭ غەربىي قانىتىدىن ئىبارەت بولۇپ، قەبىلە ئىتتىپاقلىرى ۋە تۈركۈملەرنىڭ شەكىللىنىش تەرتىۋى بويىچە تۆۋەندىكىدەك تىل گۇرۇپپىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: I بۇلغار، II ئوغۇز (تارماق گۇرۇپپىلىرى: ئوغۇز-تۈركمەن، ئوغۇز-بۇلغار ۋە ئوغۇز-سالچۇق)؛ III قىپچاق (تارماق گۇرۇپپىلىرى: قىپچاق-پولوۋ، قىپچاق-بۇلغار ۋە قىپچاق-نوغاي)؛ IV قارلۇق (تارماق گۇرۇپپىلىرى: قارلۇق-ئۇيغۇر ۋە قارلۇق-خارەزىم).

تۈركى تىللارنىڭ شەرقىي ھون تارمىغى پارچىلىنىپ كەتكەن ھون تۈركۈمىنىڭ شەرقىي قانىتىدىن ئىبارەت بولۇپ، خۇددى شۇنداقلا خرونولوگىيىلىك تەرتىپ بويىچە تۆۋەندىكى گۇرۇپپىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: I ئۇيغۇر-ئوغۇز (تارماق گۇرۇپپىلىرى: ئۇيغۇر-تۈرك، ياقۇت ۋە خاكاس)؛ II قەدىمقى قىرغىز تىلى ۋە ھازىرقى زامان تىللىرىدىن قىرغىز، ئالتاي تىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان قىرغىز-قىپچاق گۇرۇپپىسى.

ئىزاھلار:

① *I. Beresin «Recherches sur les dialectes musulmans, I, Systeine des dialectes turcs», Kazan,* 1848.

② ن. ئىلمىنسكىي «تۈرك ـ تاتار تىلى دەرسلىگىگە كىرىش سۆز» («ئىمپېرىيىلىك قازان داشۆسىنىڭ ئىلمىي خاتىرىلىرى»، 1861 III — IV كىتاپلار).

③ *W. Radloff «Phonetik der nördlichen Türksprachen», Leipzig*, 1882.

④ ن. ئارىستوۋ «تۈركى قەبىلىلەر ۋە خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىۋى ۋە ئۇلارنىڭ نوپۇسى ھەققىدىكى خاتىرىلەر» («Живая старина» 1896، 3 — 4 ـ سانلار).

⑤ ن. كاتانوۋ «ئۇرەنخاي تىلىنى تەكشۈرۈشتىن تەجرىبىلەر ۋە بۇ تىلنىڭ باشقا تۈركى تىللار بىلەن بولغان ئاساسلىق تۈققانلىق مۇناسىۋەتلىرى» قازان، 1903؛ ن. كاتانوۋ «تۈرك ـ تاتار قەبىلىلىرى ھەققىدە ئېتنوگرافىك ئوبزور»، قازان، 1894.

⑥ ف. كورش «تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ تىل ئاساسىدىكى تۈركە ئايرىلىشى» («ئېتنوگرافىك ئوبزورلار» 84، 85 ـ كىتاپلار، موسكۋا، 1910).

⑦ ئا. ساموىلوۋىچ «تۈرك تىللىرىنىڭ تۈركە ئايرىلىشىغا بىر قىسىم تولۇقلاشلار» پ گ. 1922.

⑧ بۇ گۇرۇپپىغا ۋە تارماق گۇرۇپپىغا قاراقالپاق تىلىمۇ كىرگۈزۈلۈشى كېرەك ئىدى، لېكىن بۇ تۈركە ئايرىشتا قاراقالپاق تىلى تىلغا ئېلىنمىغان. ن، ب.

⑨ ھازىرقى ئاتلىشى ـ قەدىمقى ئۆزبەك تىلى.

⑩ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ـ ن. ب.

⑪ چېرنېۋ تاتارلىرى (تۇبا) تىلىنىڭ بۇ گۇرۇپپىغا كىرگۈزۈلگەنلىگى توغرا ئەمەس. بۇ تىلنىڭ ئومۇمى خاراكتېرلىق ئالاھەتلىرىگە قارىغاندا ئۇ بۇ تۈركە ئايرىشنىڭ شەرقىي شىمال ياكى ئۇيغۇر گۇرۇپپىسىغا كىرگۈزۈلۈشى كېرەك ئىدى.

⑫ ۋ. بوگورودىتسكىي «تاتار تىلشۇناسلىغىنىڭ باشقا تۈركى تىللار بىلەن مۇناسىۋىتىگە كىرىش سۆز»، قازان، 1934.

⑬ س. مالوۋ «قەدىمقى تۈركى يېزىق يادىكارلىقلىرى»، موسكۋا ـ

لېنىنگراد، 1951، 5 ــ 8 ـ بەتلەر.

⑭ ئى. باتمانوۋ «قىرغىز تىلىنى تەكشۈرۈشكە قىسقىچە مۇقەددىمە»، فرۇنزى، 1947.

⑮ *Adrien Balbi «Abrégé de géographie», Paris,* 1847.

⑯ *A. Rémusat «Recherches sur les langues tartares», Paris,* 1820;
قارالسۇن: «ئابېل ئوۋېلاك تىلشۇناسلىغى»، فىرانسۇزچە 2 ـ نەشرىدىن تەرجىمە، 1881.

⑰ *I. Beresin «Recherches sur les dialectes musulmans».*

⑱ *H. Vambery «Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen», Leipzig,* 1885; *H. Vambery «Cagataische Sprachstudien», Leipzig,* 1867.

ئا. مىيۇللېر «ئىسلام تارىخى»، III ۋە IV توم، 1895 ــ 1896.

⑲ *H. Winkler «Die altaischen Völker und Sprachen», Leipzig,* 1921; *H. Winkler «Die uralaltaischen Sprachen», (Ksz,* XIX, *l,* 1920).

⑳ *K. Foy «Azerbaijanische Studien» (MSOSW,* VI 1903).

㉑ *G. Rachmati «Zur Klassifikation der Türksprachen»,* 1922.

㉒ *L. Ligeti «Az altaji és urali nyelvek» («Magyar*

nyelv», *Budapest*, 1934.

㉘ *M. Räsänen u «Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen»* (*Sto*, XV, 1949).

㉔ ت. ژدانوۋ «قاراقالپاقلارنىڭ تارىخىي ئېتنوگرافىيىسىگە دائىر ئوچېرىكلار»، بۇ ئەسەر قاراقالپاقلارنىڭ ئۇرۇق ـ قەبىلە تەركىۋىگە ۋە ئۇلار-نىڭ XX ـ XIX ئەسىرلەردىكى ئولتۇراقلىشىش ئەھۋالىغا بېغىشلانغان.

㉕ ئا. گاركاۋى «يەھۇدى يازغۇچىلىرىنىڭ ھىكايەتلىرى ...» 1 ـ باسما، 1874، ھەزىر قەبىلىلىرىنىڭ جەدۋىلى.

㉖ يەنە شۇ ئەسەردە.

㉗ يەنە شۇ ئەسەردە.

㉘ *J. Nemeth u «Die petschenegischen Stammesnamen»*, 1930.

㉙ ئا. گاركاۋى «يەھۇدى يازغۇچىلىرىنىڭ ھىكايەتلىرى...».

㉚ *G. Feher «Die Petschegen und die ungarischen Hunnensagen»* بۇنىڭدا ئاپتور «چوبا» ئۇرۇغىدىن بولغان. ئاباس دېگەن ئىسىمنى مىسال كەلتۈرىدۇ.

㉛ *J. Nemeth «Die petschenegischen Stammesnamen»*.

㉜ *G. Feher «Die Petschenegen und die ungarischen Hunnensagen»*.

㉝ قارالسۇن: قاراقالپاقچە ئۇرۇق نامى «تۆنغاتار»، بۇ ئا. گرىبيونكىنىڭ «ئۆزبەكلەر» ناملىق ئەسىرىدىكى زەرەپشان قاراقالپاقلىرىنىڭ ئۇرۇقلار تىزىملىكىدە كەلتۈرۈلگەن (توپلام روسىيە تۈركىستانى موسكۋا، 1872، 2 ـ نەشرى) ۋە پەچەنەكچە قەلئە نامى «تۇن قاتاي»، بۇنامنىڭ ئېتمولوگىيىسى: *J. Nemeth «Die Inschriften: des Schatzes von Nagy-*

Szent-Miklos», *Anhang I*, *Die Sprache der Petschenegen und Komanen»* (*BOH*, II, *Budapest-Leipzig*, 1932).

قارالسۇن: س. رۇدىنكونىك «باشقىرتلار» ناملىق كىتاۋىدا كەلتۇرۇلگەن (11 نەشرى، لېنىنگراد، 1926، 233 ـ بەت) بىر يۇرت نامى «تۇنگا تاروۋۇ كەنتى».

㉞ قىپچاق تۇرۇقلىرىنىڭ ناملىرى ئەن ـ نۇۋەيرىنىڭ ئەسىرىدىن كەلتۇرۇلگەن: ۋ. تىزېنگا تۇزىن «ئالتۇن ئوردا تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» 1 ـ توم، СПБ. 1884، 541 ـ بەت.

㉟ قارالسۇن: ن. باسكاكوۋ «نوغاي تىلى ۋە ئۇنىڭ دىيالېكتلىرى» موسكۋا ـ لېنىنگراد 1940، قوشۇمچە: نوغاي تۇرۇق ۋە قەبىلىرىنىڭ تىزىملىگى.

㊱ قازاق، ئۆزبەك، قۇراما، باشقىرتلارنىڭ تۇرۇق ناملىرى ن. ئاربىستوۋنىڭ ئەسىرىدىن كەلتۇرۇلگەن، قارالسۇن: «... لارنىڭ ئېتنىك تەركىۋىگە دائىر خاتىرىلەر».

㊲ تۆۋەندە ئايرىم قەدىمقى ۋە ھازىرقى زامان تىللىرىنى تەرىپلەشتە پەقەت ئاساسلىق ئەسەرلەر رويخېتى بېرىلىدۇ. ئومۇمى ئەسەرلەر رويخېتى مەزكۇر كىتاپنىڭ 5 ـ بېتىدىكى 4 ـ ئىزاھتا بېرىلگەن.

㊳ *W. W. Barthold «Bulghar»* (*«Enzylopädie des Islams»*, *Bd*, *I*); ئا.سىمىرنوۋ «قەدىمقى بۇلغار تارىخىغا دائىر ئۇچېرىكلار» («دۆلەتلىك تارىخىي مۇزېي ئەسەرلىرى»، موسكۋا، 1940، IX توم)؛ «ئىبن فادلاننىڭ ۋولگىغا ساياھىتى»، موسكۋا ـ لېنىنگراد. 1939؛ ب. گىرىبكوۋ«IX ـ X ئەسىرلەردىكى ۋولگا بۇلغارلىرى» («تارىخىي خاتىرىلەر»، 14 ـ سان، موسكۋا، 1945)؛ *G. Moravcsik «Zur Geschichte der Onoguren»*, (*UJ*, X, 1930); *Ch. Gerard «Les Bulgares de la Volga et les Slaves du Danube»*, *Paris*, 1939;

ۋېنگېر ئالىملىرىنىڭ بۇ ساھەدىكى ئەسەرلىرىنىڭ رويخېتى‌مۇنۇ كىتابتا بېرىلگەن:
L·Rasonyi Nagy «Ungarische Bibliographie» (*KCSA*, *I*, 1935); شۇنداقلا، تىل ھەققىدىكى مۇنۇ ئەسەرلەرگە قاراڭ: ئا. كۇنىك «سلاۋيانچە-بۇلغارچە ئىسىملىك بويىچە خوغان-بۇلغارلار بىلەن چۇۋاشلارنىڭ تۇققانلىغى ھەققىدە» («ئىمپېرىيىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ خاتىرىلىرى»، 1878، XXXII توم، 2-نەشرى). ئا. ئاشمارىن «بۇلغارلار ۋە چۇۋاش تىلى»، قازان، 1902؛ ن. كاتانوۋ «ۋولگا بۇلغارىيىسىنىڭ قەدىمقى يېزىق يادىكارلىقلىرى» قازان، 1905؛ ن. كاتانوۋ «بۇلغار ۋە تاتار يادىكارلىقلىرىدىكى چۇۋاشچە سۆزلەر»، قازان، 1920؛ ئا. شاخماتوۋ «ۋولگا بۇلغارلىرىنىڭ تىلى ھەققىدە خاتىرە» («ئىنسانشۇناسلىق ۋە ئېتنوگرافىيە مۇزېيىنىڭ توپلىمى»، 1818، V توم، 1-نەشرى؛ س. مالوۋ «بۇلغارلارنىڭ تۇرك يېزىغى چۇشۇرۇلگەن چىنىسى» («قازان مۇزېيىنىڭ خەۋەرلىرى»، 1921، 1—2-سانلار)؛ گ. ئىلىنىنسكىي «ئاتتىلا خەزىنىسى دېگەن مەسىلىگە دائىر» («تاتارشۇناسلىق ئىلمىي جەمىيىتىنىڭ خەۋەرلىرى»، 1928، 8-سان؛ س. مالوۋ «بۇلغار ۋە تاتارلارنىڭ قەدىمقى يېزىقلىرى» (شەرق يېزىقلىرى ئىلمى»، I، 1947، 11، 1948)؛ *F·Altheim «Hunnische Runen», Halle* (*Saale*), 1948; *Z·Gombocz «Die bulgarische-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache»* (*MSFOu*, XXX, 1913); *G·Feher «Les Monuments de la Culture protobulgare et leurs relations hongroises»*, [*«Archeol ogia Hungarica»* (*Budapest*), 1931, VII]; گ. فېخېر «قەدىمقى دۇناي بۇلغارلىرى تىلىنىڭ قالدۇقلىرى» [«بۇلغار ئارخېئولوگىيىسى شۆيۇەنىنىڭ خەۋەرلىرى» (سوفىيە)، 1929، V توم]: *O·Pritsak «Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren»*, *Wiesbaden*, 1955.

㊴ ئا. گاركاۋى «يەھۇدى يازغۇچىلىرىنىڭ ھېكايەتلىرى...»

M·Päsänen «Der Wolga-bolgarische Einflup im Westen im Lichte der Wortgeschichte», 1949; *J·Markwart «Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von čatalar und in der altbulgarischen Fürstenliłste»*, («كونستانتنوپولدىكى رۇس ئارخېئولوگىيە شۆيۈەننىڭ خەۋەرلىرى»، 1911، 15 ـ سان)؛

S·Mladenof «Vestiges de la langue des Protobulgares touraniens d'Asparuch en Bulgare moderne» («*Revue des etudes slaves*», 1921);

پ. كوكوۋسېۋ «X ئەسىردىكى يەھۇدىلار بىلەن ھەزەرلەرنىڭ خەت ئالاقىسى»، لېنىنگراد، 1932؛ ئا. گاركاۋى «مۇسۇلمان مۇئەللىپلىرىنىڭ سلاۋيانلار ۋە رۇسلار ھەققىدىكى ھىكايەتلىرى»، 1870؛ د.خۇولىسون «ھەزەرلەر ھەققىدە مەلۇماتلار» СПЬ، 1869؛

I· Kazsmarki «Die Sabiren, die Chazen» [«*Magyarsag*» (*Buà'apest*), 1930];

SK «*Tzitzakian*» دىگەن سۆزنىڭ كېلىپ چىقىشى» ئى، موراۋچىك (IV ،1931)؛ ئا. زايئونچكوۋسكىي «ھەزەرلەر ھەققىدە» (*AO*، 1939، IX)؛

A· A· Vasiliev «The khazars» («*Bulletin of the New York publie library*», 1938, *September*); *D·M·Dunlop «Aspects of the Khazar problem»* («*Transactions of Glasgow University Oriental society*», 1951).

㊵ بۇ ھەقتىكى ئەسەرلەر 105 ـ بەتتىكى 38 ـ ئىزاھتا كۆرسىتىلگەن.

㊶ *S·Patkanov «Uber das Volk der Sabiren»* (*KSr*, 1900); *D·Sinor «Autour d'une migration de peuples au V-e siecle»* (*JA*, 1947); *ş·Bastav «Sabir türkleri»*

[«*Beleten Türk tarih kurumu*» (*Ankara*), 1941, *V*].

㊷ *L.Rasonyi «Dünya tarihinde Türklük», Ankara,* 1942; *G.Feher «Türko-bulgar macar Ve bunlara akraba olan milletlerin kültürü», Istanbul,* 1943; *G. Moravcsik «Zur Geschichte der Onoguren»* (*JU,* 1930, X).

㊸ ن.ئى.ئاشملرىن «بۇلغارلار ۋە چۇۋاش تىلى»، قازان، 1902.

㊹ ۋ.رادلوۋ «بۇلغارچە سانلار ئۈستىدە تەتقىق» («روسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ خاتىرىلىرى»، 32 ـ توم).

㊺ *J.Nemeth «Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos», Budapest,* 1932;

گ.فېخېر «قەدىمقى دۇناي بۇلغارلىرىنىڭ تىلىدىن قالغان سۆزلەر».

㊻ ئا.ساموىيلوۋىچ «تۇركچە ـ بۇلغارچە r لىق سۆزلەرگە يەنە بىر مىسال» («ئىنسانشۇناسلىق ۋە ئېتنوگرافىيە مۇزېيىنىڭ توپلىمى»، 1918، v توم).

㊼ *I.şişmanov «L'etymologie du nom "Bulgare"»* (*KSz,* IV–V, 1903–1904); *J. Marquart «Die nichtslawischen (altbulgarischen Ausdrücke in der bulgarischen Furstenliste»,* 1910; *W. Beschewliew «Die protobulgarischen Inschriften», Sofia,* 1934; *J.Nemeth «Die Herkuft der Namen Kobrat und Esperüch»* (*KCsA,* 1932); *L. Katona «Omurtag», (Ibid).*

㊽ *J. J. Mikkola «Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren»* (*JSFOu,* 1913, XXX); ن.ئاشمارىن «ئى. ئى. مىككولانىڭ «دۇناي بۇلغارلىرىنىڭ خرونولوگىيەسى» ناملىق ئەسىرى

ھەققىدە بىرنەچچە سۆز» («قازان داشۆسىگە قاراشلىق ئارخېئولوگىيە، تارىخ ۋە ئېتنوگرافىيە جەمىيىتىنىڭ خەۋەرلىرى»، 1923، 32).

㊾ *J. J. Mikkola «Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren»; V. N. Zlatarski «Die bulgarische Zeitrechnung» (JSFOu, 1924).*

㊿ قارالسۆن: بۇ كىتابنىڭ 105 ـ بېتىدىكى 39 ـ ئىزاھ. شۇنداقلا: م. ئارتامونوۋ «قەدىمقى ھەزەر تارىخىغا دائىر ئوچېركلار»، لېنىنگراد 1936؛ *A. Zajaczkowski «Zo studiow nad zagadnie niem chazarskim», Kraków, 1947;* А·Кримський «Пролегомена До історії хазарів звідки вони взялися і яка їх мова» («Мовознавство», Київ, 1941).

(51) *Denis Sinor «Autour d'une migration de peuples au V–e siècle».*

(52) ھەزەر تىلىغا دائىر ماتېرىياللار تىزىملىكى (ھەنبەلىرى كۆرسىتىلگەن سۆزلەرنىڭ تىزىملىكى) يېقىندا پروفېسور س.شاپشالنىڭ «ھەزەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ تىلى» دېگەن ماقالىسىدا كەلتۈرۈلگەن (قولىيازما لىتوگرافىيە س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ لىتوگرافىيە ساقلانماقتا).

(53) تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۆن: ن.ئاشمارىن «چۇۋاش تىلىنى تەكشۈرۈشتە قوللىنىلىدىغان ماتېرىياللار»، 1، 2 ـ قىسىم، قازان، 1898؛ ن.ئاشمارىن «چۇۋاش تىلى سىنتاكسىسىنى تەكشۈرۈش تەجرىبىلىرى»، 1ـقىسىم، قازان، 1903، 2ـقىسىم سىمبىرسك، 1923؛ ن.ئاشمارىن «چۇۋاش تىلى لۇغىتى»، قازان ـ چېبوكسارى، 1928 ـ 1950؛ م.ماتۇشېۋ «چۇۋاش دىيالېكتلىرى ھەققىدە قىسقىچە ئوبزور» («يافېت توپلىمى»، لېنىنگراد، 1930، VI)؛ ۋ.ېيگوروۋ «چۇۋاشچە ـ رۇسچە لۇغەت»، چېبوكسارى، 1935؛ ۋ.ېيگوروۋ«چۇۋاش تىلىغا ئائىت ئەسەرلەرنىڭ رويخەت كۆرسەتكۈچى»، چېبوكسارى، 1931؛ *I. I. Paasonen «Csuvas szojegyzek», Budapesi, 1908;*

G. Meszaros «Csuvas népköltési gyütemény», Budapest 1912.

(54) بۇ مىساللار گ.كۇئۇن «*Codex Cumanicus*» بۇدا پېشت 1880» دىگەن كىتاپتىن ئېلىندى.

(55) مەھمۇت قەشقەرىنىڭ (ئىككى خىل باسمىدىكى ئورىگىنال ۋە تۈركچە تەرجىمىسى) دىۋانىدىن باشقا يەنە ك.بروكېلماننىڭ مۇنۇ ئەسەرلىرىگە قارالسۇن: «*Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kasgharis Divan Lughat at-türk*», 1928; «*Mahmud al-Kašghari über die Sprachen und die Stämme der türken im* XI *Jahrh*», 1921; «*Mahmud al-Kāsgharis Darstellung des türkischen Verbalbaus*» (*KSz* 1918/1919); «*Alttürkestanische Volksweisheit*», 1923; «*Alttürkestanische Volkspoesie*», 1924; «*Naturlaute im Mitteltürkischen*» (*UJ*, 1928, VIII).

(56) تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: ئى.شىمكېۋىچ «كاسپى ئوبلاستىدىكى تۈركمەن شىۋىسىنى ئۈگىنىشتە پايدىلىنىدىغان قىسقىچە ئەمىلى قوللانما»، ئاشخاباد، 1899. ئى.بېلىيەيېۋ «تۈركمەن تىلى گىراماتىكىسى»، ئاشخاباد 1915. ئا.پوتسېلۇيېۋسكي «تۈركمەن تىلى فونېتىكىسى»، ئاشخاباد، 1936. ئا.پوتسېلۇيېۋسكي «تۈركمەن تىلى دىيالېكتلىرى»، ئاشخاباد، 1936. ئا.پوتسېلۇيېۋسكي «تۈركمەن ئەدىبى تىلىنىڭ سىنتاكسىس ئاساسلىرى»، ئاشخاباد، 1943. پ.ئازىموۋ ۋە خ.بايلىيېۋ «تۈركمەن تىلى سىنتاكسىس»، ئاشخاباد، 1949 (تۈركمەن تىلىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىگى). م.خىدىرۋ ۋە ك.بېگېنېژبۋ «تۈركمەن تىلى گىراماتىكىسى»، ئاشخاباد، 1939 (تۈركمەن تىلىدا). «رۇسچە ـ تۈركمەنچە لۇغەت»، ن.باسكاكوۋ ۋە م.ھەمزايېۋنىڭ تەھرىرلىگىدە، موسكۋا، 1956؛ «تۈركمەنچە ـ رۇسچە لۇغەت»، ب.قارريېۋ تەھرىرلىگىدە، ئاشخاباد، 1943.پ.ئازىموۋ «تۈركمەن دىلى (سۆز ياسايجى

گوشۇلمالار)»، ئاشخاباد، 1950. *K. Menqes «Einiqe Bemer-kunqen zur verqleichen Verbformen im Türkmenischen» (MSOSw. 1939, XLII).*

57 ئا.پونسېلۇيېۋسكينىڭ «تۈركمەن تىلى دىيالېكتلىرى» نامىلىق ئەسىرىدىكى تۈر ئايرىشقا قارالسۇن.

58 ئا.پوتسېلۇيېۋسكي «تۈركمەن تىلى دىيالېكتلىرى»، 29 ـ 30 ـ ب.

59 ئا.كونونوۋ «ئابدۇل غازى خاننىڭ ئەسىرى «تۈركمەن شەجەرىسى»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1958.

60 ئا.ساموىلوۋىچ «تەكىنلەر ئېلىپ بارغان جەڭلەر ھەققىدىكى ھىكايىلەر كىتاۋى»، 1905.

61 تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن. ئا.ۋولودىن «تروخمەن خەلق نەزمىلىرىدىن» («كاپكازدىكى جاي ۋە قەبىلىلەرنى تونۇشتۇرىدىغان ماتېرىياللار توپلىمى»، 38 ـ توم، تىفلىس، 1908)؛ ئا.ۋولودىن «تروخمەن داللىسى ۋە تروخمەنلەر» (يەنە شۇ توپلامدا)؛ ن.باسكاكوۋ «شىمالىي كاۋكاز تۈركمەنلىرى (تروخمەنلەر) گوۋۇرلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ھەققىدە» (توپلام «شىمالىي كاپكاز ۋە داغىستان تىللىرى»، 2 ـ توم، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1949)؛ بۇنىڭدا قىسقىچە ئەسەرلەر رويخېتى بېرىلگەن؛ ئا.ساموىلوۋىچ «... ھەققىدە بەزى پىكىرلەر» (ЗВОРАО، 21 ـ توم، 1912).

62 *J. Nemeth «Zur Kenntnis der Pet-schenegen» (KCSA, 1922); J. Nemeth «Die petschenegischen Stammesnamen»; J. Nemeth «Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos», Anhang I, «Die Sprache der Petschegen und Komanen», Budapest, 1932; A. N. Kurat «Peçenek tarihi», Istanbul, 1937; A. N. Kurat «Histoire des Petschenegues», Paris, 1947; I. Kazsmarki «Die Petschenegen und Uzen»*

(*«Magyarsag»*, X, 1930); *L. Rasonyi Nagy «Der Volksname Berendej»* (*SK*, 1933);

⑬ گ.ئليننسكي «ئاتالمش «ئاتتىلا خەزىنىسى» مەسلىسىگە دائىر» («تاتارشۇناسلىق ئىلمي جەمىيىتىنىڭ خەۋەرلىرى»، 1928، № 8)؛ — *V. Thomsen «Une inschriftion de la trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklos», Kobenhavn*, 1917.

⑭ يۇقۇردا كۆرسىتىلگەن ئەسەرلەردىن باشقا يەنە قارالسۇن: د.راسوۋسكي «روسىيە ۋە ئۇگرىيىدىكى پەچەنەكىلەر، تۈركلار ۋە بېرىندېيلار»، (SK، 1933، VI).

⑮ *J. Nemeth «Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos, Anhang I. Die Sprache des Petschenegen und Komanen».*

⑯ پ.گولوبېۋسكىينىڭ تىرانسكرىپسىسى: تزۇر، كالىپىي، تالمات، زوسپون، خوپون، گۈلە، خاربويى، ئەرتەم (پ.گولوبېۋسكي «تاتار ئىستىلاسىدىن بۇرۇنقى پەچەنەكىلەر، تۈركلار ۋە پولوۋلار»، 1884، كېۋ 69 ـ بەت).

⑰ *J. Nemeth «Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklos», S. g*, 16.

⑱ *Ibid, S*, 55.

⑲ *Ibid.*

⑳ *Ibid, S.* 16.

㉑ *Ibid, S.* 51.

㉒ *Ibid.*

㉓ تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: ۋ.موشكوۋ «تۈرك تىلىنىڭ گاگائۇز شۇبىسىنى تەكشۈرۈشكە ئائىت ماتېرىياللار»، «ئارخېئولوگىيە، تارىخ ۋە ئېتنوگرافىيە جەمىيىتىنىڭ خەۋەرلىرى» (قازان)، 1895، 13 ـ توم؛

ۋ.موشكوۋ «بىندىبروۋ ۋىلايىتىدىكى گاگائۇزلار» («ئېتنوگرافىيىلىك كۆزىتىش-لەر»، موسكۋا، 1900، 1902)؛ ۋ.موشكوۋ «بالقان يېرىم ئارىلىدىكى تۈرك قەبىلىلىرى» («رۇس جۇغراپىيە جەمىيىتىنىڭ خەۋەرلىرى»، 1904، 40 ـ توم)؛ موشكوۋ «بېسسارابىيە گاگائۇزلىرىنىڭ شۇئىلىرى» (ۋ.رادلوۋ تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «تۈركى قەبىلىلەرنىڭ خەلق ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» ناملىق كىتابتىن، X توم، СПБ، 1904)؛ ن. دمىترىيېۋ «گاگا ئۇزلارنى تونۇشتۇرۇش» («لېنىنگراد دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىلمى ماقالىلىرى»، فىلولوگىيە پەنلىرى بۆلۈمى، 1939، 20 № 1 ـ باسما)؛ ن.دېرژاۋىن «گاگائۇزلارنىڭ نامى ۋە ئېتنىك كېلىپ چىقىشى ھەققىدە» («سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى»، 1937، 1 №) ـ بۇنىڭدا گاگائۇزلار ۋە ئۇلارنىڭ تىلىغا دائىر قىسقىچە ئەسەر-لەر رويخېتى بېرىلگەن؛ ن.دمىترىيېۋ «*Gagausische Lautlehre*» («*AO*, *vol.*IV, 1932 ـ 33) 1 ـ 111). «گاگائۇزلارنىڭ نامى ۋە كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا» («سوۋېت ئېتنوگرافىيىسى»، 1937، 1 №)؛ ـ *O.Necrasova «Le probleme de l'origine des Gagauz et la structure anthropologique de ce groupement etnique», Jaşi, 1940; M.Ceachir «Dictionar gagauzo-tiurco-roman pentru gagauzii din Basarabia», Chişinau, 1938; W.Zajaczkowski «Przyczynki do etnografii gagauzow» (RO, 1956, t, XX).*

⑭ تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: ۋ.موشكوۋ «بالقان يېرىم ئارىلىدىكى تۈرك قەبىلىلىرى» («رۇس جۇغراپىيە جەمىيىتىنىڭ خەۋەر-لىرى»، 1904، 40 ـ توم)؛ ۋ.گوردلېۋسكىينىڭ تەنقىدىي ماقالىسى («ئېتنوگ-رافىك ئوبزورلار»، 1906، 66 ـ كىتاپ)؛ *D. A. Gadzanow «Vor laufiger Bericht über die zum Zweck von türkischen Dialektstudien durch Nordost-Bulgarien unternommenen Reisen», 1912.*

(75) ۋ.موشكوۋ «بالقان يېرىم ئارىلىدىكى تۈرك قەبىلىلىرى».

(76) ۋ.موشكوۋنىڭ يازغىنىدا، ئىلىيانلار ـ ئىليا پەيغەمبەرنىڭ مۇخلىسلىرى، بۇنىڭدا، ئىليا پەيغەمبەر بىلەن مۇسۇلمان خەلپى ئەلىنىڭ ئىسىملىرى ئالماشتۇرۇۋېتىلگەن بولسا كېرەك.

(77) *C. Brockelmann «Ali's Qissai Jusuf, der älteste Vorläufer der osmanischen Literatur»*, 1916-1917.

(78) *W. Radloff «Über altürkische Dialekte, I, Die seldschukischen Verse im Rebab-Nameh»* (*Mel. As*, 1890).

(79) *C. Brockelmann Altosmanische Studien, I. Die Sprache Asiq-pasa's und Ahmedi's»* (*ZDMG, Bd. LXXIII*, 1919).

(80) ۋ.سىمىرنوۋ «XIV ئەسىردىكى قەدىمقى تۈرك قولىيازمىسى» (ЗВОРАО 1914، XXII توم).

(81) *J. Thury «Török nyelvemlekck a XIV szarad vegeig»*, 1903.

(82) پ.مېلئورانىسكىي «بۇرھانىدىن سىۋاسىنىڭ دىۋانى» («شەرق خەۋەرلىرى» ـــ پېتېربۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتى شەرق تىللىرى فاكۇلتېتىنىڭ توپلىمى، 1895).

(83) *H. Vambery «Altosmanische Sprachstudien»*, *Leiden*, 1901.

(84) *Ibid.*

(85) ۋ.گوردلېۋىسكىي «ئىبىن بىبى بايانناميسى دەپ ئاتالغان كىچىك ئاسىيا سالچۇقلىرىنىڭ بايانناميسىنىڭ كونا ئوسمانچە تەرجىمىسىگە بېرىلگەن

ئىزاھلار» («قەدىمقى شەرق» IV توم، م. 1913).

⑧⑥ *C. Huart «Un commentaire du Qoran, en dialecte turc de Qastamouni» (XV-e siecle) (JA, 1912).*

⑧⑦ ف.برۇن «يېڭى روسيە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ خاتىرىلىرى»، 1 ـ كىتاپ، 1867؛ ئودېسسا، *K. Foy «Die ältesten osmanischen Transkriptionstexte in gothischen lettern» (MSoSw, 1901),* ئەسىرگە چۈشكەن مىيۇلباخلىق ئالى مەكتەپ ئوقۇغۇچىسىنىڭ خاتىرىلىرى؛ *H. Stumme «Das Arabische und das Türkische bei Ritter Arnold von Harff», leipzig,* 1914 (هاجى گارف خاتىرىلىرى، 1496 ـــ 1499 قاتارلىقلار.

⑧⑧ *A. Zajaczkowski «Studia nad jezykiem staroosmanskim (Kalila-i Dimna)», Keakow,* 1934; *A. Caferoglu «Türk dili tarihi notlari», Istanbul,* 1943-1947; *S. ş. Çagatay «Eski osmanlica'da fiil muştahlarindan»* III *Ankara,* 1948; *T. Banguoglu «Altosmanischen zu Süheyl-ü Nev-bahar», Breslau,* 1938; *M. Mansuroglu «Anadolu türkçesi* (XIII *asir). Dehhani ve manzumeleri», Istanbul,* 1947; *S. ş. Çagatay «Eski osmanlica üzerinde bazi notlar», Ankara,* 1944; *«Taniklariyle tarama sözlügü» I, Istanbul,* 1943.

⑧⑨ ن.مارتىنوۋىچ «جالالىدىن رۇمى ۋە سۇلتان ۋەلەد شېئىرلىرىنىڭ يېڭى توپلىمى» (ЗВОРАО، 1917، XXIV توم.)

⑨⓪ *C. Brockelmann «Altosmanische Studien» I.*

⑨① ۋ.گوردلېۋسكي «ئىبن بىبى بايانناممىسى دەپ ئاتالغان كىچىك ئاسىيا سالچۇقلىرىنىڭ بايانناممىسىنىڭ كونا ئوسمانچە تەرجىمىسىگە بېرىلگەن

ئىزاھلار». 6 ـ بەت.

(92) يەنە شۇ ئەسەر 7 ـ بەت.

(93) ن.مارتىنوۋىچ «جالالدىن رۇمى ۋە سۇلتان ۋەلەد شېئىرلىرىنىڭ يېڭى توپلىمى»(ЗВОРАО 1917، XXIV توم).

(94) تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: ئا.كازىمبېك «تۈرك ـ تاتار تىلىنىڭ ئۇمۇمى گىرامماتىكىسى»، قازان، 1846؛ ت.ماكاروۋ «كاپكازدىكى تاتار شۇبىسىنىڭ گىرامماتىكىسى»، تىفلىس، 1848؛ ل.بۇداگوۋ «تۈرك ـ تاتار ـ ئەزەربەيجان شۇبىسىنىڭ ئەمەلىي قوللانمىسى»، موسكۋا، 1857؛ س.غەلىيېۋ «تاتار تىلىنىڭ كاپكاز ـ ئەزەربەيجان شۇبىسىنى ئۆزلەشتۈرگەندىن ئۇگىنىش دەرسلىگى»، 1 ـ 4 ـ قىسىم، باكۇ، 1890 ـ 1895؛ م.شىرەلىيېۋ «ئەزەربەيجان دىيالېكتلىرى»، 1 ـ 2 ـ قىسىم، باكۇ، 1943؛ «ئەزەربەيجانچە ـ رۇسچە لۇغەت»، مەسئۇل تەھرىرى غ. غۇسەينوۋ، باكۇ، 1939؛ *S. Szapszal «Proby literatury ludowej turkow z Azerbajžanu perskiego», krakow*, 1935; *K. Foy «Azerbajǰanische Studien»*, 1903, 1904; *H. Ritter «Aserbeid chanische Texte zur nordpersischen Volksunde»* [*«Der Islam»* (*Berlin – Leipzig*), 1921, XI;] ئا.روماسكېۋىچ «قاشقايلىقلارنىڭ ناخشىلىرى» («ئىنسانشۇناسلىق ۋە ئېتنوگرافىيە توپلىمى»، 1925، V توم)؛ ن.ئاشىمارىن «نۇخا شەھىرىدىكى تۈركى خەلق گۇۋۇرلىرى ھەققىدە ئومۇمى ئوبزور» («ئەزەربەيجانىنى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش جەمىيىتىنىڭ ئەسەرلىرى»، باكۇ، 1926)؛ *A. Caferoğlu «Azeri lehöçesinde bazi Mogol unsurlari»*, *Istanbul*, 1932; *A. Caferoglu «öz azeri sözlügü»*, 1933; *A. Caferoglu «şarkta ve Garpta azeri lehçesi takikleri»*, 1934; *«Azerbaican türk xalk şiveleri lugati»*, *Baku*, 1930.

⑨⑤ م.شىرەلىيۇ «ئەزەربەيجان دىيالېكتلىرىنى تەكشۈرۈش ۋە تۈرلەرگە ئايرىش مەسلىسىگە دائىر» (س س س ر پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئەزەربەيجان شۆبىسىنىڭ خەۋەرلىرى»، 1941، № 4).

⑨⑥ تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: ۋ.گوردلېۋسكي «تۈرك تىلى گىراماتىكىسى»، موسكۋا، 1928؛ ن.دمترىيېۋ «تۈرك تىلىنىڭ قۇرۇلۇشى»، لېنىنگراد، 1939؛ ئا.كونونوۋ «تۈرك تىلى گىراماتىكىسى»، موسكۋا، 1941؛ د.ماگازاننىك «تۈركچە ـ رۇسچە لۇغەت»، ۋ.گوردلېۋسكىينىڭ تەھرىرلىگىدە، موسكۋا، 1945؛ د.ماگازاننىك ۋە م.مىخايلوۋ «رۇسچە ـ تۈركچە لۇغەت»، موسكۋا، 1943؛ ئە.سېۋورتيان «تۈرك تىلى فونېتىكىسى»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1956؛ *J. Deny «Grammaire de la langue turque», Paris,* 1921; *G. Weil «Grammatik der osmanisch-türkischen Sprache», Berlin,* 1917; *W. Bang «Vom Köktürkischen zum Osmanischen», I–IV,* 1921; *G. Bergsträsser «Zur Phonetik des Türkischen noch gebildeter Kons-tantinopler Aussprache»,* 1918; *W. Redhouse «A. Turkhish and English lexicon», Konstantinopel,* 1890; *ş. Sami «Kamus-u Türki, Der-i Saadet»,* 1899; *Heuser-şevket «Türkischdeutsches Wörterbuch», Wiesbaden,* 1953; *H. S. Hony «A Turkish-English dictionary», Oxford,* 1947; ئەسەرلەرنىڭ تەپسىلى رويخېتى مۇنۇ ئەسەرلەردە بېرىلگەن: *J. Benzing «Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie», Wiesbaden,* 1953.

⑨⑦ ۋ.رادلوۋ «كۈمان تىلى ھەققىدە. كۈمانچە لۇغەتىنىڭ نەشر قىلىنىش مۇناسىۋىتى بىلەن» («ئىمپېرىيىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسى خاتىرىلىرى»، 1884،

W. Radloff Das türkische Sprach- :(№4 توم، XL VIII
material des Codex Cumanicus», 1887; پ.مېلورانسكي
«"ئىگورپولكى ھەقىقىدە قوشاق"نىڭ تىلىدىكى تۈركچە ئېلېمېنتلار»
ИОРЯСАН 1902، VII توم، 2 ـ كىتاپ؛ 1905، X توم، 2 ـ كىتاپ)؛
ف.كورش «"ئىگورپولكى ھەقىقىدە قوشاق"نىڭ تىلىدىكى تۈركچە ئېلېمېنتلار»
ИОРЯСАН، 1903، VIII توم، 4 ـ كىتاپ، 1906، XI توم، 1 ـ كىتاپ)؛
س.مالوۋ. «Codex Cnmanicus نىڭ تارىخىغا ۋە باھاسىغا دائىر»
(NAH 1930، VII سېرىيە، № 5)؛ س.مالوۋ «"ئىگور پولكى ھەقىقىدە
قوشاق"نىڭ تىلىدىكى تۈركچە سۆزلەر» (ИАН، ОЛЯ 1946، V توم)؛
ۋ.گوردلېۋسكي «"Босый волк" دېگەن نېمە؟» (ИАН، ОЛЯ
1946، V توم)؛ K. Gronbech «Codex Cumanicus
(faksimile)», Kopenhagen, 1936; K. Grønbech
«Komanisches Wörter buch», Kopenhagen, 1942; G.
H. Kuun «Die mameluk kiptschakischen Sprachstudien
und die Handschriften in Stanbul», 1940;
G. Kuun «Codex Cumanicus...», Budapest, 1880;
A. Zajaczkowski «Manuel arabe de la langue des
Turcs et des Kiptchaks«, Warszawa, 1938;
A. Zajaczkowski «Slownik arabsko-kipczacki»,
Warszawa 1954; B. Atalay «Ettuhfetüz zekiyye
fillugat-it-türkiyye», Istanbul, 1945.

98 «رۇس يېلناملىرىنىڭ تولۇق توپلىمى» 1 توم، 1846.

99 Z. Gombocz «Arpadkori török szemelyneveink»
(«Magyar nyelv», 1915); R. Nagy «Török eredetü

magyar tulajdonnevek» (*KCsA*، 1922).

⑩⓪ بۇ كتاپنىڭ 51 ـ بېتىدىكى 77 ـ ئىزاھقا قارالسۇن.

⑩① *Th. Houtsma «Ein türkisch-arabischen Glossar»، Leiden*، 1894.

⑩② م.ئوبولېنسكىي «پولوۋچە سۆزلەر» («موسكۋالىق»، 1850، № 5، 1 ـ كىتاپ).

⑩③ *W. Bang «Zu der Moskauer polowzischen Wörterliste» («Bulletin de l'Academie de Belgique»، Classe des letres*، №4، *Bruxelles*، 1911).

⑩④ مەزكۇر كىتاپنىڭ 57 ـ بېتىدىكى 97 ـ ئىزاھقا قارالسۇن.

⑩⑤ مەزكۇر كىتاپنىڭ 8 ـ بېتىدىكى 9 ـ ئىزاھقا قارالسۇن.

⑩⑥ مەزكۇر كىتاپنىڭ 9 ـ بېتىدىكى 13 ـ ئىزاھقا قارالسۇن.

⑩⑦ ت.گرۇننىڭ «XVI ئەسىردىكى پولوۋ تىلى يادىكارلىقلىرى» (توپلام «ئاكادېمىك ۋ.گوردلېۋسكىينىڭ 75 ياشقا تولۇش مۇناسىۋىتى بىلەن»، موسكۋا، 1953).

⑩⑧ تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: ۋ.رادلوۋ «تۈركى قەبىلىلەر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى»، VII توم، СПБ 1896؛ В.В.Радлов «*Berïcht über eine Reise zu den Karaimen der westlichen Gouvernements*» («ئىمپېرىيىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ خەۋەرلىرى»، 1888، XXXII توم)؛ *T. Kowalski «Jezyk karaimski، Mysl Karaimska»، Wilna*، 1926; *T. Kowalski «Karaimische Texte im Dialekt von Troki»، Krakow*، 1929; *A. Zajaczkowski «Krotki wyklad grammatyki jezyka zachodnioka-raimskiego»، Luck*، 1931; *A. Zajaczkowski «Sufiksyi-*

mienne i szasowinikowe w jezyku zachodnioka- ژ.گوردلېۋسكي «تەۋراتـ *raimskim»*, *Krakow*, 1932; تىڭ قارايىمچە تەرجىمىسىدىكى لېكسىكا»، (ДАН، 1923، № 5).

K. Foy «Karaïmisch-türkische Sprachproben aus Kalie in Galizien», 1898; *J. Grzegorzewski «Caraimica, Jezyk Lach-Karaitow, Narzecze, poludniowe (lucko-halitikie)»*, 1916–1918; *A. Mardkowiez «Karaj sez bitigi»*, *Luck*, 1935. (قارايمچە ـ پولەكچە ـ نېمسچە لۇغەت)؛

B. Munkasi «Karaimisch-tatarische Hymnen aus Polen», 1909.

[108] دېنىنىڭ ئاتىغىنىدەك «قىپچاق ـ كۇمان» گۇرۇپپىسى (*kiptchak-coman*) دېگەن ئاتالغۇغا سېلىشتۇرۇلسۇن. قارالسۇن: ي.دېنى «ئاسىيا جەمىيىتىنىڭ 1921 ـ يىلى 16 ـ ئىيۇندىكى مەجلىسىدە سۆزلەنگەن نۇتۇق»، 134 ـ بەت.

[109] تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: ن.دمىترىيېۋ «قۇمۇق تىلى گرامماتىكىسى»، موسكۋا، 1940؛ ئا.ساتبالوۋ «قۇمۇق تىلىدىكى خاس ئىسىملار مەسىلىسىگە ئائىت» (توپلام «سوۋېت تىلشۇناسلىغى»، 11 توم، لېنىنگراد، 1938)؛ م.ئوسمانوۋ «نوغاي ۋە قۇمۇق تېكستلىرى» (ئەرەپ يېزىغىدا)، СПБ، 1883؛ ن.دمىترىيېۋ «قۇمۇق تىلى تارىخىغا دائىر ماتېرىـ يالار» (توپلام «شىمالىي كاپكاز ۋە داغستان تىللىرى»، 11 توم، موسكۋا، 1949)؛ م.ئافاناسىيېۋ «رۇسچە ـ قۇمۇقچە لۇغەت» (كاپكازدىكى جايلار ۋە قەبىلىلەرنى تونۇشتۇرۇشقا دائىر ماتېرىيالار توپلىمى»، تفلىش، 1893)؛ م.مۇخىر «قۇمۇقچە ـ رۇسچە لۇغەت» (شۇ توپلامدا، 49 ـ 95 ـ بەتلەر)؛ ب.چوبانزادي «قۇمۇق شۇيسىگە دائىر دەسلەپكى مەلۇماتلار» «ئەزەربەيجانـ نى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش جەمىيىتىنىڭ خەۋەرلىرى» (باكۇ)، 1926؛

J. Nemeth «Proben der kumükischen Volksdichtung»

(*KSz*, 1911, XII); *J. Nemeth «Kümük es Balkar szojeguzek»* (*ibid*).

⑩ تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: ن.كارا ئۇلۇغ «بالقار تىلى گىراماتىكىسىنىڭ قىسقىچە ئوچېركى» («كاپكازدىكى جاي ۋە قەبىلە-لەرنى تونۇشتۇرۇشقا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، XIII، تىفلىش، 1912). شۇنداقلا، قارالسۇن: ئا.سامويلوۋىچنىڭ بۇ ئەسەرگە باھاسى ЗВОРАО دا)، 1913، XXI توم؛ ئى.ئاقبايېۋ «رۇسچە-قاراچايچە لۇغەت»، باتالپاشا-نىسكىي، 1926؛ ۋ.ئابايېۋ «ئوسېتىن، بالقار ۋە قاراچاي تىللىرىدىكى ئور-تاقلىق ئېلېمېنتلىرى» («تىل ۋە تەپەككۇر»، 1933، 1)؛ ئا.بوروۋكوۋ «قارا-چاي-بالقار تىلى» («تىللارنىڭ مەنبەئى»، VII، لېنىنگراد، 1931؛ ئا.بوروۋ-كوۋ «قاراچاي-بالقار گىراماتىكىسىغا ئائىت ئوچېركلار» (توپلام «شىمالىي كاپكاز ۋە داغستان تىللىرى»، 1 توم، موسكۋا، 1935)؛ ر.شائۇمىيان «بالقار لېكسىكىسى» (شۇ توپلام)؛ ۋ.فىلونېنكو «بالقار تىلى گىراماتىكىسى»، نالچىك، 1940؛ ئۇ.ئەلىيېۋ «قاراچاي-بالقار گىراماتىكىسى (تاغلىق-تۈركى تىل)»، كىسلوۋودسكىي، 1930؛ ئۇ.بايرامقۇلوۋ «قاراچاي تىلى گىراماتىكىسى»، كىسلوۋودسكىي، 1930؛ *W. Prohle «Keratschaische* X, 1909) *Studien»*, (*KSz*, X); *W. Prohle »Balkarische Studien*, (*KSz*, XV, 1914– 1915; XVI, 1915–1916); *W. Prohle «Karat-schaisches Worterverzeichnis»*, (*KSz*, X, 1909); *J. Nemeth «Kumükisches Worter verzeichnis»* (*KSz*, XII, 1911); *G. Schmidt «Über die ossetischen Lehnworter im Karatschaischen»*, *Annales Academie scientiarum Fennicae»*, (*Helsinki*), 1932, 27; *S. S. Cagatay «Karacay'ca byrkac metin«* (*«Ankara Dil ve Tarih-Cografya fakultesi dergysi»* IX, 3, *Ankara*, 1951).

⑭ تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: ئۇ.زائاتوۋ «تولۇق رۇسچە-تاتارچە لۇغەت»، سىمفېروپول، 1906؛ ئا.سامويلوۋېچ «قىسقىچە قىرىم ـ تاتار گىراماتىكىسىنىڭ تەجرىبىسى»، 1916؛ ئا.ئۇداباش ۋە ئى.قايا «قىرىم ـ تاتار تىلىنى ئۆگىنىش قوللانمىسى»، سىمفېروپول، 1924، 1926، 1938؛ ۋ.رادلوۋ «تۈركى قەبىلىلەر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئۈلگىلىرى»، VII توم، 1896؛ ۋ.بوگورودىتسكي «قىرىم ـ تاتار شۇيىسى ھەققىدە»، قازان، 1933؛ ب.چوبانزادې «قىرىم ـ تاتار تىلىنىڭ ئىلمىي گىراماتىكىسى»، سىمفېروپول، 1925؛ ئا.ئولېنىتسكي «قىرىم تۈركلىرىنىڭ ناخشىلىرى»، موسكۋا، 1910؛ ئا.سامويلوۋېچ ۋە پ.فالېۋ «قىرىم تاتارلىرىنىڭ ماقال، تەمسىل ۋە تامغىلىرى» («تاۋرى ئىلمى ئارخىپ كومىسسىيىسىنىڭ خەۋەرلىرى»، 5 ـ توم، سىمفېروپول، 1915)؛ ئا.سامويلوۋېچ «تېز ئېيتىلىشى قىيىن بولغان قىرىم تاتارچە ئىبارىلەر» («ئارخېئولوگىيە ۋە ئېتنوگرافىيە مۇزېيىنىڭ توپلىمى»، 1918)؛ ۋ.فىلونېنكو «قىرىم تاتارلىرىنىڭ تېپىشماقلىرى»، سىمفېروپول، 1926؛ *O. Blau «Griechisch-türkische Sprachproben aus Mariupoler Hanschriften» (ZDMG, 1874, Bd, XXVIII).*

⑬ س.مالوۋ «شەرق يازمىلىرى ۋە ھۆججەتلىرىنى تەكشۈرۈش» (توپلام «ئاكادېمىك ۋ.گوردلېۋسكىينىڭ 75 ياشقا تولۇش مۇناسىۋىتى بىلەن»، موسكۋا، 1953)؛ س.شاپشال «تارخان يازمىلىرى مەسىلىسىگە ئائىت» (شۇ توپلام).

⑭ مەزكۇر كىتاپنىڭ 161 ـ بېتىدىكى ۋە «قارلۇق ـ خارەزىم تارماق گۇرۇپپىسى» بۆلۈمىدە كۆرسىتىلگەن ئەسەرلەرگە قارالسۇن.

⑮ تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: ۋ.رادلوۋ «تۈركى قەبىلىلەر خەلق ئەدەبىياتلىرىنىڭ نەمۇنىلىرى» IV توم، 1878؛ ۋ.بوگورودىتسكي «تاتار تىلشۇناسلىغىنىڭ باشقا تۈركى تىللار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىگە كىرىش سۆز»، قازان، 1934؛ م.قۇربانغالىيېۋ، ر.غەزىزوۋ «تاتار تىلى سىنتېمىلىق گىراماتىكىسىنىڭ تەجرىبىسى»، قازان، 1931؛ غ.ئالپاروۋ «سايلانما خىزمەتلەر»، قازان، 1945؛ ۋ.خانگېلدىن «تاتار تىلى گىراما-

تىكسىسى»، قازان، 1954؛ م.قۇربانغالىيېۋ، ر.غەزىزوۋ، ئى.كۇلىيېۋ «تاتار-چە ـ رۇسچە لۇغەت»، قازان، 1927؛ ئىكىكىنچى باسمىسى قازان، 1931؛ غ.ئوغايبېك، ن.ئەمىرخان قاتارلىقلار «رۇسچە ـ تاتارچە لۇغەت»، م.قۇربانغا لىيېۋ، م.فازۇللىن قاتارلىقلارنىڭ تەھرىرلىگىدە، قازان، 1938؛ ۋ.گوردلېۋسكي «قاسىموۋ تاتارلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئېلىمېنتلىرى» («رەزان ۋىلايىتىنى تەكشۈرۈش جەمىيىتىنىڭ ئەسەرلىرى»، رەزان، 1927)؛ س.مالوۋ «مىشەرلەرنىڭ تىلىنى تەكشۈرۈشتىن خاتىرىلەر» («قازان ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىلمىي ماقالىلىرى»نىڭ مۇقەددىمىسى، 1904، 71 ـ توم، 4 ـ كىتاپ)؛ غ.شەرەف «تاتار تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىغى» («تاتارشۇناسلىق ئىلمىي جەمىيىتىنىڭ خەۋەرلىرى»، 1928)؛ پى.پولىۋانوۋ «قاسىموۋ دىيالېكتىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى»، موسكۋا، 1923؛ ن.كاتانوۋ «قازان ـ تاتار شۇۋسنى تەكشۈرۈشكە دائىر ماتېرىيالىلار»، 1 ـ 11، قازان، 1898؛ *M. Brynjotavskij «Orts-und Zeitbezeichnungen in Wolgatarischen», Merburn,* 1948: *I. Burghardt «Studien zur Grammatik des Kazan-Tatarischen», Berlin,* 1945; *M. Rasänen «Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen» (MsFOu,* 1923); *A. Kannisto «Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen» (FUF,* 1925); *G. Balint «Kazani-tatar nyelv-tanulmayok« Budapest,* 1877; *F. Kraelitz-Greifenhorst «Studien zur Lautlehre der kasantatarischen Sprache» (AO,* 1930); *R. Pelissier «Mischärtatarische Sprachproben» (APAW,* 1918); *G. Weil «Tatarische Texte»», Berlin* 1930.

⑯ *A. Zajaczkowski «Zabytek językowy ze Zlotej*

Ordy, 'Ḫusrev n Sirin' Qutba» (*RO, t.* XIX, 1954).

⑰ تۆۆەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: م.بىكچۇرىن «ئەرەپ، پارس ۋە تاتار تىللىرىنى ئۆگىنىشكە باشلانغۇچ قوللانما»، قازان، 1869؛ ۋ.كاتارىنسكىي «باشقىرتچە ـ رۇسچە لۇغەت»، ئورىنبۇرگ، 1900؛ م بىلەلوۋ «باشقىرت تىلى فونېتىكىسىغا ئائىت جەدۋەللەر»، 1928؛ م.قۇۋاتوۋ «باشقىرت ماقاللىرى»، ئورىنبۇرگ، 1895؛ «رۇسچە ـ باشقىرتچە لۇغەت»، ن.دمترىيېۋ، ك.ئاخمېدوۋ، ت.بايىشېۋلارنىڭ تەھرىرلىگەن، موسكۋا، 1948؛ خ.غابىدوۋ «باشقىرت تىلى مورفولوگىيىسى»، ئۇفا، 1925؛ ن.دمترىيېۋ «باشقىرت تىلى گىراماتىكىسى»، موسكۋا، 1948؛ ن.دمترىيېۋ «باشقىرت تىلى ۋە ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئائىت ئەسەرلەر رويخېتى»، ئۇفا، 1936؛ ن.دمترىيېۋ «باشقىرت تىلىدىكى جۈپ سۆزلەر»، 1930؛ Н. К. Дмитриев «*Etude sur la phonetique bachkire*» (*JA*, 1927); *V. Pröhle «Baskir nyelvtanulmanyok»*, 1903.

⑱ تۆۆەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: م.ئوسمانوۋ «نوغايچە ۋە قۇمۇقچە تېكستلار»، СПБ، 1883 (ئەرەپ يېزىغىدا)؛ پ.فالېۋ «ئاق قوبۇق ھەققىدىكى نوغايچە چۆچەك» («ئىنسانشۇناسلىق ۋە ئېتنوگرافىيە مۇزېيىنىڭ توپلىمى»، 1918، V توم)؛ پ.فالېۋ «ستاۋروپول ۋىلايىتىدىكى نوغايلارنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن خاتىرىلەر» (ЗВОРАО، 1916، 23 ـ توم)؛ ئا.غەنىيېك «ئاۋىل پوئېزىياسى، ماھاس‌قالا»، 1935؛ ن.باسكاكوۋ «نوغاي تىلى ۋە ئۇنىڭ دىيالېكتلىرى»، موسكۋا، 1940؛ «رۇسچە ـ نوغايچە لۇغەت»، ن.باسكاكوۋ تەھرىرلىگەن، موسكۋا، 1956.

⑲ تۆۆەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: ن.باسكاكوۋ «قارا قالپاق تىلىنىڭ قىسقىچە گىراماتىكىسى»، تورتكول، 1931 ـ 1932؛ يې. پولۋانوۋ «قاراقالپاق تىلىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى» («خارەزىم ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ ئەسەرلىرى»، تاشكەنت، 1933)؛ س.مالوۋ «قاراقالپاق تىلى ۋە ئۇنىڭ تەتقىقاتى» (توپلام «قاراقالپاقستان»، 11 توم، لېنىنگراد، 1934)؛ «رۇسچە ـ قاراقالپاقچە لۇغەت»، ن.باسكاكوۋنىڭ تەھرىرلىگەن، موسكۋا،

1947)؛ ن.باسكاكوۋ «قاراقالپاق تىلى»، 1 ـ 2 ـ تومىلار، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1951 ــ 1952 (ئەسەرلەر رويخېتى بېرىلگەن)؛ «قاراقالپاقچە رۇسچە لۇغەت»، ن.باسكاكوۋنىڭ تەھرىرلىگىدە، موسكۋا، 1958؛ *K. Menges «Qaraqalpaq grammar, I, Fonologia», New York, 1947; S. Wurm «The Karakalpak language» [«Anthrodos» (Freiburg), 1951, XLVI].*

⑫⓪ تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: ۋ.رادلوۋ «تۈركى قەبىلىلەر خەلق ئەدەبىياتلىرىنىڭ نەمۇنىلىرى»، III ـ توم، СПБ، 1870؛ پ.مېلىئورانسكي «قازاق ـ قىرغىز تىلىنىڭ قىسقىچە گىراماتىكىسى»، 1 ـ قىسىم، فونېتىكا ۋە ئېتمولوگىيە، СПБ، 1894؛ 2 ـ قىسىم، سىنتاكسىس، СПБ، 1897؛ ۋ.كاتارىنسكي «قىرغىز تىلى گىراماتىكىسى»، ئۇرېنبۇرگ، 1897 ــ 1898؛ ئى.ئالتىنسارىن «قىرغىز خرېستوماتىيىسى»، ئۇرېنبۇرگ، 1879؛ ئى.ئالتىنسارىن «تاللانغان ئەسەرلەر»، ئالمۇتا، 1957؛ س.كېڭېسبايېۋ «قازاق تىلى گىراماتىكىسى»، ئالمۇتا، 1941؛ «رۇسچە ـ قازاقچە لۇغەت»، ن.ساۋرانبايېۋ تەھرىرلىگىدە، موسكۋا، 1954؛ غ.بېگگالىيېۋ «قازاقچە ـ رۇسچە لۇغەت»، ئالمۇتا، 1946؛ «قازىرغى قازاق تىلى»، ئالمۇتا، 1954.

⑫① بۇ تىل، ئېھتىمال قىسمەن يېزىق سەۋەبىدىن بولسا كېرەك، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىغا ئورتاق بولغان ئالامەتلەرنى ساقلاپ قالغان.

⑫② ۋ.رادلوۋ «قۇتادغۇبلىك» 1، 11، СПБ، 1891 ــ 1910؛ شۇنداقلا، ئۇچىنچى قولىيازمىسى ھەققىدىكى مەلۇماتلار: «مائارىپ ۋە ئوقۇتقۇچى» (مغارىف ۋە ئوقۇتقۇچى) ژورنىلىدىكى ماقالا، تاشكەنت، 1925، 2 ـ سان ھەمدە «ئۆزبەك ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى» نامىلىق توپلامنىڭ 1 ـ تومىدىكى «قۇتادغۇبلىك»نىڭ نامانگەن قولىيازمىسىدىن ئۈزۈندىلەر (سەمەرقەنت ـ تاشكەنت، 1928)؛ س.مالوۋ «قۇتادغۇبلىك»نىڭ ئۇچىنچى قولىيازمىسىدىن» (ИАН، ئىجتىمائى پەنلەر بۆلۈمى، 1929، 9 ـ سان)؛ قۇتادغۇبىلىك، تېكىستى، باسىم، 1 ـ 111، ئىستانبۇل، 1942 ــ 1943؛ تەرجۈمە، ئەنقەرە، 1959.

⑫③ «مەھمود بن اللين بن محمد الكاشغرى، كتاب ديۋان لغات الترك»؛

بۇ لۇغەت ئىستامبۇلدا ئەخمەت رىفئەت تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان 1 ـ 11 تومىلار ھىجرى 1333 ـ يىل (1914/15)؛ 111 توم ھىجرى 1335 ـ يىل (1916/17). تۈركچە تەرجىمىسى: بېسىم ئاتالاي، دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك تەرجۈمەسى، ئەنقەرە، جىلت 1، 1939؛ جىلت 11، 1940؛ جىلت 111، 1941؛ دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك، تىپكىباسىم، ئەنقەرە، 1941؛ ئىندېكس، ئەنقەرە، 1943؛ *C. Brockelmann «Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kaşgharis Diwan Lughat-at-turk»*, 1928.

⑫④ *Nesib Asim «Yüknakli Edip Ahmet Aybet ül-Hakayik»*, *Istanbul*, 1334h (1015/16);

تۈركچە تەرجىمىسى ۋە ئىزاھلار بىلەن قوشۇپ بېرىلگەن ئاخىرقى نەشرى. *R şid Rahmet Arat «Edib Ahmed Yükneki, Atebet ül-Hakayik»*, *Istanbul*, 1951.

⑫⑤ قەسەى ربغوزى (قىسسەئى رابغۇزى)، ن.ئىلمىنسكىينىڭ نەشرى، قازان، 1859؛ *J. Schinkewitsch «Rabyuzi's Syntax»* (*MSOSw*, *Bd*. XXIX, 1926; *Bd*, XXX, 1927); تېكستتىن ئۆزۈندىلەر ۋە تەرجىمىسى: ن.مىلئۇرانسكي «سالىخ پەيغەمبەر ھەققىدە قىسسە» («پروفېسسور روزبېنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ماقالىلار توپلىمى»، СПБ، 1897)؛ س.مالوۋ «رابغۇزىنىڭ پەيغەمبەرلەر ھەققىدىكى مۇسۇلمانچە ھىكايەتلىرى»، (1930، 5).

⑫⑥ ۋ.رادلوۋ «توخىتامىشنىڭ ۋە تومۇر قۇتلۇغنىڭ يارلىقلىرى» (ЗВОРАО، 1888، 111).

⑫⑦ «دىۋانى ھىكمەت»، قازاندا (5 قېتىم نەشر قىلىنغان)، تاشكەنتتە ۋە ئىستامبۇلدا نەشر قىلىنغان؛ «ماتارىپ ۋە ئوقۇتقۇچى» ژورنىلىدىكى بۇ يادىكارلىقنىڭ ئەدەبىي تەھلىلىگە قارالسۇن، 1927، 6 ـ سان، ۋە ماقالىلار: *Menzel «Die altesten türkischen Mystiker»* [*ZDMG*, 1925];

ئا.بوروۋكوۋ «ئۆزبەك تىلىنىڭ تارىخىغا دائىر ئوچېركىلار» («سوۋېت شەرقشۇناسلىغى»، V توم، 1948).

⑫⑧ *J. Eckmann «Nechcü'l-Feradis», I, Tipkibasim, («Türk dil kurumu», 35, Ankara, 1956).*

⑫⑨ تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: «ئەلىشىر ناۋايى»، توپلام، ئا.بوروۋكوۋ تەھرىرلىگىدە، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1946؛ ئا.بوروۋكوۋ «ئۆزبەك تىلى تارىخىغا دائىر ئوچېركىلار» («سوۋېت شەرقشۇناسلىغى»، 1948، V توم؛ 1949، VI توم)؛ ئا.شېرباك «ئۆزبەك مىللى تىلىنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخىغا ئائىت» («تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، 1954، 6 ـ سان)؛ ۋ.رېشېتوۋ «ئۆزبەك تىلىنىڭ دىيالېكت ئاساسى ھەققىدە» («تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، 1955، 1 ـ سان)؛ ۋ.ۋېلىيا مىنوۋ ـ زېرنوۋ «چاغاتايچە ـ تۈركچە لۇغەت»، СПБ، 1869؛ ك. يۇداخىن «چاغاتاي تىلىنىڭ تاۋۇش تەركىبى مەسىلىسىگە دائىر ماتېرىياللار» «شەرق مەدەنىيىتى ۋە پېزىغى» (باكۇ)، 1929، 4 ـ سان؛ *C.Brocklmann «Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens», Leiden,* 1951; *D. Ross «The Mabani'l Lughat: a grammar of the Turki language in Persian» [«Bibliotheca Indica» (Calcutta),* 1914]; *J. Eckmann «Mirza Mechdis Darstellung der tschagataischen Sprache», Budapest,* 1942–1947); *T. Kunos «Cagataj osmanisches Wörterbuch», Budapest,* 1902; *H. Eren «Cağatay lugatleri hakkinda notlar», Ankara,* 1950.

⑬⑩ تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: يى. پولىۋانوۋ «تاشكەنت دىيالېكتىنىڭ تاۋۇش تەركىۋى» «پەن ۋە ماارىپ» (تاشكەنت)، 1922 ــ 1923، 1 ـ سان؛ ئا.بوروۋكوۋ قاتارلىقلار «ئۆزبەك تىلى گرامماتىكىسى»، 1 ـ قىسىم، فونېتىكا ۋە مورفولوگىيە، 2 ـ قىسىم، سىنتاكسىس، تاش-

كەنت، 1942 ــ 1944 ـ يىللار؛ ئا.كونونوۋ «ئۆزبەك تىلى گىرامماتىكىسى»، تاشكەنت، 1948؛ ۋ.رىشتوۋ «ھازىرقى زامان ئۆزبەك تىلى»، 1 ـ قىسىم، تاشكەنت، 1946؛ ۋ.رىشتوۋ «ئۆزبەك دىيالېكتولوگىيىسىنىڭ ھازىرقى ئەھ-ۋالى ۋە ۋەزىپىلىرى» (توپلام «ئۆزبەك تىلشۇناسلىغى مەسىللىرى»، تاش-كەنت، 1954)؛ «ئۆزبەكچە ـ رۇسچە لۇغەت»، تاشكەنت، 1941؛ «رۇسچە ـ ئۆزبەكچە لۇغەت»، ئا.بوروۋكوۋ تەھرىرلىگەن، 1 ـ V، تاشكەنت، 1956؛ ك.يۇداخىن «قارا بۇلاق گوۋورىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى» (توپلام «ۋ.بارتولدقا»، تاشكەنت، 1927)؛ ئا.بوروۋكوۋ «ئۆزبەك تىلشۇناس-لىغى» (توپلام «ئۆزبەكستاندىكى سوۋېت پېنسىنىڭ 25 يىللىغى»، تاشكەنت، 1942 ـ ئەسەرلەر رويىخېتى بېرىلگەن)؛ ئا.بوروۋكوۋ «ئۆزبەكچە گوۋورلارنىڭ تۈركە ئايرىش مەسىلىلىرى» («ئۆزبەكستان پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ خەۋەرلىرى»، 1953، 5 ـ سان)؛ *A. von Gabain «Uzbekische Grammatik», Leipzig*, 1945; *G. Rachmati «Ein osttürkisches Wahrsagebuch»* [*«Museon» (Louvain)*, 1929]; *S. Wurm «The Uzbek dialect of Qizil Qujas»* [*«Bulletin of the school of Oriental Studies» (London)*, 1947]; *G. Jarring «Uzbek texts from Afghan Turkestan with glossary», Lund*, 1938.

⑬ تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: ۋ.رادلوۋ «تۈركى قەبىلىلەر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى»، VI توم، СПБ، 1886؛ ن. پانتۇسوۋ «تارانچىلارنىڭ شۇدسىنى تەكشۈرۈشكە دائىر ماتېرىياللار»، I ـ IX، قازان 1897 ــ 1907؛ س. مالوۋ «غەربىي جۇگۇدىكى جانلىق تۈرك شۇيلىرىنى تەكشۈرۈش» («شەرق خاتىرىلىرى»، 1927، 1) س.مالوۋ «شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر شۇيلىرىگە ئائىت ماتېرىياللار» (توپلام «س. ئولدېنبۇرگنىڭ ئىلمىي ـ ئىجتىمائى پائالىيىتىنىڭ ئەللىك يىللىقىغا»، لېنىنگراد، 1934)؛ ن.باسكاكوۋ، ۋ.ناسلوۋ «ئۇيغۇرچە ـ رۇسچە لۇغەت» موسكۋا،

1939؛ ۋ.ناسلوۋ «ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى»، موسكوا 1940؛ ك.يۇداخىن «ئۇيغۇر تىلى خرېستوماتىيىسى»، موسكۋا، 1947؛ ئا.بوروۋكوۋ «ئۇيغۇر تىلى دەرسلىگى»، لېنىنگراد، 1935؛ س.مالوۋ «ئۇيغۇر تىلى، قۇمۇل شىۋىسى»، موسكۋا، 1954؛ س.مالوۋ «لوپنۇر تىلى»، فرۇنزى، 1956؛ س.مالوۋ «سېرىق ئۇيغۇر تىلى»، ئالمۇتا، 1957؛ «رۇسچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت»، يۇ.تسۇنۇازو ۋە ئا.شەمسىيۇا تەھرىرلىگەن، ئالمۇتا، 1955؛ «رۇسچە ـ ئۇيغۇرچە لۇغەت»، ت.رەھمۇۋ تەھرىرلىگەن، موسكۋا، 1956؛ *G. Rapuette «Turki grammar» (MSOSw, 1912–1914); G. Raquette «English–Turk idictionary based on the dialects of kashgar and Yarkand», Lund, 1927; G. Jarring «Studien zu einer osttürkischen Lautlehre», Lund, 1933; G. Jarring «Materials to the knowledge of Eastern Turki, I, Texts from khotan and Yarkand», Lund, 1946; «Texts from Kaskar Tashmaliq and Kucha», Lund, 1948; K. Menges «Volkskundliche Texte aus Ost–Türkistan, aus dem Nachlap», von N. Th. katanow heraus–gegeben (SPAW, 1933).*

⑫ ب.ۋىلادىمىرتسوۋ ۋە ئا.ساموىيلوۋىچ «تۈركى خەلق ـ خوتونلار» (XXIII تۇم، پېتروگراد، 1916).

⑬ گ.پوتانىن «جۇڭگونىڭ تاغئوت ـ تىبەت ئۆلكىسى» 11 تۇم، 1895؛ سۆزلەر تىزىملىگەن سالار تىلىدىن ـ يالاڭ ئاداخ (يالاڭ ئاياق) ۋە خارايۇغۇر تىلىدىن ـ قۇدرۇغ (قۇيرۇق) دېگەن شەكىللەر كەلتۈرۈلگەن. شۇنداقلا، بۇ تىللاردىكى ئىككىنچى ۋە ئۈنىڭدىن كېيىنكى ئونلۇق سانلار، قەدىمقى تۈرك تىلىدىكىگە ئوخشاش.

⑭ ف.پوپاركوۋ، ۋ.لادىگىن «سالارلار» («ئېتنوگرافىيە ئوبزورلىرى»،

1893، 1 ـ سان.)

⑬⑤ هازىرقى زامان ئەدەبىي تىللىرىدىن ئالىتاي، خاكاس قاتارلىق تىللاردىلا بۇ تاۋۇشلار مۇستەقىل فونېما بولالايدۇ.

⑬⑥ ۋ.رادلوۋ ۋە پ.مېلىئورانسكىي «كوشوسايدامدىكى قەدىمقى تۈرك يادىكارلىقلىرى» («ئورخۇن ئېكسپېدىتسىيىسىنىڭ ئەسەرلەر توپلىمى»، СПБ، 1897)؛ پ.مېلىئورانسكىي «كۆل تېگىن مەڭگۈ تېشى» (ЗВОРАО 1899، XII).

⑬⑦ *W. Radloff «Die Inschriften des Tonjukuk, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei», Zweite Folge, SPb,* 1899.

⑬⑧ *W. Radloff «Die alttürkischen Inschriften der Mongolei», III SPb,* 1899.

⑬⑨ *W. Kotwicz «Le monument turc d'Ikhekhochotu en Mongolie Centrale» [RO,* IV (1926), *Lwow,* 1928].

⑭⓪ *G. Ramstedt «Zwei uigurische Run-nen-Inschriften» (JSFOu,* 1913, XXX).

⑭① *W. Thomsen «Ein Blatt in türkischer «Runnen»-schrift aus Turfan»,* 1910; *F. W. K. Müller «Uigurica» (APAW,* 1908).

⑭② *A. Le Coq «Ein manichäisch-uigurisches Fragment aus Idiqut-Schahri»,* 1908; *A. Le Cog «Türkische Manichaica aus Chotscho»,* 1922; *A. Le Coq «Chuastuanift»,* 1910.

⑭③ *W. Radloff «Tisatwustik»,* 1910; *W. Radloff, S. Maloff «Suwarnaprabhasa»,* 1913; *F. W. K.*

Müller «Uigurica» [*APAW*, 1908, *SPAW*, 1931].

(144) قەدىمقى ئۇغۇز ۋە قەدىمقى قىرغىز تىللىرى ھەققىدىكى مۇكەممەلرەك ئەسەرلەر رويىخېتىنى تۆۋەندىكى ئەسەرلەردىن كۆرۈڭ: س.مالوۋ «قەدىمقى تۈركى يېزىق يادىكارلىقلىرى»، 1951؛ *A. von Gabain «Alttürkische Grammatik»*, *Leipzig*, 1950.

(145) س.مالوۋ «تۈركلەرنىڭ يېنىسەي يېزىغى»، موسكۋا ـ لېنىنگراد، 1952.

(146) س.مالوۋ «قەدىمقى تۈركى يېزىق يادىكارلىقلىرى»، 13 ـ 14 ـ بەتلەر.

(147) مۇنۇ ئەسەرلەردىكى ئەسەرلەر رويىخېتىگە قارالسۇن: س.مالوۋ «قەدىمقى تۈركى يېزىق يادىكارلىقلىرى»؛ *A.Gabain «Alttürkische Grammatik»*.

(148) س.مالوۋ «قەدىمقى تۈركى يېزىق يادىكارلىقلىرى» 108 ـ بەت.

(149) مىسالار س.مالوۋنىڭ «قەدىمقى تۈركى يېزىق يادىكارلىقلىرى» دىگەن كىتابىدىن ئېلىندى.

(150) س.مالوۋ «قەدىمقى تۈركى يېزىق يادىكارلىقلىرى» 95 ـ بەت.

(151) تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: ۋ.رادلوۋ «تۈركى قەبىلىلەن ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى»، 11 توم، СПБ، 1868؛ *W. Radloff «Phonetik der nordlichen Türksprachen»*, *Leipzig*, 1882; ن.كاتانوۋ «ئۇرەنخاي تىلىنى تەتقىق قىلىشتىكى تەجرىبىلەر»، قازان، 1903 (ئەسەرلەر رويىخېتى بېرىلگەن) («قازان ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىلمى خاتىرىلىرى»، 1899 ـــ 1903، ـ دىن ئېلىنغان نۇسخىسى)؛ ن.كاتانوۋ «ئۇرەنخاي (سويۇت)، ئاباقان تاتارلىرى ۋە قاراغاس شۇئىلىرى» («شىمالىدىكى تۈركى قەبىلىلەر خەلق ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى»، ۋ.رادلوۋ نەشرى، IX توم، СПБ، 1907)؛ م.د.بىچە ئو ئول ۋە ف.ئىسھاقوۋ «تىۋادىلىدىك گىراممانتىكازى»، 1 ـ قىسىم، موسكۋا، 1949؛ (ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئۈچۈن گىراممانتىكا دەرسلىگى)؛ ئا.پالمباخ «تۇۋا تىلى دەرسلىگى، رۇسلارنىڭ تۇۋا

تىلىنى ئۇگىنىشىگە ئەسلى قوللانما»، قىزىل، 1932 ــ 1938؛ ئا.پالمباخ «تۇۋا تىلىنىڭ تەرەققىياتى ۋە تاكامۇللىشىشى» (توپلام «ئاكادېمىك ۋ.گورد-لېۋسكىينىڭ 75 ياشقا تولۇشى مۇناسىۋىتى بىلەن» موسكۋا، 1953)؛ «تۇۋىنچە ــ رۇسچە لۇغەت»، ئا.پالمباخ تەھرىرلىگەن، موسكۋا، 1955)؛ ن.ئىسھاقوۋ «تۇۋا تىلى، فونېتىكىغا ئائىت ئوچېرىك»، موسكۋا ــ لېنىنگراد، 1957.

⑮⑦ ن. كاتانوۋ «ئۇرەنخاي تىلىنى تەتقىق قىلىشتىكى تەجرىبىلەر»،قازان، 1903؛ ۋ.رادلوۋ «تۈركى قەبىلىلەر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى»، 11 توم، СПБ، 1868؛ СПБ، LX، 1907: ***W. Radloff «Phonetik dre nördlichen Türksprachen», Leipzig,*** 1882.

⑮⑧ تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: ***O. Böhtlingk «Über die Sprache der Jakuten»,*** 1848–1851; ***W. Radloff «Die jakutische Sprache in ihrem Verhältnisse zu den Turksprachen»,*** 1908; ***K. Schriefl «Der Locatiw im Jakutischen»,*** 1909; ***K. Schriefl «Genitiv im Jakutischen ud Verwandtes»*** (***SKz,*** XIII, 1912–13); نى، پېكارسكىي «ياقۇت تىلى لۇغىتى»، لېنىنگراد،1907 ــ 1930؛ س. ياستىرىمسكىي «ياقۇت تىلى گرامماتىكىسى»، ئىركۇتسك، 1900؛ 2 ــ نەشرى، موسكۋا، 1938؛ ل. خارىتونوۋ «ھازىرقى زامان ياقۇت تىلى، فونېتىكا ۋە مورفولوگىيە»، ياكۇتسك، 1947؛ يى. ئۇبرياتوۋا «ياقۇت تىلىنىڭ سىنتاكسىسىغا دائىر تەتقىقاتلار»، موسكۋا، 1950؛ يى. ئۇبرياتوۋا «ياقۇت تىلىنى تەكشۈرۈش تارىخىغا دائىر ئوچېرىك»، ياكۇتسك، 1945 (ئەسەرلەر رويخىتى بېرىلگەن)؛ ***W. Schott «Über die jakutische Sprache Ermams», Berlin,*** 1843; ***J. Nemeth «Die langen Vokale im Jakutischen»*** (***KSz,*** XV, 1914–1915); ***J. Nemeth «Az ösjakut hangtan alapjai», Budapest,*** 1933.

⑭ *Denis Sinor «Autor d'une migration peuples au V–e siede»*, 1947; *J. Nemeth «Die Volksnamen quman und qun»* (*KCsA*, 1940).

⑮ تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: *M. A. Castren «Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachen»*, СПБ, 1857; ۋ. رادلوۋ «شىمالىي تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ خەلق ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى»، 11 توم، СПБ، 1868؛ ۋ. رادلوۋ «تۈركى شۇۋشەر لۇغىتىنىڭ تەجرىبىسى»، 1 – IV توم، СПР، 1888 – 1905؛ *W. Radloff «Phoneiik der nördlichen Türksprachen»*, 1882؛ ۋ. ۋېربىتسكي «تۈركى تىلىنىڭ ئالتاي ۋە ئالاداغ شۇۋلىرى لۇغىتى»، قازان، 1884؛ ن. كاتانوۋ «ئاباقان تاتارلىرى ۋە قاراغاسلارنىڭ ئۇرۇمنخاي (سويۇت) شۇۋسى» («شىمالىي تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ خەلق ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى» ناملىق كىتابىتا، ۋ. رادلوۋ نەشرى، IX توم، СПБ، 1907)؛ ن. دىرىنكوۋا «خاكاس تىلى گىراماتىكىسى»، ئاباقان، 1948؛ ئا. كازاناكوۋ «رۇسلار ئۈچۈن خاكاس تىلىنى ئۆگىنىش دەرسلىگى»، ئاباقان، 1937؛ ن. باسكاكوۋ ۋە ئا. ئىنكىرىكوۋا – گىرىكۈل «خاكاسچە – رۇسچە لۇغەت»، موسكۋا، 1953؛ ن. باسكاكوۋ «خاكاس تىلىنى تەكشۈرۈش تارىخىغا ئائىت»، «خاكاس تىل، ئەدەبىيات ۋە تارىخ ئىلمى تەتقىقات ئىنستىتۇتى خاتىرىلىرى»، ئاباقان، 1951 (تەپسىلى ئەسەرلەر رويىخىتى بېرىلگەن)؛ س. مالوۋ ۋە ف. فىئېلستىروۋ «تۈرك ئاباقان شۇۋلىرىنى تەكشۈرۈشكە ئائىت» (ЗКВ، III توم، 1928).

⑯ بۇ يەردە پەقەت ساغاي دىيالېكتىسىنىڭ ئالامەتلىرىلا بېرىلدى. بۇ ئالامەتلەر ئومۇمەن ئالىغاندا بەلتىر گۇۋۇرىدىمۇ بار.

⑰ ئا. ئىنكىچىكوۋا «خاكاس يېزىقىنىڭ تەرەققىيات تارىخى توغرىسىدا»، «خاكاس تىلى، ئەدەبىيات ۋە تارىخ ئىلمى تەتقىقات ئىنستىتۇتى خاتىرىلىرى»، ئاباقان، 1951.

⑱ ن. كاتانوۋ «ئۇرۇمنخاي تىلىنى تەكشۈرۈش تەجرىبىسى»، قازان،

.1903

⑯ تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: ۋ. رادلوۋ «تۈركى قەبىلىلەر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى»، 1 توم، 1866؛

W. Radloff «Phonetik der nördlichen Türksprachen», Leipzig, 1882;

ۋ. رادلوۋ «تۈركى شۇبىلەر لۇغىتىنىڭ تەجرىبىسى»، I ـ IV توم، 1888 ـ 1905؛ س. مالوۋ «شەرقشۇناسلىق فاكۇلتېتىنىڭ تۇققۇچىسى س. مالوۋنىڭ 1908 ـ يىلى تومسىك ۋە يېنىسەي ئۆلكىلىرىگە قىلغان كوماندىروۋكىسىدىن ھىساۋات» «ئوتتۇرا ۋە شەرقىي ئاسىيانى تەكشۈرۈش روسىيە كومىتېتىنىڭ خەۋەرلىرى»، СПР، 1909؛ ن. كاتانوۋ «ئۇرەنخاي تىلىنى تەتقىق قىلىش تەجرىبىسى»، قازان، 1903؛ ۋ. ۋېربىتسكىي «تۈركى تىلىنىڭ ئالتاي ۋە ئالاداغ شۇبىلىرىنىڭ لۇغىتى»، قازان، 1884؛ ن. دىرېنكوۋا «شور تىلى گىراماتىكىسى»، موسكۋا، 1941؛ ن. دىرېنكوۋا «شور ئېغىز ئەدەبىياتى»، موسكۋا، 1940.

⑰ تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: ۋ. رادلوۋ «تۈركى قەبىلىلەر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى»، 11 توم؛ ئا. دۇلزۇن «چۇلىم تاتارلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تىلى» («تومسىك دۆلەتلىك پېداگوگىكا ئىنستىتۇتىنىڭ ئىلمىي خاتىرىلىرى»، 1952، IX توم (ئەسەرلەرنىڭ تەپسىلى رويخېتى بېرىلگەن).

⑱ س. مالوۋ «تۈركلەرنىڭ يېنىسەي يېزىغى» (ئەسەرلەر رويخېتى بېرىلگەن)؛ *H.N.Orkun «Eski türk yazitlari», Istanbul,* 1941; (س. مالوۋنىڭ ئوبزورى: «قەدىمقى زامانلار تارىخىنىڭ خەۋەرچىسى»، 1948، №2، 123 ـ 124 ـ بەتلەر)؛ س. كسىلېۋ «يېنىسەي قىرغىزلىرىنىڭ يېزىغى» («مادىي مەدەنىيەت تارىخى ئىنستىتۇتىنىڭ قىسقا خەۋەرلىرى» XXV، 1949، 33 ـ 41 ـ بەتلەر)؛ س. كسىلېۋ «جەنۇبىي سىبىرىيەنىڭ قەدىمقى زامان تارىخى» («سوۋېت ئارخېئولوگىيىسىگە ئائىت ماتېرىياللار ۋە تەتقىقاتلار»،

1949، №9، 314 ـ بەت)؛

J. Bacot «Reconnaissance en haute Asie Septentrionale par cinq envoyes ouigours au VIIIe siecle» (*JA*, 1956);

ئى. باتمانوۋ «قەدىمقى يېنىسەي تۈرك يېزىغىنىڭ تىلى»، فرۇنزې.

[162] بۇ تىللارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى «قەدىمقى ئوغۇز تىلى» بۆلۈمىدە بېرىلگەن.

[163] س. مالوۋ «تۈركلەرنىڭ يېنىسەي يېزىغى»، 7 ـ 8 ـ بەت.

[164] شۇ ئەسەر.

[165] تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: ۋ. رادلوۋ «تۈركى قەبىلىلەر خەلقىنىڭ ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى»، V توم СПБ، 1885؛ ئى. باتمانوۋ «قىرغىز تىلى گىراممانتىكىسى»، 1، 2. 3 ـ باسمىسى، فرۇنزې ـ قازان، 1939 ـــ 1940؛ ئى. باتمانوۋ «قىرغىز تىلىنى ئۆگىنىشكە قىسقىچە مۇقەددىمە»، فرۇنزې، 1947؛ ئى. باتمانوۋ «ھازىرقى زامان قىرغىز تىلىنىڭ فونېتىكا سىستېمىسى»، فرۇنزې، 1946؛ ك. يۇداخىن «قىرغىزچە ـ رۇسچە لۇغەت»، موسكۋا، 1940، خ. قاراسايېۋ، ز. شۈكۈروۋ، ك. يۇداخىن «قىرغىزچە ـ رۇسچە لۇغەت»، ك. يۇداخىن تەھرىرلىگىدە، موسكۋا، 1944؛ «رۇسچە ـ قىرغىزچە لۇغەت»، ك. يۇداخىن تەھرىرلىگىدە، موسكۋا، 1957؛ ئى. باتمانوۋ «ھازىرقى زامان قىرغىز تىلى»، 1 ـ قىسىم، فونېتىكا، فرۇنزې، 1953.

[166] تۆۋەندىكى ئاساسلىق ئەسەرلەرگە قارالسۇن: ۋ. رادلوۋ «تۈركى قەبىلىلەر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ نەمۇنىلىرى»، 1 توم، СПБ، 1866؛ *W. Radloff «Phonetik der nördlichen Türksprachen»*, *Leipzig*, 1882 — 1883; ۋ. ۋېربىتسكي قاتارلىقلار «ئالتاي تىلى گىراممانتىكىسى» (قىسقىچە ئالتايچە ـ رۇسچە ۋە رۇسچە ـ ئالتايچە سۆزلۈكلەر قوشۇمچە قىلىنغان)، قازان، 1869؛ ۋ. ۋېربىتسكي «تۈركى تىلىنىڭ ئالتاي ۋە ئالاداغ شۇبىلىرى لۇغىتى»، قازان، 1884؛ ن. دىرىنكوۋا «ئويروت تىلى

گىراماتىكىسى»، موسكۋا، 1940؛ ن. باسكاكوۋ ۋە ت. توشاكوۋا «ئويروتچە-رۇسچە لۇغەت» موسكۋا، 1947 (ئەسەرلەر رويىخېتى بېرىلگەن)؛ ن. باسكاكوۋ «ئالتاي تىلى»، موسكۋا، 1958؛ *C. C. Simpson «Some features of the Oirot (Gorno-Altai) language», Oxford*, 1955.

قوشۇمچىلار

قوشۇمچە: (1)

تۈركى تىللارنىڭ نەسەب تۈرلىرى①

A. تۈركى تىللارنىڭ غەربىي ھون تارمىغى

1 بۇلغار گۇرۇپپىسى

قەدىمقى تىللار

1) بۇلغارچە [*buloqar*]② ــ بۇلغار سۆۋار، سابىر، ئاۋارلار.

① بۇ ئىسخېمىغا ھازىرقى زامان تىللىرىدىن پەقەت مۇنداقلىرىلا كىرگۈزۈلدى: ئۆز ئالدىغا ئايرىم بولغان خەلق تىللىرى ۋە ئەدەبىي تىللار (مەسىلەن، ئۆزبەكچە، قازاقچە، قىرغىزچە قاتارلىق)، يەرلىك مۇستەقىل تىللار تەركىۋىگە كىرمەيدىغان، ئۆز ئالدىغا ئايرىمچە بولغان شۇبلەر ۋە دىيالېكتلار (مەسىلەن، قازاغاسچە، كاماسىنچە قاتارلىقلار)، مۇستەقىل تىللارنىڭ باشقا تۈرلەردىكى گۇرۇپپىلارغا كىرىدىغان ئايرىم دىيالېكتلىرى (مەسىلەن: ئالتاي تىلىنىڭ شىمالىي دىيالېكتلىرى ۋە شۇ قاتارلىقلار).

② چاسا تىرناق ئىچىدە بېرىلگەنلىرى خەلقلەرنىڭ ئۆز ناملىرىنىڭ ترانسكرىپسىيسى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى يېزىلغانلىرى بۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەرنىڭ ناملىرى ياكى شۇ تىلنىڭ يادىكارلىقلىرى.

2) خازارچە ــ خازارلار

هازىرقى تىللار

1) چۇۋاشچە [quwax] — تۆۋەنكى چۇۋاشلار (ئاناتىرى، ئاناترى چۇۋاسسەم)، ئۇستۇنكى چۇۋاشلار (ۋىرىيال، ۋىرىيا چۇۋاسسەم).

II ئوغۇز گۇرۇپپىسى

1. ئوغۇز — تۈركمەن تارماق گۇرۇپپىسى

قەدىمقى تىل

1) X ـ XI ئەسىرلەردىكى ئوغۇز تىلى [oquz] ئون ئوغۇز، توققۇز ئوغۇزلار

هازىرقى تىللار

1) تۈركمەنچە [türkmən] — تېكىن (تەكە)، يومۇد (يومۇت)، گوكلەن، سالىر، سارىق، ئەرسارى ۋە چۇدورلار؛

2) تروخمەنچە [trühmən ،türkpən] — تىروخمەنلەر (باشقىچە ئاتىلىشلىرى: ستاۋروپول تۈركمەنلىرى، شىمالىي كاپكاز تۈركمەنلىرى).

2. ئوغوز — بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسى

قەدىمقى تىللار

1) ئۇزلارنىڭ تىلى [*ooquz*] — تۈرك، كوۋۇي، بېرېندېي تۇرپېي، بونۇت ۋە كاسپىلىقلار (باشقىچە ئاتىلىشى: قاراكلوبۇكلار).

ھازىرقى تىللار

1) گاگائۇزچە [*gagauz*] — بېسسارابىيە گاگائۇزلىرى؛ دۇناي بويىدىكى گاگائۇزلار؛ *a*) شەرقىي، يەنى بۇلغارىيە گاگائۇزلىرى، *b*) غەربىي، يەنى دېڭىز ياقىسىدىكىلەر ياكى گرېتسىيە گاگائۇزلىرى؛ ماكېدونىيە گاگائۇزلىرى، بېشالما گاگائۇزلىرى؛

2) بالقان تۈركلىرىنىڭ تىلى — سۇرگۇچلەر، قارامانلىقلار، غاجالار، توزلۇق تۈركلىرى، يۇرۇقلار ياكى كونيارلار، گېرلوۋلىقلار، قىرىلباشلار

3. ئوغۇز — سالچۇق تارماق گۇرۇپپىسى

قەدىمقى تىللار

1) سالچۇقچە [*salquḳ*]؛

2) كونا ئوسمانچە [*osmanli*]؛

3) كونا ئەزەربەيجانچە [*azəri*]؛

هازىرقى تىللار

1) ئەزەربەيجانچە [*azərbayjan* ،*azəri*] — ئەزەر بەيجانلار، مۇغاللار، قازاق تاتارلىرى، قاشقايلىقلار، قىزىلباشلار، تەرەكەمەلەر. قاراپاپاخلار (باشقىچە ئاتىلىشلىرى: ئادەربىجانلار، ئەزەربايجانلار، تۈركلەر، ئەزەربايجان تۈركلىرى، كاپكاز تاتارلىرى، ئەزەربايجان تاتارلىرى)؛

2) تۈركچە [*türk*] — تۈركلەر (باشقىچە ناملىرى: ئانا تولىيە تۈركلىرى، ئوسمانىيە تۈزكلىرى، ئوسمانىيىلىكلەر، ئوسمانلار، ئوتتومان تۈركلىرى، ئوتتومانلار)؛

3) قىرىم تاتار تىلىنىڭ جەنۇبىتكى دېڭىز ياقىسى دىيالېكتى

III قىپچاق گۇرۇپپىسى

1. قىپچاق — بولۇڭ تارماق گۇرۇپپىسى

قەدىمقى تىل

1) موڭغۇل دەۋرىدىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى قىپچاق تىلى (=قۇمانچە ياكى پولوۋچە) [*kïpqak kuman*، *kupxak*] — قىپچاقلار (باشقىچە ناملىرى: قۇمانلار، پولوۋلار، خارەزمشلەر).

هازىرقى تىللار

1) قارايمىچە [*karay*] — لىتۋا، لۇتس، گالىتس، قىرىم قارايمىلىرى؛

2) قۇمىقچە [*kumuk*]؛

3) قاراچاي - بالقارچە [*malkar // balkarkaraqay*] - قاراچايلار، بالقارلار ياكى بالقالار // مالقارلار.

4) قىرىم تاتارچە [*noqay*] — قىرىم تاتارلىرى، لىتۋا تاتارلىرى، بېلورۇسىيە تاتارلىرى، قىرىمچاقلار (باشقىچە ناملىرى: تاۋرا تاتارلىرى، شىمالىي قىرىم ياكى دالا تاتارلىرى).

2. قىپچاق — بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسى

قەدىمقى تىل

1)ئالتۇن ئوردا (غەربىي) تىلى.

هازىرقى تىللار

1) تاتارچە [*tatar*] — ۋولگا تاتارلىرى، قازان تاتارلىرى [*kazanlI*]، ئاستراخان تاتارلىرى، قاسىموۋ تاتارلىرى ياكى قاسىموۋلار، مىشەرلەر ۋە مىششەرەكلەر، كرەشونلار، نوغايباقلار، تىپتەرلەر؛ سىبىر ياكى غەربىي سىبىر تاتارلىرى؛ تۇرىن تاتارلىرى ياكى

تۇرىنىلار، تۆمەن تاتارلىرى ياكى تۆمەنلەر، ئىشىم تاتارلىرى ياكى ئىشىملەر، يالۇتور تاتارلىرى ياكى يالۇتورلار، بىر ئىرتىش تاتارلىرى، توبول تاتارلىرى ياكى توبوللۇقلار، تار تاتارلىرى ياكى تارلىقلار، سىبىرىيە بۇخارىلىرى، چات تاتارلىرى ئارىن تاتارلىرى ياكى ئارىنلار، بارابىن تاتارلىرى ياكى بارابالار، تومسكى تاتارلىرى؛

2) باشقىرتچە [*baxkurt*] — باشقىرتلار، تېپتەرلەر

3. قىپچاق — نوغاي تارماق گۇرۇپپىسى

هازىرقى تىللار

1) نوغايچە [*nooqay*] — نوغايلار، ئاقنوغايلار، قارانوغايلار (باشقىچە ناملىرى: داغستان نوغايلىرى، كۇبان نوغايلىرى)؛

2) قاراقالپاقچە [*karakalpak*] — خىۋا ياكى خارەزىم قاراقالپاقلىرى، تاشكەنت قاراقالپاقلىرى، پەرغانە ياكى قوقان قاراقالپاقلىرى تاشكەنت قاراقالپاقلىرى، پەرغانە ياكى قوقان قاراقالپاقلىرى، ئاستراخان قاراقالپاقلىرى؛

3) قازاقچە [*kazak*] — قازاقلار (باشقىچە ناملىرى: قىرغىزلار، قىرغىز ـ قايساقلار، قازاق ـ قىرغىزلار، قازاق ـ قىرغىزلار)؛

4) ئۆزبەك تىلىنىڭ قىپچاق دىيالېكتلىرى.

IV قارلۇق گۇرۇپپىسى

1. قارلۇق-ئۇيغۇر تارماق گۇرۇپپىسى

قەدىمقى تىللار

1) قاراخانىلار دۆلىتى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى مەھمۇت قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك؛ يۈسۈف خاس ھاجىپ «قۇتادغۇ بىلىك»)؛

(مەھمۇت قەشقەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»)؛

يۈسۈف خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك»)؛

2) قاراخانىلار دۆلىتىدىن كېيىنكى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىلى (ئەخمەت يۈكنەكى «ئەتەبەتۈل ھەقايىق»، نەسىرىددىن رەبغۇزى: «قىسسەسۇل ئەنبىيا»).

2. قارلۇق-خارەزىم تارماق گۇرۇپپىسى

قەدىمقى تىللار

1) قارلۇق-خارەزىم تىلى (ئەخمەسەۋى: «دىۋانى ھىكمەت» قاتارلىقلار)؛

2) ئالتۇن ئوردا (شەرقىي) تىلى («مۇھەببەتنامە» قاتارلىقلار)؛

3) چاغاتاي تىلى (XIII ـ XIV ئەسىرلەر)؛
4) كونا ئۆزبەك تىلى (باشقىچە نامى: چاغاتايچە جاغاتايچە).

ھازىرقى تىللار

1) ئۆزبەكچە [ozbək] ــ تاشكەنت ئۆزبەكلىرى، پەرغانە ئۆزبەكلىرى، بۇخارا ئۆزبەكلىرى ياكى بۇخارالىقلار، قوقان ئۆزبەكلىرى، ياكى قوقانلىقلار خۇەياكى خارەزىم ئۆزبەكلىرى، پەرغانە تۇركلىرى، پەرغانە قىپچاقلىرى، چاغاتايلىقلار ياكى جاغاتايلىقلار، قۇرامىنلار (قۇراما) لوقايلار (لوقاي، لوخاي)، خۇا سارتلىرى؛
2) يېڭى ئۇيغۇرچە [uyoqur] ــ قەشقەرلىقلەر، ئىلىلىقلار، غۇلجىلىقلار، تۇرپانلىقلار، ياركەنتلىكلەر، خوتەنلىكلەر، قۇمۇللىقلار، تارانچىلار، ئاقسۇلۇقلار، سالالار، سىبىرىق ئۇيغۇرلار، لوپنۇرلىقلار، ياكى خوتونلار.

B. تۇركى تىللارنىڭ شەرقىي تارمىغى

1. ئۇيغۇر ـ ئوغۇز گۇرۇپپىسى

1. ئۇيغۇر ـ تۇرك تارماق گۇرۇپپىسى

قەدىمقى تىللار

1) قەدىمقى ئوغۇزچە [oquz] ــ قەدىمقى ئوغۇزلار

(باشقچه ناملری: کۆك تۆرکلەر، قەدىمقى تۆرکلەر، ئورخۇن تۆرکلری، تۆکۈي ياکی تۆجۆ)؛

2) قەدىمقى ئۇيغۇرچە [*uyoqur*] — قەدىمقى ئۇيغۇرلار (باشقچه نامی: قەدىمقى تۆرکلەر).

هازىرقى تىللار

1) تۇۋىنچە [*tuwa, tuba*] — تۇۋالار (باشقچه ناملری: تاننۇ تۇۋا، سويۇنلار، ئۇرەنخايلار)؛

2) توفالارچە [*tofa*] — توفالار (باشقچه نامی: قاراغاسلار).

2. ياقۇت تارماق گۇرۇپپەسی

هازىرقى تىل

1) ياقۇتچە [*saqa saha*] — ياقۇتلار، دولغانلار (باشقچه نامی ساخا).

3. خاکاس تارماق گۇرۇپپەسی

هازىرقى تىللار

1) خاکاسچە [*haas*] — کاچىنلار [*haas*]، ساغايلار، بىلتىرلەر، قىزىلىلار [*hIzI*]، شورلار [*xor*]؛ قويبالی ياکی قويبالتلار [*hoybal*] (باشقچه نامىلری قاتارلار، ياکی ئاباقان تۆرکلری،

يېنسەي تۈركلىرى)؛

2) شورچە [xor] — شورلار، ئابالار ياكى ئابىنىلار [aba] كۈندوملار، ماتۈرلار (باشقىچە ناملىرى: تومسك-كۈزنېتس تاتار-لىرى، كۈزنېتس تاتارلىرى)؛

3) چۈلىم تاتارلىرىنىڭ تىلى [qulIm] — چۈلىملار، كۈئەرىك ياكى كۈئەرىكلەر، كېتسك // كېزىك (باشقىچە نامى: مېلېتس تاتارلىرى)؛

4) كاماسىنچە [kaŋmajI] — كاماسىنلار (باشقىچە نامى: قائغالاسلار)؛

5) ئالتاي تىلىنىڭ شىمالىي دىيالېكتلىرى — تۈبالار، چالقانلار، قۇماندىلار، قارالسۇن: ئالتاي تىلى؛

6) سېرىق ئۇيغۇر تىلى. قارالسۇن: ئۇيغۇر تىلى.

II. قىرغىز-قىپچاق گۇرۇپپىسى

قەدىمقى تىل

1) قەدىمقى قىرغىزچە [kiroqiz] — قەدىمقى قىرغىزلار باشقىچە ناملىرى: يېنسەي قىرغىزلىرى، قەدىمقى تۈركلەر).

ھازىرقى تىللار

1) قىرغىزچە [kIroqIz] — قىرغىزلار (باشقىچە ناملىرى:

قارا قىرغىزلار، بويروت، ياۋايى تاش قىرغىزلار)؛

2)ئالتايچە [ئالتاي كىژى] ــ ئالتايلىقلار ۋە مايمالار [مايما كىژى]، تەلەڭۈتلار، تەلەڭىتلەر ياكى چۈيلىقلار، دۇويبەدانلار، چۈي قالماقلىرى [چۈي كىژى]، تۆلۈسلەر، قۇماندىلار [قۇباندى، قومانسدى، قۇۋاندى كىژى]، لەبەبدىنلار [قۇۋكىنژى]؛ تۇبالار [تۇبا، تۇۋا، تۇما كىژى] ياكى چېرنېۋ تاتارلىرى (باشقىچە ناملىرى: ئويروتلار تاغ ئالتايلىقلىرى، ئاق قالماقلار، تاغلىق قالماقلار، ئالتاي قالماقلىرى).

قوشۇمچە: (3)

تۈركى خەلقلەر ۋە تۈركى تىللارنىڭ تىزىملىگى

بۇ تىزىملىككە ئىلمىي ئەسەرلەردە ئۇچرايدىغان ئاساسلىق تۈركى خەلقلەر ۋە تۈركى تىللارنىڭ ناملىرى كىرگۈزۈلدى. تاللاشتا ئەڭ ئالدى بىلەن كىرگۈزۈلگەنلىرى مۇنۇلار: تۈركى خەلقلەرنىڭ (مىللەتلەرنىڭ) ئاساسلىق ناملىرى، بىر مىللەت ياكى خەلقنىڭ تەركىۋىگە كىرىدىغان ئايرىم بىر خىل ئېتنىك گۇرۇپپىلارنىڭ ناملىرى، بۇ گۇرۇپپىلارنىڭ بىرەر مىللەت ياكى خەلق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى مەخسۇس ئىزاھلار بىلەن كۆرسىتىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، تىزىملىككە يەنە يىرىك بىرلەشمىلەرنىڭ تەركىۋىگە كىرمەيدىغان يىگانە ھالەتتىكى ئۇششاق ئېتنىك گۇرۇپپىلارمۇ كىرگۈزۈلدى. كۆپچىلىك تۈركى خەلقلەردە ساقلىنىپ قالغان قەبىلە ۋە ئۇرۇق ناملىرىدىن مۇنداقلىرى، يەنى بۇ قەبىلە ۋە ئۇرۇقلار تىل جەھەتتە مەزكۇر خەلق ياكى مىللەتنىڭ تىلىدىن پەرقلەنمەيدىغانلىرى تىزىملىككە كىرگۈزۈلمىدى.

ئەسەرلەردە ئۇچرايدىغان ھەر بىر خەلق نامىنىڭ ھەممە ۋارىيانتلىرى تىزىملىكتە كۆرسىتىلدى (مەسىلەن، ئالتايلىقلار، ئويروتلار، ئاق قالماقلار ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار). بۇ ناملاردىن كونىراپ قالغانلىرىغا (كونىچە) دىگەن ئەسكەرتىش ۋە ھازىرقى زامانداكى ئاساس-

لىق نامىغا مەخسۇس ئىزاھ بېرىلدى. زۆرۈر تېپىلغاندا مۇئەييەن بىر خەلق نامىنىڭ فونېتىكىلىق ۋارىيانتلىرىمۇ بېرىلدى (مەسىلەن، *ḳirqizlar* ۋە *ḳipqaḳlar ḳirqizlar* ۋە *ḳipqaḳlar*).

شۇنداق قىلىپ، بۇ تىزىملىك خۇددى تۈركى تىللارنىڭ تۈر ئىسخېمىسىغا ئوخشاشلار، تارىخىي جەھەتتىن ئۆز تەرەققىياتى ۋە شەكىللىنىشى جەريانىدا بىرنەچچە تۈرلۈك ناملىرى كېلىپ چىققان تۈركى خەلقلەرنىڭ ناملىرىنى تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن تۈزۈلدى.

بارلىق ناملار ئېلىپبە تەرتىۋى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، چاسا تىرناقلار ئىچىدە رۇسچە ئاتىلىشى بىلەن بىر قاتاردا شەرتلىك تىرانسكىرپسىيە بىلەن خەلقلەرنىڭ ئۆز تىلىدىكى ئاتىلىشى، چاسا تىرناقلارنىڭ يېنىدىكى كىچىك تىرناقلاردا خەلق تىلىنىڭ تۈرگە ئايرىشىمىزدىكى ئورنى كۆرسىتىلدى. ئۆزىنىڭ ئايرىم تىلى بولغان خەلقلەرنىڭ (چوڭ ۋە ئاز سانلىق خەلقلەرنىڭ) ناملىرى* بەلگىسى بىلەن، ئەدىبىي تىلى بولغان خەلقلەرنىڭ ناملىرى**بەلگىسى بىلەن كۆرسىتىلدى.

بىر نامىنىڭ ۋارىيانتلىرى ئاساسلىق، ئومۇملاشقان نام بىلەن ئىزاھلاندى (باراۋەرلىك بەلگىسى=ئارقىلىق). مەلۇم خەلق ياكى مىللەتنىڭ تەركىۋىگە كىرىدىغان ئېتنىك گۇرۇپپىلارغا خەلق نامىنى ئاتاشتا «سېلىشتۇرۇڭ» دىگەن ئىزاھ، مەزكۇر ئېتنىك گۇرۇپپىنىڭ نامىنى ئاتاشتا «قارالسۇن» دىگەن ئىزاھ بېرىلدى.

تىزىملىكتە يەنە شۇنداقلا، ئاساسلىق قەدىمقى خەلقلەر ۋە ئۆلگەن تىللارغا «قەدىمقى دىگەن ئىزاھ بېرىلدى، «قەدىمقى» دىگەن ئىزاھ ھەم قەدىمقى، ھەم ئوتتۇرا ئەسىردىكى خەلقلەر ۋە

تىللارغا ئوخشاشلا قوللىنىلدى.

* * *

ئابالار [ئابا كىژى] (باشقىچە نامى: ئابىنىلار). قارالسۇن: شورلار.

ئابىنىلار=ئابالار. قارالسۇن: شورلار (1).

ئاۋارلار «قەدىمقى». قارالسۇن: بۇلغارلار.

ئادەربىجانلار «كونىچە»=ئازەربەيجانلار.

****ئازەربايجانلار** [*azərbayjan, azəri*] (ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ ئوغۇز-سالچۇق تارماق گۇرۇپپىسى). سېلىشتۇرۇڭ: مۇغالىلار، قازاق تاتارلىرى، قاشقايلىقلار، قىزىلباشلار، تەرەكەمە، قاراقالپاقلار (باشقىچە ناملىرى: ئەزەربەيجانلار، ئادەربىجانلار، تۇركىلەر، ئەزەربەيجان تۇركىلىرى، كاپكاز تاتارلىرى، ئەزەربەيجان تاتارلىرى).

ئازەربەيجانلار «كونىچە»=ئەزەربەيجانلار.

****ئازەرى** «قەدىمقى» [*azəri*] (ئوغۇز-سالچۇق تارماق گۇرۇپپىسىدىكى كونا ئەزەربەيجان تىلى). قارالسۇن: ئەزەربايجانلار.

ئاق نوغايلار [*ak noqay*]. قارالسۇن: نوغايلار.

ئاقسۇلۇقلار. قارالسۇن: ئۇيغۇرلار.

****ئالتايلىقلار** [*altay kiži*] (قىرغىز-قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسى). سېلىشتۇرۇڭ: مايمالار، تەلەڭگىتلەر (چۇيلۇقلار، چۇي قالماقلىرى، دۇڭ يېدانلار، تۆلۆسلەر)؛ تەلەڭگۇتلەر، قۇماندىلار،

لېبېدىنلار، تۇبالار (باشقا ناملىرى: ئويروتلار، ئالتايلىقلار، تاغلىق ئالتايلىقلار، ئاق قالماقلار، تاغلىق قالماقلار، ئالتاي قالماقلىرى).

ئالتايلىق تاغلىقلار «كونىچە»=ئالتايلىقلار.

ئارىنلار=ئارىن تاتارلىرى. قارالسۇن: تاتارلار.

**بالقارلار [balḳar // malḳar] (قىپچاق-پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسىدىكى قاراچاي-بالقار تىلى)، باشقا ناملىرى: بالقارلار، مالقارلار.

بارابا=بارابىن تاتارلىرى قارالسۇن: تاتارلار.

**باشقىرتلار [baxḳurt] (قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ قىپچاق-بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسى). سېلىشتۇرۇڭ: تىپتەرلەر.

بىلتىرلەر [biltir]. قارالسۇن: خاكاسلار.

بېرېندېيلەر «قەدىمقى». قارالسۇن: ئۇزلار.

بوئۇتلار «قەدىمقى». قارالسۇن: ئۇزلار.

**بۇلغارلار «قەدىمقى» [buloqar] (بۇلغار تىللىرى گۇرۇپپىسى). سېلىشتۇرۇڭ: سابىرلار، ئاۋارلار، سۇۋارلار.

بويروت [boyrot] «كونىچە»=قىرغىزلار.

بۇخارالىقلار=بۇخارا ئۆزبەكلىرى. قارالسۇن: ئۆزبەكلەر.

بۇخارالىق سىبىر كىشىلىرى [buharalīḳ]. قارالسۇن: تاتارلار.

**گاگائۇزلار [gagauz] (ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ

ئوغۇز-بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسى). سېلىشتۇرۇڭ: بېسسارابىيە گاگائۇزلىرى، دۇناي گاگائۇزلىرى (شەرقىي ياكى بۇلغارىيە گاگا-ئۇزلىرى) ۋە غەربىي گاگائۇزلار (دېڭىز ياقىسى ياكى گرېتسىيە گاگائۇزلىرى [*hasïl gagauz*]) ؛ بېشالما گاگائۇزلىرى، ماكېدونىيە گاگائۇزلىرى.

بېسسارابىيە گاگائۇزلىرى. قارالسۇن: گاگائۇزلار.

بېشالما گاگائۇزلىرى. قارالسۇن: گاگائۇزلار.

بولغارىيە گاگائۇزلىرى=شەرقىي گاگائۇزلار. قارالسۇن: گاگائۇزلار.

شەرقىي گاگائۇزلار=بۇلغارىيە گاگائۇزلىرى. قارالسۇن: گاگائۇزلار.

گرېتسىيە گاگائۇزلىرى [*hasïl gagauz*] غەربىي گاگائۇزلار، دېڭىز ياقىسىدىكى گاگائۇزلار. قارالسۇن: گاگائۇزلار.

دۇناي گاگائۇزلىرى. قارالسۇن: گاگائۇزلار.

غەربىي گاگائۇزلار=گرېتسىيە گاگائۇزلىرى. قارالسۇن: گاگائۇزلار.

ماكېدونىيە گاگائۇزلىرى. قارالسۇن: گاگائۇزلار.

دېڭىز ياقىسىدىكى گاگائۇزلار=غەربىي گاگائۇزلار، گرېتسىيە گاگائۇزلىرى. قارالسۇن: گاگائۇزلار.

غاجاللار. قارالسۇن: بالقان تۈركلىرى.

گېرلوۋلىقلار. قارالسۇن: بالقان تۈركلىرى.

گۆكلەنلەر [*gəklən*]. قارالسۇن: تۆركمەنلەر.

دۆوپىدانلار «كونىچە»=تەلەڭگىتلەر. قارالسۇن: ئالتايلىقلار.

جاغاتايلىقلار «كونىچە». قارالسۇن: ئۆزبەكلەر.

دولغانلار [*doloqan*] قارالسۇن: ياقۇتلار.

ئىشىملەر=ئىشىم تاتارلىرى. قارالسۇن: تاتارلار.

يومۇتلار [*yomut*]. قارالسۇن: تۆركمەنلەر.

قازاق ـ قىرغىزلار «كونىچە»=قازاقلار.

**قازاقلار [*kazak*] (قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ قىپچاق ـ نوغاي تارماق گۇرۇپپىسى)، باشقا نامىلىرى: قىرغىزلار، قىرغىز ـ قايساقلار، قايساق ـ قىرغىزلار، قازاق ـ قىرغىزلار.

قايساق ـ قىرغىزلار «كونىچە=قازاقلار.

ئالتاي قالماقلىرى «كونىچە»=ئالتايلىقلار.

ئاق قالماقلار «كونىچە»=ئالتايلىقلار.

تاغلىق قالماقلار «كونىچە»=ئالتايلىقلار.

چۇي قالماقلىرى=تەلەڭگىتلەر. قارالسۇن: ئالتايلىقلار.

*كاماسىنلار [*kaymaji*] (ئۇيغۇر گۇرۇپپىسىنىڭ خاكاس تارماق گۇرۇپپىسى)، باشقا نامى: قاڭغالاسلار.

قاڭغالاسلار=كاماسىنلار.

قاراغاسلار «كونىچە»=توفالار.

*قارايمىلار [karay] (قىپچاق گۇرۇپپىسىنىڭ قىپچاق-پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسى). سىلىشتۇرۇڭ: لىتۇا، لۇتس، گالىتس، قىرىم قارايمىلرى.

گالىتس قارايمىلرى. قارالسۇن: قارايمىلار.

قىرىم قارايمىلرى. قارالسۇن: قارايمىلار.

لىتۇا قارايمىلرى. قارالسۇن: قارايمىلار.

لۇتس قارايمىلرى. قارالسۇن: قارايمىلار.

**قاراقالپاقلار [karakalpak ،karalpak] (قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ قىپچاق-نوغاي تارماق گۇرۇپپىسى). سىلىشتۇرۇڭ: خىۋا قاراقالپاقلىرى، تاشكەنت قاراقالپاقلىرى، پەرغانە ياكى قوقان قاراقالپاقلىرى، ئاستراخان قاراقالپاقلىرى.

ئاستراخان قاراقالپاقلىرى. قارالسۇن: قاراقالپاقلار.

قوقان قاراقالپاقلىرى. پەرغانە قاراقالپاقلىرى. قارالسۇن: قاراقالپاقلار.

تاشكەنت قاراقالپاقلىرى. قارالسۇن: قاراقالپاقلار.

پەرغانە قاراقالپاقلىرى=قوقان قاراقالپاقلىرى. قارالسۇن: قاراقالپاقلار.

خىۋا قاراقالپاقلىرى=خارەزىم قاراقالپاقلىرى. قارالسۇن: قاراقالپاقلار.

قارا قىرغىزلار [kara kiroqIz] «كونىچە»=قىرغىزلار.

قارا مانلىلار. قارالسۇن: بالقان تۇركلىرى.

قارا نوغايلار [*ḳara nooqay*]. قارالسۇن: نوغايلار.

قارا پاپاخلار [*ḳarapapah*]. قارالسۇن: ئەزەربايجانلار.

**قاراچايلار [*ḳaraqay*] (قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ قىپچاق-ئۇغۇز تارماق گۇرۇپپىسى قاراچاي-بالقار تىلى).

قاراچايلىقلار=قاراچايلار.

قارلۇقلار «قەدىمقى» (قارلۇق تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ قارلۇق-ئۇيغۇر تارماق گۇرۇپپىسى).

قاسموۋلىقلار=قاسموۋ تاتارلىرى. قارالسۇن: تاتارلار.

كاسپچىلار «قەدىمقى». قارالسۇن: ئۇزلار.

كاچىنلار [*haas*]. قارالسۇن: خاكاسلار.

كاشغەرلىكلەر [*ḳəxḳərlik*]. قارالسۇن: ئۇيغۇرلار.

قاشقايلىقلار. قارالسۇن: ئەزەربايجانلار.

كېزىك. قارالسۇن: چۇلىم تاتارلىرى.

kIpqaklar=kipqaklar

قىرغىز-قايساقلار «كونىچە»=قازاقلار.

**قىرغىزلار I [*ḳIroqIz*] (قىرغىز-قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسى)، باشقا ناملىرى: قاراقىرغىزلار [*ḳara ḳIroqIz*]، بويىروتلار [*boyrot*]، ياۋايى تاش قىرغىزلار.

قىرغىزلار II [*ḳiroqiz*] «كونىچە»=قازاقلار.

ياۋايى تاش قىرغىزلار «كونىچە»=قىرغىزلار.

****قەدىمقى قىرغىزلار** [kIroqIz] (ئۇيغۇر-ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ ئۇيغۇر-تۈرك تارماق گۇرۇپپىسى)، باشقا نامىلىرى. يېنىسەي قىرغىزلىرى، قەدىمقى تۈركلەر.

يېنىسەي قىرغىزلىرى «قەدىمقى». قارالسۇن: قەدىمقى قىرغىزلار.

كوۋۇيلار «قەدىمقى». قارالسۇن: ئۇزلار.

قويبالار [hoybal]. قارالسۇن: خاكاسلار.

قويبالىقلار=قويبالار. قارالسۇن: خاكاسلار.

قوقانلىقلار=قوقان ئۆزبەكلىرى. قارالسۇن: ئۆزبەكلەر.

كوندوملىقلار [xor]. قارالسۇن: شورلار.

كونيارلار=يۇرۇقلار. قارالسۇن: بالقان تۈركلىرى.

قىرىمچاقلار. قارالسۇن: قىرىم تاتارلىرى (باشقا نامى: قىرىم يەھۇدىلىرى).

كرەشون [kraxon] «كونىچە». قارالسۇن: تاتارلار.

قۇماندىلار [kubandI // kumandI // kuwandI kiʒi] (ئۇيغۇر-ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ خاكاس تارماق گۇرۇپپىسى). قارالسۇن: ئالتايلىقلار.

****قۇمىقلار** [kumuk] (قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ قىپچاق-پولوۋ تارماق گۇرۇپپىسى).

قۇرامىنلار [*kurama*]. قارالسۇن: ئۆزبەكلەر.

قىزىلباشلار I [*kïzïlbax*]. قارالسۇن: ئەزەربايجانلار.

قىزىلباشلار II [*kïzïlbax*]. قارالسۇن: بالقان تۈركلىرى.

قىزىللىقلار [*hïzïl*]. قارالسۇن: خاكاسلار.

**قىپچاقلار «قەدىمقى» [*kipqak, kïpxak*] (قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ قىپچاق-پولوۋتارماق گۇرۇپپىسى)، باشقا ناملىرى: قۇمانلار، پولوۋلار، خاردەشلەر.

پەرغانە قىپچاقلىرى. قارالسۇن: ئۆزبەكلەر.

قىرغىزلار=*kirgizlar*

كېچىسىك [*kəcik*]. قارالسۇن: چۇلىم تاتارلىرى.

كۇئەرىك [*kuərik*]. قارالسۇن: چۇلىم تاتارلىرى.

كۇئەرىكلەر=كۇئەرىك قارالسۇن: چۇلىم تاتارلىرى.

لىپىدىنلىقلار [*kuu kizi*] (ئۇيغۇر-ئۇغۇز گۇرۇپپىسىنىڭ خاكاس تارماق گۇرۇپپىسى)، سېلىشتۇرۇڭ: چالقانلار، شاخشىلىقلار. قارالسۇن: ئالتايلىقلار.

لوپنورلىقلار [*lopluk*]. قارالسۇن: ئۇيغۇرلار.

لوقايلار [*lohay, lohay*]. قارالسۇن: ئۆزبەكلەر.

مايمالار [*mayma kizi*]. قارالسۇن: ئالتايلىقلار.

مالقارلار=بالقارلار.

ماتۇرلار [*xor*] قارالسۇن: شورلار.

مشەرەكلەر=مشەرلەر. قارالسۇن: تاتارلار.

مشەرلەر [*mixər*]. باشقىچە ئاتىلىشى: مشەرەكلەر. قارالسۇن: تاتارلار.

مۇغاللار [*muoɣal*]. قارالسۇن: ئەزەربەيجانلار.

ناغايباقلار [*noɣaybak*] قارالسۇن: تاتارلار.

****نوغايلار** [*noɣay*] (قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ قىپچاق-نوغاي تارماق گۇرۇپپىسى). سېلىشتۇرۇڭ: قارا نوغايلار، ئاق نوغايلار (باشقا ناملىرى: كۇبان نوغايلىرى، داغستان نوغايلىرى).

داغستان نوغايلىرى=نوغايلار. قارالسۇن: نوغايلار.

كۇبان نوغايلىرى=نوغايلار. قارالسۇن: نوغايلار.

***غەربىي ئوغۇزلار** [*oɣuz*] (ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ ئوغۇز-تۈركمەن تارماق گۇرۇپپىسى). سېلىشتۇرۇڭ: ئون ئوغۇز، توققۇز ئوغۇز.

****قەدىمقى شەرقىي ئوغۇزلار** [*oɣuz*] (ئۇيغۇر-ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ ئۇيغۇر-تۈرك تارماق گۇرۇپپىسى). باشقا ناملىرى: تۈكۈي، تۈجۈ، كۆك تۈركلەر، قەدىمقى تۈركلەر، ئورخۇن تۈركلىرى.

ئويروتلار [*oyrot*] «كونىچە»=ئالتايلىقلار.

ئون ئوغۇزلار «قەدىمقى» [*onoɣuz*]. قارالسۇن: غەربىي ئوغۇزلار.

****ئوسمانلىقلار** I «قەدىمقى» [*osmanlI*] (ئوغۇز تىللىرى

گۇرۇپپىسى ئوغۇز ـ سەلجۇق تارماق گۇرۇپپىسى، كونا ئوسمان تىلى)، باشقا نامىلىرى: ئوتتۇمانلار، ئوتتۇمانلىقلار. قارالسۇن: تۈركلەر.

ئوسمانلىقلار II [*osmanlI*] «كونىچە»=تۈركلەر.

ئوسمانىلار «كونىچە»=تۈركلەر.

ئوتتومانلار «كونىچە»=تۈركلەر.

****پەچەنەكلەر** «قەدىمقى» (ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ ئوغۇز ـ بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسى). باشقا نامى: قاراكلوبۇكلار.

پولوۋلار «قەدىمقى»=قىپچاقلار.

سابىرلار «قەدىمقى». قارالسۇن: بۇلغارلار.

ساغايلار [*saoqay*]. قارالسۇن: خاكاسلار.

سالارلار [*salar*]. قارالسۇن: ئۇيغۇرلار.

سالىرلار [*salIr*]. قارالسۇن: تۈركمەنلەر.

سارتلار [*sarI*] «كونىچە». قارالسۇن: ئۆزبەكلەر.

خۇا سارتلىرى. قارالسۇن: ئۆزبەكلەر.

سارىقلار [*sarIk*]. قارالسۇن: تۈركمەنلەر.

سېرىق ئۇيغۇرلار [*sarI yooqur*]. قارالسۇن: ئۇيغۇرلار. ـــ ساخا=ياقۇتلار.

****سالچۇقلەر «قەدىمقى»** (ئۇيغۇر تىللىرى گۇرۇپپىسى ئوغۇز ـ سالچۇق تارماق گۇرۇپپىسى سەلجۇق تىلى).

سويئونلار «كونىچە»=تۈۋالار.

سويئوتلار «كونچه»=تۇۋالار.

سۇۋارلار «قەدىمقى». قارالسۇن، بۇلغارلار.

سۇرگۇچلەر. قارالسۇن: بالقان تۇركلىرى.

تاننۇ تۇۋالار «كونچه»=تۇۋالار.

تارانچى [*uyoqur*]. قارالسۇن: ئۇيغۇرلار.

تارلىقلار=تار تاتارلىرى. قارالسۇن: تاتارلار.

****تاتارلار** [*tatar*] (قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ قىپچاق-بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسى). سېلىشتۇرۇڭ: ۋولگا تاتارلىرى، قازان تاتارلىرى ياكى قازانلىقلار، ئاستراخان تاتارلىرى، قاسموۋ تاتارلىرى ياكى قاسموۋلىقلار، مىشەرلەر ياكى مىشەرەكلەر، كرەشون، ناغايباقلار، تىپتەرلەر، سىبىرىيە تاتارلىرى ياكى غەربىي سىبىر تاتارلىرى، تۇرىن تاتارلىرى ياكى تۇرىنلىقلار، تۇمېن تاتارلىرى ياكى تۇمېنلىقلار، ئىشىم تاتارلىرى ياكى ئىشىملەر، يالۇتور تاتارلىرى ياكى يالۇتورلىقلار، ئىرتىش تاتارلىرى، توبول تاتارلىرى ياكى توبوللىقلار، تار تاتارلىرى ياكى تارلىقلار، سىبىرىيەدىكى بۇخارالىقلار، چاتىس تاتارلىرى، ئارىن تاتارلىرى ياكى ئارىنلىقلار، بارابىن تاتارلىرى ياكى بارابىنلىقلار، تومسك تاتارلىرى.

ئاباقان تاتارلىرى «كونچه»=خاكاسلار.

ئەزەربەيجان تاتارلىرى «كونچه»=ئەزەربەيجانلار.

ئارىن تاتارلىرى (باشقىچە ئاتلىشى: ئارىنلىقلار). قارالسۇن: تاتارلار.

ئاستراخان تاتارلىرى. قارالسۇن: تاتارلار.

بارابىن تاتارلىرى [*baraba*]. باشقا ناملىرى: بارابا، بارابىنلىقلار. قارالسۇن: تاتارلار.

بېلارۇس تاتارلىرى. قارالسۇن: قىرىم تاتارلىرى.

يېنىسەي تاتارلىرى «كونىچە»=خاكاسلار.

كاپكاز تاتارلىرى «كونىچە»=ئەزەربەيجانلار.

غەربىي سىبىر تاتارلىرى=سىبىرىيە تاتارلىرى. قارالسۇن: تاتارلار.

ئىرتىش تاتارلىرى. قارالسۇن: تاتارلار.

ئىشىم تاتارلىرى (باشقىچە ئاتىلىشى: ئىشىملەر). قارالسۇن: تاتارلار.

قازان تاتارلىرى [*kazanlI*]. قارالسۇن: تاتارلار.

قازاق تاتارلىرى. قارالسۇن: ئەزەربەيجانلار.

قاسىموۋ تاتارلىرى [*mixər*] (باشقىچە ئاتىلىشى: قاسىموۋلقلار). قارالسۇن: تاتارلار.

*قىرىم تاتارلىرى [*noqay*] (قىپچاق تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ قىپچاق-ئوغۇز تارماق گۇرۇپپىسى). سىبلىشتۇرۇڭ: لىتۋا تاتارلىرى، بېلارۇس تاتارلىرى، قىرىمچاقلار (باشقا ناملىرى: تاۋرا تاتارلىرى، شىمالىي قىرىم تاتارلىرى ياكى قىرىم دالا تاتارلىرى).

شىمالىي قىرىم تاتارلىرى=قىرىم تاتارلىرى.

قىرىم دالا تاتارلىرى=قىرىم تاتارلىرى.

دېڭىز ياقىسىدىكى جەنۇبىي قىرىم تاتارلىرى ئۇغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ ئۇغۇز-سالچۇق تارماق گۇرۇپپىسى).

كۆزنېتس تاتارلىرى «كونىچە»=شورلار.

لېپېدىن تاتارلىرى=لېپېدىنلىقلار. قارالسۇن: ئالتايلىقلار.

لىتۋا تاتارلىرى. قارالسۇن: قىرىم تاتارلىرى.

مېلېتس تاتارلىرى=چۆلىم تاتارلىرى.

ۋولگا تاتارلىرى. قارالسۇن: تاتارلار.

سىبىرىيە تاتارلىرى. قارالسۇن: تاتارلار.

تاۋرا تاتارلىرى=قىرىم تاتارلىرى.

تار تاتارلىرى (باشقىچە ئاتلىشى: تارلىقلار). قارالسۇن: تاتارلار.

توبول تاتارلىرى (باشقىچە ئاتلىشى: توبولىلىقلار). قارالسۇن: تاتارلار.

توبۇل-تار تاتارلىرى. قارالسۇن: تاتارلار.

تومسك تاتارلىرى. قارالسۇن: تاتارلار.

تومسك-كۆزنېتس تاتارلىرى «كونىچە»=شورلار.

تۇرىن تاتارلىرى (باشقىچە ئاتلىشى: تۇرىنلىقلار). قارالسۇن: تاتارلار.

تۇمېن تاتارلىرى (باشقىچە ئاتلىشى: تۇمېنلىقلار). قارال-

سۇن: تاتارلار.

چاتس تاتارلىرى. قارالسۇن: تاتارلار.

چېرنېۋ تاتارلىرى [*yIx // d'Ix // t'Ix kizi*]. قارالسۇن: تاتارلار.

***چۇلىم تاتارلىرى** [*qulIm*] (ئۇيغۇر-ئوغۇز گۇرۇپپىسىغا خاكاس تارماق گۇرۇپپىسى). سېلىشتۇرۇڭ: چۇلىملىقلار، كۇئەرىكلىكلەر ياكى كۇئەرىكلەر، كېتسىك ياكى كېزىك (باشقىچە ئاتىلىشى: مېلىتس تاتارلىرى).

يالۇتور تاتارلىرى (باشقىچە ئاتىلىشى: يالۇتۇرلىقلار). قارالسۇن: تاتارلار.

تېكىنلەر [*təkə*]. قارالسۇن: تۇركمەنلەر.

تەلەڭىتلەر [*tələŋit*] (باشقا ناملىرى: چۇيلىقلار، چۇي قالماقلىرى، دۇوېيدانلار، تۆلۆسلەر). قارالسۇن: ئالتايلىقلار.

تۆلۆسلەر [*tələs*]=تەلەڭىتلەر. قارالسۇن: ئالتايلىقلار.

تەلەڭۇتلەر [*tələnut, tələnoqut*]. قارالسۇن: ئالتايلىقلار.

تىپتەرلەر I [*tiptər*]. قارالسۇن: باشقىرتلار.

تىپتەرلەر II [*tiltər*]. قارالسۇن: تاتارلار.

تەرەكەمە [*tərəkəmə*]. قارالسۇن: ئەزەربەيجانلار.

تىرگەشلەر=تۇبالار. قارالسۇن: ئالتايلىقلار.

توبوللىقلار=توبول تاتارلىرى. قارالسۇن: تاتارلار.

توققوز ئوغۇزلار «قەدىمقى» [*tokkuz ooquz*]. قارالسۇن: غەربىي ئۇغۇزلار.

تورکلەر«قەدىمقى». قارالسۇن: ئۇزلار.

***توفالار** [*tofa*] (ئۇيغۇر-ئوغۇز گۇرۇپپىسىنىڭ ئۇيغۇر-ئۇرۇق تارماق گۇرۇپپىسى)، باشقىچە ئاتىلىشى: قاراغاسلار.

تۈرکمەنلەر [*türkpən*] (ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ ئوغۇز-تۈركمەن تارماق گۇرۇپپىسى). باشقىچە ئاتىلىشى: ستاۋروپول تۈركمەنلىرى، شىمالىي كاپكاز تۈركمەنلىرى.

تۇبالار [*tuwa // tuba // tuma kizi*] (ئۇيغۇر-ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ خاكاس تارماق گۇرۇپپىسى). سىبلىشتۇرۇك: تۈركەشلەر (باشقىچە ئاتىلىشى: چېرنېۋ تاتارلىرى). قارالسۇن: ئالتايلىقلار.

****تۇۋالار** [*tuba, tuwa*] (ئۇيغۇر-ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ ئۇيغۇر-تۈرك تارماق گۇرۇپپىسى)، باشقىچە ئاتىلىشى: ئۇرەنخاي، سويئوتلار، سويئونلار، تاننۇ-تۇۋالار.

تۇكۇي «قەدىمقى»=قەدىمقى ئوغۇزلار (باشقىچە ئاتىلىشى: تۇجۇ).

تۇجۇ «قەدىمقى»=تۇكۇي. قارالسۇن: قەدىمقى ئوغۇزلار.

تۇرىنلىقلار=تۇرىن تاتارلىرى. قارالسۇن: تاتارلار.

****تۈركلەر** [*türk*] (ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ ئوغۇز-سالچۇق تارماق گۇرۇپپىسى)، باشقىچە ئاتىلىشى: ئاناتولىيە تۈركلىرى

ری، ئوسمانیه تۆرکلـری، ئوسـمانلیقـلار، ئوتـتومان تۆرکـلـری، ئوتتومانلار.

ئاناتولیه تۆرکلری «کونچه»=تۆرکلەر.

ئوسمانیه تۆرکلری «کونچه»=تۆرکلەر.

ئوتتومان تۆرکلری «کونچه»=تۆرکلەر.

توزلۇق تۆرکلری. قارالسۇن: بالقان تۆرکلری.

****تۆرکمەنلەر** [*türkmən*] (ئوغۇز تللری گۇرۇپپسنىڭ ئوغۇز-تۆرکـمەن تارماق گۇرۇپـپـسی). سېلشـتۇرۇڭ: تېـکـنلەر [*təkə*]، یومۇتـلار [*yomut*]، گۆکلەنـلەر [*göklən*]، چائۇدورلار [*qaudor*]، سالـرلار [*salır*]، ساریقـلار [*sarıq*]، ئەرسارىـلار [*ərsarı*]؛ نۇراتىن تۆرکمەنـلری (قارالسۇن: ئۆزبەکلەر).

نۇراتىن تۆرکمەنلری. قارالسۇن: ئۆزبەکلەر.

شمالـي کاپکاز تۆرکمەنلری=ترۇخمەنلەر.

ستاۋروپول تۆرکمەنلری=ترۇخمەنلەر.

تۆرپېیلەر «قەدىمقی». قارالسۇن: ئۇزلار.

تۆرپانلیقلار [*turpanlıq*]. قارالسۇن: ئۇیغۇرلار.

تۆمېنلىکلەر=تۆمېن تاتارلری.

تۆرکلەر [*türk*] «کونچه»=ئەزەربەیجانلار.

ئەزەربەیجان تۆرکلری «کونچه»=ئەزەربەیجانلار.

بالقان تۆرکلری (ئۇغۇز تللری گۇرۇپپسنىڭ ئوغۇز-

بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسى). سىلىشتۇرۇڭ: سۇرگۇچلەر، قارامانلىلىق-لار، غاجاللار، توزلۇق تۇركلىرى، يۇرۇقلار ياكى كونيارلار، گېرلوۋ-لىقلار، قىزىلباشلار.

كۆك تۇركلەر «قەدىمقى» [*kөk türk*]=قەدىمقى ئۇغۇز-لار.

قەدىمقى تۇركلەر «قەدىمقى». قارالسۇن: 1) قەدىمقى ئۇغۇزلار؛ 2) قەدىمقى ئۇيغۇرلار؛ 3) قەدىمقى قىرغىزلار.

ئورخون تۇركلىرى «قەدىمقى»=قەدىمقى ئۇغۇزلار.

پەرغانە تۇركلىرى. قارالسۇن: ئۆزبەكلەر.

ئۆزبەكلەر [*ozbək*] (قارلۇق تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ قارلۇق-خارەزىم تارماق گۇرۇپپىسى). سىلىشتۇرۇڭ: تاشكەنت ئۆزبەكلىرى، پەرغانە ئۆزبەكلىرى، بۇخارا ئۆزبەكلىرى ياكى بۇخا-رالىقلار، قوقان ئۆزبەكلىرى ياكى قوقانلىقلار، خىۋا (خارەزىم) ئۆزبەكلىرى ياكى خىۋالىقلار (خارەزىملىقلار)، پەرغانە تۇركلىرى، پەرغانە قىپچاقلىرى، جاغاتايلىقلار ياكى چاغاتايلىقلار، قۇرمىنلار، لوقايلىقلار، سارتلار، خىۋا سارتلىرى، نۇراتىن تۇركمەنلىرى.

بۇخارا ئۆزبەكلىرى. قارالسۇن: ئۆزبەكلەر.

قوقان ئۆزبەكلىرى. قارالسۇن: ئۆزبەكلەر.

تاشكەنت ئۆزبەكلىرى. قارالسۇن: ئۆزبەكلەر.

پەرغانە ئۆزبەكلىرى [*türk*]. قارالسۇن: ئۆزبەكلەر.

خىۋا ئۆزبەكلىرى (باشقىچە ئاتىلىشى: خارەزىم ئۆزبەك-

لىرى، خۇالىقلار، خارەزىملىكلەر). قارالسۇن: ئۆزبەكلەر.

خارەزىم ئۆزبەكلىرى=خىۋا ئۆزبەكلىرى. قارالسۇن: ئۆزبەكلەر.

***ئۇزلار** «قەدىمقى» [*oquz*] (ئۇغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ ئۇغۇز-بۇلغار تارماق گۇرۇپپىسى). سىلىشتۇرۇڭ: تۇركلەر، كوۋۇيلار، بېرەندەيلەر، تۇرپىيلەر، بوئۇتلار، كاسپىلىقلار (باشقىچە ئاتىلىشى: قاراكلوبۇكلار).

****ئۇيغۇرلار** [*uyoqur*] (قارلۇق تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ قارلۇق-خارەزىم تارماق گۇرۇپپىسى). سىلىشتۇرۇڭ: قەشقەرلىقلەر، تۇرپانلىقلار، يەكەنلىكلەر، خوتەنلىكلەر قۇمۇلۇقلار، تارانچىلار، ئاقسۇلۇقلار، سالارلار، ساري ئۇيغۇرلار ياكى سېرىق ئۇيغۇرلار، لوپنۇرلۇقلار، خوتونلۇقلار ياكى خوتونلار.

****قەدىمقى ئۇيغۇرلار** [*uyoqur*] (ئۇيغۇر-ئۇغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ ئۇيغۇر-تۇرك تارماق گۇرۇپپىسى). باشقىچە ئاتىلىشى: قەدىمقى تۇركلەر.

سېرىق ئۇيغۇرلار=ساري ئۇيغۇرلار. قارالسۇن: ئۇيغۇرلار.

ئۇرۇملار [*urum*] (ئۇغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ ئۇغۇز-سالچۇق تارماق گۇرۇپپىسى).

ئۇرەنخايلار «كونىچە»=تۇۋالار.

****خازارلار** «قەدىمقى» (بۇلغار تىللىرى گۇرۇپپىسى).

****خاكاسلار** [*haas*] (ئۇيغۇر-ئۇغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسى-

نىڭ خاكاس تارماق گۇرۇپپىسى). سېلىشتۇرۇڭ: كاچىنلار، ساغايلار، بەلتىرلەر، قىزىللىقلار، شورلار، قويباللار ياكى قويباللىقلار (باشقىچە ئاتىلىشى: ئاباقلن تاتارلىرى ياكى تۈركلىرى، يېنىسەي تاتارلىرى).

قۈمۇللۇقلار [*ḳomulluḳ*] قارالسۇن: ئۇيغۇرلار.

خاردەشلەر «قەدىمقى»=قىپچاقلار.

خىۋالىقلار=خىۋا ئۆزبەكلىرى. قارالسۇن: ئۆزبەكلەر.

خارەزىملىقلار=خىۋا ئۆزبەكلىرى. قارالسۇن: ئۆزبەكلەر.

خوتەنلىكلەر [*hotənlik*]. قارالسۇن: ئۇيغۇرلار.

خوتونلۇقلار [*hoton*] (باشقىچە ئاتىلىشى: خوتونلار). قارالسۇن: ئۇيغۇرلار.

خوتونلار=خوتونلۇقلار.

چاغاتايلىقلار «كونىچە»=جاغاتايلىقلار.

چالقانلار [*xalḳanlɑ, xalḳanduu*]. قارالسۇن: لېبېدىنلىقلار، ئالتايلىقلار.

چائۇدۇرلار [*qaudur*]. قارالسۇن: تۈركمەنلەر.

قاراكلوبۇكلار «قەدىمقى»=1) ئۇزلار، 2) پەچەنەكلەر.

****چۇۋاشلار** [*quwax*] (بۇلغار تىللىرى گۇرۇپپىسى). سېلىشتۇرۇڭ: تۆۋەنكى چۇۋاشلار [*anati quwaxsəm*]، ئۈستۈنكى چۇۋاشلار [*wiryal quwaxsəm*]. قارالسۇن: چۇۋاشلار.

چۇيلىقلار [*quy kiẓi*]=تەلەڭىتلەر. قارالسۇن: ئالتايلىقلار.

چۇلىملىقلار=چۇلىم تاتارلىرى.

شاخشىلىغلار [xahxĭlĭoɥ]=لېبېدىنلىقلار. قارالسۇن: ئالتايلىقلار.

*شورلار I [xor kizi] (ئۇيغۇر-ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ خاكاس تارماق گۇرۇپپىسى). سېلىشتۇرۇڭ: ئابالار ياكى ئابىنلىقلار، كوندوملىقلار، ماتۇرلىقلار (باشقىچە ئاتىلىشى: شورلۇقلار، تومسىك-كۇزنېتس تاتارلىرى، كۇزنېتس تاتارلىرى).

شورلار II [xor]. قارالسۇن: خاكاسلار.

شورلار=شورلۇقلار.

ئەرسارىنلىقلار [ərsarĭ]. قارالسۇن: تۈركمەنلەر.

يۇرۇقلار. قارالسۇن: بالقان تۈركلىرى.

**ياقۇتلار [saha، saka] (ئۇيغۇر-ئوغۇز تىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ ياقۇت تارماق گۇرۇپپىسى). سېلىشتۇرۇڭ: دولغانلار.

يالۇتورلۇقلار=يالۇتور تاتارلىرى. قارالسۇن: تاتارلار.

ياركەنتلىكلەر [yə(r)kənlik]. قارالسۇن: ئۇيغۇرلار.

本书根据东方文学出版社1960年莫斯科出版的俄文版翻译出版。
بۇ كتاب شەرق ئەدەبىياتى نەشرىياتىنىڭ 1960 ـ يىلى موسكۋادا نەشر قىلغان رۇسچە نەشرىگە ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

تەرجىمە مۇھەررىرلىرى: ئۇيغۇر سايرانى، خەلىم سالىخ
مەسئۇل مۇھەررىر: غۇلام غوپۇرى
مەسئۇل كوررېكتور: رىشىت ۋاھىدى

ن. ئا. باسكاكوۋ

تۈركى تىللار

تەرجىمە قىلغۇچى: پەرھات جىلان
مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى
شىنخۇا كىتابخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلدى
مىللەتلەر باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى
1986ـيىل 6ـئايدا 1ـقېتىم نەشر قىلىندى
1986ـيىل 6ـئايدا بېيجىڭدا 1ـقېتىم بېسىلدى
باھاسى: 2.40 يۈەن